

RECUEIL
DU MUSÉE NATIONAL
XXIII - 1

archéologie

MUSÉE NATIONAL
Belgrade 2017

ЗБОРНИК
НАРОДНОГ МУЗЕЈА
XXIII - 1

археологија

НАРОДНИ МУЗЕЈ
Београд 2017

Редакцијски одбор тома XXIII-1

Сташа БАБИЋ, Арчер МАРТИН (Италија), Бојана МИХАИЛОВИЋ,
Наде ПРОЕВА (Македонија), Ивана ПОПОВИЋ, Марко ПОПОВИЋ (уредник),
Никола ТАСИЋ, Татјана ЦВЈЕТИЋАНИН, Душко ШЉИВАР, Перица ШПЕХАР,
Веселинка НИНКОВИЋ (секретар)

Издавач

НАРОДНИ МУЗЕЈ у Београду

Главни и одговорни уредник

Бојана БОРИЋ БРЕШКОВИЋ

Rédaction du tome XXIII-1

Staša BABIĆ, Tatjana CVJETIĆANIN, Archer MARTIN (Italie), Bojana MIHAILOVIĆ,
Nade PROEVA (Macédoine), Ivana POPOVIĆ, Marko POPOVIĆ (rédacteur),
Duško ŠLJIVAR, Perica ŠPEHAR, Nikola TASIĆ,
Veselinka NINKOVIĆ (secrétaire)

Edition

MUSÉE NATIONAL de Belgrade

Rédactrice en chef

Bojana BORIĆ BREŠKOVIĆ

САДРЖАЈ / CONTENT

Бојана Р. МИХАИЛОВИЋ

МУСТЕРИЈЕНСКА ИНДУСТРИЈА СА ЛОКАЛИТЕТА
ШАЛИТРЕНА ПЕЋИНА9

Војана Р. МИХАИЛОВИЋ

THE MOUSTERIAN INDUSTRY FROM THE ŠALITRENA CAVE /SUMMARY/36

Душан Д. МИХАИЛОВИЋ, Бранка Н. ЗОРБИЋ

РИСОВАЧА И ПРОБЛЕМ РЕГИОНАЛНЕ ДИФЕРЕНЦИЈАЦИЈЕ
СРЕДЊОПАЛЕОЛИТСКИХ ИНДУСТРИЈА СА ЛИСТОЛИКИМ ШИЉЦИМА37

Dušan D. MIHAILOVIĆ, Branka N. ZORBIĆ

RISOVAČA AND THE PROBLEM OF THE REGIONAL DIFFERENTIATION
OF THE MIDDLE PALAEOLITHIC LEAF-POINT INDUSTRIES /SUMMARY/55

Сенка Ж. ПЛАВШИЋ

АНАЛИЗА ОРИЈЕНТАЦИЈЕ АРТЕФАКАТА ИЗ ВЕЛИКЕ БАЛАНИЦЕ57

Senka Ž. PLAVŠIĆ

ANALYSIS OF THE ORIENTATION OF ARTEFACTS
FROM VELIKA BALANICA /SUMMARY/70

Аца В. ЂОРЂЕВИЋ

ДОКУМЕНТОВАЊЕ АРХЕОЛОШКОГ РЕКОГНОСЦИРАЊА:
ПРАИСТОРИЈСКО НАСЕЉЕ РОМАНИЈА, БАБУШНИЦА71

Aca V. ĐORĐEVIĆ

DOCUMENTING ARCHAEOLOGICAL FIELD SURVEY:
PREHISTORIC SETTLEMENT OF ROMANIJA, BABUŠNICA /SUMMARY/97

Анђелка Р. ПУТИЦА, Јован Н. КОЛЕДИН, Марко В. АЛЕКСИЋ

НАЛАЗИ, РЕКОНСТРУКЦИЈА И МОДЕЛ НАНОГВИЦЕ
СА ЛОКАЛИТЕТА РИБЊАК-КОЛУТ99

Anđelka R. PUTICA, Jovan N. KOLEDIN, Marko V. ALEKSIĆ

FINDS FROM THE SITE OF RIBNJAK-KOLUT,
THE RECONSTRUCTION AND MODEL OF AN ANKLE BRACELET /SUMMARY/122

Јасна В. ВУКОВИЋ

ПОПРАВКЕ И ПРОДУЖЕНА УПОТРЕБА КЕРАМИЧКИХ ПОСУДА:
ПРИМЕР РАНОНЕОЛИТСКЕ ЗДЕЛЕ С КОВАЧКИХ ЊИВА123

Jasna V. VUKOVIĆ

REPAIRS AND EXTENDED USE OF CERAMIC VESSELS:
AN EXAMPLE OF AN EARLY NEOLITHIC BOWL FROM KOVAČKE NJIVE /SUMMARY/133

Вера Д. КРСТИЋ

ОРНАМЕНТИСАНЕ АПЛИКАЦИЈЕ ОД ЗЛАТА СА НЕКРОПОЛЕ
КОД ТРЕБЕНИШТА ИЗ НАРОДНОГ МУЗЕЈА У БЕОГРАДУ135

Vera D. KRSTIĆ GOLDEN ORNAMENTED APPLICATIONS FROM THE NECROPOLIS NEAR TREBENIŠTE FROM THE NATIONAL MUSEUM IN BELGRADE /SUMMARY/	149
Мирослав Б. ВУЈОВИЋ КАДИОНИЦА ИЗ НАРОДНОГ МУЗЕЈА У БЕОГРАДУ	151
Miroslav B. VUJOVIĆ BRONZE THYMIATERION FROM THE NATIONAL MUSEUM IN BELGRADE /SUMMARY/	162
Деана В. РАТКОВИЋ ПРИСУСТВО ЛЕКАРА У УТВРЂЕЊУ <i>DIANA</i>	165
Deana V. RATKOVIĆ PRESENCE OF PHYSICIANS IN THE FORTRESS <i>DIANA</i> /SUMMARY/	186
Надежда М. ГАВРИЛОВИЋ ВИТАС ВОТИВНЕ ИКОНЕ БОГА МИТРЕ ИЗ АНТИЧКЕ ЗБИРКЕ НАРОДНОГ МУЗЕЈА У НИШУ	187
Nadežda M. GAVRILOVIĆ VITAS VOTIVE ICONS OF THE GOD MITHRAS FROM THE ANTIQUITY COLLECTION OF THE NATIONAL MUSEUM IN NIŠ /SUMMARY/	206
Ивана М. ПОПОВИЋ ЗЛАТНА <i>TABELLA DEFIXIONIS</i> ИЗ ГУБЕРЕВЦА НА КОСМАЈУ	207
Ivana M. POPOVIĆ GOLD <i>TABELLA DEFIXIONIS</i> FROM GUBEREVAC ON MT. KOSMAJ /SUMMARY/	215
Татјана Б. ЦВЈЕТИЋАНИН ПУРИНА ЧЕРГА, КОСМАЈ – КОМПЛЕКС КЕРАМИЧКИХ ПЕЋИ	217
Tatjana B. CVJETIĆANIN POTTERY KILNS FROM PURINA ČERGA, KOSMAJ /SUMMARY/	234
Адам Н. ЦРНОБРЊА РЕВИЗИОНО АРХЕОЛОШКО РЕКОГНОСЦИРАЊЕ УЖЕ ЗОНЕ РИМСКИХ КОСМАЈСКИХ РУДНИКА	237
Adam N. CRNOBRNJA REVISED ARCHAEOLOGICAL FIELD SURVEY OF THE CORE ZONE OF THE KOSMAJ MINES /SUMMARY/	265
Ана З. БОГДАНОВИЋ КЕРАМИЧКЕ ПОСУДЕ СА ПЕЧАТНИМ ОРНАМЕНТИМА ИЗ ВИМИНАЦИЈУМА	267
Ana Z. BOGDANOVIĆ CERAMIC VESSELS WITH STAMPED ORNAMENTS FROM VIMINACIUM /SUMMARY/	282
Марија Д. МАРИЋ КАСНОАНТИЧКА КУПАТИЛА У РУДАРСКИМ ДОМЕНИМА: НОВА ИСТРАЖИВАЊА НА ГОЧУ	283

Марија Д. МАРИЋ LATE ROMAN BATHS IN MINING DOMAINS: NEW RESEARCH ON THE MT. GOČ /SUMMARY/.....	312
Ивана М. ПОПОВИЋ, Мина Љ. ЈОВИЋ ПОРФИРНЕ СКУЛПТУРЕ ИЗ СИРМИЈУМА: ЗНАЧЕЊЕ, КОНЗЕРВАЦИЈА И РЕСТАУРАЦИЈА.....	313
Ivana M. POPOVIĆ, Mina Lj. JOVIĆ PORPHYRY SCULPTURES FROM SIRMIMUM: MEANING, CONSERVATION AND RESTORATION /SUMMARY/.....	326
Душан С. РАШКОВИЋ АРХЕОЛОШКО НАЛАЗИШТЕ ГРАБАК У СЕЛУ ПОЧЕКОВИНИ И РИМСКИ ЛОКАЛИТЕТИ У ДОЛИНИ ЗАПАДНЕ МОРАВЕ	327
Dušan S. RAŠKOVIĆ ARCHAEOLOGICAL SITE OF GRABAK IN THE VILLAGE OF POČEKOVINA AND ROMAN SITES IN THE WESTERN MORAVA RIVER VALLEY /SUMMARY/.....	343
Драгана Љ. СПАСИЋ-ЂУРИЋ ШЛЕМОВИ ИЗ БРАНИЧЕВА: ПРИЛОГ ПРОУЧАВАЊУ ВИЗАНТИЈСКЕ ВОЈНЕ ОПРЕМЕ	345
Dragana Lj. SPASIĆ-ĐURIĆ HELMETS FROM BRANIČEVO: CONTRIBUTION TO THE STUDY OF BYZANTINE MILITARY EQUIPMENT /SUMMARY/	366
Јурај БЕЛАЈ A GOLD ANNULAR BROOCH WITH AN INSCRIPTION OF GRAND DUKE PETAR OF HUM	369
Јурај БЕЛАЈ ЗЛАТНИ ПРСТЕНАСТИ БРОШ С НАТПИСОМ ХУМСКОГ ВЕЛИКОГ КНЕЗА ПЕТРА /РЕЗИМЕ/	385
Марко Ђ. ПОПОВИЋ, Весна М. БИКИЋ ОСТАЦИ ЈЕДНЕ СРЕДЊОВЕКОВНЕ ОСТАВЕ ИЗ НОВОГ БРДА	387
Marko Đ. POPOVIĆ, Vesna M. BIKIĆ REMAINS OF A MEDIEVAL HOARD FROM NOVO BRDO /SUMMARY/	406
Александар Д. БАНДОВИЋ МИЛОЈЕ ВАСИЋ И ГУСТАФ КОСИНА: СУСРЕТ КОЈИ СЕ НИЈЕ ДОГОДИО?.....	409
Aleksandar D. BANDOVIĆ MILOJE VASIĆ AND GUSTAF KOSSINNA: AN ENCOUNTER THAT DID NOT HAPPEN? /SUMMARY/	433
Јован Д. МИТРОВИЋ УЛОГА АРХЕОЛОГИЈЕ У СПОЉНОЈ ПОЛИТИЦИ СРБИЈЕ ПОЧЕТКОМ XX ВЕКА.....	435
Jovan D. MITROVIĆ ROLE OF ARCHAEOLOGY IN SERBIA'S FOREIGN POLICY AT THE BEGINNING OF THE 20 TH CENTURY /SUMMARY/.....	453

Ивана З. МИНИЋ
МЕЂУНАРОДНА СМОТРА АРХЕОЛОШКОГ ФИЛМА:
ПРОМОЦИЈА АРХЕОЛОГИЈЕ У НАРОДНОМ МУЗЕЈУ У БЕОГРАДУ455

Ivana Z. MINIĆ
INTERNATIONAL REVIEW OF ARCHAEOLOGICAL FILMS:
PROMOTION OF ARCHAEOLOGY
IN THE NATIONAL MUSEUM IN BELGRADE /SUMMARY/..... 474

Сташа Д. БАБИЋ
ВЕРА ВАСИЉЕВИЋ, *СЕНКА ЕГИПТА* /ПРИКАЗ/475

Вера Ж. БОГОСАВЉЕВИЋ ПЕТРОВИЋ
DUŠAN BORIĆ, *POSMRTNI OBREDI NA LEPENSKOM VIRU* /ПРИКАЗ/ 479

Вера Ж. БОГОСАВЉЕВИЋ ПЕТРОВИЋ, Андреј С. СТАРОВИЋ
IN MEMORIAM – НИКОЛА ТАСИЋ (1932–2017).....485

Душко Д. ШЉИВАР, Душан Р. БОРИЋ
IN MEMORIAM – БОРИСЛАВ ЈОВАНОВИЋ (1930–2015).....489

Бојана Р. МИХАИЛОВИЋ
Народни музеј у Београду

МУСТЕРИЈЕНСКА ИНДУСТРИЈА СА ЛОКАЛИТЕТА ШАЛИТРЕНА ПЕЋИНА

Апстракт: У Шалитреној пећини код Мионице, након истраживања слојева са остацима из граветијена и орињасијена, испитано је пет слојева са средњо-палеолитским налазима, у којима је до сада нађено 589 артефаката. На основу детаљне анализе, утврђено је да средњопалеолитска индустрија из Шалитрене пећине припада касном средњем палеолиту, односно нелевалоазијенском фацијесу типичног мустеријена. Одликују је доминантна заступљеност производа окресивања са центрипеталних језгара, низак шарантијенски индекс, релативно мало, али константно присуство левалоа технике, као и велики проценат построшки, назупчаног и јамичастог оруђа и ретушираних одбитака. Горњопалеолитска компонента је слабо наглашена. У најдубљем слоју налазишта нађена је једна бифацијална построшка средњоевропског типа, која упућује на културну повезаност северног Балкана и Панонског басена у касном средњем палеолиту, док ^{14}C датум добијен за слој ба показује да насељавање пећине у овом периоду хронолошки одговара почетку горњег палеолита на подручју источног Балкана.

Кључне речи: Шалитрена пећина, Србија, Балкан, палеолит, камени артефакти, мустеријен

УВОД

Шалитрена пећина је смештена у клисури реке Рибнице, у селу Брежђу, удаљеном око 6 km од Мионице (сл. 1). Налази се на левој обали реке, на 277 m надморске висине. Засведени улаз у пећину широк је око 20 m и издигнут око 20 m од данашњег речног тока. Површина пећине износи око 600 m², а

укупна дужина око 135 m (Ђуровић 1998). Сам улаз у пећину је подељен на два дела, која се у унутрашњости спајају у јединствен простор (сл. 2). Улаз је оријентисан према северозападу.

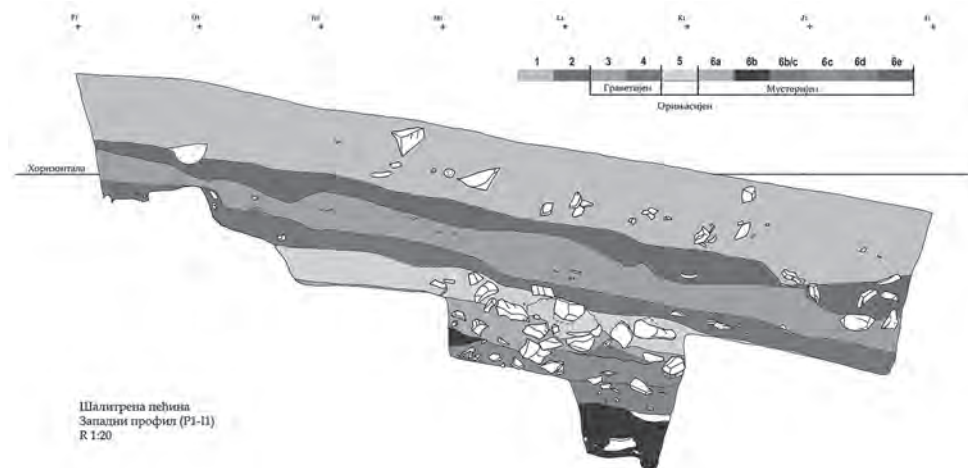
Сл. 1 Шалитрена пећина, поглед са запада
Fig. 1 Šalitrena Cave, view from the west

Сл. 2 Шалитрена пећина, ситуациони план
Fig. 2 Šalitrena Cave, site plan

Иако су ископавања Шалитрене пећине започета давних 80-их година (Jež i Kaluđerović 1985), тек је током истраживања која је 2004. године, у оквиру пројекта *Култура и уметности у палеолићу и мезолићу Србије*, покренуо Народни музеј у Београду и која, са малим паузама, трају до данас, прикупљено неколико десетина хиљада артефаката од окресаног камена, који припадају културама средњег и горњег палеолита.

У улазном делу пећине истраживана је површина од око 30 m². Током ископавања издвојено је неколико палеолитских слојева – слојеви 3, 4 и 5, са изузетно бројним налазима од окресаног камена, који припадају горњопалеолитским културама орињасијена и граветијена. Слојеви од ба до бе опредељени су у средњи палеолит (сл. 3). У геоморфолошком смислу и посматрано макроскопски, средњопалеолитски слојеви показују следеће карактеристике:

Сл. 3 Шалитрена пећина, западни профил
Fig. 3 Šalitrena Cave, west section

Слој ба – Седимент је смеђе боје, релативно растресит, са мало примеса глине и крупном дробином. У слоју се запажају зоне које су попримиле црвенкасту нијансу.

Слој бб – Седимент је сиве боје, растресит, са ситном дробином. Слој се јавља дисконтинуирано, често више као прослојак, па га је у том смислу било врло тешко издвојити од следећег геолошког слоја бс. Тамо где је долазило до мешања, у документацији смо то означили као зону контакта слојева бб/бс

Слој бс – Седимент је тамножуте боје, местимично обојен црвенкасто, са крупном и средње крупном дробином, понегде са сивим прослојцима (зона контакта са бб).

Слој бд – Седимент је црвене боје, са примесама глине и са крупном дробином.

Слој бе – Седимент је светложуте боје, са мало дробине. И у овом слоју се запажају зоне са нешто тамнијим црвенкастосмеђим седиментом.

У свим слојевима, са изузетком слоја бб, који је сиве боје, и слоја бд, који је црвене боје, приметна је зонална обојеност црвеном бојом, вероватно због

локалних услова таложeња и близине стене. Слојеви показују пад од југа ка северу и од истока ка западу.

Средњопалеолитски слој ба је анализом коштаног материјала стандардном АМС методом, која је заснована на присутности/одсутности колагена (обављена у *Beta Analytic Inc.* у Мајамију, САД), датован у 38.000 година пре садашњости и везује се за касни средњи палеолит.

Збирка артефаката од окресаног камена из средњопалеолитских слојева Шалитрене пећине, која ће бити представљена у овом раду, део је Збирке за палеолит и мезолит Народног музеја у Београду. Иако по бројности није тако импресивна као горњопалеолитске збирке орињасијена и граветијена, средњопалеолитска збирка окресаних камених артефаката из Шалитрене пећине није мање важна и указује на изузетно дуг и континуиран период насељавања овог локалитета. Осим представљања материјала нађеног у средњопалеолитским слојевима, покушаћемо да дефинишемо карактер средњопалеолитске индустрије из Шалитрене пећине, имајући у виду факторе који су могли да утичу на структуру индустрије и стилско-типолошке одлике артефаката. Такође, подједнако је важно да сагледамо место ове индустрије у развоју касног средњег палеолита на подручју централног Балкана.

СТРУКТУРА СКУПОВА

Окресана камена индустрија из средњопалеолитских слојева има укупно 589 артефаката, а материјал је анализиран посебно по слојевима. Иако смо квантитативно обрадили скупове из свих слојева, статистички смо могли да упоредимо само скупове артефаката из слојева ба и 6d, пошто у осталима није било довољно налаза. Материјал који је нађен на контакту слојева 6b и 6c дефинисали смо као посебну целину 6b/6c.

Општа структура окресаних индустрија из слојева ба и 6d (табела 1) се не разликује много и указује, у суштини, на краткотрајан боравак људи у станишту. На то упућују велики проценат оруђа (нарочито у слоју ба, где достиже 28,9%) и сразмерно мало учешће језгара. Иако краткотрајан, боравак у пећини је подразумевао различите активности, вероватно у вези са ловом, касапљењем и конзумацијом уловљеног плена. Заступљеност изгорелих артефаката у оба слоја износи око 9%, што је логично с обзиром на то да су у њима регистрована ватришта, а веома је сличан и степен очуваности неретушираних артефаката (око 49%). Ови подаци сведоче о томе да су у обе фазе (ба и 6d) у станишту обављане приближно исте активности, односно да је интензитет живота, који је могао да утиче на фрагментацију налаза (услед гажења и других активности), био сличан.

	ба	6b	6b/6c	6c	6d	6e	Укупно Total
Језгра Cores	12 5,3%	0 0,0%	1 6,7%	0 0,0%	8 7,9%	0 0,0%	21 5,4%
Сечива Blades	19 8,3%	0 0,0%	0 0,0%	3 17,6%	8 7,9%	0 0,0%	30 7,8%

Одбици Flakes	116 50,9%	8 61,5%	9 60,0%	8 47,0%	54 53,5%	8 66,6%	203 52,6%
Отпаци Chunks	15 6,6%	1 7,7%	0 0,0%	0 0,0%	9 8,9%	2 16,7%	27 7,0%
Оруђе Tools	66 28,9%	4 30,8%	5 33,3%	6 35,3%	22 21,8%	2 16,7%	105 27,3%
Укупно Total	228 100,0 %	13 100,0%	15 100,0%	17 99,9%	101 100,0%	12 100,0%	386 100,0%
Опиљци Chips	48	5	8	9	37	0	107
Ситни фрг. Small frg.	58	2	10	9	16	1	96

Табела 1 Генерална структура основних категорија артефаката

Table 1 General structure of the main artifact categories

Судећи по структури сировина (табела 2), на лицу места су прављени артефакти од сивог и бежсивог кремена, калцедона и рожнаца, а само неки од црвеног јасписа и других, слабије заступљених, али квалитетних врста кремена, вероватно донетих са стране. За окресивање је коришћен углавном табуларни кремен бољег или лошијег квалитета, који је добављан из оближњих лежишта. Тај кремен је савршено погодовао средњопалеолитској технологији окресивања, заснованој на окресивању пљоснатих (левалoa и дискоидних) језгара.

	6a	6b	6b/6c	6c	6d	6e	Укупно Total
1	28 12,3%	1 7,7%	1 6,7%	4 23,5%	22 21,9%	1 8,3%	57 14,9%
2	72 31,6%	4 30,8%	6 40,0%	4 23,5%	23 22,9%	2 16,7%	111 28,8%
3	31 13,6%	3 23,1%	4 26,7%	1 5,9%	4 3,9%	2 16,7%	45 11,7%
4	33 14,5%	0 0,0%	3 20,0%	2 11,8%	8 7,9%	4 33,3	50 12,9%
5	6 2,6%	0 0,0%	0 0,0%	2 11,8%	8 7,9%	0 0,0%	16 4,1%
6	9 3,9%	2 15,3%	0 0,0%	1 5,9%	10 9,9%	1 8,3%	23 5,9%
7	3 1,3%	0 0,0%	0 0,0%	0 0,0%	0 0,0%	0 0,0%	3 0,9%
8	2 0,9%	0 0,0%	1 6,6%	1 5,9%	0 0,0%	0 0,0%	4 1,1%
9	2 0,9%	0 0,0%	0 0,0%	0 0,0%	0 0,0%	0 0,0%	2 0,5%
10	2 0,9%	0 0,0%	0 0,0%	0 0,0%	3 2,9%	0 0,0%	5 1,3%
11	21 9,3%	3 23,1%	0 0,0%	2 11,8%	10 9,9%	2 16,7%	38 9,9%
12	0 0,0%	0 0,0%	0 0,0%	0 0,0%	2 1,9%	0 0,0%	2 0,5%
13	1 0,4%	0 0,0%	0 0,0%	0 0,0%	0 0,0%	0 0,0%	1 0,2%

14	3 1,3%	0 0,0%	0 0,0%	0 0,0%	1 0,9	0 0,0%	4 1,1%
15	4 1,7%	0 0,0%	0 0,0%	0 0,0%	2 1,9%	0 0,0%	6 1,2%
16	3 1,3%	0 0,0%	0 0,0%	0 0,0%	2 1,9%	0 0,0%	5 1,3%
17	8 3,5%	0 0,0%	0 0,0%	0 0,0%	6 5,9	0 0,0%	14 3,7%
Укупно Total	228 100%	13 100%	15 100%	17 100,1%	101 99,7%	12 100%	386 100%

Табела 2 Структура сировина (без опиљака и ситних фрагмената): 1. сиви кремен, 2. бежсиви кремен, 3. беж калцедон, 4. сиви рожац, 5. црни рожац, 6. црвени јаспис, 7. кварц, 8. бели провидни калцедон, 9. црни кремен, 10. браон калцедон, 11. браон рожац, 12. бежрозе рожац, 13. браон јаспис, 14. жути кремен, 15. зелени кремен, 16. браон кремен, 17. неодредива сировина

Table 2 Structure of raw-material (without chips and small fragments): 1. gray flint, 2. beige-gray flint, 3. beige chalcedony, 4. gray chert, 5. black chert, 6. red jasper, 7. quartz, 8. white translucent chalcedony, 9. black flint, 10. brown chalcedony, 11. brown chert, 12. beige-rose chert, 13. brown jasper, 14. yellow flint, 15. green flint, 16. brown flint, 17. indeterminate raw-material

О окресивању дискоидних и центрипеталних левалоа језгара сведоче бројни одбици са разносмерним негативима, рејувенациони одбици ивичног типа (фр. *eclats debordants*) и псеудолевалоа шилци, који су се налазили у готово свим слојевима у којима се јавља више артефаката (табела 3). Нађена су, међутим, и класична левалоа језгра, као и њихови производи. Међу левалоа одбицима, подједнако су заступљени ретуширани и неретуширани примерци. У њиховом окресивању углавном је коришћена преференцијална техника (Voëda, Geneste and Meignen 1990), усмерена на продукцију појединачних одбитака. Јавља се и техника сукцесивног одбијања издужених одбитака (тзв. *recurrent*). Присуство комбева технике (о којој сведоче „јанус“ одбици) показује да су као подлога за окресивање понекад коришћени и велики одбици. У слојевима ба и бд заступљено је и око 8% сечива која су вероватно окресана са једнолатформних језгара. За сада, међутим, још увек није могуће установити у којој мери је у окресивању коришћена горњопалеолитска техника окресивања са волуметријских језгара.

Када је реч о оруђу (табела 4), треба истаћи да пострушке преовлађују у обе фазе (заступљене су у идентичном проценту – 27,3%), али су обични ретуширани одбици знатно бројнији у слоју ба (18,2% наспрам 4,6%). Назупчано и јамичасто оруђе је прилично уједначено у обе фазе (12% у слоју ба, 9,2% у слоју бд), док су стругачи и оруђе са ретушираним преломом нешто присутнији у слоју бд (збирно, око 27,2%). У овом слоју заступљеније је и стрмо ретуширано оруђе, нарочито ако му прикључимо и стругалице (укупно чак 18%).

	ба	бб	бб/бс	бс	бд	бе	Укупно Total
1. lev	5	0	0	1	4	0	10
2. pl	5	1	0	0	2	0	8
3. ro-lev	5	0	1	1	2	0	9

4. ed	3	0	0	0	0	0	3
5. cd-deb	2	0	0	0	0	1	3
6. cd-nat	1	0	0	0	0	0	1
7. janus	1						1
Укупно Total	21	1	1	2	8	1	35

Табела 3 Заступљеност технолошких категорија у скуповима артефаката (ретушираних и неретушираних), без опиљака и ситних фрагмената: 1. неретуширани левалоа одбици (lev), 2. псеудолевалоа одбици (pl), 3. ретуширани левалоа одбици (ro-lev), 4. рејувенациони одбици ивичног (*debordant*) типа (ed), 5. ножеви са окресаним хрптом (cd-deb), 6. ножеви са кортикалним хрптом (cd-nat), 7. одбици типа комбева (janus)

Table 3 Occurrence of technological categories in the artifact assemblages (retouched and unretouched), without chips and small fragments: 1. unretouched Levallois flakes (lev), 2. pseudo-Levallois flakes (pl), 3. retouched Levallois flakes (ro-lev), 4. rejuvenation flakes of *debordant* type (ed), 5. naturally backed knives – flaked back (cd-deb), 6. naturally baked knives - cortical back (cd-nat), 7. Kombewa flakes (janus)

	6a	6b	6b/6c	6c	6d	6e	Укупно Total
Длета Burins	3 4,5%	0	0	0	0	0	3 2,9%
Јамичасто оруђе Notched tools	2 3%	1	0	0	1 4,6%	0	4 3,8%
Мустеријенски шиљци Mousterian points	1 1,5%	0	0	0	0	0	1 0,96%
Назупчано оруђе Denticulated tools	6 9,1%	0	1	1	1 4,6%	1	10 9,6%
Пострушке Side-scrapers	17 25,8%	3	1	2	6 27,3%	0	30 26%
Ретуширани одбици Retouched flakes	12 18,2%	0	1	2	1 4,6%	0	17 16,3%
Ретуширани левалоа одбици Retouched Levallois flakes	5 7,6%	0	1	1	2 9%	0	9 8,7%
Ретуширана сечива Retouched blades	4 6,1%	0	0	0	1 4,6%	0	5 4,8%
Стрмо ретуширано оруђе Backed tools	1 1,5%	0	1	0	2 9%	0	3 1,9%
Стругачи End-scrapers	4 6,1%	0	0	0	3 13,6%	0	7 6,7%
Стругалице Raclettes	1 1,5%	0	0	0	2 9%	0	3 2,9%
Оруђе са ретуш. преломом Truncated tools	5 7,6%	0	0	0	3 13,6%	0	8 7,7%
Пробојци Perforators	2 3%	0	0	0	0	0	2 1,9%
Фрагменти оруђа Fragments of tools	2 3%	0	0	0	0	0	2 1,9%
Укупно Total	66 99%	4	5	6	22 100%	1	105 100%

Табела 4 Општа структура категорија ретушираног оруђа

Table 4 General structure of the retouched tool categories

ТИПОЛОШКЕ КАРАКТЕРИСТИКЕ ЈЕЗГАРА, НЕРЕТУШИРАНИХ АРТЕФАКАТА И РЕТУШИРАНОГ ОРУЂА

Слој 6а

Језира и неретуширано оруђе

У слоју 6а пронађено је укупно 12 језгара. Међу њима се јављају: а) глобуларна језгра (2 ком.) одбачена у почетној фази експлоатације (Т. I/1); б) језгра длетастог типа (2 ком.) (Т. I/2); в) пљосната језгра (3 ком.) која подсећају на левалоа примерке, само што немају припремљену површину одбијања и платформу (Т. I/3); г) левалоа језгра (5 ком.), међу којима су три преференцијална, која садрже негативе већих одбитака који су са њих окресани (Т. I/4), једно језгро које на доњој страни садржи негативе одбитака окресаних са обе дуже ивице (Т. I/5), као и једно центрипетално језгро са делимично припремљеном платформом (Т. I/6).

Међу неретушираним артефактима посебно су занимљиве следеће технолошке категорије: левалоа одбици, рејувенациони одбици ивичног типа (фр. *eclat debordants*), псеудолевалоа одбици, одбици типа „јанус“ и ножеви са хрптом. Код левалоа одбитака (5 ком.), два примерка су преференцијалног типа (Т. II/1, 2), један садржи конвергентне истосмерне негативе *recurrent* типа (Т. II/3), док се на два уочавају центрипетално оријентисани негативи (Т. II/4). На свим примерцима платформа је широка и фацетирана, осим на издуженом одбитку са конвергентним негативима.

На оба рејувенациона одбитка ивичног типа (фр. *eclat debordants*), на ивици су се очували трагови подмлађивања (Т. II/5, 6), док су псеудолевалоа одбици (2 ком.) асиметрични, имају дијагонално усмерене негативе и латерално оријентисан шиљак (Т. II/7, 8). Нађен је и један типичан комбева (односно „јанус“) одбитак, који је очигледно окресан са вентралне стране неког већег одбитка (Т. II/9).

Када је реч о ножевима са природним хрптом (2 ком.), констатовани су један кварцни одбитак са природним (кортикалним) хрптом (Т. II/10) и један веома мали одбитак, налик на сегмент, код кога је фацетирана платформа искоришћена као хрбат (Т. II/11). Оба примерка садрже трагове употребе на супротној ивици.

Ретуширано оруђе (66 комада)

1. Ретуширани левалоа одбици (5 ком.)

Нађено је пет примерака (Т. II/12–14). Три одбитка су кратка, преференцијалног типа; један садржи конвергентне негативе, док је један окресан *recurrent* методом. Четири примерка имају широку и фацетирану платформу, три су ретуширана на дисталном крају, док су два обрађена латерално. Ретуш је парцијалан, плитак или полуструм.

2. Длета (3 ком.)

Евидентирани су атипични примерци, од којих су два формирана на уским и дебелим комадима сировине (Т. III/1). Треће длето, тзв. угаоног типа, израђено је на дисталном крају већег, благо назупчаног одбитка (Т. III/2).

3. Мустеријенски шиљци (1 ком.)

Нађен је један примерак, израђен на ламинарном одбитку (Т. III/3). Ивице оруђа су благо конвексне, а ретуширане су дубоким и уздигнутим ретушем.

4. Јамичасто оруђе (1 ком.)

Реч је о одбитку са латералним удубљењем које је инверзно ретуширано полустрмим дубоким ретушем (Т. IV/13).

5. Назупчано оруђе (4 ком.)

Код два фрагментована и једног целог комада, на ивици је присутан парцијалан, крупни назупчани ретуш (Т. IV/9, 10). На четвртом примерку ретуширана ивица је благо назупчана.

6. Пострушке (17 ком.)

Пострушке представљају најбројнију категорију оруђа. Међу њима се јављају: а) две конвексне латералне пострушке, од којих је једна формирана на левалоа одбитку (Т. III/4), а друга на рејувенационом одбитку ивичног типа; б) осам правих, односно благо конкавних или конвексних латералних пострушки, од којих су четири парцијално ретуширане релативно плитким ретушем (Т. III/5, 8). Нешто инвазивнијим, више стрмим и дубљим ретушем су обрађене зашиљена пострушка на ламинарном одбитку (Т. III/6), фрагментована пострушка на левалоа одбитку, као и два фрагмента пострушки (Т. III/7); в) од пет трансверзалних пострушки (Т. III/9–11), чак четири су ретуширане релативно плитким ретушем, углавном парцијално; г) једна пострушка је ретуширана на обе ивице, али и трансверзално, тако да је на граници сврставања у стругаче (Т. III/12); ипак, ретуш на дисталном крају алатке је сувише плитак, па је зато опредељена у пострушке; д) нађен је и један фрагмент пострушке која се не може ближе одредити.

7. Ретуширани одбици (11 ком.)

У ову категорију сврстана су и два „ножа са хрптом“, од којих је један са кортикалним, а други са окресаним хрптом. Ретуш на ивици је нешто дубљи, па се не може приписати траговима употребе (Т. II/15). У осталим случајевима реч је о одбицима различитих димензија, који су парцијално ретуширани плитким или полустрмим ретушем.

8. Ретуширана сечива (3 ком.)

Нађени су масивно сечиво ретуширано полустрмим ретушем (Т. IV/3), проксимални фрагмент уздигнуто ретушираног сечива са траговима латералне препарације (Т. IV/1), и сечиво ретуширано полустрмим ретушем, са фацетираном платформом (Т. IV/2). Евидентно је да се налази веома разликују.

9. Стрмо ретуширано оруђе (1 ком.)

Реч је о фрагменту ретушираног оруђа (Т. IV/12).

10. Стругачи (4 ком.)

У оквиру овог типа јављају се лучни стругач на латерално ретушираном одбитку (Т. IV/4), два атипична, парцијално ретуширана стругача на одби-

цима (од којих је један чунасти) и један двојни чунасти стругач који је на дисталном крају ретуширан са стањене површине на вентралној страни одбитка, а на проксималном на прелому одбитка (Т. IV/5).

11. Стругалице (1 ком.)

Налаз је фрагментован, али се чини да је првобитно био ретуширан циркумлатерално, полустрмим маргиналним ретушем (Т. IV/6).

12. Оруђе са ретушираним преломом (5 ком.)

Нађена су два ламинарна одбитка са косим, инверзно полустрмо ретушираним преломом (Т. IV/7), затим једно оруђе са правим ретушираним преломом, израђено на неправилном рејувенационом одбитку, и један инверзно, плитко ретуширан комад (Т. IV/8).

13. Пробојци–убадачи (2 ком.)

Констатована су два убадача на нешто већим одбицима, код којих је шиљак ретуширан латерално полустрмим ретушем (Т. IV/11).

14. Оруђе са уздигнутим ретушем (2 ком.)

Нађена су два фрагмента оруђа ретуширана уздигнутим ретушем.

Слој 6б

Од технолошких категорија, у слоју 6б је нађен само један псеудолевалоа шиљак са дијагоналним негативима који полазе од хрпта формираног једним ударом.

Ретуширано оруђе (4 комада)

1. Пострушке (3 ком.)

Констатована је зашиљена латерална конвексна пострушка на одбитку типа *outrepasse*, који је однео део подлоге са које је вршено окресивање, у овом случају дебелог одбитка (Т. V/1), затим фрагмент конвексне пострушке ретуширане нешто плићим ретушем (Т. V/2) и пострушка направљена на исцрпљеном левалоа језгру на одбитку, која би се могла уврстити и у језгра на одбицима (налик примерку из слоја 6а). Ипак, сврстали смо је у оруђе због тога што је обрађена веома карактеристичним, латеротрансверзалним ретушем (Т. V/3).

2. Јамичасто оруђе (1 ком.)

У питању је дебели одбитак са латерално позиционираним плитким јамичастим удубљењем, које је формирано дубоким и уздигнутим ретушем (Т. V/4).

Контакт слојева 6б и 6с

На нивоу контакта нађено је **само једно** пљоснато, делимично припремљено језгро које је, судећи по заступљености кортекса, одбачено у раној фази експлоатације. Од неретушираних артефаката констатован је један мали левалоа одбитак са разномерним негативима и широком фасетираном платформом (Т. V/5).

Ретуширано оруђе (5 комада)

1. Ретуширани левалоа одбици (1 ком.)

Примерак је окресан са левалоа центрипеталног језгра на одбитку. Вентрална страна одбитка је делимично очувана и на дорсалној страни се јавља у виду секундарног „јанус“ (комбева) негатива (Т. V/6). Платформа је фацетирана. Дистални крај алатке је обрађен парцијално, полустрмим ретушем.

2. Пострушке (1 ком.)

Латерална, благо конвексна пострушка израђена је на левалоа одбитку са конвергентним негативима (Т. V/7). Платформа одбитка је широка и фацетирана.

3. Назупчано оруђе (1 ком.)

Нађен је благо назупчан ламинарни одбитак, са ретушем на дисталном крају.

4. Ретуширани одбици (1 ком.)

Фрагмент одбитка на дисталном крају садржи трагове парцијалног полустрмог ретуша.

5. Стрмо ретуширано оруђе (1 ком.)

Реч је о фрагменту полустрмо ретушираног оруђа, са континуираним ретушем.

Слој 6с

Међу неретушираним артефактима констатован је један левалоа одбитак са паралелним негативима и фацетираном платформом (Т. V/8).

Кад је у питању ретуширано оруђе, евидентирано је шест налаза.

1. Ретуширани левалоа одбици (1 ком.)

Левалоа одбитак са истосмерним конвергентним негативима и широком и фацетираном платформом ретуширан је на дисталном крају плитким маргиналним ретушем (Т. V/9).

2. Пострушке (2 ком.)

У овој групи су једна конвексна пострушка на одбитку који је готово у потпуности прекривен калцинацијом (Т. V/10) и једна мала латеротрансверзална пострушка *déjeté* типа, која је на вентралној страни стањена плитким површинским ретушем (Т. V/11). Оба примерка спадају у карактеристичне налазе у оквиру њиховог типолошког одређења.

3. Назупчано оруђе (1 ком.)

Нешто већи, благо назупчани одбитак ретуширан је дубоким полустрмим ретушем.

4. Ретуширани одбици (1 ком.)

Већи одбитак је трансверзално ретуширан полустрмим дубоким ретушем.

5. Стрмо ретуширано оруђе (1 ком.)

Нађен је један мали фрагмент парцијално, стрмо ретушираног оруђа.

Слој 6d

У слоју 6d је укупно нађено осам језгара. Међу њима разликујемо: а) глобуларна језгра (2 ком.), од којих је једно веће, са траговима латералне препарације површине одбијања и задње стране, које на дорсалној и задњој страни садржи негативе два издужена одбитка, док је друго језгро конично и има конвергентне негативе одбитака како на предњој тако и на бочној страни (Т. VI/1); б) длетасто језгро (1 ком.) са видљивим траговима окресивања два одбитка, која су окресана дуж ивице једне од ужих страна (Т. VI/2); в) пљоснато језгро (1 ком.) формирано на малом облутку који на једној страни садржи паралелне негативе одбитака окресаних са кортикалне платформе. Задња страна такође има негативе (Т. VI/3); г) дискоидно језгро (1 ком.) формирано на дебелом одбитку, које садржи трагове центрипеталног окресивања; д) левалоа језгра (3 ком.) код којих се на површини одбијања јављају разносмерни негативи, који сведоче о центрипеталном окресивању. Једно језгро је одбачено у развијеној, а два у завршној фази експлоатације (Т. VI/4, 5).

Међу неретушираним артефактима нађени су: а) неретуширани левалоа одбици (3 ком.), од којих су два преференцијалног типа (Т. VI/6, 7), с тим што се на једном уочавају трагови подмлађивања на ивици (фр. *eclat debordant*). Трећи налаз је центрипеталног типа, са разносмерним негативима. Платформа је код свих одбитака фацетирана; б) псеудолевалоа одбици (2 ком.), при чему су оба типична, са негативима који потичу од припремљене платформе језгра (Т. VI/10, 11).

Ретуширано оруђе (22 комада)

1. Ретуширани левалоа одбици (2 ком.)

Од два примерка, један одбитак је окресан са преференцијалног језгра и парцијално плитко ретуширан на дисталном крају (Т. VI/8), док је други са центрипеталним негативима и такође са ретушем на дисталном крају (Т. VI/9).

2. Пострушке (6 ком.)

Нађене су: а) конвексне пострушке (2 ком.), веома истрошене, од којих је једна формирана на дебелом издуженом одбитку са природним хрптом (Т. VII/2), док је друга накнадно површински стањена са ивице прелома на доњем крају (Т. VII/1); б) праве пострушке (2 ком.), од којих је једна у категорији типичних примерака (Т. VII/3), а друга је формирана на асиметричном одбитку; в) биконкавна пострушка (1 ком.) формирана на левалоа одбитку (Т. VII/4); г) асиметрична пострушка (1 ком.) окресана бифацијално и готово у потпуности прекривена негативима ретуша (Т. VII/5).

3. Јамичасто оруђе (1 ком.)

Нађен је одбитак на коме се уочава мало, полустрмо ретуширано јамичасто удубљење.

4. Назупчано оруђе (1 ком.)

Одбитак је окресан парцијалним, полустрмим назупчаним ретушем (Т. VII/9).

5. Обични ретуширани одбици (1 ком.)

Одбитак је мањих димензија и латерално ретуширан плитким ретушем.

6. Ретуширана сечива (1 ком.)

На медијалном фрагменту сечива се на једној ивици уочава парцијалан полустрми маргинални ретуш (Т. VII/6).

7. Стрмо ретуширано оруђе (2 ком.)

Реч је о једном парцијално, стрмо ретушираном ламинарном одбитку (Т. VII/13) и једној дебелој ламели која је такође, на проксималном крају, парцијално ретуширана стрмим дубоким ретушем (Т. VII/14).

8. Стругачи (3 ком.)

Од три примерка, два су атипична утолико што им је дистални крај ретуширан само парцијално и што радна ивица није правилна (Т. VII/8). Трећи налаз је фрагмент лучног стругача на широком сечиву или одбитку (Т. VII/7).

9. Стругалице (2 ком.)

Један мали фрагмент одбитка има ивицу ретуширану полустрмим ретушем (Т. VII/10), док је друга стругалица формирана на малом одбитку и делимично је изгорела.

10. Оруђе са ретушираним преломом (3 ком.)

Један одбитак је са косим ретушираним преломом, који је обрађен полустрмим дубоким ретушем (Т. VII/11). Други налаз је мало дебело сечиво са равним, полустрмо ретушираним преломом (Т. VII/12), а трећи је израђен на малом сечиву.

Слој 6е

У овом слоју нема других налаза осим два ретуширана артефакта, од којих је један ретуширани одбитак чија је ивица искрзана и садржи дисконтинуиране негативе ретуша (Т. VII/16), док други представља нож са природним (окресаним) хрптом, који је на проксималном крају обрађен полустрмим дубоким ретушем (Т. VII/15).

КОМПАРАТИВНО РАЗМАТРАЊЕ ТИПОЛОШКИХ КАРАКТЕРИСТИКА РЕТУШИРАНОГ ОРУЂА

Посматрано по типовима оруђа, варијабилност је већа у горњем слоју (слој ба), што је и разумљиво с обзиром на већи узорак. Само се у том слоју јављају мустеријенски шиљци, трансверзалне пострушке, масивни убадачи и типично назупчано оруђе. С друге стране, бифацијално окресано оруђе је нађено само у доњем слоју (6d), у коме су знатно заступљеније и стрмо ретуширане алатке.

Горњопалеолитски елементи су више присутни на артефактима из слоја ба, па треба поменути да постоји могућност да су неки налази могли да пропадну из горњег слоја. Ипак, како нису у питању артефакти који би могли поуздано

да се одреде у горњи палеолит, сасвим је могуће да и они потичу из средњег палеолита.

У оба слоја (6a и 6d) су присутне парцијално обрађене построшке, ретуширане нешто плићим ретушем, као и атипични ретуширани левалоа одбици који садрже употребни (парцијални, полустрми или плитки) ретуш само на дисталном крају. У оба слоја се јавља и стањивање алатки, које је вршено окресивањем вентралне стране.

ПАРАЛЕЛЕ СА СРЕДЊОПАЛЕОЛИТСКИМ ИНДУСТРИЈАМА У СУСЕДНИМ ОБЛАСТИМА

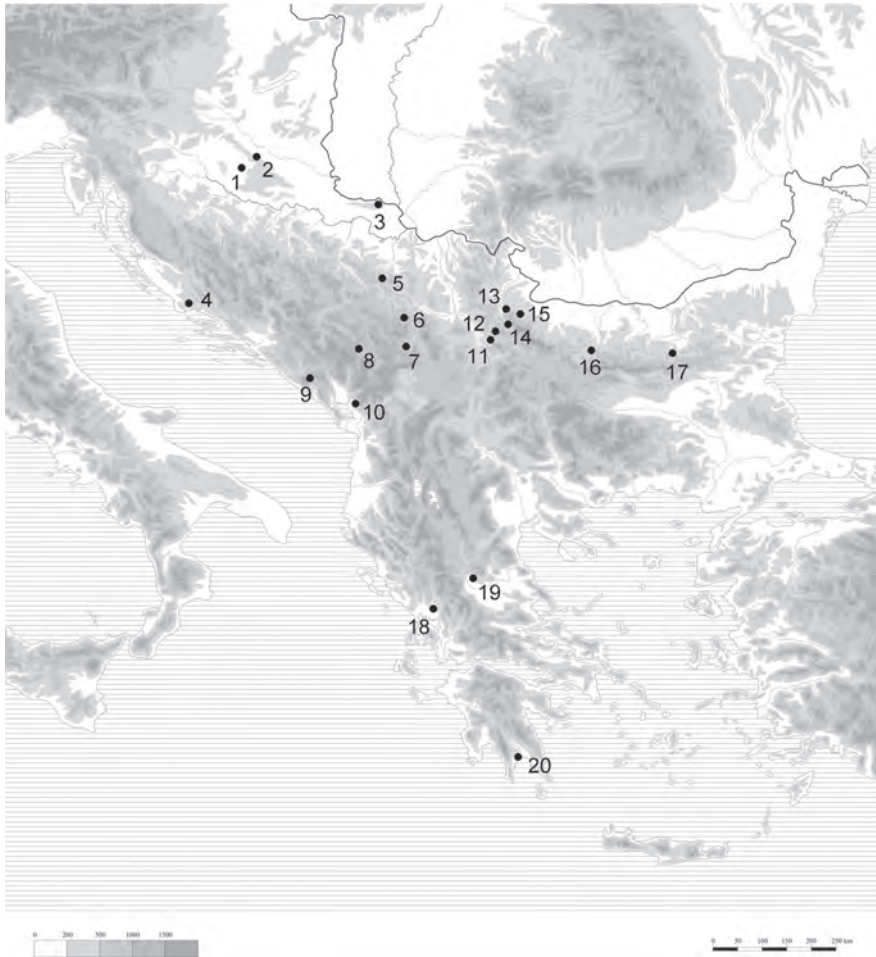
Иако је Шалитрена пећина у литератури више позната по остацима из горњег палеолита, показало се да средњопалеолитски скупови артефаката са овог локалитета по количини и садржају нимало не заостају за налазиштима у региону (карта 1). На пример, добро позната средњопалеолитска збирка из Мујине пећине у Хрватској садржи приближно исти број (око 600) артефаката (Karavanić i dr. 2008), док је Баслерова збирка из Црвене стијене далеко скромнија (Баслер 1975). Шалитрена пећина је такође богатија од свих средњопалеолитских локалитета у Србији (Mihailović 2014), осим индустрије са Петроварадинске тврђаве, која броји више од хиљаду налаза. Артефакти из Велике Баланице су бројнији, али они више припадају прелазу из доњег у средњи палеолит (Михаиловић 2009а; Михаиловић 2009б).

Судећи по апсолутним датумима, структури и типолошким одликама, средњопалеолитска индустрија из Шалитрене пећине припада касном мустеријену са слабо наглашеном левалоа компонентом. За њу је карактеристичан велики проценат заступљености артефаката окресаних са дискоидних и центрипеталних језгара, релативно мало, али константно присуство левалоа технике, као и велики проценат построшки, назупчаног и јамичастог оруђа, и ретушираних одбитака. Горњопалеолитска компонента је слабо наглашена.

У Србији, из овог периода потичу скупови артефаката из слоја 3 Пештурине (Михаиловић и Милошевић 2012), слоја 5а Хаџи Проданове пећине (Михаиловић и Михаиловић 2006) и слоја 3 Селачке пећине (Kuhn, Mihailović and Dimitrijević 2014), као и налази из горњих слојева локалитета Биоче (Ђурић 2006) и слојева XVIII–XII Црвене стијене у Црној Гори (Баслер 1975; Mihailović 2014). У Бугарској му припадају налази из Бачо Кира и Темнате (Kozłowski 1982; Kozłowski and Sirakova 2011), а у Хрватској из Мујине пећине код Трогира (Karavanić i dr. 2008).

У овом моменту се чини да индустрија из Шалитрене пећине има доста сличности са индустријом из Црвене стијене, која је најпре опредељена у микромустеријен, а затим у назупчани мустеријен (Баслер 1975; Mihailović 2014). На оба локалитета су у знатној мери присутни производи окресивања центрипеталном и левалоа техником (рејувенациони одбици ивичног типа, псеудолевалоа шиљци), од оруђа се јављају стругалице, ретуширани одбици и назупчано оруђе, а у малом проценту и сечива горњопалеолитског типа, као и стрмо ретуширано оруђе. Ипак, димензије артефаката из Шалитрене пећине

су знатно веће, пострушке су више заступљене, док назупчане алатке нису толико бројне. Поређење са налазима из Пештурине и са Петроварадинске тврђаве отежава чињеница да је већина артефаката са ових локалитета направљена од кварца (Михаиловић 2009а; Михаиловић 2009б). Очигледно је да су и у Пештурини обични ретуширани одбици веома бројни, као и то да се уз њих јављају левалоа артефакти и производи окресивања са центрипеталних језгара (псеудолевалоа шиљци и рејувенациони одбици ивичног типа).

Карта 1 Средњопалеолитска налазишта на Балкану: 1 – Крапина, 2 – Виндија, 3 – Петроварадинска тврђава, 4 – Мујина пећина, 5 – Шалитрена пећина, 6 – Хаџи Проданова пећина, 7 – Смолућка пећина, 8 – Малишина стијена, 9 – Црвена стијена, 10 – Биоче, 11 – Пештурина, 12 – Мала и Велика Баланица, 13 – Селачка пећина, 14 – Бараница, 15 – Козарника, 16 – Темната дупка, 17 – Бачо Кио, 18 – Аспрохалико, 19 – Теопетра, 20 – Каламакија

Map 1 Middle Paleolithic sites in the Balkans: 1 – Krapina, 2 – Vindija, 3 – Petrovaradin Fort, 4 – Mujina pećina, 5 – Šalitrena Cave, 6 – Hadži Prodanova Cave, 7 – Smolučka Cave, 8 – Mališina Stijena, 9 – Crvena Stijena, 10 – Bioče, 11 – Pešturina, 12 – Mala i Velika Balanica, 13 – Selačka Cave, 14 – Baranica, 15 – Kozarnika, 16 – Temnata Dupka, 17 – Bacho Kiro, 18 – Asprochaliko, 19 – Theopetra, 20 – Kalamakia

Ипак, мора се истаћи да пострушки у Пештурини готово и да нема (Михаиловић и Милошевић 2012), док у Шалитреној пећини представљају најзаступљенији тип оруђа. Донекле је таква ситуација и са Петроварадинском тврђавом: општа сличност постоји када је у питању процентуално учеше назупчаних алатки и левалоа артефаката, али су на овом локалитету шарантијенски елементи много присутнији него у Шалитреној пећини, док се бифацијално оруђе потпуно разликује (Михаиловић 2009а).

Овде треба истаћи да појава бифацијално окресаних артефаката у Шалитреној пећини и на тераси испред ње представља својеврсно изненађење. Приликом ископавања терасе 2014. године, у слоју 2 је нађен типичан листолики шиљак заједно са средњопалеолитским артефактима (Mihailović et al. 2014), а у слоју 6d у пећини бифацијално окресана пострушка, коју смо претходно описали. И док се листолики шиљак директно везује за налазе из Рисоваче (Гавела 1988) и случајни налаз селетијенског шиљка из Коцељеве (Шарић 2012), а самим тим и за средњопалеолитске индустрије са листоликим шиљцима, бифацијална пострушка нема директне аналогije у материјалима са локалитета у региону. Такве пострушке су, међутим, честе на микокијенским налазиштима у источној и средњој Европи (Urbanowski 2003). Поставља се питање шта би њихова појава у колекцији из Шалитрене пећине могла да значи. Иако се у овом моменту не може одговорити на ово питање, треба истаћи да је средњоевропски афинитет уочен и у материјалу из горњопалеолитских слојева Шалитрене пећине (Mihailović 2008).

Локалитети у северној Бугарској и Босни су подједнако релевантни за сагледавање културног и релативнохронолошког положаја материјала из Шалитрене пећине. На налазиштима у северној Босни су левалоа артефакти веома заступљени, а констатовано је и бифацијално оруђе (Baumler 1987), док је у пећини Бачо Киру у Бугарској установљен прелаз од нелевалоазијенског фаџиса типичног мустеријена, у слоју 13, ка левалоазијенском фаџису, у слоју 12 (Kozłowski 1982; Kozłowski and Sirakova 2012). Ипак, на налазиштима у Босни су левалоа артефакти знатно бројнији него у Шалитреној пећини, ретуширани одбици су мање заступљени, а слична је ситуација и у Бачо Киру, где ретушираних одбитака нема много, за разлику од пострушки, које у слоју 12 представљају доминантну категорију оруђа (Kozłowski 1982).

Постоји још један важан аспект проучавања Шалитрене пећине. Најстарији горњопалеолитски хоризонти у пећини Козарника датовани су у период пре 42.000–43.000 година (ниво VIII), односно пре 36.000–39.000 година (ниво VII), а ни старост транзиционих индустрија у Бачо Киру и Темнатој, које су неки аутори склони да припишу иницијалном горњем палеолиту (Kuhn and Zwyns 2014), није много већа (Tsanova 2008). То значи да постоји реална могућност да је слој 6а Шалитрене пећине (датован у време 38 миленијума пре садашњости) заправо познији од горњег палеолита у западној Бугарској и да су носиоци средњопалеолитских и горњопалеолитских култура (неандерталци и модерни људи) коегзистирали на простору централног Балкана више од хиљаду година. Самим тим, отвара се могућност проучавања културних и друштвених интеракција између ове две популације и стиче се увид у факто-

ре ширења анатомски модерних људи „подунавским коридором“ (Conard and Bolus 2003), као и у разлоге који су довели до изумирања неандерталаца. Верујемо да ће будућа истраживања допринети решавању ових важних питања.

ЗАКЉУЧАК

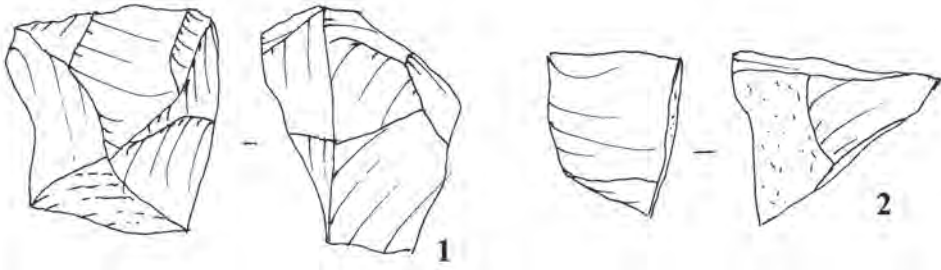
У средњопалеолитским слојевима Шалитрене пећине је, у стратиграфском контексту, нађен велики број артефаката, заједно са остацима уловљених животиња и ватриштима која сведоче о природи насељавања неандерталских група. Анализа артефаката је показала да су оне дуго користиле пећину као привремено станиште и да су у њој обављале различите активности.

Испитивања средњег палеолита у Шалитреној пећини су попунила празнину у истражености овог периода у централној и западној Србији, где је средњи палеолит био познат само по случајним налазима и сиромашним колекцијама са ранијих ископавања. Она су потврдила да се у касном средњем палеолиту, на централном Балкану јављају индустрије типичног мустеријена, у којима је левалоа компонента мање или више изражена и у којима су значајно присутни назупчани артефакти и типолошки неиздиференцирани ретуширани одбици. Још увек није јасно шта је разлог ових промена, а највероватније објашњење је да су почетком изотопског стадијума 3 (пре 58.000 година), када је дошло до побољшања климе, неандерталске групе почеле више да користе неспецијализовано оруђе, погодно за обављање различитих делатности (Churchill 2014).

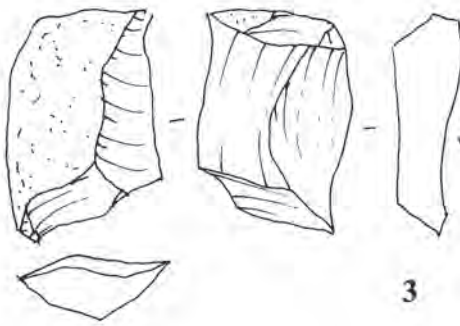
У материјалу из средњопалеолитских слојева огледају се утицаји из различитих области. Велика заступљеност стрмо ретушираног оруђа упућује на контакте са југозападним Балканом, док присуство бифацијалног оруђа указује на тесне везе са средњоевропским простором.

Посебно је значајно то што је слој 6а у Шалитреној пећини датован ^{14}C методом у период пре 38.000 година, што значи да постоји хронолошко преклапање између почетка горњег палеолита у западној Бугарској (Козарника, Темната, Бачо Киро) и средњег палеолита Шалитрене пећине. Међу налазима из средњопалеолитских слојева нема артефаката који директно сведоче о контактима између неандерталаца и анатомски модерних људи, али они који су нађени (пре свега, стрмо ретуширано оруђе) указују на могућност да су ти контакти постојали.

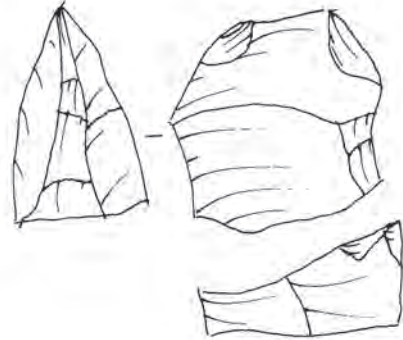
Несумњиво је да ће досадашња, а надамо се и будућа истраживања овог локалитета дати значајан научни допринос интерпретацији овде откривених култура, њиховог порекла и међусобне повезаности.

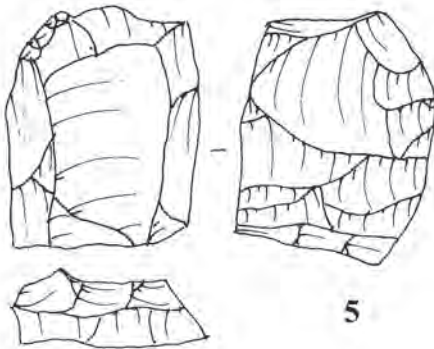
cm

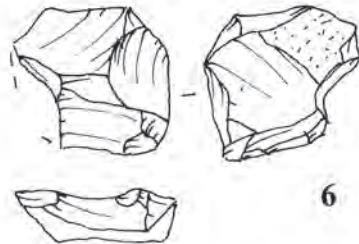
3

4

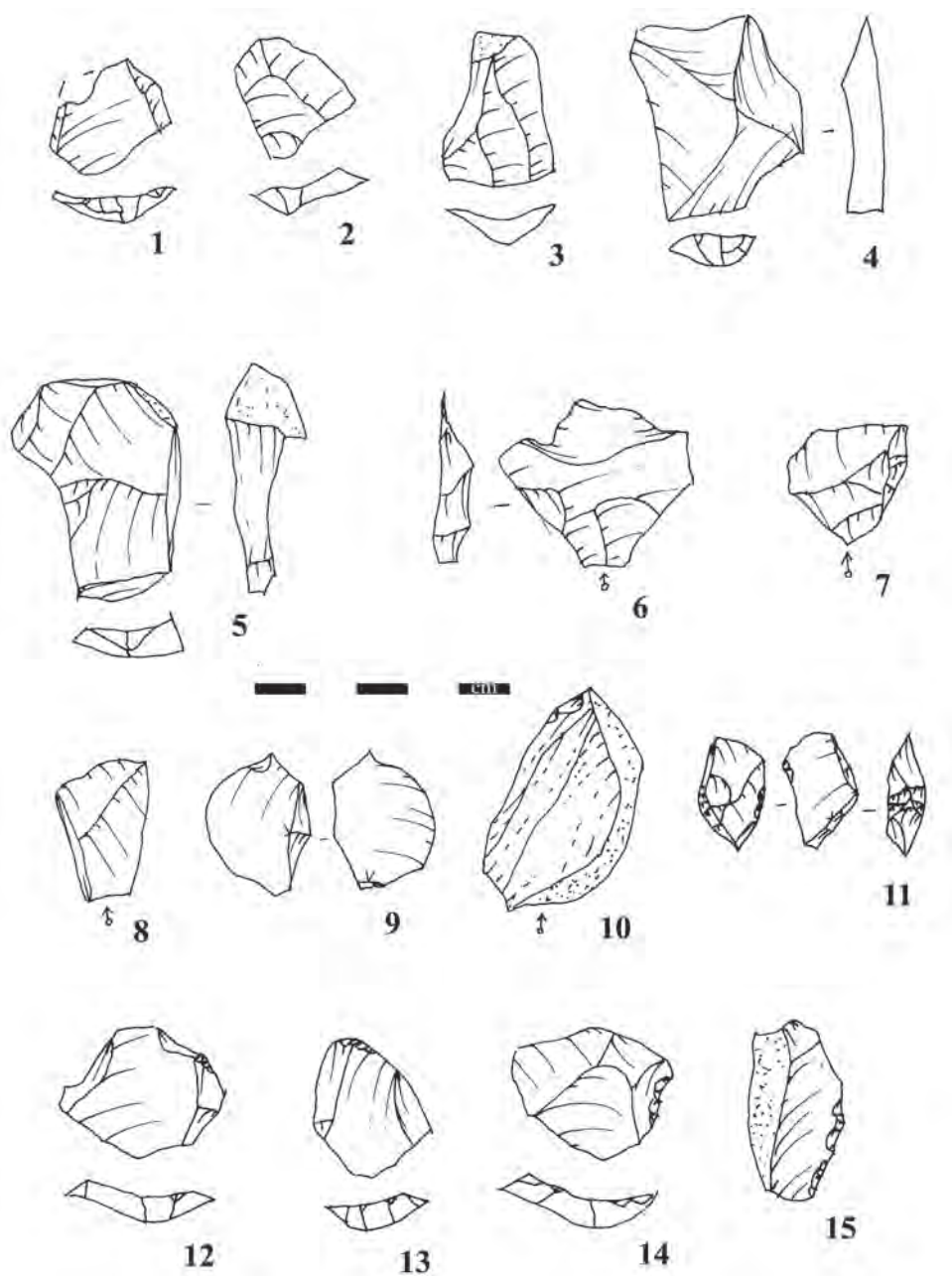

5

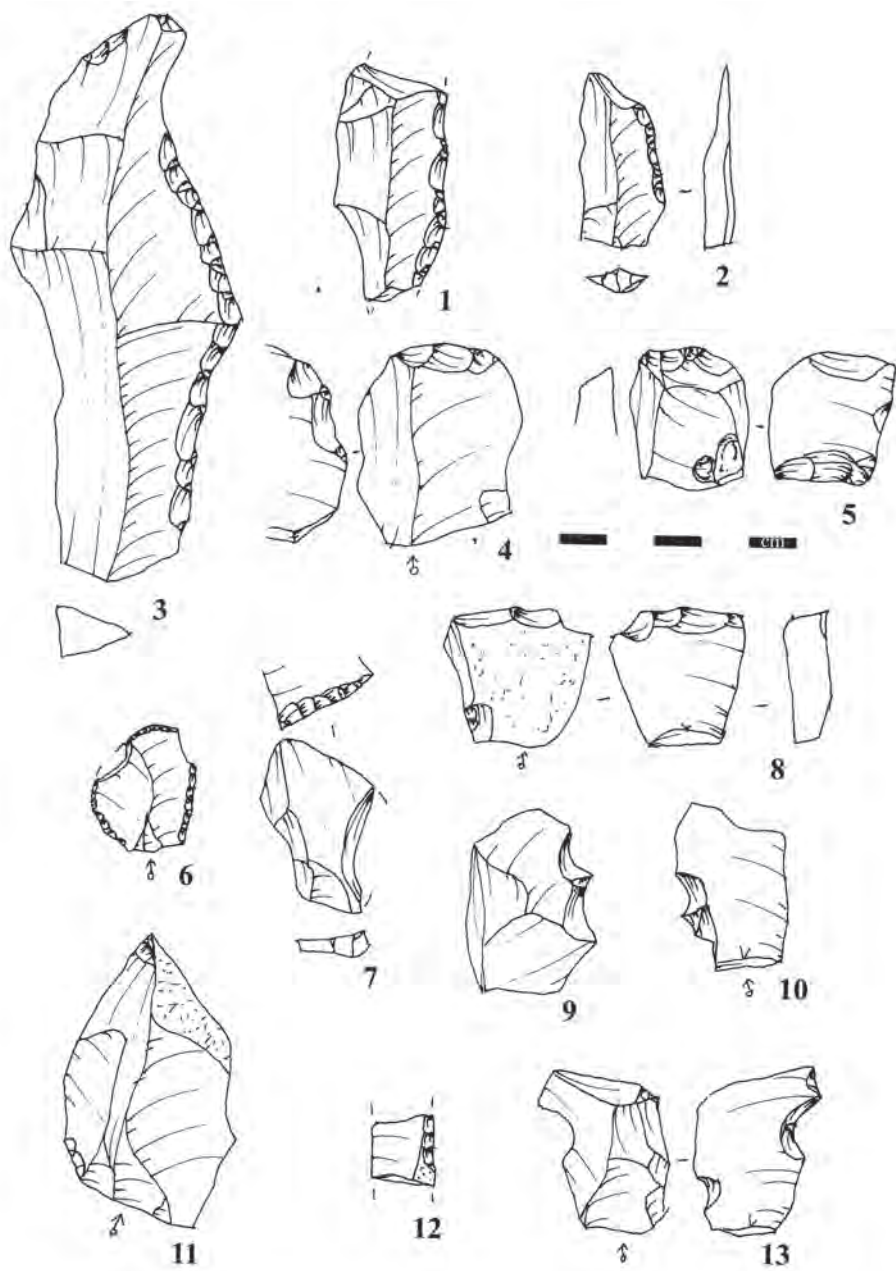
6

Т. I Језгра из слоја 6а
Pl. I Cores from layer 6a

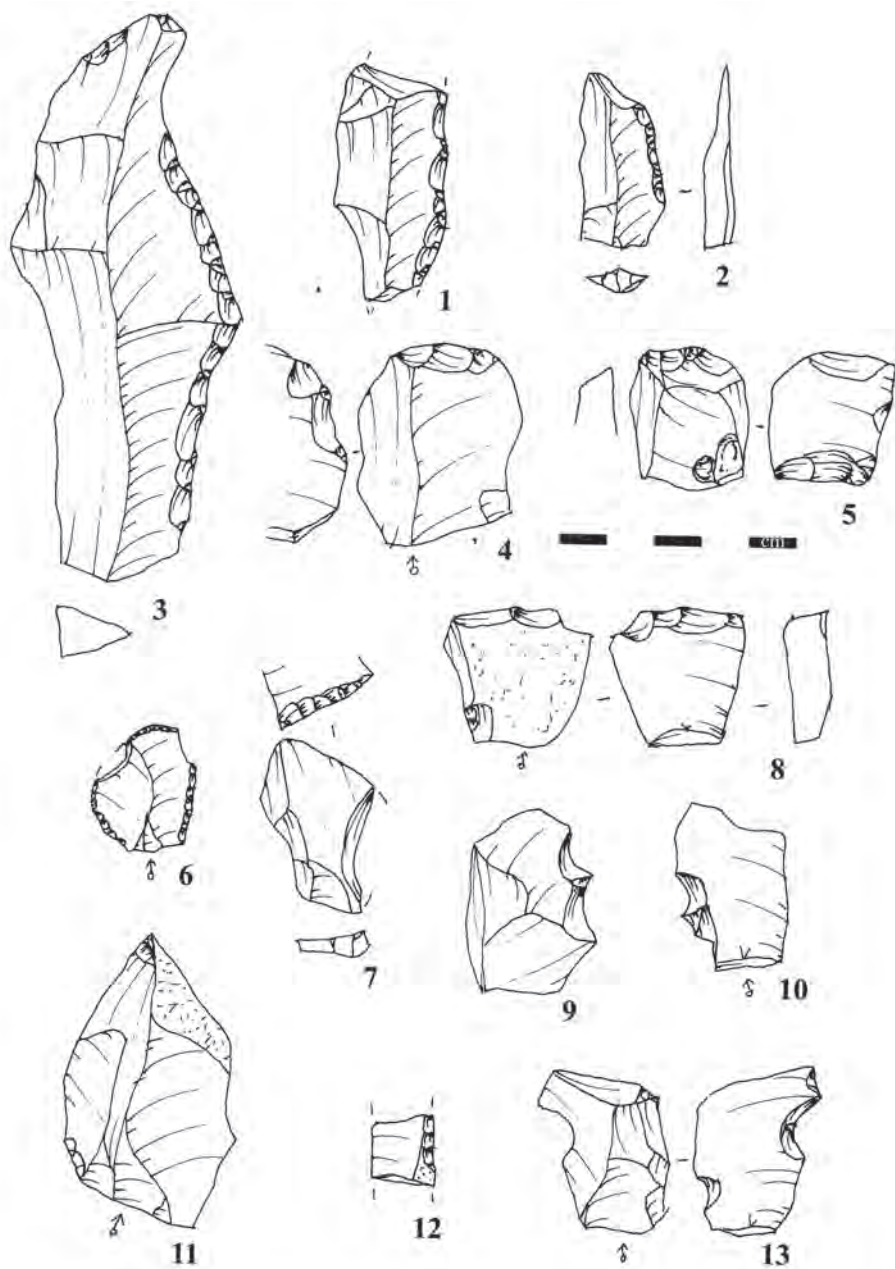

Т. II Неретуширани левалоа одбици (1–4), рејувенациони одбици (5, 6), псеудолевалоа шиљци (7, 8), одбитак типа комбева (9), ножеви са природним хрптом (10, 11), ретуширани левалоа одбици (12–14) и ретуширани одбитак (15) из слоја 6а

Pl. II Unretouched Levallois flakes (1–4), rejuvenation flakes (5, 6), pseudo-Levallois points (7, 8), flake of the Kombewa type (9), naturally backed blades (10, 11), retouched Levallois flakes (12–14) and retouched flake (15) from layer 6a

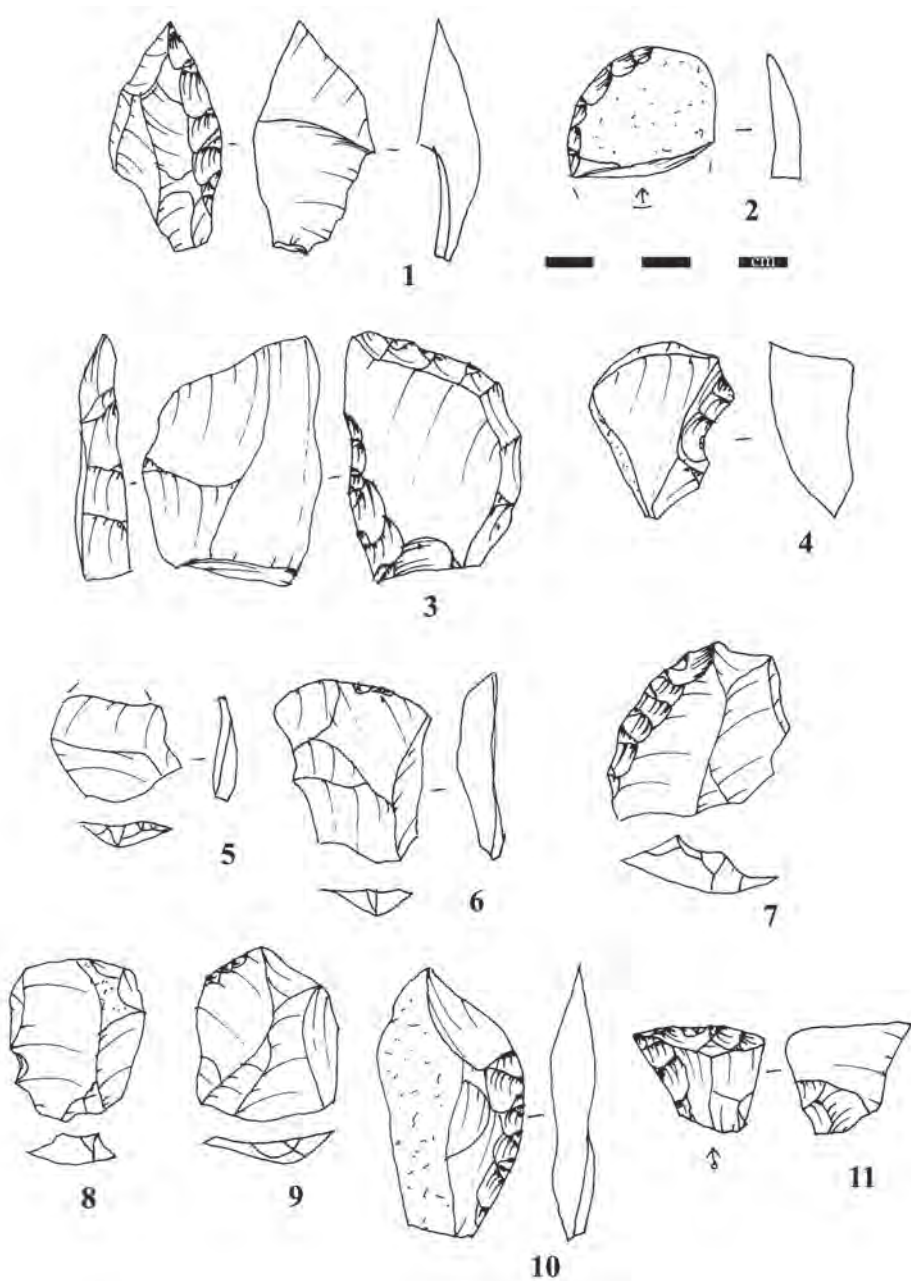

Т. III Длега (1, 2), мустеријенски шиљак (3) и пострушке (4-12) из слоја 6а
 Pl. III Burins (1, 2), Mousterian point (3) and side-scrapers (4-12) from layer 6a

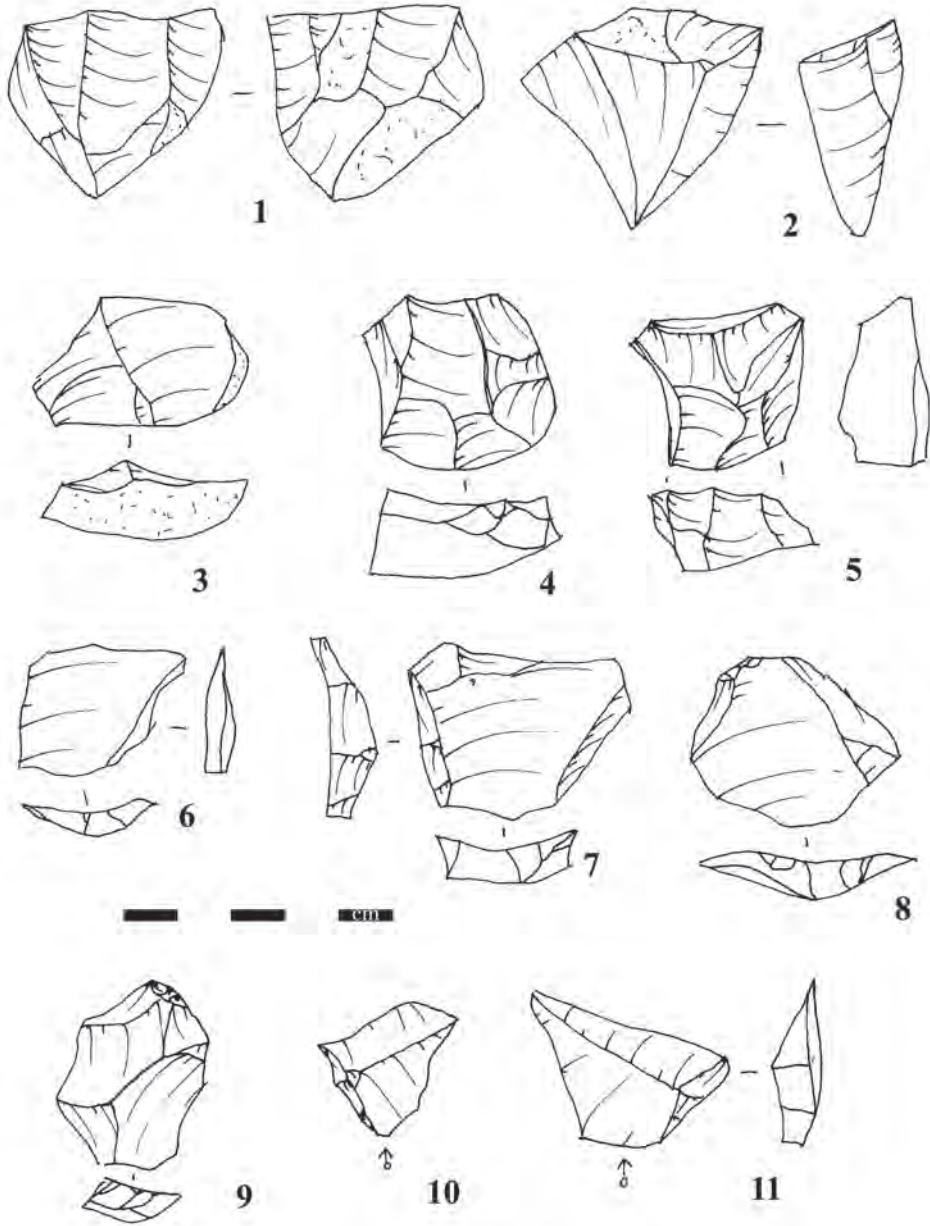
Т. IV Ретуширана сечива (1–3), стругачи (4, 5), стругалица (6), оруђе са ретушираним преломом (7, 8), назупчано оруђе (9, 10), убадач (11), стрмо ретуширано оруђе (12) и јамичасто оруђе (13) из слоја 6а

Pl. IV Retouched blades (1–3), end-scrapers (4, 5), raclette (6), truncated tools (7, 8), denticulated tools (9, 10), perforator (11), backed tool (12) and notched tool (13) from layer 6a

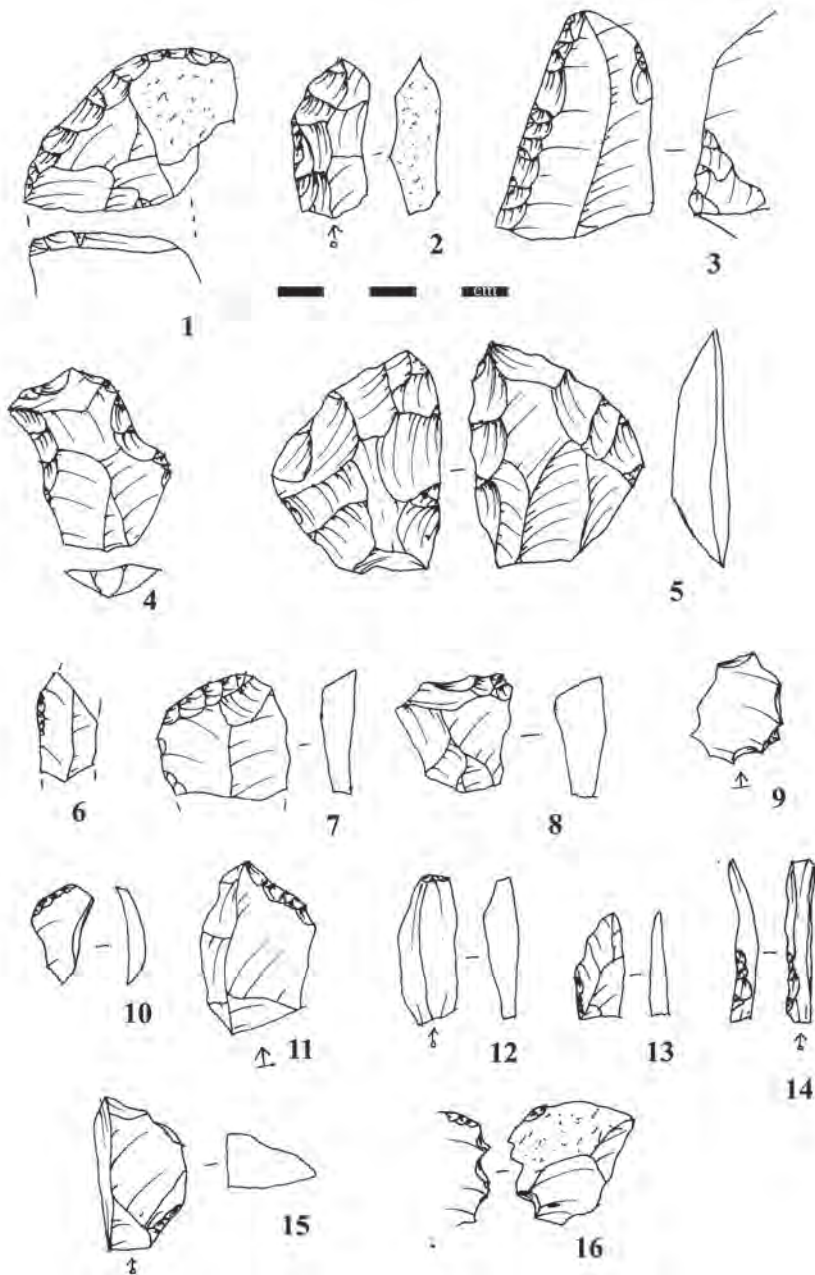

Т. V Пострушке (1–3) и јамичасто оруђе (4) из слоја 6b; левалоа одбици (5, 6) и пострушка (7) из слоја 6b/6c; левалоа одбици (8, 9) и пострушке (10, 11) из слоја 6c

Pl. V Side-scrapers (1–3) and notched tool (4) from layer 6b; Levallois flakes (5, 6) and side-scraper (7) from layers 6b/6c; Levallois flakes (8, 9) and side-scrapers (10, 11) from layer 6c

T. VI Језгра (1–5), левалоа одбици (6–9) и псеудолевалоа шиљци (10, 11) из слоја 6d
 Pl. VI Cores (1–5), Levallois flakes (6–9) and pseudo-Levallois points (10, 11) from layer 6d

Т. VII Пострушке (1–5), ретуширано сечиво (6), стругачи (7, 8), назупчано оруђе (9), стругалица (10), оруђе са ретушираним преломом (11, 12) и стрмо ретуширано оруђе (13, 14) из слоја 6d; нож са окресаним хртлом (15) и ретуширани одбитак (16) из слоја 6e

Pl. VII Side-scrapers (1–5), retouched blade (6), end-scrapers (7, 8), denticulated tool (9), raclette (10), truncated tools (11, 12) and backed tools (13, 14) from layer 6d; backed knife (15) and retouched flake (16) from layer 6e

ЛИТЕРАТУРА / REFERENCES:

Баслер, Ђ. 1975

Старији литички периоди у Црвеној стијени, у: *Црвена стијена – зборник радова*, ур. Ђ. Баслер, Никшић: Заједница културних установа, 11–120.

Baumler, M. 1988

Core reduction, flake production, and the Middle Paleolithic industry of Zobište (Yugoslavia), in: *Upper Pleistocene Prehistory of Western Eurasia*, eds. H. Dibble and P. Mellars, Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 255–274.

Boëda, E., Geneste, J.-M. and Meignen, L. 1990

Identification de chaînes opératoires lithiques du Paléolithique ancien et moyen, *Paléo* 2: 43–80.

Гавела, Б. 1988

Палеолиџ Србије, Аранђеловац-Београд: Музеј у Аранђеловцу и Центар за археолошка истраживања Филозофског факултета у Београду.

Ђuričić, Lj. 2006

A Contribution to Research on Bioče Mousterian, *Гласник Српској археолошкој друштва* 22: 179–196.

Ђуровић, П. (ур.) 1998

Сџелеолошки аџлас, Београд: Географски институт „Јован Цвијић“

Jež, Ž. i Kaluđerović, Z. 1985

Šalitrena pećina – paleolitsko i neolitsko nalazište, *Arheološki pregled* 25: 33–34.

Karavanić, I. i dr. 2008

Litička analiza materijala iz Mujine pećine, *Vjesnik za arheologiju i povijest dalmatinsku* 101: 29–58.

Kozłowski, J. (ed.) 1982

Excavation in Bacho Kiro Cave - Final Report, Warszawa: Państwowe wydawnictwo naukowe.

Kozłowski, J. and Sirakova, S. 2012

Comparison with other Middle Palaeolithic sites in south-eastern Europe, in: *Temnata Cave – Excavations in Karlukovo Karst Area Bulgaria*, Vol. 3, *Middle Palaeolithic*, eds. B. Ginter et al., Sofia: Avalon Publishing, 143–148.

Kuhn, S., Mihailović, D. and Dimitrijević, V. 2014

The Southeast Serbia Paleolithic Project: An Interim Report, in: *Palaolithic and Mesolithic research in the Central Balkans*, ed. D. Mihailović, Belgrade: Serbian Archaeological Society, 97–106.

Kuhn, S. and Zwyns, N. 2014

Rethinking the initial Upper Paleolithic, *Quaternary International* 347: 29–38.

Mihailović, B. 2008

The Gravettian Site Šalitrena pećina near Mionica (western Serbia), in: *The Palaeolithic of the Balkans*, eds. A. Darlas and D. Mihailović, BAR International Series 1891, Oxford: Archaeopress, 101–106.

Михаиловић, Б. 2013

Шалитрена пећина. у: *Резултати нових археолошких истраживања у северозападној Србији и суседним територијама*, ур. В. Филиповић, Р. Арсић и Д. Антоновић, Београд: Српско археолошко друштво; Ваљево: Завод за заштиту споменика културе Ваљево, 5–16.

Mihailović, B. et al. 2014

Šalitrena Cave – terrace. Preliminary investigations results, in: *Palaeolithic and Mesolithic research in the Central Balkans*, ed. D. Mihailović, Belgrade: Serbian Archaeological Society, 77–82.

Михаиловић, Д. 2009а

Средњопалеолитско насеље на Пејроварадинској територији, Едиција Петроварадин, свеска 2, Нови Сад: Музеј града Новог Сада.

Михаиловић, Д. 2009б

Пећински комплекс Баланица и палеолит Нишке котлине у регионалном контексту, *Архаика* 2: 1–26.

Mihailović, D. 2014

Paleolit na centralnom Balkanu, Beograd: Srpsko arheološko društvo.

Михаиловић, Д. и Милошевић, С. 2012

Истраживања палеолитског налазишта Пештурина код Ниша, *Гласник Српској археолошкој друштва* 28: 87–106.

Михаиловић, Д. и Михаиловић, Б. 2006

Палеолитско налазиште Хаџи Проданова пећина код Ивањице, *Археолошки преглед* (н.с.) 1 (2003): 13–16.

Mihailović, D. and Mihailović, B. 2007

Considération sur le Gravettien et l'Épigravettien ancien aux Balkans de l'Ouest, *Paleo* 19: 115–129.

Mihailović, D. and Mihailović, B. 2014

Population dynamics and cultural changes in the Early Upper Palaeolithic of the Central Balkans, in: *Modes de contacts et de déplacements au Paléolithique eurasiatique. Actes du colloque international, Université de Liege, 28-31. mai 2012*, ERAUL140 - Archaeologiques 5, eds. M. Otte and F. le Brun Ricalens, Liege – Luxembourg: Université de Liege – Centre international de recherche archéologique Luxembourg, 369–381.

Tsanova, T. 2008

Les débuts du Paléolithique supérieur dans l'Est des Balkans. Réflexion à partir des études taphonomique et techno-économique des ensembles lithiques des grottes Bacho Kiro (couche 11), Temnata (couche VI et 4) et Kozarnika (niveau VII), British Archaeological Reports, International Series 1752, Oxford: Archaeopress.

Urbanowski, M. 2003

Pradnik knives as an element of Micoquian techno-stylistic specifics, PhD Dissertation, Warsaw University - Institute of Archaeology.

Conard, N. and Bolus, M. 2003

Radiocarbon dating the appearance of modern humans and timing of cultural innovations in Europe: new results and new challenges, *Journal of Human Evolution* 44: 331–371.

Churchill, S. 2014

Thin on the Ground: Neandertal Biology, Archeology, and Ecology, Oxford: Wiley-Blackwell.

Шарић, Ј. 2012

Селетијенски шиљак из Коцељеве, *Гласник Српској археолошкој друштва* 28: 225–232.

THE MOUSTERIAN INDUSTRY FROM THE ŠALITRENA CAVE

SUMMARY

In the Šalitrena Cave near Mionica, after the exploration of layers with remains from the Gravettian and Aurignacian (Mihailović 2008; Михаиловић 2013; Mihailović and Mihailović 2007; Mihailović and Mihailović 2014), six layers with finds from the Middle Palaeolithic (6a-6d) were examined, in which 589 artefacts have been discovered so far. The majority of finds were confirmed in the layer that was radiometrically dated in the period of 38,000 years ¹⁴C BP, and in layer 6d at the bottom of the sequence.

It was established on the basis of a detailed analysis of artefacts that the Middle Palaeolithic industry from the Šalitrena Cave belonged to the late Middle Palaeolithic, i.e. to the non-Levalloisian facies of typical Mousterian. The industry is characterised by the dominant presence of products of flaking from discoid cores, a low Charentian Index, a relatively low, but constant, presence of the Levallois technique, and a high percentage of side-scrapers, denticulated and notched tools and retouched flakes. Variability is more striking in the upper layer (layer 6a) which is understandable because the sample is bigger. Mousterian points, transversal scrapers, perforators and typical denticulated tools were found only in that layer. In the deepest layer of the site (6d), the discovery was made of a bifacial scraper of the central European type, while a leaf-point was discovered on the terrace opposite the cave (Mihailović and Mihailović 2014).

Influences from various areas have been observed in the material from the Middle Palaeolithic layers. The high incidence of backed tools is an indication of contacts with the south-western Balkans, while the presence of bifacial tools indicates close connections with the central European area. The elements of the Upper Palaeolithic are more frequent on artefacts from layer 6a. The date obtained for layer 6a shows that the cave was more inhabited in this phase at almost the same time with the start of settlement of the eastern Balkans during the early Upper Palaeolithic.

Душан Д. МИХАИЛОВИЋ

Универзитет у Београду, Филозофски факултет – Одељење за археологију

Бранка Н. ЗОРБИЋ

Народни музеј у Крајевцу

РИСОВАЧА И ПРОБЛЕМ РЕГИОНАЛНЕ ДИФЕРЕНЦИЈАЦИЈЕ СРЕДЊОПАЛЕОЛИТСКИХ ИНДУСТРИЈА СА ЛИСТОЛИКИМ ШИЉЦИМА

Апстракт: У раду су представљени резултати анализе збирке мустеријенских артефаката из пећине Рисоваче код Аранђеловца, коју је прикупио Бранко Гавела приликом истраживања између 1955. и 1961. године. Анализе су потврдиле Гавелине претпоставке да збирка припада средњопалеолитским индустријама са листоликим шиљцима, које су у јужној Панонији радиометријски датоване у период пре 45–40/35 хиљада година. Налази из Рисоваче и са других налазишта у Србији показују да су средњопалеолитске индустрије са листоликим шиљцима биле распрострањене не само у јужној Панонији и доњем Подунављу већ и у перипанонском делу Балканског полуострва. У материјалу из Рисоваче преовлађује средњопалеолитска компонента, али су присутни и горњопалеолитски елементи, што указује на комплексан сценарио прелаза из средњег у горњи палеолит на подручју јужно од Саве и Дунава.

Кључне речи: Рисовача, Србија, Балкан, палеолит, мустеријен, камени артефакти, листолики шиљци

УВОД

Истраживања у Рисовачи и Јерининој пећини током 50-их година прошлог века означила су почетак систематских испитивања палеолита у Србији. Гавела је ископавања у Јерининој пећини завршио за две године (1951–1952), док је Рисовачу у континуитету истраживао од 1955. до 1961, а касније повремено

но, све до 1977. године. У Рисовачи је нађено релативно мало палеолитских артефаката, али су ипак добила запажен публицитет не само у стручној већ и у широј јавности. Археолошка и спелеолошка испитивања пећине су окончана тек када је из ње одстрањен комплетан седимент. Након тога, пећина је уређена за туристичке посете, а за управљача је именован Народни музеј у Аранђеловцу.

Резултати истраживања и материјал са ископавања никада нису детаљно објављени, па су се појавила тумачења да Гавела није био искрено заинтересован и спреман да се бави палеолитском проблематиком (Brodar 2009). Сматрамо, међутим, да је та тврдња само делимично тачна. У моменту када су му поверена испитивања Јеринине пећине и Рисоваче, Гавела је тек почео да се упознаје са методологијом ископавања, али је зато касније веома озбиљно приступио интерпретацији прикупљеног материјала. Захваљујући томе, он је налазе веома рано определио у селетијен (Гавела 1969), културу која је дефинисана тек 1953. године и која до тада готово и није била позната у југоисточној Европи (Kaminská, Kozłowski and Škrdla 2012).

За разлику од документације, која није сачувана, материјал са Гавелиних ископавања је и даље доступан за анализу. Недавно смо имали прилику да га анализирамо, па ћемо на овом месту покушати да га представимо са технолошког аспекта, у контексту новијих тумачења културних промена и демографских кретања у касном средњем и раном горњем палеолиту Балкана.¹

ОСНОВНИ ПОДАЦИ О ЛОКАЛИТЕТУ

Рисовача је једна од највећих пећина шумадијског краја (Петровић 1982). Налази се у Аранђеловцу, на десној страни реке Кубршнице, 16 m изнад њеног корита (сл. 1). Улаз у пећину се налази на 230 m надморске висине, а окренут је ка североистоку. Због рада каменолома, већ је био уништен у дужини од десетак метара. Пре почетка ископавања, висина улаза је достигала 4 m, а ширина само 2 m. Установљено је да укупна дужина пећинских канала износи 187,5 m (Лазаревић 1987).

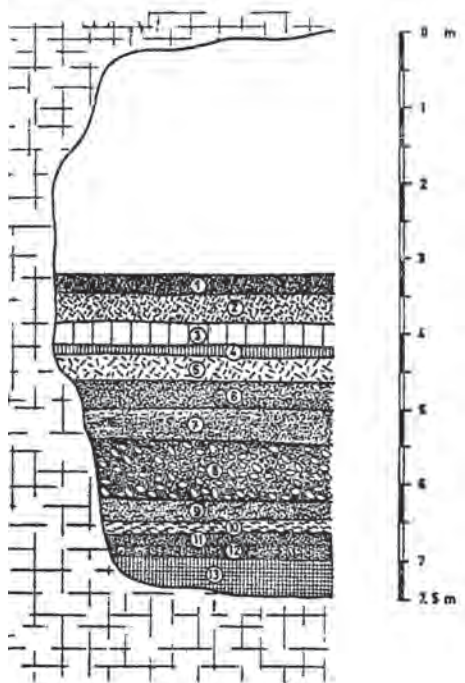
Гавела је сондом обухватио читав улаз у очувани део пећине, тако да је стратиграфију налазишта касније могао да сагледа само на основу попречног профила (сл. 2). Седименти су истражени до дубине од 4,25 m, а у стратиграфији налазишта је издвојено 13 слојева, који су опредељени у два стратиграфска комплекса. Доњем комплексу приписани су песковито-шљунковити и глиновити седименти (слојеви 9–12), који непосредно належу на ниво са травертином (13) формираним на кречњачкој подлози. У овим слојевима није било археолошких и палеонтолошких налаза. У горњем делу стратиграфске секвенце издвојено је осам слојева (2–8) који садрже нивое са глином, „лесодним наносом“ и кречњачком дробиним. У њима је нађена велика количи-

1 Анализе су обављене у циљу реализације пројекта *Културне промене и демографски процеси у раној праисторији централног Балкана* (бр. 177023), који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

на остатака фауне, а констатовани су и окресани артефакти, и то у слоју 6, на дубини од 1,45–1,75 m, заједно са бројним костима бовида, еквида и цервида (Гавела 1983; Гавела 1988).

Сл. 1 Географски положај Рисоваче
Fig. 1 Geographic position of Risovača

Сл. 2 Стратиграфија налазишта
(према: Гавела 1983: 118, сл. 5)

Fig. 2 Stratigraphy of the site
(after: Gavela 1983: 118, fig. 5)

У структури фауне преовлађују кости пећинског медведа (*Ursus spelaeus*), а остаци месождера: пећинске хијене (*Crocota spelaea*), пећинског лава (*Panthera spelaea*), вука (*Canis lupus*) и лисице (*Vulpes vulpes*) су веома бројни, па се сматра да су ове животиње највише утицале на акумулацију остатака фауне у пећини (Димитријевић 1998). Међу преживарима су присутни бизон (*Bison* sp.), тур (*Bos primigenius*), оријашки јелен (*Megaloceros* sp.), јелен (*Cervus elaphus*), дивља свиња (*Sus scrofa*), дивљи коњ (*Equus caballus*), хидрунтинус (*Equus hydruntinus*), носорог (*Dicerorhinus* sp.) и мамут (*Mammuthus primigenius*) (Димитријевић 1997).

На основу фосилне фауне и карактера слојева, Гавела је најдубље слојеве локалитета определио у сам почетак горњег плеистоцена. Слој са палеолитским налазима приписао је интерстадијалу вирм 1–2 (Гавела 1983), који данас одговара изотопском стадијуму 3 (MIS 3). Локалитет је касније датован и ¹⁴C методом. За узорак травертина на стени, који је узет из унутрашњости пећине, добијен је нереално низак датум од 27.500 ± 1.800 BP² (Лазаревић 1987: 34), док је за слој изнад нивоа са средњопалеолитским артефактима утврђена очекивана старост од 36.400 ± 6.000 (Z-1296) и 31.100 ± 2.800 BP (Z-1297) (Димитријевић 1997: 185).

АРХЕОЛОШКИ НАЛАЗИ

Збирка налаза у Народном музеју у Крагујевцу садржи 15 окресаних каменних артефаката: једно језгро, по један неретуширани одбитак и сечиво (оба фрагментована), и 12 ретушираних алатки. Артефакти за које не постоје подаци о контексту потичу из 1955. године, а они са контекстом прикупљени су 1956. године. Пошто налаза има мало, представимо их појединачно (Т. I–III).

1. Језгро од црвеног рожнаца, димензија 36 x 39 x 9 mm (и.б. 3709). Нађено је на Δ 229,00, у кв. V/-5. Формирано је на левалоа одбитку окресаном са преференцијалног језгра, на коме је очувана фацетирана платформа. Обликовано је тако што је вентрална страна првобитног одбитка стањена окресивањем са три стране. Једна ивица, која је послужила као платформа, претходно је фацетирана. Метод окресивања подсећа на технику која је коришћена у изради бифацијалног оруђа.
2. Дистални фрагмент неправилног сечива од квалитетног сивог провидног кремена (и.б. 3702). Нађен је на Δ 231,80, у кв. II/+1. Димензије фрагмента износе 15 × 7 × 3 mm.
3. Фрагмент кварцног одбитка, димензија 23 × 22 × 8 mm (и.б. 3060).
4. Мустеријенски шиљак од црног кремена (и.б. 3056). Димензије алатке износе 38 × 34 × 7 mm. Реч је о кратком шиљку који је формиран на аси-

2 Скрећеницом BP (*before present*) означени су некалибрирани ¹⁴C датуми пре садашњости, док су скрећеницом cal BP означени калибрирани датуми.

метричном одбитку окресаном са дискоидног језгра. Врх алатке је обрађен билатерално, континуираним уздигнутим ретушем.

5. Пострушка од кварца, димензија $23 \times 18 \times 8$ mm (и.б. 3704), са Δ 231,20, из кв. IV/-4. У питању је латерална конвексна пострушка формирана на одбитку са природним (мада окресаним) хрптом (тип 38 у типологији Ф. Борда – в. Debenath and Dibble 1993: 53). Негативи ретуша су слабо видљиви.
6. Назупчано сечиво од сивкастог квалитетног кремена (и.б. 3062). Димензије су му $51 \times 18 \times 6$ mm. Контекст није познат. Ивице алатке су континуирано ретуширане стрмим-полустрмим наизменичним ретушем, укључујући платформу. Сечиво на дорсалној страни садржи разносмерне негигиве.
7. Назупчани левалоа одбитак од бежсмеђег рожнаца (и.б. 3058). Димензије му износе $30 \times 27 \times 7$ mm. Алатка је благо назупчана, а ретуширана је стрмим-полустрмим ретушем.
8. Назупчани одбитак од сивосмеђег рожнаца (и.б. 3054). Димензије му износе $31 \times 25 \times 4$ mm. Маргиналан назупчани ретуш је очигледно настао услед употребе, а не намерне обраде.
9. Назупчана алатка од кварца, димензија $31 \times 28 \times 10$ mm (и.б. 3701), нађена на Δ 232,20, у кв. IV/-2. Алатка је израђена на одбитку са паралелним истосмерним негативима на дорсалној страни, који садржи глатку платформу. На десној ивици и на дисталном крају ретуширана је дисконтинуираним назупчаним ретушем.
10. Фрагмент назупчане, билатерално ретуширане кварцне пострушке, димензија $18 \times 17 \times 6$ mm (и.б. 3705). Нађен је на Δ 230,50, у кв. V/-2. Алатка на десној ивици садржи полустрми, благо назупчани ретуш. Супротна ивица је такође ретуширана полустрмим ретушем, али није назупчана.
11. Стругалица од кварца, димензија $21 \times 23 \times 6$ mm (и.б. 3706). Потиче са Δ 229,70, из кв. II/-2. Реч је о веома малом одбитку чије су ивице благо назупчане и готово у потпуности ретуширане полустрмим-стрмим ретушем. Негатив на дорсалној страни је дијагонално оријентисан у односу на осу одбитка, а платформа је глатка.
12. Фрагмент убадача од кварца, димензија $18 \times 10 \times 5$ mm (и.б. 3707). Нађен је на Δ 229,00, у кв. V/-5. Алатка је формирана на дисталном крају сечива, а шиљак је обрађен стрмим ретушем само на једној ивици.
13. Фрагмент стрмо ретушираног оруђа од црвенкастозеленкастог рожнаца, димензија $23 \times 8 \times 3$ mm (и.б. 3703). Нађен је на Δ 230,50, у кв. II/+1. Алатка је формирана на уском дебелом и неправилном сечиву. Обрађена је стрмим ретушем, с тим што је на десној ивици ретуш директан и континуиран, док је на левој наизменичан. Артефакт је заобљен, вероватно услед деловања воде.
14. Листолики шиљак (није инвентарисан). Алатка није била доступна за анализу. На основу Гавелиних цртежа (Гавела 1988: 80, сл. 29), види се да је реч о класичном издуженом листоликом шиљку у облику врбиног ли-

ста, чији је врх поломљен (Т. II). Димензије алатке, прерачунате на основу размерника на објављеном цртежу (у размери 1:1,25), износе 87,5 × 30 × 6 mm. Шиљак је бифацијално окресан.

15. Листолики шиљак од беж рожнаца хетерогене структуре (и.б. 3708), димензија 109 × 40 × 9 mm. Потиче са Δ 229,00, из кв. V/-5. Алатка је шира при бази, док је врх благо асиметричан. Стањена је бифацијалним паралелним ретушем са обе стране, а само је врх детаљније обрађен. База оруђа је асиметрична и благо конкавна, а на њој се уочава дисколорација, која можда потиче од нагоревања (загревања смоле) приликом усађивања (Pawlik and Thissen 2011), што тек треба да се провери.

У Народном музеју у Крагујевцу и Народном музеју у Аранђеловцу похрањен је и већи број фрагмената дугих костију, међу којима су и примерци који су својевремено протумачени као алатке (Гавела 1988: сл. 32, 34, 36). Након увида у материјал из Народног музеја у Крагујевцу имали смо прилику да се уверимо да је реч о необрађеним костима које су заобљене услед водене абразије. Ипак, имајући у виду чињеницу да су недавно поуздано идентификоване мустеријенске коштане глачалице (Soressi et al. 2013; Turk and Košir 2016), сматрамо да бар један примерак заслужује пажњу. Реч је о познатом „коштаном бодежу“ (Гавела 1988: 23, сл. 3), димензија 147 × 43 × 21 mm (и.б. А3712), који је на доњем крају благо стањен, док су ивице прелома при врху готово у потпуности заравњене. Како би се помоћу микроскопа или бинокулара установило да ли се на њему јављају трагови употребе (што је мало вероватно с обзиром на степен заобљености), требало би претходно одстранити лак којим је кост премазана.

РЕЗУЛТАТИ АНАЛИЗЕ

Као што се види, за већину артефаката постоје подаци о месту и дубини налаза, али без ситуационог плана није могуће установити из ког дела пећине и из ког слоја би могли да потичу. Судећи по забележеним котама, артефакти су налажени на дубини која варира у распону од чак три метра (229–232,2 m); међутим, пошто се не знају димензије сонде, пад слојева, ни координатни систем, за сада се не може проверити информација да су артефакти нађени у слоју 6 (Гавела 1983; Гавела 1988). То би било могуће уколико би се ушло у траг недостајућој документацији или ако би се датовале кости које су нађене у близини артефаката за које је узета дубина.

Да налази нису селективно прикупљани, односно да нису сакупљани само репрезентативни примерци, показује чињеница да су многи од њих веома малих димензија и да је чак 6 од 15 примерака израђено од кварца. Остали артефакти су направљени од различитих врста рожнаца. Неке сировине су можда егзогеног порекла, на пример беж рожнац хетерогене структуре, од кога је направљен листолики шиљак инвентарисан под бројем 3708. Алатке од рожнаца већином су искоришћене до максимума, док су кварцни артефакти углавном маргинално ретуширани.

Све указује на то да је пећина коришћена као привремено станиште: велики проценат оруђа, чињеница да су артефакти направљени од различитих сировина, као и податак да у фауни преовлађују кости месождера, а не преживара. Штавише, артефакти из Рисоваче у потпуности могу да се вежу за средњопалеолитски модел насељавања, за који је карактеристично то што је оруђе од рожнаца доношено у станиште, док је оруђе од кварца израђивано на лицу места. Овај модел техно-економског понашања је потврђен у Малој Баланици, Пештурини, Хаџи Продановој пећини, као и на многим другим средњопалеолитским налазиштима на Балкану (Mihailović 2014).

Збирка из Рисоваче је прилично хомогена у технолошком погледу, без обзира на то што се у њој јављају и мустеријенски типови артефаката и сечива. Већина одбитака је окресана са дискоидних, а само два са левалоа језгара. Сечива су неправилна, а начин на који су ретуширана и степен њихове редукције показују да су коришћена за сличне активности као и оруђе од одбитака.

ДИСКУСИЈА

Гавела је 60-их година прошлог века налазе из Рисоваче определио у индустрије са листоликим шиљцима, односно у селетијен. Он се већ тада супротставио хипотези да је селетијен у Карпатском басену настао под утицајем орињасијена, сматрајући да се ова култура јавља у „средњој и завршној фази мустеријенске епохе“ и да су њени носиоци били неандерталци (Гавела 1969; Гавела 1983; Гавела 1988). Временом се показало да су његова запажања углавном тачна. Збирка налаза из Рисоваче, иако малобројна, садржи селетијенске елементе: бифацијално окресане листолике шиљке, мустеријенске шиљке и назупчано оруђе. Горњопалеолитски елементи (у виду сечива) су присутни, али дијагностички типови орињасијенских артефаката нису нађени.

О селетијену и данас постоје различита мишљења. Неки аутори сматрају да се селетијен на северу Карпатског басена развио на микокијенским (Kaminská, Kozłowski and Škrdla 2012), односно бабонијенским основама (Mester 2010), и да су недоумице у вези са горњопалеолитским карактером и хронологијом касног селетијена наступиле због тога што су у разматрање били укључени налази и узорци за датовање са налазишта са поремећеним контекстом. Према овим тумачењима, у развоју селетијена на северу Карпатског басена издвајају се две фазе, између којих не постоји културни континуитет (Kaminská, Kozłowski and Škrdla 2012). У раној или класичној фази, листолики шиљци се јављају заједно са средњопалеолитским артефактима, док су у позној потврђени искључиво у горњопалеолитском контексту (фацијес Моравани Длха). Постоје, међутим, и другачија мишљења. Према њима, селетијен представља транзициону индустрију, а појава горњопалеолитских елемената у овом комплексу последица је акултурације неандерталаца од стране анатомски модерних људи (Tostevin 2006; Nauck et al. 2016). На ово питање вратићемо се касније.

Новија истраживања наговештавају могућност да се бифацијална технологија на Балкану јавља и у ранијем периоду. У слоју 9с пећине Козарника у Бугарској, који је на основу биостратиграфских индикатора датован у почетак

последњег интергласијала (пре 130 хиљада година), потврђени су бифацијални артефакти, за које аутори сматрају да сведоче о дугом трајању левалоа-мустеријена са листоликим шиљцима на истоку Балкана (Guadelli et al. 2005). На Петроварадинској тврђави су такође нађене бифацијалне алатке, које можда достижу интергласијалну старост. Ове алатке су констатоване заједно са кварцним артефактима и алаткама шарантијенског типа (Михаиловић 2009).

Из периода који одговара раној фази изотопског стадијума 3 (пре 60–45 хиљада година) вероватно потичу бифацијална пострушка или листолики шиљак из слоја D-1 локалитета Дивје Бабе I у Словенији (Turk 2014), бифацијално оруђе са налазишта Камен у Босни (Ivanova 1979) и бифацијална пострушка из слоја 6d Шалитрене пећине (Михаиловић, у штампи). Стањивање и бифацијално окресивање пострушки забележено је на више локалитета из касног средњег палеолита, укључујући Црвену стијену и пећину Клисуре на Пелопонезу (Sitlivy et al. 2008; Mihailović and Whallon 2017).

Типични листолики шиљци из времена пре 45–40/35 хиљада година, на западу Балкана су нађени на више локалитета, а потичу углавном из несигурног контекста. У пећини Виндији у Хрватској, један селетијенски шиљак је нађен у слоју G1, у коме су констатовани и остаци неандерталаца, као и један коштани шиљак са раскољеном базом. Оспоравајући ранију Караванићеву хипотезу да налази из тог слоја припадају орињасијену или олшевијену (Karavanić 2000, али в. и Karavanić and Smith 2013), Жиљао их је приписао селетијену, упркос стратиграфским недоумицама на које је и сам указао (Zilhao 2009).

Листолики шиљци су ван контекста регистровани на више налазишта на западу и југу Балкана (Ivanova 1979; Darlas 1994), па и у Коцељеви у западној Србији (Шарић 2012), а једини локалитет на коме је овај тип оруђа нађен у слоју је тераса наспрам Шалитрене пећине. На том локалитету, у слоју 2, листолики шиљак се налазио заједно са мустеријенским шиљком (Mihailović et al. 2014), док су у самој пећини, у слоју 6а (датованом у 39. миленијум ВР), констатовани налази доста слични онима из Рисоваче: мустеријенски шиљци, на зупчано и стрмо ретуширано оруђе, укључујући и језгро на левалоа одбитку (Михаиловић, у штампи).

На истоку Балкана, листолики шиљци су прво откривени у пећини Самујлица II, у северној Бугарској. Налази са овог локалитета најпре су опредељени у селетијен (Джамбазов 1959), а затим у левалоа-мустеријен са листоликим шиљцима (Sirakov 1983), који је касније потврђен и на налазишту Мусејево (Haesaert and Sirakova 1979). Листолики шиљци су нађени и у средњопалеолитским слојевима Темнате и Козарнике (Guadelli et al. 2005; Tsanova 2012). Овде треба истаћи да се, иако између бугарских и средњоевропских индустрија постоји велика сличност, њихов међусобни однос не може сагледати, између осталог и због тога што на територији која их раздваја (а, пре свега, у источној Србији) нису констатовани локалитети са листоликим шиљцима. За сада је евидентно само то да су левалоа артефакти на налазиштима у Бугарској много заступљенији него у селетијену средње Европе, док је кварцна компонента знатно мање наглашена. То ипак није доказ да су ове индустрије битно различите будући да су на њихову технолошку варијабилност могли

да утичу различити фактори: расположивост квалитетних сировина, природа насељавања у стаништима, као и географска и друштвена повезаност заједница које су насељавале ове две области.

ЗАКЉУЧАК

У раној фази индустрија са листоликим шиљцима јављају се готово сви елементи који су иначе карактеристични за касни средњи палеолит средње Европе и Балкана. У њима су левалоа артефакти заступљени у мањем или већем проценту, назупчано оруђе је бројно, а констатовани су и стрмо ретуширани артефакти, сечива и ламеле. Ове индустрије су у јадранско-јонској зони опредељене у назупчани мустеријен и микромустеријен, а у унутрашњости Балканског полуострва у назупчани и типични мустеријен, са мање или више наглашеном левалоа традицијом. У том контексту, поставља се питање колико је оправдано издвајање индустрија са листоликим шиљцима као посебног фацијеса, а колико је, заправо, реч о типичном мустеријену у коме се листолики шиљци јављају само као „опција“ (Richter 2009; Mihailović 2014).

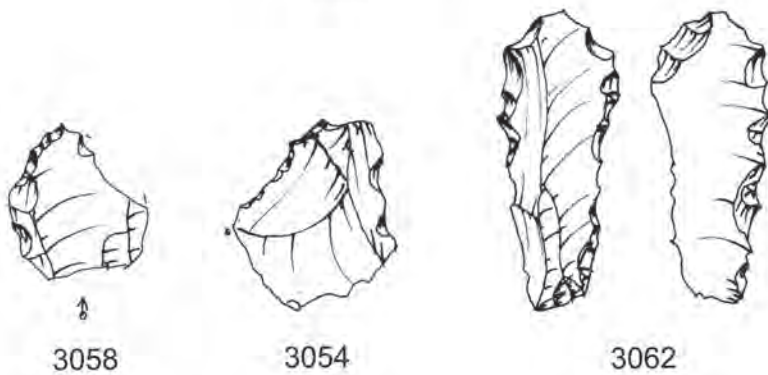
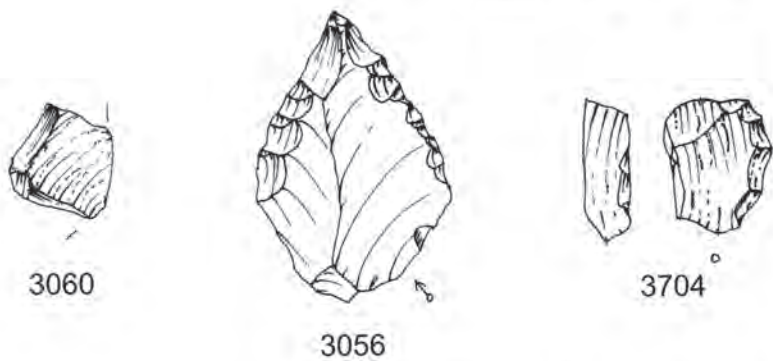
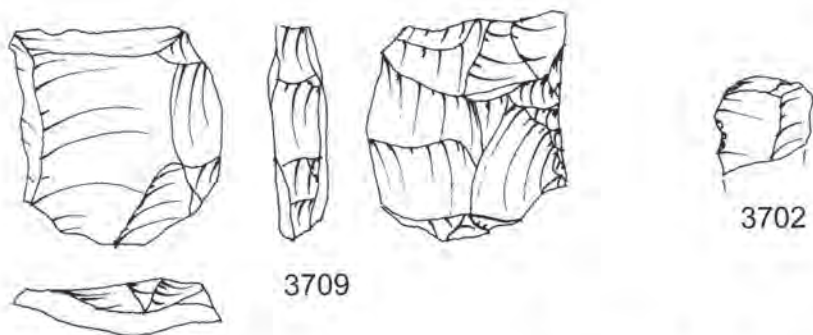
Уколико се покаже да присуство сечива и ламела није последица мешања слојева, намеће се питање да ли појава ламинарно-ламеларне технологије у средњем палеолиту представља неандерталску иновацију или је пак последица трансфера технологије између неандерталаца и анатомски модерних људи, који се најчешће тумачи акултурацијом неандерталаца (Hublin 2015). Ова могућност је тестирана у два случаја. Анализа бохуницијенског материјала у средњој Европи и материјала са налазишта у Бугарској указује на постепену смену и трансформацију левалоа технологије у горњопалеолитску технологију окресивања волуметријских језгара (Škrdla and Rychtaříková 2012; Tsanova 2012), као и на могућност (бар кад је реч о Чешкој) да су још пре 48 хиљада година успостављени друштвени контакти између неандерталаца и модерних људи (Tostevin 2006; Richter, Tostevin and Škrdla 2008).

У оба наведена случаја разматран је однос између левалоа и горњопалеолитске технологије, док фактори који су утицали на појаву сечива у селетијену (у коме је левалоа компонента мало присутна) нису детаљније проучени. Зато се поставља питање када, како и зашто је до појаве ламинарне технологије (на нелевалоа основи) дошло и у другим прелазним индустријама. Према неким ауторима, корени ламинарне, односно волуметријске технологије у шателперонијену и улуцијену могу да се прате у средњем палеолиту, али је усвојена тек након контакта са модерним људима пре 42.000 година cal BP (Ruebens et al. 2015; Roussel et al. 2016; Peresani et al. 2016; Mihailović and Whallon 2017).

Након поновног датовања Селете, које је показало да постоји мало хронолошко поклапање селетијена и орињасијена (између 36.500 и 40.000 година ^{14}C BP, односно 41.500 и 44.000 година cal BP), реафирмисана је идеја да су носиоци орињасијена одговорни за појаву ламинарне и ламеларне технологије у селетијену (Nauck et al. 2016). Питање је, међутим, колико је то вероватно с обзиром на одсуство орињасијенских елемената и чињеницу да је селетијен истовремен и са бачокиријеном и бохуницијеном, у којима се такође ја-

вља технологија окресивања сечива (Jöris et al. 2011). Имајући у виду да је ламинарна технологија потвђена и у позном мустеријену и улуцијену јадранске зоне (Peresani et al. 2016; Mihailović and Whallon 2017), постоји могућност да је до њене појаве дошло и раније, и да су постојали контакти са заједницама на југу Балкана.

Независно од тога, чињеница да се у северној Србији јављају транзиционе индустрије отвара потпуно нову перспективу у проучавању прелаза средњег у горњи палеолит у овом делу Европе. Уколико се након датовања Рисоваче, али и осталих налазишта у региону, установи да оне хронолошки одговарају бачокиријену у Бугарској и улуцијену у јадранско-јонској зони, показаће се да је тај процес на централном Балкану био веома сложен. То би значило да је иницијална колонизација анатомски модерних људи довела до акултурације неандерталских заједница не само у доњем Подунављу и у средњој Европи већ и на централном Балкану. То битно мења слику културних и демографских прилика на овом простору у периоду који непосредно претходи насељавању носилаца орињасијенског технокомплекса (Mihailović 2004; Mihailović and Mihailović 2014).

Т. I Окресани камени артефакти из Рисоваче
 Pl. I Chipped stone artefacts from Risovača

3709

3702

3056

3060

3704

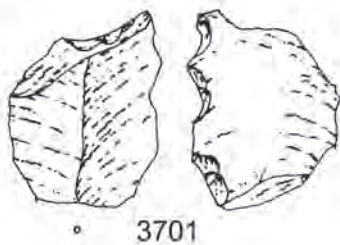

3062

3058

Т. I A Окресани камени артефакти из Рисоваче
Pl. I A Chipped stone artefacts from Risovača

• 3701

3705

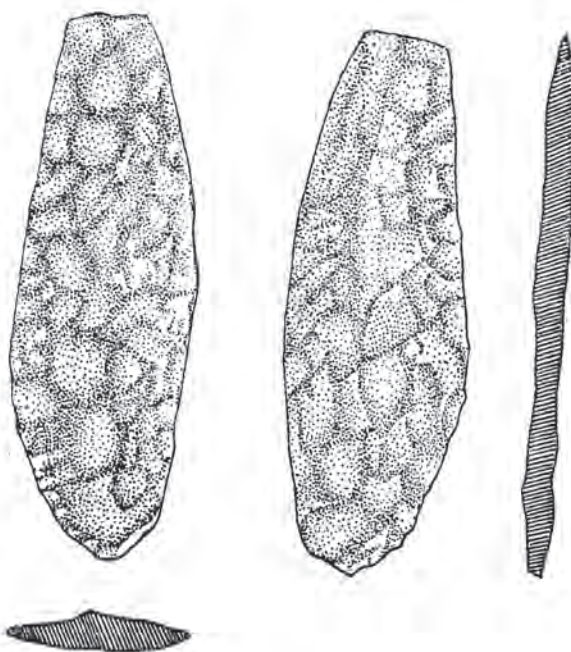
3706

3707

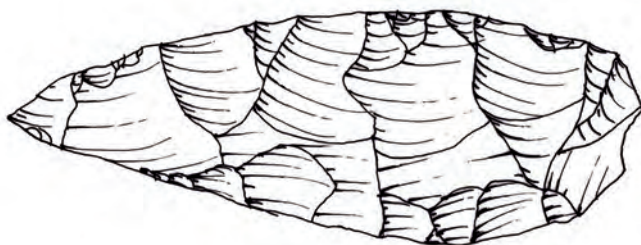

3703

T. II Окресани камени артефакти из Рисоваче, доле десно: листолики шиљак
(према: Гавела 1988: 80, сл. 29)

Pl. II Chipped stone artefacts from Risovača. Lower right: leaf-shaped point
(after: Gavela 1988: 80, fig. 29)

Т. III Листолики шиљак из Рисоваче (и.б. 3708) (фото: П. Михајловић)
Pl. III Leaf-shaped point from Risovača (Inv. No. 3708) (photo: P. Mihajlović)

ЛИТЕРАТУРА / REFERENCES:

Brodar, M. 2009

Stara kamena doba v Sloveniji, Ljubljana: Samozal.

Гавела, Б. 1969

Szeletien-ски фациес у палеолиту Србије, *Ситаринар* (н.с.) 19: 13–26.

Гавела, Б. 1983

Истраживање и проучавање палеолитика у Србији, *Зборник радова Одбора за крас и сѐлеолоџију* 546: 111–134.

Гавела, Б. 1988

Палеолиџ Србије, Аранђеловац-Београд: Музеј у Аранђеловцу и Центар за археолошка истраживања Филозофског факултета у Београду.

Guadelli, J.-L. et al. 2005

Une séquence du paléolithique inférieur au paléolithique récent dans les Balkans: la grotte Kozarnika à Orechets (nord-ouest de la Bulgarie), in: *Les premiers peuplements en Europe*, eds. N. Molines, M.-H. Moncell and J.-L. Monnier, BAR International Series 1364, Oxford: Archaeopress, 87–104.

Darlas, A. 1994

Le Paléolithique inférieur et moyen de Grèce, *L'Anthropologie* 98/2–3: 305–328.

Debenath, A. and Dibble, H. 1993

Handbook of Palaeolithic Typology, Volume I, Lower and Middle Palaeolithic of Europe, Philadelphia: University of Pennsylvania Press.

Джамбазов, Н. 1959

Разкопки в пещерата Самуилица II, *Археолоџия* (София) 1–2: 47–53.

Димитријевић, В. 1997

Горњоплеистоценски сисари из пећинских наслага Србије, *Геолошки анали Балканскоја њолуосџрва* 61/2: 179–370.

Zilhão, J. 2009

Szeletian, not Aurignacian: A review of the chronology and cultural associations of the Vindija G1 Neandertals, in: *Sourcebook of Paleolithic Transitions*, eds. M. Camps and P. Chauhan, New York: Springer, 407–426.

Ivanova, S. 1979

Cultural Differentiation in the Middle Palaeolithic of Balkan Peninsula, in: *Middle and Early Upper Palaeolithic in Balkans*, ed. J.K. Kozłowski, Warszawa–Krakow: Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellonskiego, 13–33.

Jöris, O. et al. 2011

Radiocarbon Dating the Middle to Upper Palaeolithic Transition: The Demise of the Last Neanderthals and the First Appearance of Anatomically Modern Humans in Europe, in: *Continuity and Discontinuity in the Peopling of Europe: One Hundred Fifty Years of Neanderthal Study*, eds. S. Condemi and G.-C. Weniger, New York: Springer, 239–298.

Kaminská, L., Kozłowski, J. and Škrdla, P. 2012

New approach to the Szeletian - chronology and cultural variability, *Eurasian Prehistory* 8 (1–2): 29–49.

Karavanić, I. 2000

Olschewian and appearance of bone technology in Croatia and Slovenia, in: *Neanderthals and Modern Humans – Discussing Transition*, eds. J. Orschiedt and G.-Ch. Weniger, Mettmann: Neanderthal Museum, 159–168.

Karavanić, I. and Smith, F. 2013

Alternative Interpretations of the Middle/Upper Paleolithic Interface at Vindija Cave (Northwestern Croatia) in the Context of Central Europe and the Adriatic, *Archaeology, Ethnology & Anthropology of Eurasia* 41/4: 11–20.

Лазаревић, Р. 1987

Пећина Рисовача, Аранђеловац: Музеј у Аранђеловцу.

Mester, Z. 2010

Technological analysis of Szeletian bifacial points from Szeleta Cave (Hungary), *Human Evolution* 25 (1–2): 107–124.

Михаиловић, Б. (у штампи)

Мустеријенска индустрија са локалитета Шалитрена пећина, *Зборник радова Народној музеја* (Београд) 23–1.

Mihailović, B. et al. 2014

Šalitrena Cave – terrace. Preliminary investigations results, in: *Palaeolithic and Mesolithic research in the Central Balkans*, ed. D. Mihailović, Belgrade: Serbian Archaeological Society, 77–82.

Mihailović, D. 2004

Spirituality and Cultural Identity in the Middle–Upper Palaeolithic Transition in the Balkans, in: *Spiritualité*, Actes du Colloque international de Liège (10–12 decembre 2003), ed. M. Otte, ERAUL 106, Liège: Service de préhistoire - Université de Liège, 11–20.

Михаиловић, Д. 2009

Средњопалеолитско насеље на Пејроварадинској шврђави, Едиција Петроварадин, свеска II, Нови Сад: Музеј града Новог Сада.

Mihailović, D. 2014

Paleolit na centralnom Balkanu – kulturne promene i populaciona kretanja, Beograd: Srpsko arheološko društvo.

Mihailović, D. and Mihailović, B. 2014

Population dynamics and cultural changes in the Early Upper Palaeolithic of the Central Balkans, in: *Modes de contacts et de déplacements au Paléolithique eurasiatique*, eds. M. Otte and F. le Brun Ricalens, ERAUL 140, Liege – Luxembourg: Université de Liege - Centre international de recherche archéologique Luxembourg, 369–381.

Mihailović, D. and Whallon, R. 2017

Crvena Stijena Revisited: The Late Mousterian Assemblages, *Quaternary International* xxx (2017), <http://dx.doi.org/10.1016/j.quaint.2016.12.026> (Accessed 10 March 2017).

Pawlik, A. and Thissen, J. 2011

Hafted armatures and multi-component tool design at the Micoquian site of Inden-Altdorf, Germany, *Journal of Archaeological Science* 38 (2011): 1699–1708.

Peresani, M., Cristiani, E. and Romandini, M. 2016

The Uluzzian technology of Grotta di Fumane and its implication for reconstructing cultural dynamics in the Middle-Upper Palaeolithic transition of Western Eurasia, *Journal of Human Evolution* 91: 36–56.

Петровић, Д. 1982

Пећине Шумадије, *Зборник радова Географској инститиуи „Јован Цвијић“* 34: 45–82.

Richter, D., Tostevin, G. and Škrdla, P. 2008

Bohunician technology and thermoluminescence dating of the type locality of Brno-Bohunice (Czech Republic), *Journal of Human Evolution* 55: 871–885.

Richter, J. 2009

The Role of Leaf Points in the Late Middle Palaeolithic of Germany, *Prehistoria* 9–10 (2008-2009): 99–113.

Ruebens, K., McPherron, S. and Hublin, J.-J. 2015

On the local Mousterian origin of the Chatelperronian: Integrating typotechnological, chronostratigraphic and contextual data, *Journal of Human Evolution* (2015), <http://dx.doi.org/10.1016/j.jhevol.2015.06.011> (Accessed 10 March 2017).

Roussel, M., Soressi, M. and Hublin, J.-J. 2016

The Chatelperronian conundrum: Blade and bladelet lithic technologies from Quinçay, France, *Journal of Human Evolution* 95: 13–32.

Sirakov, N. 1983

Reconstruction of the Middle Palaeolithic flint assemblages from the cave Samuilitsa II (northern Bulgaria) and their taxonomical position seen against the Palaeolithic of south-eastern Europe, *Folia Quaternaria* 55: 1–100.

Sitlivy, V. et al. 2008

Middle palaeolithic industries of Klissoura cave, Greece, in: *The Palaeolithic of the Balkans*, eds. A. Darlas and D. Mihailović, BAR International Series 1891, Oxford: Archaeopress, 39–50.

Soressi, M. et al. 2013.

Neandertals made the first specialized bone tools in Europe, *Proceedings of the National Academy of Science U.S.A.* 110 (35): 14186–14190.

Tostevin, G. 2006

Social Intimacy, Artefact Visibility, and Acculturation Models of Neanderthal-Modern Human Interaction, in: *Rethinking the Human Revolution: New Behavioural and Biological Perspectives on the Origins and Dispersal of Modern Humans*, eds. C. Stringer and P. Mellars, Cambridge: University of Cambridge Press, 1–24.

Tsanova, T. 2012

A diachronic view of flake production from the beginning of the Upper Palaeolithic in the Eastern Balkans, in: *Flakes not Blades: The role of flake production at the onset of the Upper Palaeolithic in Europe*, eds. A. Pastoors and M. Peresani, Mettmann: Neanderthal Museum, 215–237.

Turk, M. 2014

Tipologija kamnitih artefaktov, in: *Divje Babe I. Paleolitsko najdišče mlajšega pleistocena v Sloveniji*, II del, ed. I. Turk, Opera Instituti archaeologici Sloveniae 29, Ljubljana: Inštitut za arheologijo ZRC SAZU, 153–170.

Turk, M. and Košir, A. 2016

Mousterian osseous artefacts? The case of Divje babe I, Slovenia, *Quaternary International* xxx (2016), <http://dx.doi.org/10.1016/j.quaint.2016.12.012> (Accessed 10 March 2017).

Haesaerts, P. and Sirakova, S. 1979

Le Paléolithique moyen à pointes foliacées de Mousseliévo (Bulgarie), in: *Middle and Early Upper Palaeolithic in Balkans*, ed. J. K. Kozłowski, Warszawa–Kraakow: Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellonskiego, 35–63.

Hauck, T. et al. 2016

Neanderthals or Early Modern Humans? A Revised ¹⁴C Chronology and Geoarchaeological Study of the Szeletian Sequence in Szeleta Cave (Kom. Borsod-Abaúj-Zemplén) in Hungary, *Archäologisches Korrespondenzblatt* 46: 271–291.

Hublin, J.-J. 2015.

The modern human colonization of western Eurasia: when and where?, *Quaternary Science Reviews* 118: 194–210.

Шарић, Ј. 2012

Селетијенски шиљак из Коцелјево, *Гласник Српској археолошкој групе* 28: 225–232.

Škrdla, P. and Rychtaríková, T. 2012

Levallois point or blade: which blank was the target artefact of the Bohunian technology?, in: *Flakes Not Blades: the Role of Flake Production at the Onset of the Upper Palaeolithic in Europe*, eds. A. Pastoors and M. Peresani, Mettmann: Neanderthal Museum, 199–214.

Dušan D. MIHAILOVIĆ

University of Belgrade, Faculty of Philosophy – Department of Archaeology

Branka N. ZORBIĆ

National Museum Kragujevac

RISOVAČA AND THE PROBLEM OF THE REGIONAL DIFFERENTIATION OF THE MIDDLE PALAEOLITHIC LEAF-POINT INDUSTRIES

SUMMARY

The excavations of Branko Gavela in the Risovača Cave near Arandelovac and in Jerinina's Cave near Kragujevac during the 1950s marked the beginning of the systematic exploration of the Palaeolithic in Serbia. Explorations at Risovača lasted, with interruptions, from 1955 to 1977. The excavations, during which all the sediment was removed from the cave, encompassed the examination of several layers with abundant remains of Pleistocene fauna, especially bones of carnivores. A small number of chipped stone artefacts were discovered in layer 6. The layer has been determined in the Würm interstadial 1-2, while two 14C dates were obtained for the layer above: $36,400 \pm 6,000$ (Z-1296) and $31,100 \pm 2,800$ BP (Z-1297) (Димитријевић 1997: 185). The artefacts were attributed to the Szeletian (Гавела 1969; Гавела 1988) but were never published integrally and in detail.

It was established that the collection from Risovača contained one core formed on a Levallois flake, one unretouched blade and flake and 12 retouched artefacts. Five artefacts were made from quartz and the others from various types of chert. Denticulate tools were by far the predominant type (5 pieces), besides one side-scrapers, a raclette, a Mousterian point, an irregular steeply retouched bladelet and a borer. The collection also includes two bifacially knapped leaf-points, of which only one was available for analysis. Both points were elongated and relatively large (87 mm and 109 mm); one was broader at the base and the other, shaped like a willow leaf, was a little wider in the middle.

Analyses have shown that the entire collection can be linked with the Szeletian and the Middle Palaeolithic industries with leaf-shaped points in the Lower Danubian Basin, but that it also had parallels with other locations in the Balkans where bifacial elements are found. In light of the fact that leaf-shaped points were discovered recently on the locality of the Šalitrena Cave - terrace (Mihailović et al. 2014) and Koceljeva (Шарић 2012), the assumption was made that, at the end of the Middle Palaeolithic, these industries were widespread not only in central and eastern Europe, but also in the peri-Pannonian part of the Balkans. There are strong indications that the presence of blades and bladelets was not the result of the mixing of layers, but that the industry had a transitional character. This significantly changes the picture of the cultural and demographic circumstances in the northern Balkans in the periods before and after the settlement of the bearers of the Aurignacian technocomplex.

Сенка Ж. ПЛАВШИЋ

*Универзитет у Београду, Филозофски факултет – Одељење за археологију***АНАЛИЗА ОРИЈЕНТАЦИЈЕ АРТЕФАКАТА ИЗ ВЕЛИКЕ БАЛАНИЦЕ***

Апстракт: Анализа оријентације артефаката данас је у широкој употреби ради распознавања многих постдепозиционих процеса који су утицали на формирање археолошког матрикса, а који се у току самих ископавања често не могу уочити. На тај начин се могу препознати неки од процеса који су довели до просторне дистрибуције и оријентације артефаката у матриксу. Уколико деловали постдепозициони поремећаји, а ако је оријентација насумична – да је депозит у својој примарној позицији или да су последице постдепозиционих поремећаја занемарљиве. Анализа се обично примењује на податке добијене коришћењем тоталне станице. Циљ аутора рада био је да се овом анализом обухвате информације прикупљене стандардном методом ископавања, без употребе тоталне станице, и да се уоче постдепозициони процеси који су деловали на археолошки матрикс. Обављена је на артефактима нађеним током теренских истраживања локалитета Велика Баланица, у геолошком слоју 3, и тиме је начињен покушај да се утврди у којој мери су се артефакти из овог слоја налазили у својој примарној депозицији.

Кључне речи: анализа оријентације артефаката, постдепозициони процеси, Велика Баланица

УВОД

Да бисмо анализом структуре станишта, односно просторном анализом материјала на локалитету добили што поузданије информације, морамо бити

* На непроцењивој помоћи у току израде овог рада желела бих да изразим захвалност др Шенону Мекферону (Shennon McPherron) са Макс Планк института за еволутивну антропологију у Лајпцигу, проф. др Душану Михаиловићу са Филозофског факултета Универзитета у Београду, др Марку Порчићу са Филозофског факултета Универзитета у Београду, и Огњену Плавшићу, студенту Математичког факултета у Београду.

сигурни да дистрибуција артефаката на њему у великој мери представља одраз људских активности. Највећа грешка истраживача често се састоји у томе што претпоставља да стање на терену директно одсликава људске активности у прошлости (Schiffer 1972: 156). Да бисмо то избегли, утицај постдепозиционих процеса мора бити детаљно размотрен, као основа истраживања.

Инвазивни постдепозициони процеси често су уочљиви и током самих ископавања. Они врло активно утичу на дистрибуцију археолошког материјала и на формирање налазишта, те оно што је откривено, заправо, не представља одраз активности људских заједница које су ту живеле, већ је последица постдепозиционих процеса. Најочигледнији поремећај археолошког слоја настаје услед модерних људских делатности, односно прекопавања налазишта, било од стране трагача за драгоценостима или из неких других разлога. Инвазивна криотурбација и биотурбација су такође видљиве на самом терену. Деловање животиња, попут јазаваца, лако се уочава током ископавања, као и корења дрвећа и других биљака, које је прошло кроз слој. Ови процеси знатно утичу на померање артефаката у слоју, па се анализом њихове дистрибуције више не могу реконструисати активности које су обављане у станишту.

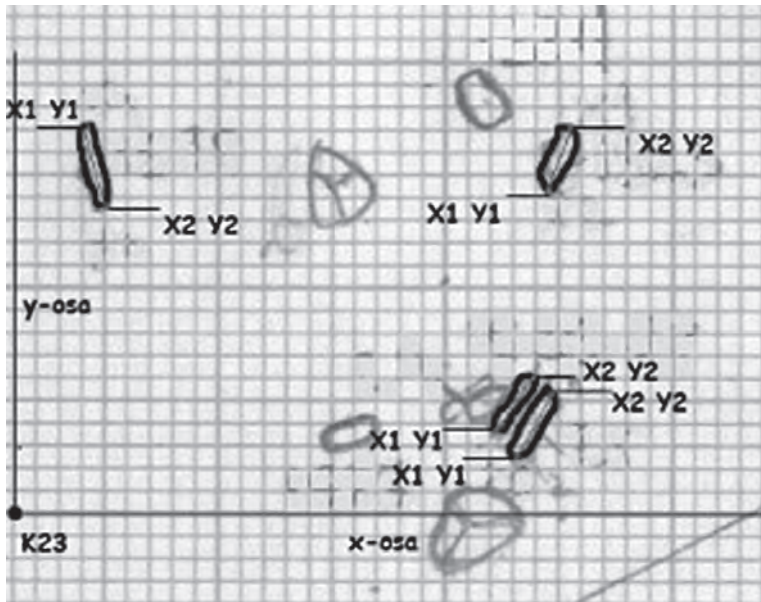
На формирање налазишта могу да делују и други постдепозициони процеси, као што су флувијални и еолски, чије последице нису јасно видљиве у току самих ископавања, али који такође знатно утичу на померање артефаката и њихову дистрибуцију (Schiffer 1996: 270). Они изазивају померање артефаката у слоју и угрожавају интегритет налазишта као одраза човековог боравка на том месту (Lenoble and Bertran 2004: 465). Флувијални и еолски процеси доводе до померања материјала, до његовог сортирања по величини и до оријентације у смеру њиховог деловања (Lenoble and Bertran 2004: 457, 462).

Да би се детектовали постдепозициони процеси и њихов интензитет потребно је разумети механизме који су довели до седиментације на одређеном локалитету, као и резултате анализе просторне дистрибуције и оријентације артефаката (Lenoble and Bertran 2004: 457).

Анализа оријентације артефаката је једна од метода које се користе за детектовање утицаја постдепозиционих процеса на археолошки матрикс (Bertran and Texier 1995; Schiffer 1996: 270; Lenoble and Bertran 2004; McPherron 2005; Benito-Calvo and Torre 2011; Sanchez-Romero et al. 2016). Њом се може испитати да ли је на матрикс деловао неки од постдепозиционих процеса који нису уочљиви у току ископавања, попут флувијалних и еолских (Schiffer 1996: 270). Анализа почива на опажању да су, у том случају, издужени артефакти добили преференцијалну оријентацију. Уколико није било постдепозиционих процеса или су њихови утицаји занемарљиви, анализа неће показати образац у оријентацији артефаката. Међутим, ако су постдепозициони процеси били довољно јаки, уочиће се одређени обрасци у оријентацији (McPherron 2005: 1009).

АНАЛИЗА ОРИЈЕНТАЦИЈЕ АРТЕФАКАТА

Анализа оријентације артефаката постала је популарно средство за детектовање постдепозиционих процеса који су деловали на матрикс. Развијана је током последњих деценија и састоји се у томе што се током ископавања, код издужених артефаката бележе две тачке којима се одређује њихова оријентација у матриксу. Координате се налазе на крајевима дуге осе артефакта – А-осе (сл. 1). Уколико је на терену планирана оваква анализа, оријентација артефакта се може установити компасом и инклинометром (Lenoble and Bertran 2004), а са развојом методологије, углавном тоталном станицом (McPherron 2005: 1009).

Сл. 1 Начин бележења координата налаза са теренских скица, са приказаном дужином артефакта

Fig. 1 Recording artefact coordinates from excavation sketches with emphasized long axes

Међутим, ако ископавањем није била предвиђена анализа оријентације артефаката, као што је био случај на многим локалитетима током прошлих деценија, оријентација се може и накнадно установити. Уколико је приликом ископавања примењивана теренска документација која подразумева бележење *in situ* налаза, као и теренске скице и фотографије, оријентација се може забележити (Benito-Calvo and Torre 2011) (сл.1). Ако су узети подаци за ову анализу или су добијени помоћу тоталне станице, бележењем координате Z може се, осим оријентације, утврдити и угао нагиба артефаката, што није случај ако се подаци добијају накнадно, са теренских цртежа и фотографија.

За ову анализу су погодни само издужени артефакти, чија је дужина (А-оса) видно већа од ширине (Б-оса). Често су то артефакти чији је индекс издужења већи од 1,6, јер најбоље указују на оријентацију (Lenoble and Bertran 2004: 458). Такође, укључени су само артефакти дужи од 2 cm, с обзиром да

величина издуженог артефакта такође утиче на његову оријентацију (Bertran and Texier 1995: 526). Стандардном величином узорка сматра се колекција од 40 до 50 налаза, у којој се, као што се показало у статистичком тесту, резултати стабилизују (Lenoble and Bertran 2004: 458).

Тако узети подаци затим се представљају на дводимензионалним Розовим дијаграмима, односно циркуларним хистограмима (Bertran and Texier 1995: 523). Потребно је да се и статистички провере, односно да се испита да ли се на статистичком нивоу јавља знатна преференција у оријентацији. То се најбоље проверава статистичким тестом за циркуларне податке, тј. Рајлијевим тестом (*Rayleigh test*), који показује да ли су подаци униформно распоређени или се групишу (McPherron 2005: 1008). Уколико је $p \leq 0,05$, тест указује на статистички значајне резултате, те се хипотеза о униформности мора одбацивати, што означава преференцијалну оријентацију артефаката (Lenoble and Bertran 2004: 459). У противном се не може са сигурношћу прихватити хипотеза о униформности, те су у тумачењу оријентација веома важни Розови дијаграми (McPherron 2005: 1008). Додатно се може израчунати дужина средњег вектора L , уколико дијаграми показују одређену оријентацију. Уколико постоји преференцијална оријентација, вектор ће се приближавати вредности 1, а ако је оријентација униформна, биће близу нуле (Bertran and Texier 1994: 523; Lenoble and Bertran 2004: 458; McPherron 2005: 1007). Досадашњим истраживањима се показало да се артефакти групишу по величини (*size sorting*) уколико на локалитет делују јаки постдепозициони процеси (Lenoble and Bertran 2004: 457). Овом методом могу се додатно проверити резултати анализе оријентације.

МЕТОДА НАКНАДНЕ ПРИМЕНЕ АНАЛИЗЕ ОРИЈЕНТАЦИЈЕ АРТЕФАКАТА

Уколико ископавањима није предвиђено бележење података за анализу оријентације артефаката, као и када није коришћена тотална станица, она се ипак може урадити. Од 80-их година прошлог века, већина палеолитских локалитета у Србији ископава се помоћу стандардне методологије, употребом квадратне мреже, евидентирањем налаза *in situ*, израдом теренских скица, фотографија и пропратне документације (Радовановић 1986; Mihailović 1996; Đuričić 2006; Михаиловић и Милошевић 2012).

Квадратна мрежа најчешће обухвата квадрате величине 1×1 m, обележене словом и бројем (A1, B2...). Словна ознака се креће по X оси, а број по Y оси. Ископавања се врше у оквиру квадрата, често подељених на четири квадранта. Налази констатовани у току ископавања, а који нису померени из положаја у коме су нађени, третирају се као *in situ* налази. Основа сваког откопног слоја се фотографише и прави се теренска скица. *In situ* налази су обележени на фотографијама и учртани на теренским скицама. На тај начин, сваки *in situ* налаз има своју X и Y координату у координатном систему квадратне мреже локалитета.

Уколико је доступна сва ова документација, могуће је и накнадно доћи до података који су потребни за анализу оријентације артефаката.

У ту сврху, потребно је да се квадратна мрежа локалитета дигитализује у ГИС програму. У овом раду коришћен је програм *New Plot*, који омогућава дефинисање тачака квадрата у локалном координатном систему. Није потребно да се тачка одреди у реалном координатном систему, што изискује доста времена, а за ово истраживање није релевантно. Локални координатни систем дефинише се тако што једна тачка у квадратној мрежи добија координате (100, 100), у односу на које се одређују све остале тачке. Тај систем је сасвим довољан јер омогућује међусобно повезивање тачака у релативном координатном систему.

Теренске скице се прегледају како би се нашли сви *in situ* налази чији је $l_e > 1,6$ и који су дужи од 2 cm. Потом се њихове координате прерачунавају у локалном координатном систему, који је постављен у програму *New Plot*, и уносе се у базу података. Важно је да се координате бележе увек на исти начин, као што је приказано на слици 1. Овде се поставља питање шта, заправо, представља дужу осу артефакта, о чему је вођена опширна дискусија (Benito-Calvo and Torre 2011; Dominguez-Rodrigo et al. 2012; Torre and Benito-Calvo 2013). Овом приликом предлажемо да се дужа оса артефакта користи као на слици 1, с обзиром на то да артефакт подлеже процесима померања по дужини (Torre and Benito-Calvo 2013: 6).

Бележење оријентације са теренских скица мора да се обавља са великим опрезом. У неким досадашњим истраживањима се показало да теренске скице често представљају нереалну слику о положају учртаних артефаката (Bertran and Texier 1995; Dominguez-Rodrigo et al. 2012). Посебно је важно да се обрати пажња на могућност да цртач артефакте на скицу учртава поравњавајући их са осам у квадратној мрежи. Анализа са оваквих скица ће на дијаграмима показати преференцијалну оријентацију артефаката, која у реалности не постоји (Bertran and Texier 1995). Из тог разлога, неопходно је да се теренске скице упореде са теренским фотографијама, како би се испитало да ли приказују аутентични положај налаза.

Плотирањем артефаката у програму *New Plot* добија се просторни распоред *in situ* налаза. Затим се у програму може урадити анализа за добијање дијаграма који показује оријентацију. Таквим бележењем координата утврђује се само једна страна кружног дијаграма, односно оријентација од 0 до 180 степени, јер се координате бележе увек у оквиру једног квадрата, у односу на доњу леву тачку (сл. 1). Углове под којима се артефакти налазе могуће је експортовати из програма *New Plot*. Да би се добио пун круг оријентације од 360 степени и да статистички тестови не би показали нереално груписање, с обзиром на то да се оваквим бележењем координата све оријентације групишу само на једној половини круга, приликом израде статистичког теста потребно је нагласити да су подаци аксијалног типа (*axial data*). Уколико се подаци обрађују у програму *Oriana* од *Kovach Computing Services*, уз напомену да се ради о аксијалним подацима, програм ће сам начинити њихову исправку. Након добијања оваквих података, потребно је урадити Рајлијев тест за кружну

статистику, а затим резултате тумачити у односу на њега и добијене дијаграме оријентације. Уколико је на матрикс деловао неки флувијални или еолски процес слабијег интензитета, издужени артефакти ће се оријентисати нормално на правац његовог деловања, а мали број артефаката дужом осом паралелно са његовим правцем (McPherron 2005: 1009, fig. 5f, 5g). Када је флувијални или еолски процес који делује на седимент јачег интензитета, оријентација ће бити супротна претходно описаном и већина издужених артефаката груписаће се паралелно, а мањи број нормално са правцем деловања (McPherron 2005: 1009, fig. 5d, 5e).

Важно је напоменути да се најпрецизнији подаци за анализу оријентације ипак добијају коришћењем тоталне станице. Уколико се ради са накнадно добијеним подацима, као што је описано у овом раду, резултати се ипак морају прихватити са резервом и увек се разматрати у комбинацији са другим анализама деловања постдепозиционих процеса.

ПРИМЕНА АНАЛИЗЕ ОРИЈЕНТАЦИЈЕ АРТЕФАКАТА НА ЛОКАЛИТЕТУ ВЕЛИКА БАЛАНИЦА, СЛОЈ 3

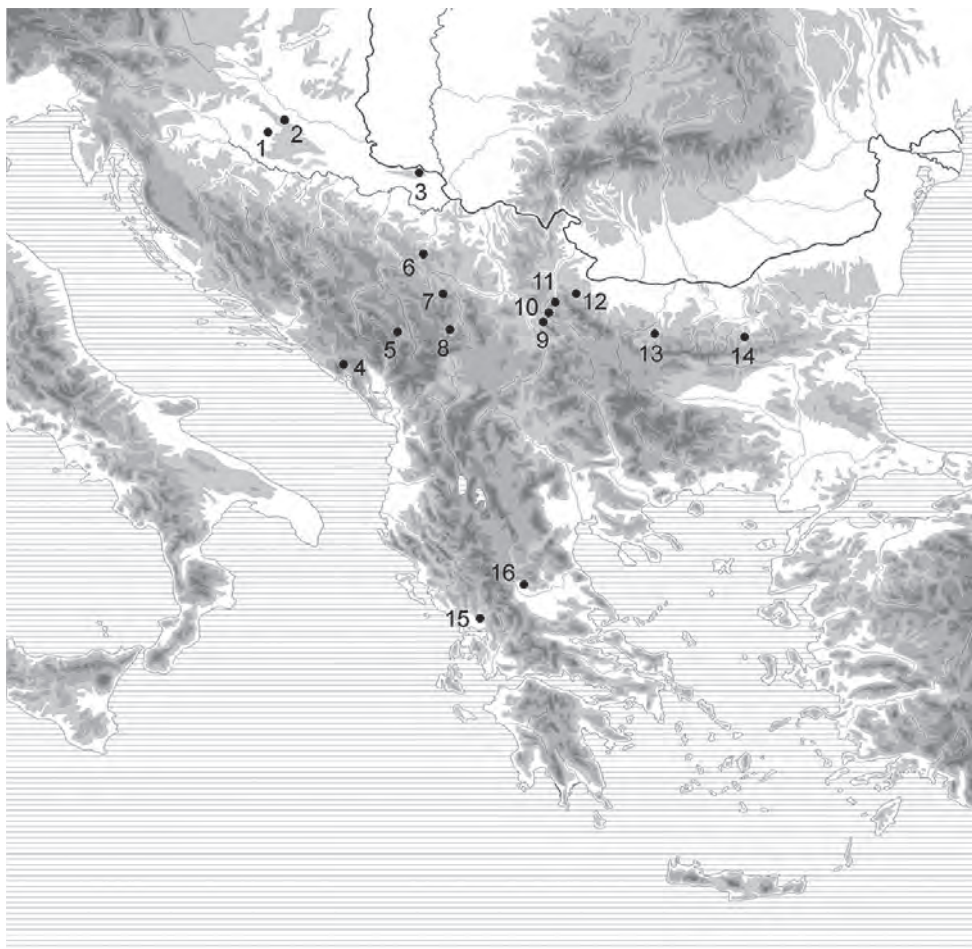
Локалитет Велика Баланица је пећина на југоистоку Србије (карта 1). Налази се око 100 m изнад данашњег тока реке Нишаве. Пећина је откривена 2002. године, а истраживања су започета 2004. године. Од тада је на локалитету испитано пет геолошких слојева и 12 културних хоризоната (Михаиловић 2009). Улаз у пећину је на југу, широк око 8 m и висок 2,5 m (сл. 2). Западно од Велике Баланице налази се и пећина Мала Баланица, са улазом такође окренутим ка југу и знатно мањим отвором (2 × 1,5 m). Велика и Мала Баланица заједно чине пећински комплекс Баланица. Сматра се да је Велика Баланица била базни логор са континуираним или учесталим насељавањем, док је Мала Баланица настањивана повремено (Mihailović 2014: 46).

По доласку археолошке екипе, постављена је квадратна мрежа 1 x 1 m, а ископавања су се одвијала по квадрантима (0,5 × 0,5 m) (сл. 3). Квадратна мрежа се по у-оси протеже према северу, а по х-оси према истоку. Сав седимент је просејаван у ситу промера 2 mm и, тамо где је било могуће, бележени су налази *in situ*. Ископавања су вођена на површини од 9 × 5 m, с тим што су поједини квадрати били изузети због присуства великих стена и очувања контролних профила. Након 12 година, ископана је површина од 35 m², а на читавом том простору истражен је слој 3.

Слој 3 има тамнију боју него слојеви 2 и 4. У њему су уочена три хоризонта, 3a, 3b и 3c. Слојеви 3a и 3b одликују се присуством дробине, док у слоју 3c није приметна. Таква стратиграфија слоја 3 издвојена је приликом посматрања северног профила рова, који су начинили дивљи копачи, а који се налази у квадратима M22, N22. Међутим, током ископавања се ови хоризонти често нису могли издвојити. У геолошком слоју 3 вршено је обележавања на г.с. 3a/3b, 3b/3c, 3a контакт са 3b и слично. Таква ситуација је последица неуједначеног распрострањања ових слојева у пећини. Стога је за потребе ове студије разматран материјал из целокупног слоја 3 и није издвајан по хоризонтима.

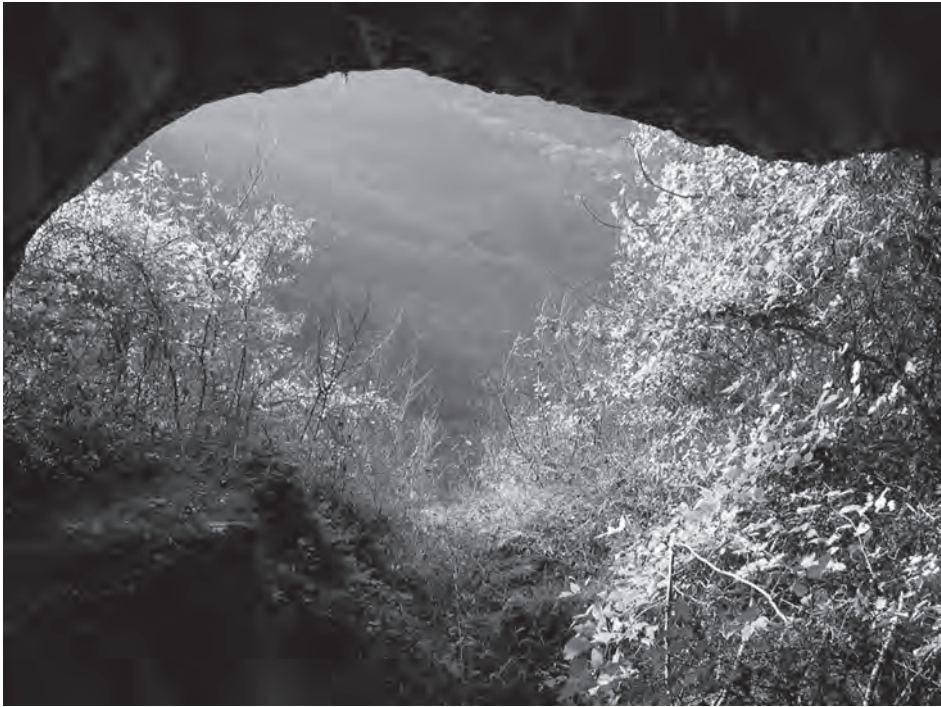
Испитивањем материјала је претпостављено да се слојеви 2a–2c у Великој Баланици могу сместити оквирно у MIS 7 (*marine isotope stages*) или на почетак MIS 6, док се слојеви 3a–3c највероватније могу одредити у MIS 7–9 (Mihailović 2014: 47).

Анализом оријентације артефаката обухваћен је коштани и литички материјал из целокупног слоја 3 у Великој Баланици. Изузети су квадрати у којима су деловали трагачи за драгоценостима. Материјал потиче са истраживања 2012, 2013, 2014. и 2016. године, када је ископан слој 3 на овом локалитету.

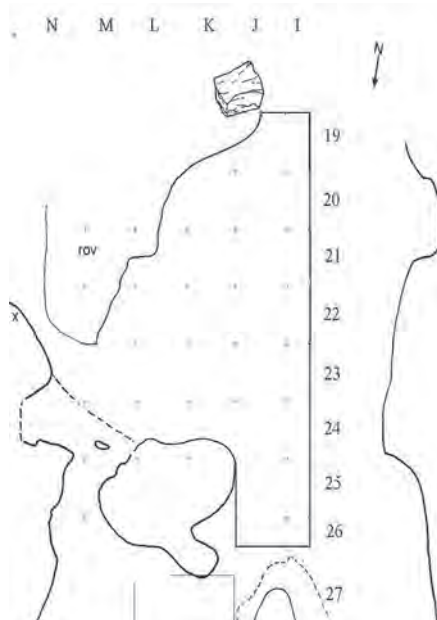

Карта 1 Положај Велике Баланице у односу на средњопалеолитске локалитете на Балкану: 1) Крапина, 2) Виндија, 3) Петроварадинска тврђава, 4) Црвена стијена, 5) Малишина стијена, 6) Шалитрена пећина, 7) Хаџи Проданова пећина, 8) Смолућка пећина, 9) Пештурина, 10) Мала и Велика Баланица, 11) Бараница, 12) Козарника, 13) Темната дупка, 14) Бачо Киро, 15) Аспрохалико, 16) Теопетра (према: Mihailović 2014: 39)

Map 1 Location of the cave Velika Balanica in relation to middle Paleolithic sites in Balkans: 1. Krapina, 2. Vindija, 3. Petrovaradin fortress, 4. Crvena Stijena, 5. Mališina stijena, 6. Šalitrena cave, 7. Hadži Prodanova cave, 8. Smolučka cave, 9. Pešturina, 10. Mala and Velika Balanica, 11. Baranica, 12. Kozarnika, 13. Temnata dupka, 14. Bacho Kiro, 15. Asprohaliko, 16. Theopetra (after: Mihailović 2014, 39)

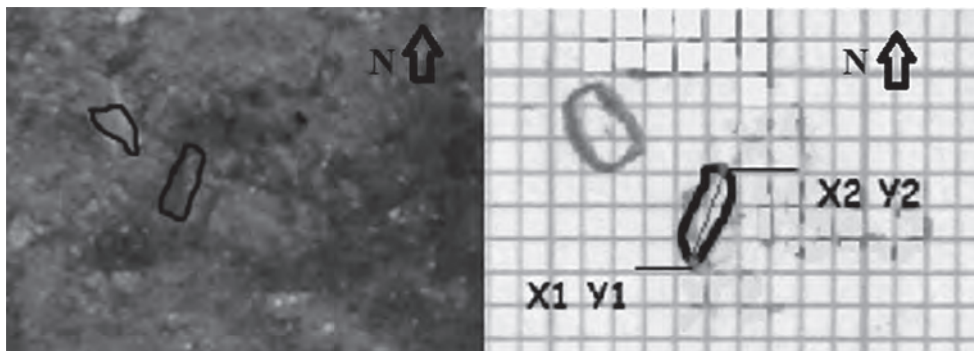

Сл. 2 Отвор Велике Баланице, поглед ка југу
 Fig. 2 Velika Balanica cave entrance, view to the south

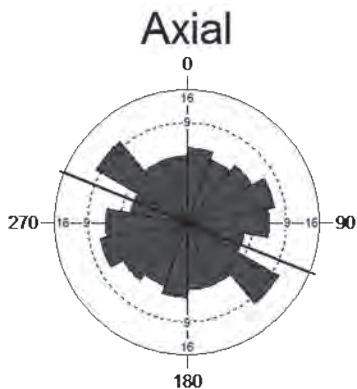
Сл. 3 Ситуациони план Велике Баланице
 Fig. 3 Site plan of Velika Balanica

У студију је било укључено 48 артефаката, што одговара предложеном стандардном узорку (Lenoble and Bertran 2004). Координате налаза преузете су са теренских скица, које су упоређиване са теренским фотографијама како би се утврдило да ли је оријентација артефакта исправно забележена (сл. 4). Пратећи претходно описане кораке, добили смо дијаграм који приказује оријентацију артефаката у пуном кругу (сл. 5). Статистички, испољиле су се ниске вредности Рајлијевог теста Z и високе вредности p , што потврђује хипотезу о униформности (табела 1). Међутим, пракса је показала да статистичка анализа није довољна и да чак ни овакви резултати не могу са сигурношћу да потврде ову хипотезу.

Сл. 4 Приказ упоредне анализе оријентације налаза са теренске скице и теренске фотографије

Fig. 4 Comparing artefact orientation on excavation sketches and excavation photographs

Сл. 5 Дијаграм оријентације артефаката у слоју 3 Велике Баланице

Fig. 5 Artefact orientation diagram of layer 3, Velika Balanica

n	Rajlijev test p	Rajlijev test z	L
48	0.663	0.414	0.19

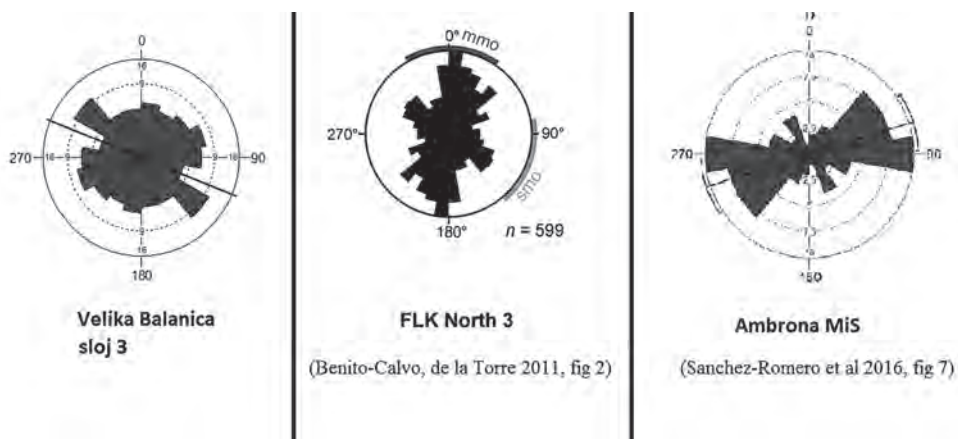
Табела 1 Резултати статистичког теста

Table 1 Results of statistics test

На дијаграмима није видљива јасна преференцијална оријентација артефаката (сл. 5). Међутим, ипак се на њима може увидети одређена оријентација, и то у правцу углава од 130/140–310/320 степени, која можда указује на деловање флувијалних или еолских процеса. С обзиром на то да је у-оса на овом локалитету оријентисана приближно ка северу, утицај ових процеса можемо претпоставити у правцу северозапад–југоисток.

Пик на дијаграму који показује оријентацију артефаката у правцу северозапад–југоисток је релативно мали, односно не издваја се јасно. С обзиром на такву ситуацију на дијаграму и на резултат статистичког теста, који не указују на груписање података, односно на преференцијалну оријентацију, можемо претпоставити да, и у случају деловања неког флувијалног процеса, његов интензитет није био довољно велики да би знатно утицао на оријентацију артефаката, а самим тим ни на њихову просторну дистрибуцију.

Како бисмо детаљније испитали могући интензитет процеса који је деловао на археолошки матрикс у слоју 3 Велике Баланице, дијаграм оријентације артефаката упоредили смо са дијаграмима оријентације са других локалитета, и то оних на којима су процеси били интензивни (сл. 6) и оних на којима је забележена насумична оријентација (сл. 7). Упоредном анализом може се установити да дијаграм из Велике Баланице показује веће сличности са дијаграмима на локалитетима на којима је утврђена насумична оријентација артефаката.

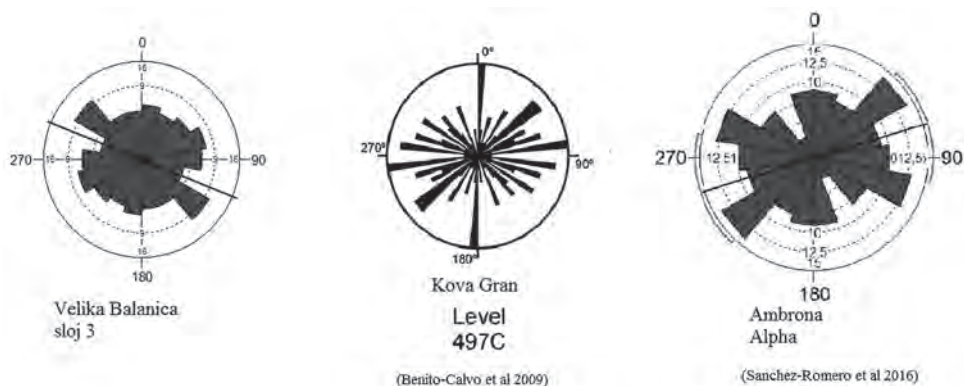

Сл. 6 Упоредна анализа оријентације артефаката из слоја 3 Велике Баланице са локалитетима на којима је деловао флувијални процес (према: Benito-Calvo and Torre 2011: fig 2; Sanchez-Romero et al. 2016: fig 7)

Fig. 6 Comparative analysis of artefact orientations from Velika Balanica site, layer 3 and sites on which postdepositional disturbances are detected (after: Benito-Calvo and Torre 2011: fig 2; Sanchez-Romero et al. 2016: fig 7)

Већ је напоменуто да се анализа дистрибуције налаза по величини (*size sorting*) користи као допунска метода за утврђивање деловања процеса на матрикс (Lenoble and Bertran 2004: 457). За слој 3 у Великој Баланици, приликом испитивања просторне дистрибуције горелих артефаката, урађена је и анализа дистрибуција налаза по величини (макро и микроартефаката) (Плавшић 2015: 16). Њихово упоређивање је показало да нема разлике, односно да сор-

тирање артефаката по величини није примећено у слоју 3 Велике Баланице (Плавшић 2015: 22–24). Таква ситуација указује на то да није било интензивних постдепозиционих процеса који су знатно утицали на просторну дистрибуцију артефаката.

Сл. 7 Упоредна анализа оријентације артефаката из слоја 3 Велике Баланице са локалитетима на којима није деловао флувијални или еолски процес, односно на којима је оријентација артефаката насумична (према: Benito-Calvo et al. 2009; Sanchez-Romero et al. 2016)

Fig. 7 Comparative analysis of artefact orientations from Velika Balanica site, layer 3 and sites on which postdepositional disturbances are not detected (after: Benito-Calvo et al. 2009; Sanchez-Romero et al. 2016)

ЗАКЉУЧАК

Анализа оријентације артефаката, као средство за детектовање постдепозиционих процеса који су могли да утичу на просторну дистрибуцију налаза, у широкој је примени у археологији. Током последњих деценија, са развојем ове дисциплине и методологије ископавања и бележења података на терену, анализа постаје све једноставнија за примену (McPherron 2005). Међутим, за ранија ископавања, као и за она на којима нема услова за примену савремене технологије прикупљања података, потребно је установити методу за њену примену. Та идеја је већ узела маха и анализа је коришћена за стара ископавања неких локалитета (Benito-Calvo et al. 2009; Benito-Calvo and Torre 2011; Torre and Benito-Calvo 2013; Sanchez-Romero et al. 2016).

Овим радом је анализа први пут прилагођена и изведена са подацима добијеним на ископавањима у Србији и сматра се да је то почетни корак ка њеној широј примени код нас, како би се детектовали постдепозициони процеси који су могли да утичу на просторни распоред артефаката на локалитету.

Примена анализе оријентације артефаката на локалитету Велика Баланица показала је да слој 3 највероватније није био под утицајем флувијалних и еолских процеса. На такав закључак упућују резултати статистичке анализе, дијаграм дистрибуције оријентације артефаката и анализа сортирања артефаката по величини.

ЛИТЕРАТУРА / REFERENCES:

Benito-Calvo, A. et al. 2009

Sedimentological and archaeological fabrics in Palaeolithic levels of the South– Eastern Pyrenees: Cova Gran and Roca dels Bous Sites (Lleida, Spain), *Journal of Archaeological Science* 36: 2566–2577.

Benito-Calvo, A. and Torre, I. de la 2011

Analysis of orientation patterns in Olduvai Bed I assemblages using GIS techniques: Implications for site formation processes, *Journal of Human Evolution* 61: 50–60.

Bertran, P. and Texier, J. P. 1995

Fabric Analysis: Application to Paleolithic Sites, *Journal of Archaeological Science* 22: 521–535.

Dominguez-Rodrigo, M. et al. 2012

Autochthony and orientation patterns in Olduvai Bed I: a re-examination of the status of post- depositional biasing of archaeological assemblages from FLK North (FLKN), *Journal of Archaeological Science* 39: 2116–2127.

Ђuričić, Lj. 2006

A Contribution to Research on Bioče Mousterian, *Гласник Српској археолошкој друштва* 22: 179–196.

Lenoble, A. and Bertran P. 2004

Fabric of Palaeolithic levels: methods and implications for site formation processes, *Journal of Archaeological Science* 31: 457–469.

McPherron, S. 2005

Artifact orientations and site formation processes from total station proveniences, *Journal of Archaeological Science* 32: 1003–1014.

Mihailović, D. 1996

Upper Paleolithic and Mesolithic chipped stone industries from the rock-shelter of Medena stijena, in: *Prehistoric Settlements in Caves and Rock-shelters of Serbia and Montenegro*, ed. D. Srejsović, Belgrade: Faculty of Philosophy, Center for Archaeological Research, 9–60.

Михаиловић, Д. 2009

Пећински комплекс Баланица и палеолит нишке котлине у ширем регионалном контексту, *Архаика* 2: 1–27.

Mihailović, D. 2014

Paleolit na centralnom Balkanu: kulturne promene i populaciona kretanja, Beograd: Srpsko arheološko društvo.

Михаиловић, Д. и Милошевић, С. 2012

Истраживања палеолитског налазишта Пештурина код Ниша, *Гласник Српској археолошкој друштва* 28: 87–106.

Плавшић, С. 2015

Анализа просторне дистрибуције горелих артефаката и зона горења у слоју 3 Велике Баланице, *Гласник Српској археолошкој друштва* 31: 7–38.

Радовановић, И. 1986

Новија истраживања палеолита и мезолита у Црној Гори, *Гласник Српској археолошкој друштва* 3: 63–76.

Sanchez-Romero, L. et al. 2016

Assessment of Accumulation Processes at the Middle Pleistocene Site of Ambrona (Soria, Spain). Density and Orientation Patterns in Spatial Datasets Derived from Excavations Conducted from the 1960s to the Present, *PloS one* 11(12). <http://journals.plos.org/plosone/article?id=10.1371/journal.pone.0167595> (приступљено: 25.2.2017)

Schiffer, M. B. 1972

Archaeological context and systemic context, *American antiquity* 37(2): 156–165.

Schiffer, M. B. 1996

Formation processes of the historical and archaeological records, Salt Lake City: University of Utah Press.

Torre, I. de la and Benito-Calvo, A. 2013

Application of GIS methods to retrieve orientation patterns from imagery; a case study from Beds I and II, Olduvai Gorge (Tanzania), *Journal of Archaeological Science* 40: 1–12.

ИНТЕРНЕТ ИЗВОРИ / INTERNET SOURCES:

www.oldstoneage.com (приступљено: 25.2.2017)

ANALYSIS OF THE ORIENTATION OF ARTEFACTS FROM VELIKA BALANICA

SUMMARY

Artefact orientation analysis is nowadays broadly used for the purpose of recognising the post-deposition processes that influenced the archaeological matrix. During actual excavations, it is often impossible to notice many post-depositional processes that influenced the formation of the archaeological matrix. The analysis of the artefact's orientation makes it possible to recognise some of the processes which influenced the spatial distribution and orientation of the artefacts in the matrix. If a pattern exists in the orientation of the artefacts, it is considered that the matrix was influenced by post-deposition processes and, if the orientation of the artefacts is random, it is considered that the deposit was in its primary position, or that the influence of post-deposition disturbances is negligible. This analysis is usually applied on data obtained by using the total station. However, it is possible to perform this analysis even if the excavation did not envisage the collecting of data for the analysis of the artefact's orientation. Subsequent data collection involves registering the orientation of elongated finds from sketches done in the field. After digitising the square grid of the locality in the GIS programme and entering the data obtained from the field sketches, it is possible to obtain the orientation of artefacts. Then, with the implementation of the statistical test and consideration of the obtained orientation diagrams, it is possible to reach conclusions about the influence of post-deposition processes on the locality. The purpose of this paper was to apply artefact orientation analysis on data collected by the standard excavation method without using the total station and to observe the post-deposition processes that affected the archaeological matrix. The analysis was performed on artefacts collected during field explorations of the site Velika Balanica in geological layer 3. The artefact orientation analysis showed that the matrix of the locality of Velika Balanica was most probably unaffected by post-deposition disturbances and, if it was, their intensity was negligible and did not affect the spatial orientation of the artefacts in the layer.

Аца В. ЂОРЂЕВИЋ
Народни музеј у Београду

ДОКУМЕНТОВАЊЕ АРХЕОЛОШКОГ РЕКОГНОСЦИРАЊА: ПРАИСТОРИЈСКО НАСЕЉЕ РОМАНИЈА, БАБУШНИЦА

Апстракт: Пројекат *Археолошко рекогносцирање ојшћине Бабушница*, чија је реализација отпочета 2004. године у оквиру редовне делатности Народног музеја у Београду, замишљен је као пилот пројекат ради реактивирања ширег пројекта под називом *Археолошка карта Србије*. Садржај истраживања је базиран на систематском рекогносцирању целог подручја општине Бабушнице, са циљем да се евидентирају, документују и систематизују сви археолошки локалитети. Општина Бабушница се налази у југоисточној Србији и припада Пиротском округу. Захвата површину од 592 km². Чине је 53 насељена места, са око 15.000 становника. Ово подручје карактеришу веома висок индекс демографског старења и стални одлив становништва, што је, осим чињенице да не постоје систематизовани подаци о археолошким налазиштима и раширене појаве њиховог илегалног ископавања у потрази за антиквитетима, био главни разлог за покретање пројекта. У периоду од 2004. до 2009, у више теренских кампања регистровано је и документовано преко сто педесет археолошких локалитета, култних места и верских објеката, за које је урађена техничка документација. На примеру вишеслојног праисторијског локалитета Романија, у селу Братишевцу, приказани су сви референтни чиниоци које је Министарство културе Републике Србије прописало као обавезни сет података за документацију која се води током археолошких рекогносцирања.

Кључне речи: Бабушница, рекогносцирање, археолошка карта, праисторија

У оквиру својих редовних делатности, Народни музеј у Београду је конципирао научно-истраживачки пројекат *Археолошко рекогносцирање ојшћине Бабушница*, чија је реализација отпочета 2004. године¹ (сл. 1). Замишљен је као

1 Руководилац пројекта је Аца Ђорђевић, музејски саветник Народног музеја у Београду. Сарадници на пројекту су: др Чедомир Васић, конзерватор-саветник Завода за заштиту споменика културе у Нишу и предавач на Грађевинско-архитектонском факултету у Нишу, др Предраг Пејић, виши кустос Музеја

пилот пројекат у циљу реактивирања ширег пројекта под називом *Археолошка карџа Србије*, будући да од свих земаља у окружењу, једино Србија и Црна Гора овај посао нису довеле до краја. При изради самог пројекта истакнуто је да је археолошко рекогносцирање први корак за било какву даљу делатност у области заштите како непокретних тако и покретних културних добара, услов *sine qua non* за било које правне, техничке и организационе мере заштите. Територија општине Бабушнице је одабрана јер за ово подручје постоји занемарљиво мали број података о археолошким локалитетима. Циљ пројекта је евидентирање и документовање што већег броја нових археолошких локалитета, који ће појаснити економске и културне везе централног Балкана са његовим источним деловима. Садржај истраживања је базиран на систематском рекогносцирању целог подручја општине Бабушнице, да би се евидентирали, документовали и систематизовали сви археолошки локалитети. Потреба хитног рекогносцирања у општинама источне и југоисточне Србије, које се налазе дуж границе са Бугарском, наметнула се због тога што је демографска слика изузетно лоша. То су области са већом миграцијом и веома високом старосном структуром. Истовремено, на овим подручјима је веома приметна појава такозваног златарења, односно илегалног ископавања и потраге за вредним предметима, чија је последица делимична или свеукупна девастација скоро свих археолошких локалитета.² На основу информација добијених од локалног становништва током теренских истраживања и директног увида у обим и ниво девастација на археолошким локалитетима, лични је утисак да је „златарење“ најраширенији облик криминогеног понашања становништва источне и југоисточне Србије!³ Са археолошког и музеолошког аспекта, за подручје општине Бабушнице може се рећи да је *terra incognita*, односно у већој мери археолошки неистражен простор. Без рекогносцирања, на будућој археолошкој карти Србије представљала би белу мрљу. То је био аргумент више да се започне археолошко рекогносцирање, јер за коју годину истраживачи не би имали адекватне информаторе, а одређене локације би биле потпуно недоступне или девестиране од стране локалних група трагача за златом.

Руковођени првенствено професионалним и моралним разлозима, приступили смо изради овог пројекта ради заштите покретних и непокретних културних добара, како би била укључена у корпус културног наслеђа Србије, а добијени подаци употпунили *Археолошку карџу Србије*, чија је израда у току.

Понишавља у Пироту, Драган Јацановић, виши кустос Народног музеја у Пожаревцу, Наташа Церовић, виши кустос Народног музеја у Београду, и Жељко Утвар, дипломирани архитекта из Београда. Научни консултант на пројекту био је проф. др Александар Јовановић са Одељења за археологију Филозофског факултета у Београду. Пројекат је финансиран од стране Министарства културе Републике Србије.

2 Неовлашћено ископавање подлеже законским санкцијама, али су пред надлежним судовима ова дела веома тешко доказива.

3 Посматрајући свеукупну друштвену ситуацију на овом подручју, мора се прихватити чињеница да су се поједини активни трагачи за златом на тај корак одлучили из чисто економских разлога јер живе на ивици биолошке егзистенције, а да је већи број оних који се у „златарење“ упуштају због брзог богаћења. Нажалост, међу њима се помињу и имена неких чланова заједнице који су високо ранжирани на друштвеној лествици, као што су: лекари, директори појединих предузећа, активни и пензионисани официри и тд. Поједине емисије на локалним ТВ станицама умногоме доприносе да се пропагира неовлашћено ископавање, што је евидентан пример манипулације становништвом у циљу повећања гледаности. Сведоци смо потпуног изостанка шире друштвене акције по овим питањима.

Сл. 1 Бабушница и Лужничка котлина, поглед са југозапада
Fig. 1 Babušnica and the Lužnička Hollow, view from the south-west

Општина Бабушница налази се у југоисточној Србији. На северу се граничи са општинама Бела Паланка и Пирот, а на североистоку са општином Димитровград. Јужно и југоисточно од Бабушнице су општине Црна Трава и Власотинце, а западно Гаџин Хан (карта 1). Захвата површину од око 592 km². Општину чине 53 насељена места, са мање од 15.000 становника. Бабушница је од 1991. године градско насеље, са око 4.500 становника. По легенди, првобитни назив овог насеља био је Алексино (Стаменковић 2004: 63). Како легенда каже, после жестоког боја, грчком цару је била неопходна помоћ и када је нека баба из Алексина подарила „пун шиник златника“, цар је, у знак захвалности, насељу доделио назив Бабино село, односно Бабичинци. Током турске окупације носи име Абдулино, по чифлик спахији Абдули, а по ослобођењу од Турака 1877. године, капетан Вранић, родом из Бубушинца код Пожаревца, даје јој назив свог родног места, који је, касније модификован, остао до данас (Стаменковић 2004: 63). Првобитно се насеље налазило на потесу Бабичинци, у подножју Прибовице, одакле је, због епидемије куге 1834/35. године, премештено на супротну страну котлине, то јест на садашњу локацију.⁴ Припада млађим чифличким насељима и помиње се у попису из 1879. године (17 домаћинстава и 81 житељ). Становништво је претежно српско, али има и припадника других етничких заједница: Бугара, Рома и тд. Индекс демографског старења (1_з) креће се у распону од 0,1 (1961) до 0,3 (1991) (Стаменковић 2004: 63).

У географском смислу, општина Бабушница може се поделити на три просторне целине. Централни део чини Лужничка котлина, у чијем се средишњем делу налази Бабушница, административни центар општине. По реци Лужни-

4 Током рекогносцирања на потесу Бабичинци пронађен је археолошки материјал који се оквирно може одредити у старчевачку културу и припада периоду средњег неолита.

Карта 1 Катастарска општина Бабушница
 Map 1 Cadastral municipality of Babušnica

ци је читава област добила име и често се термин Лужница користи као синоним за цело подручје. Другу целину представља такозвано Лужничко Заплање, смештено у југозападном делу општине, јужно и источно од Суве планине, а трећу област, Јабуковик, чине села у сливу реке Тегошнице, у југоисточном делу општине. Источни део општине, у дужини од 16 km, граничи се са Бугарском.

Област Лужнице је последња потолина у склопу источне зоне млађих веначних планина, које се на овом простору сучељавају са старом (српско-македонском) масом. Лужничка котлина је карсног порекла. Пружа се исто као и планински венци, правцем северозапад–југоисток. Дужина котлине је 29 km, а највећа ширина износи око 9 km. Југозападни оквир котлине представља издужени венац Суве планине, геолошке формације из периода јуре, састављене од палеозојских шкриљаца, пешчара и разноврсних кречњака. Према југоистоку се наставља венац Лужничких планина, који се ступњевито пење све до Големог виса (1.451 m). На североисточном ободу налази се Шљивовички вис, а на југоистоку Влашка планина (1.239 m) (Петровић 1999: 5). Са средњом висином дна на око 540 m, Лужничка котлина је највиша у источној зони млађих веначних планина, а истовремено и најплића потолина у овој области. На Лу-

жничким планинама само Големи (Црни) врх прелази 1.400 m, док су остали врхови знатно нижи. Од укупне површине котлине, око 72 % лежи испод 800 m, а свега 28 % је изнад ових висина. У својој еволуцији, Лужничка котлина је прошла кроз две језерске фазе, старију, крајем палеогена, и млађу, крајем неогена (Петровић 1999: 5).

Лужничка котлина заузима централно место на Балканском полуострву и подједнако је удаљена од свих мора као извора влажних ваздушних маса. Има одлике умерено-континенталног климата, у коме се осећају медитерански утицаји, у једном, и планински, у другом делу године, што резултира већом количином падавина у јесен и дужим зимама (Петровић 1999: 6).

Река Лужница је водом најбогатија притока Власине, али је Лужничка котлина водом најсиромашнија. Има најгушћу хидрографску мрежу међу котлинама источне Србије, али све њене реке пресушују (Петровић 1999: 6). У Лужничкој котлини су, као последица њеног сложеног постанка и развоја, створена три засебна речна слива, што представља ретку, ако не и јединствену појаву. На релативно малом простору, Лужница, Мурговица и Врелска (Коритњичка) река су са својим притокама образовале посебне басене, различите по времену настанка, густини речне мреже и величини. Слив реке Мурговице је развијен у југоисточном, вишем делу дна Лужничке котлине и у њему је густина речне мреже већа него у остала два речна басена. Слив Лужнице има малу густину речне мреже јер је басен окружен кречњачким планинама (Петровић 1999: 85). Најмањи и најмлађи басен слива је развијен у северозападном делу котлине. Чини га Врелска (Коритњичка) река са две краће притоке и припада сливу реке Нишаве (Петровић 1999: 86). Ерозивно деловање водотокова је врло изражено. Поред сталних ерозија тла, нарочито на површинама без растиња, примећена је појава периодичних поплава, које се јављају сваких двадесет до тридесет година (Златковић Милић 1967: 14, 15).⁵ Током теренских радова у јесен 2007. године, били смо сведоци једне такве поплаве, чије се последице осећају и данас.

Већ је речено да су археолошки подаци са територије општине Бабушнице веома скромни. Прве информације о тада видљивим споменицима на овом подручју доноси Феликс Каниц, који је забележио мањи број античких и средњовековних локалитета (Каниц 1985: 219–224).⁶ У публикацији *Археолошка налазишта у Србији* забележена су само два, и то налаз латенске фибуле на Малом Столу и утврђење у селу Остатовици (Гарашанин Д. и М. 1951: 57). У капиталном делу Александра Дерока *Средњовековни градови у Србији, Црној Гори и Ма-*

5 Бура Златковић Милић, хроничар тог краја, наводи изливање реке Мурговице 1907. године, а потом и 1937. године. Поплаве су биле катастрофалне, са људским жртвама. Последица поплавног таласа реке Тегошнице, која се такође излила 1937. године, била је дислокација Црвене Јабуке, до тада највећег села у овој области. Наиме, село Црвена Јабука, са кућама груписаним на обалама реке Тегошнице, после ове поплаве је расељено по околним брдима и од села збијеног типа постало је село махалског, разбијеног типа. Велике поплаве забележене су и шездесетих година прошлог века, као и 1982, када су реке Лужница и Мурговица порушиле неколико села и све мостове у јужном делу општине.

6 Како је забележио отац аутора овог рада, Велимир Ђорђевић, предак породице Ђорђевић, Сава Ђорђевић је 20. септембра 1889. године, у својству председника Бабушничке општине и посланика Уставотворне скупштине Србије 1889. године, био у делегацији која је дочекала Ф. Каница у Костином хану на потесу Аниште, на тзв. Горњем друму. Ђорђевић 2007: 317–319.

кедонји помињу се остаци градова у атарима села Радошевца и Остатовице (Дероко 1950: 131, 134). У збиркама Народног музеја у Нишу чува се археолошки материјал који углавном представља случајне налазе са овог подручја, прибављен путем поклона и откупа (Стојић и Јоцић 2006: 209, Т. LXXXVI; 247, 258, сл. 45; 263, сл. 50; 271, сл. 58). Археолошку документацију са територије општине Бабушнице, у више од деведесет посто случајева чине подаци о античким налазиштима. У нумизматичким збиркама Народног музеја у Нишу и Народног музеја у Београду чувају се примерци античког и средњовековног новца, пронађени случајно на локалитетима Кулиште – Царичин град у селу Грнчару, Градиште у селу Стрелцу и Градиште у селу Штрбовцу. У архиви Завода за заштиту споменика културе у Нишу налазе се такозвани анали, сачињени током спорадичних обилазака појединих локалитета на подручју Бабушнице, и то из шездесетих и седамдесетих година прошлог века. Углавном је реч о записницима вођеним на терену, а тичу се античких налазишта и цркава. Једини археолошки локалитет који је делимично истраживан је Црквиште Светог Јована у селу Грнчару, а једини споменик предложен за категоризацију у области заштите је утврђење Шанац на брду Свети Јеремија, у атарима села Доњег Стрижевца и Доњег Крњина.⁷ Музеј Понишавља у Пироту, у чијој територијалној надлежности је подручје Бабушнице, у својим збиркама не поседује ниједан археолошки артефакт са ових простора. У Дому културе у Бабушници чува се мањи број археолошких предмета из праисторије и антике, за које не постоје сигурни подаци о месту налаза, а остатак су много веће збирке, која је похарана деведесетих година прошлог века. Стога се може констатовати да је пројекат *Археолошко рекогносцирање подручја општине Бабушница* први не само археолошки већ и културолошки пројекат у овој општини.

Под појмом систематског археолошког рекогносцирања подразумевамо детаљан обилазак, опсервацију и документовање свих индикативних топонима до којих се дошло путем интервјуа са локалним становништвом, увидом у податке из етноантрополошке и археолошке литературе и документације службе заштите о раније евидентираним локалитетима, као и на основу топономастичке анализе географских карата. Садржај истраживања је базиран на систематском рекогносцирању целог подручја општине Бабушнице, са циљем да се евидентирају, документују и систематизују сви археолошки локалитети, који ће употпунити *Археолошку карту Србије*.

Полазна основа прикупљања података из литературе биле су студије етноантрополошког типа, из којих је добијен веома мали број информација (Ракић 1987). Први археолошки подаци, које је забележио Каниц, односе се на мали део општине (Каниц 1985: 219–224, 277). Документација надлежних институција заштите, како је већ речено, састојала се махом од евидентирања одређеног броја локалитета и цркава, без икакве техничке документације. По правилу, реч је о текстуалним записима и опсервацијама без графичких, кар-

⁷ На Црквишту Светог Јована у Грнчару, Завод за заштиту споменика културе из Ниша је извршио мања заштитна истраживања због оштећења локалитета током поплаве 1982. године. Радовима је руководила Бојана Дељанин, конзерватор саветник. Сачињена је солидна техничка документација, а објекат је делимично конзервиран. Утврђење Шанац на брду Свети Јеремија грађено је крајем XIX века, у време Александра Обреновића.

тографских и фото прилога, и без прикупљања покретног археолошког материјала. То су били разлози да се простор предвиђен за рекогносцирање обиђе у целости, у циљу прикупљања нових података, а истовремено и ради контроле и допуне документације о већ евидентираним налазиштима. Као полазна основа теренских радова послужили су интервјуи са локалним становништвом и наводи у локалној литератури, која се углавном састоји од хроника села (Манић 1997: 47–50, 59; Златковић Милић 1967; Митић 1999; Ђорђевић 2007). За свако насељено место урађено је по неколико интервјуа како би подаци могли да се упореде, а сви су забележени у аудио формату, који касније може бити искоришћен и у функцији истраживања везаних за друге теме, као што су етнологија, историја, археологија језика итд. Није постојао унапред припремљени сет питања, већ су се интервјуи одвијали на основу личне процене, у зависности од испитаника. Углавном су биране старије особе, а најбољи информатори биле су жене у поодмаклим годинама. Током интервјуа, инсистирало се на информацијама до којих је испитаник дошао непосредно, али и на меморисаним подацима, који представљају дубље колективно памћење. Реч је о причама и предањима преношеним с колена на колено, запамћеним у најранијој младости. Може се закључити да су интервјуи са локалним становништвом најбољи извор података о потенцијалним археолошким локалитетима у брдско-планинским областима.

Врло важан сегмент је локална топономастика, која прва указује на то да је одређени простор потенцијални археолошки локалитет. Индикативни топоними су добијени током интервјуа, али и анализом топографских карата. Коришћене су топографске карте у размери 1:25.000 и 1:50.000, у аналогном и дигиталном формату, издате од стране Војногеографског института у Београду. По препоруци стручњака из Војногеографског института, карте су геореференциране у UTM пројекцији. Географске координате бележене су GPS уређајем.

У припремној фази пројекта, дефинисан је одређени број података који би био оптималан и референтан за сваки локалитет, у циљу што прецизнијег и бољег документовања. Анализом метода рекогносцирања обављеног 2002. године, за потребе заштитних радова на изградњи коридора E70⁸ и неких других пројеката рађених у земљи и окружењу, дошло се до оптималног сета података неопходних за сваки локалитет, поготово у функцији заштите (Gaffney et al.: 1997). У процесу одабира броја и врсте информација за археолошке локалитете, користили смо и *Међународни стандард за основне податке за археолошке локалитете и споменике*, препоручен од стране Савета Европе. Реч је о групи преведених докумената који се тичу заштите културних добара, заснованих на искуству и законским решењима Европске уније (*Међународни стандард* 2004: 304–309, 318–330, 343–348).⁹ Овако дефинисан, археолошки

8 Рекогносцирање на потесу од Печењеваца до Владичиног Хана, за потребе заштитних ископавања у склопу изградње аутопута на коридору E70, урадио је Народни музеј у Београду. Руководилац радова био је мр Слободан Фиданоски, музејски саветник, а један од чланова екипе био је и аутор овог рада.

9 Министарство културе Републике Србије је 2006. године формирало комисију са циљем правног дефинисања рекогносцирања у оквиру археолошке делатности и донело *Правилник о дојунама Правилника о обрасцу за документацију која се води о археолошким ископавањима и истраживањима*

картон је заснован на четрнаест сегмената, са укупно четрдесет четири референтна податка.¹⁰

Због конфигурације терена и неравномерне насељености подручја, радови су организовани као истраживања у неколико мањих географских целина, које представљају:

- а) Лужничка котлина, са следећим насељеним местима: Бабушница, Сурачево, Извор, Провалењик, Братишевац, Ресник, Горњи Стрижевац, Доњи Стрижевац, Доње Крњино, Горње Крњино, Војници, Радошевац, Калуђерево, Драгинац, Вава, Александровац, Стол, Горчинце, Камбелевац, Кијевац, Дучевац, Раљин, Валниш;
- б) Лужничко Заплање, које се поклапа са доњим током реке Лужнице: Љуберађа, Грнчар, Модра Стена, Мезграја, Мало Боњинце, Велико Боњинце, Завидинце, Линово, Дол, Брестов Дол, Богдановац, Остатовица и Штрбовац;
- в) област Буковика и насеља у сливу реке Тегошнице: Црвена Јабука, Раков Дол, Радосин, Лесковица, Врело и Бердуј;
- г) насеља у сливу реке Мурговице: Пресека, Студена, Стрелац, Масуровци и Радињинце;
- д) област граничног појаса са Бугарском: Звонце, Звоначка Бања, Ракита, Берин Извор, Нашуковица, Вучи Дел, Јасенов Дел.

Радови нису текли стриктно по замишљеном територијалном обрасцу јер су поједини делови река Мурговице и Тегошнице, као и брдско-планински крајеви општине, непроходни. У датим околностима, посао доста зависи од времена, али и локалних водича, без чије помоћи би многе локације биле недоступне.

У периоду од 2004. до 2009, у више теренских кампања опсервирано је и документовано више од сто педесет археолошких локалитета, културних места и верских објеката, а о свима је урађена техничка документација. Посебан проблем у детектовању археолошких налазишта представљао је велики проценат некада обрадивог терена који се, због лоше демографске слике, већ дужи низ година не обрађује и под густом је вегетацијом. То се нарочито односи на праисторијска налазишта и на некрополе из свих периода, па је и то један од разлога што је, процентуално гледано, за сада праисторија најмање заступљена. У таквим ситуацијама, пресудан је податак добијен од информатора. Многи археолошки локалитети илустровани су и покретним материјалом, који ма-

(Службени гласник Републике Србије бр. 102/06). Комисију су чинили представници свих највиших институција из области археологије. Члан наведене комисије био је и аутор овог рада. Као обавезни сет података за археолошке локалитете током рекогносцирања, комисија је усвојила предлог Археолошког одељења Народног музеја у Београду. Реч је о делимично модификованој и скраћеној верзији обрасца који је већ коришћен у пројекту *Археолошка топографија Банаћа*, руководиоца С. Трифуновића из Музеја Војводине. Законско решење дефинисао је Милорад Живковић, секретар Народног музеја у Београду.

¹⁰ Види: Картон археолошког локалитета Романија у овом раду. Фотографије и цртежи: Аца Ђорђевић.

хом припада приватним збиркама мештана са овог подручја. Најчешће је реч о примерцима античког новца и металног оруђа и оружја.

На античким и средњовековним локалитетима, посебан проблем представљају неовлашћена ископавања, чији су ископи регистровани на скоро свим налазиштима. Стиче се утисак да се у овом делу Србије, на основу величине и обима дивљих ископа, много веће површине „истражују“ неовлашћено него археолошки. Поједини локалитети су до те мере угрожени да ће, уколико се не предузму хитне законске мере, доћи до њихове потпуне девастације.

На појединим култним местима, која су и данас у функцији, потврђени су археолошки налази, али су и та места перманентна мета трагача за златом. Раскопавају се гробља, цркве и црквешта, старе чесме, турски и антички водоводи; руше се камени крстови, уништавају пећине, па чак и природни ресурси, као што су врела, кладенци и извори пијаће воде.

До сада је опсервирано преко сто педесет индикативних топонима и документовано више од стотину археолошких локалитета. Најмање је локалитета из праисторије, и то из већ наведених разлога, па је регистровање неолитских налазишта, као што су Романија и Бабичинци, велики успех. Могућност да се на неким регистрованим локалитетима из античког и средњовековног периода, који још нису истраживани, нађу и остаци из праисторије није искључена. Опсервиран је и већи броја пећина, у којима није било археолошких налаза, што не значи да не постоји потенцијал и за истраживање палеолитских станишта.¹¹

Документовани су антички и средњовековни локалитети, како они од раније познати науци тако и новорегистровани, као и ниво њихове девастације. Међу њима су: Кулиште – Царичин град у селу Грнчару, Градиште у селу Стрелцу, Градиште у Радошевцу, утврђење на Малом Столу у Столу, Ј(А)сеново кале у Јасеновом Делу, утврђење Велика кула на Чуки у Остатовици, Гајтанина црква у Великом Боњинцу, Вирови у селу Камбелевцу и многи други. Већина њих је илустрована и фотографијама покретног археолошког материјала из приватних колекција локалног становништва.

Локалитет Романија се налази у атару села Братишевца, у засеоку Бела вода, 7 km северозападно од Бабушнице. У Братишевцу живи око 260 становника, од којих се 63,1% бави пољопривредом. Припада типу сеоских насеља разбијеног типа, на 600 до 700 m надморске висине, на северозападном ободу Лужничке котлине, у подножју Суве планине. Површина атара износи 908 хектара. Село се помиње у једном турском списку из 1576/77. године, под називом Братишевче. По ослобођењу од Турака 1879. године, имало је 25 домаћинстава, са око 200 житеља. Становништво је српско, са врло високим индексом демографског старења, који се креће у распону од 0,3, у 1961. години, до 4,5, у 1991. години (Стаменковић 2004: 65).

У погледу природног окружења, локалитет Романија географски припада средњем току Нишаве, која представља једну од веома важних комуникаци-

¹¹ У свим пећинама налазили смо на илегалне ископе, али макроскопским прегледом ископане земље нисмо детектовали археолошки материјал.

ја која спаја Моравску и Софијску котлину.¹² Током праисторије, долински системи котлинског карактера били су идеална места за формирање насеља, нарочито на издигнутим речним терасама. Геоморфологија средњег тока Нишаве пружала је погодности природне заштите у виду масива Старе планине, на северу, и Суве планине, на југу, што је овом подручју омогућило повољне микроклиматске услове. Сува планина је на југоистоку ограничена котлином Лужнице. Котлине у подножју Суве планине прелазе једна у другу у виду ниских повија, као што је случај између Врелске, односно Коритњичке реке и Лужнице, где развође чини повија код села Ресника (Цвијић 1991: 255).¹³ На овој повији налази се потес Романија.

12 Област Лужнице не припада горњем Понишављу зато што река Лужница не припада сливу Нишаве већ сливу Власине, али је ова област економско-географски и историјски увек била упућена ка Пироту.

13 Прешком је повија везана за село Ресник, које је следеће село у правцу севера, гледано од села Братишевца. Вероватни разлог је тај што је засеок Бела вода приписан селу Реснику, а не Братишевцу, коме катастарски припада.

КАРТОН АРХЕОЛОШКОГ НАЛАЗИШТА

1.0 НАЗИВИ И РЕФЕРЕНЦЕ

1.1 Кат. општина Братишевац	1.2 Локалитет Романија	1.3 Општина Бабушница	1.4 Геополитичка целина источна Србија	1.5 Држава Република Србија
--------------------------------	---------------------------	--------------------------	---	--------------------------------

2.0 КАРТОГРАФСКИ ПОДАЦИ

2.1 Ознака карте Бела Паланка 583-4-4 ТК 1:25000	2.2 Систем УТМ	2.3 Топологија 1	2.4 Редни број тачака 239	2.5 Ознака 300 × 200 m	2.6 Координате GPS 239 N – 43 06 31.2 E – 22 22 20.1 Z – 602 m
--	-------------------	---------------------	---------------------------------	------------------------------	--

3.0 КАТАСТАРСКИ ПОДАЦИ

3.1 Катастарска парцела Братишевац: 134 до 144/2	3.2 Власник Приватни посед мештана села Бракишевац Јована Стојановића и Живорада Савића	3.3 Адреса Село Бракишевац Засеок Бела вода 18330 Бабушница
--	---	--

4.0 ПОДАЦИ О НАЛАЗИШТУ

4.1 Врста локалитета Насеље	4.2 Стање локалитета/ налаза Делимично девастиран	4.3 Врста налаза Керамика, камене и кремене алатке	4.4 Врста истраживања Систематско рекогносцирање
--------------------------------	---	--	--

5.0 ДАТОВАЊЕ

5.1 Епоха Праисторија	5.2 Доба Неолит, енеолит, бронзано доба, гвоздено доба	5.3 Датовање	5.4 Култура Старчевачка, Бубањ- Салкуца-Криводол, Басараби
--------------------------	--	--------------	---

6.0 ИНСТИТУЦИЈА

6.1 Институција Народни музеј у Београду	6.2 Име истраживача Аца Ђорђевић	6.3 Година истраживања 2007; 2009.
---	-------------------------------------	---------------------------------------

7.0 СМЕШТАЈ

7.1 Смештај материјала Музеј Понишавља Пирот	7.2 Смештај документације Народни музеј у Београду Музеј Понишавља Пирот Завод за заштиту споменика културе у Нишу
---	---

8.0 ОПИС ЛОКАЛИТЕТА/НАЛАЗИШТА

8.1 Опис

Налази се на превоју – вододелници, на североисточном крају греде која је у паду од југозапада ка североистоку. Реч је о амфитеатралном гребену који је окренут ка југоистоку истоку, максимално осунчан у било којем годишњем добу. По средини, гребен је пресечен асфалтним путем којим се из Беле Паланке долази у Бабушницу. На самом гребену вододелнице налазе се окућнице, а југоисточно и североисточно обрадиве парцеле које су са северне стране ограничене већим доминантним узвишењем, а са источне стране потоком по коме је, вероватно, засеок добио име. Ужи топоними од којих се састоји потес Романија су: Доња Романија, Предел и Чешљикар. У широј зони простиру се обрадиве површине уоквирене ретким растињем, од којих је већи број заграђен и претворен у пашњаке. На узорним парцелама у власништву Јована Стојановића и Живорада Савића пронађена је велика количина археолошких артефаката из неолита, енеолита, бронзаног и гвозденог доба. Наведене парцеле налазе се са леве стране пута у односу на наведени правац и на вишој су нивелети од основе пута за око 2 до 5 метара. Већа концентрација керамичког материјала и камених артефаката уочена је на парцели која се од окућнице Миодрага Митића пружа управно према путу. У непосредној близини ових парцела налази се укупана каптажа за сеоски водовод и вероватно је тај део локалитета потпуно девастиран радовима на копању каптаже. Са друге стране пута, десно од поменутог правца Бела Паланка – Бабушница, наставља се лучна коса, на којој је просечен пут ка селу Братишевцу. Пут прати конфигурацију терена, а са обе стране пута подигнуте су окућнице. Шири потес Романије је под релативно култивисаном травом, осим ових неколико узораних парцела у североисточном делу. Значај локалитета довољно илуструје податак да је то једно од првих насеља у пиротском округу са регистрованим неолитским материјалом. Информације о локалитету дали су: Миодраг Митић, рођен 1949. године у Бежишту, зет власника парцеле Живорада Савића, и Бранимир Ђорђевић, рођен 1938. године, из Братишевца.

9.0 ТЕХНИЧКИ ПОДАЦИ

9.1 Дневник 2007/123	9.2 Скица Катастарска подлога	9.3 Црнобели филм -	9.4 Слајд -	9.5 Дигитална документација F2007/21.11.2007/Bratisevac/ Romanija/07677-07705; 0915-0930.tif; audio file Miodrag Mitić i Branimir Đorđević; F2009/21.11.2007/Bratisevac/Bela Voda Romanija/6313-6409. VT. 11
-------------------------	-------------------------------------	---------------------------	----------------	--

10.0 ЛИТЕРАТУРА

10.1 Литература

Милован Митић, Село Ресник – Лужнички, САНУ (Одбор за села), Бабушница 1999.
На страни 21 приказан је археолошки материјал који вероватно потиче са локалитета Романија, катастарска општина Братишевац, а не Ресник!

11.0 ОБРАДА ПОДАТАКА

11.1 Податке обрадио Аца Ђорђевић	11.2 Контролисао др Предраг Пејић
--------------------------------------	--------------------------------------

12.0 СТАТУС НАЛАЗИШТА

12.1 Тип заштите Претходна заштита	12.2 Датум проглашења -	12.3 Референтни број -	12.4 Порекло података -
---------------------------------------	----------------------------	---------------------------	----------------------------

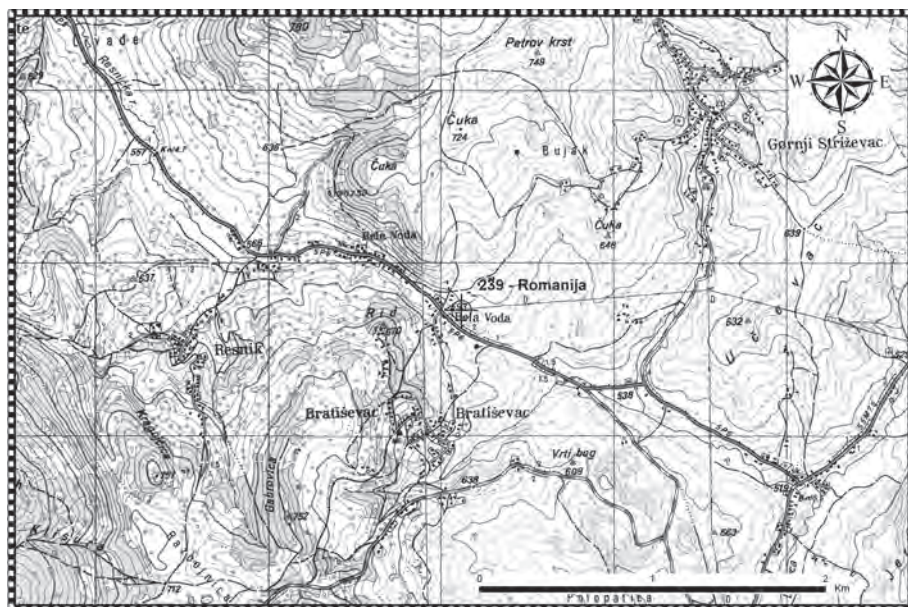
13.0 ГРАФИЧКИ ПРИЛОЗИ

13.1 Покретни и непокретни археолошки налази (скице и цртежи)

Кагастарска подлога

13.2 Исечак топографске карте

Бела Паланка 583-4-4

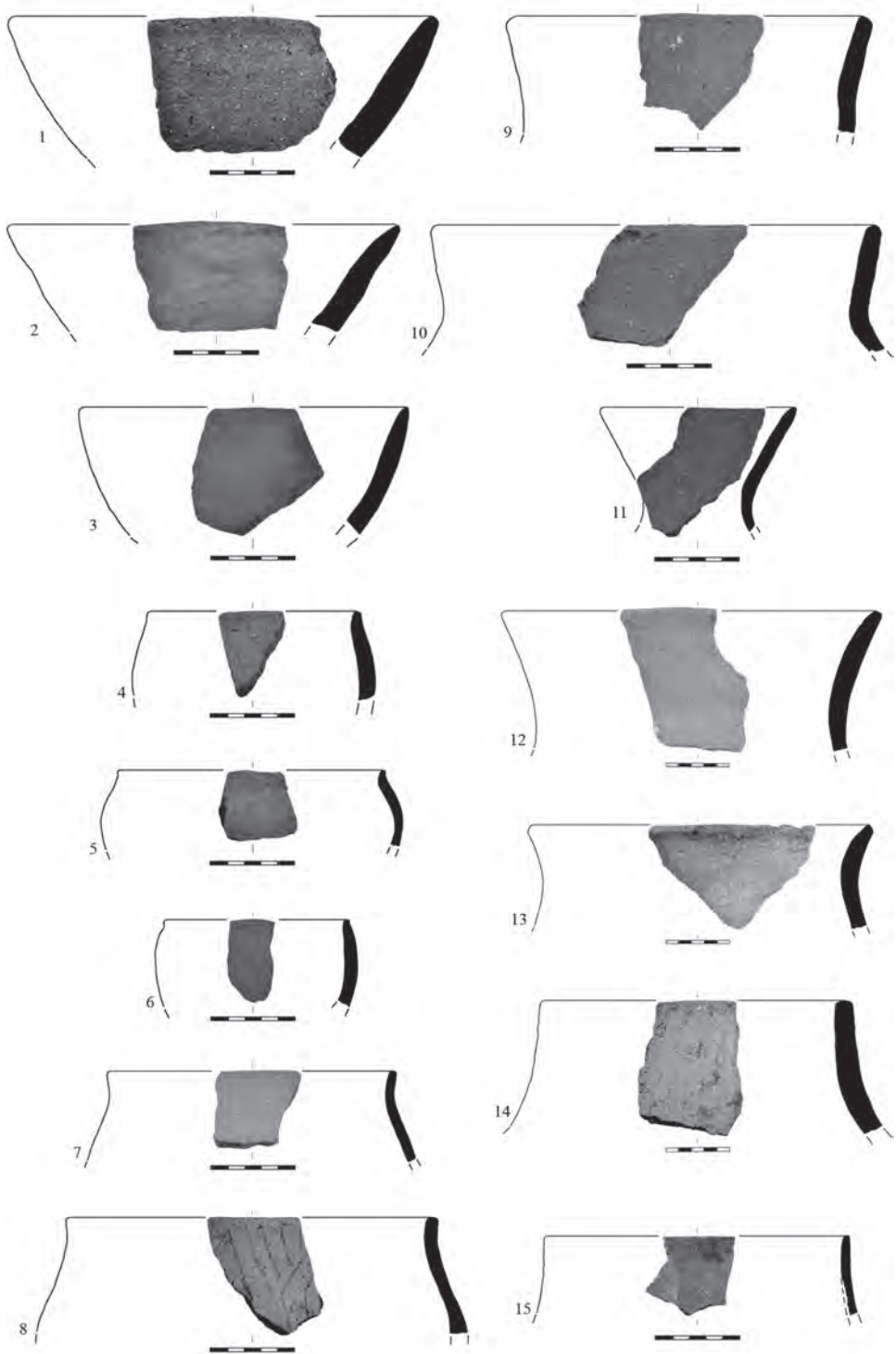
13.3 Фотографије налазишта и покретног археолошког материјала

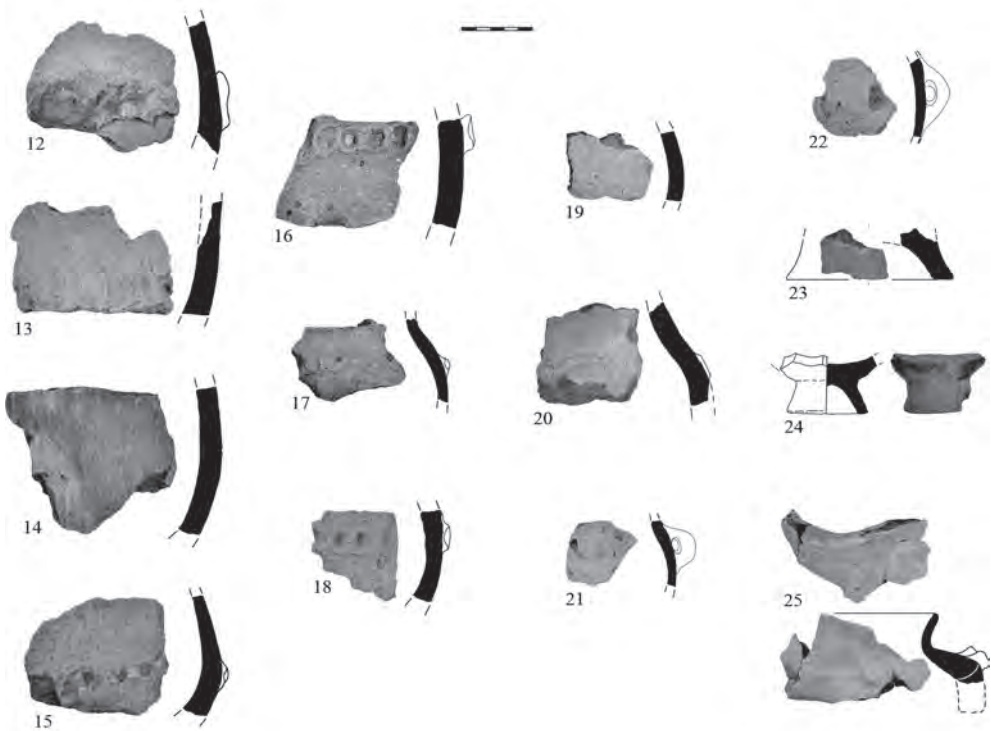
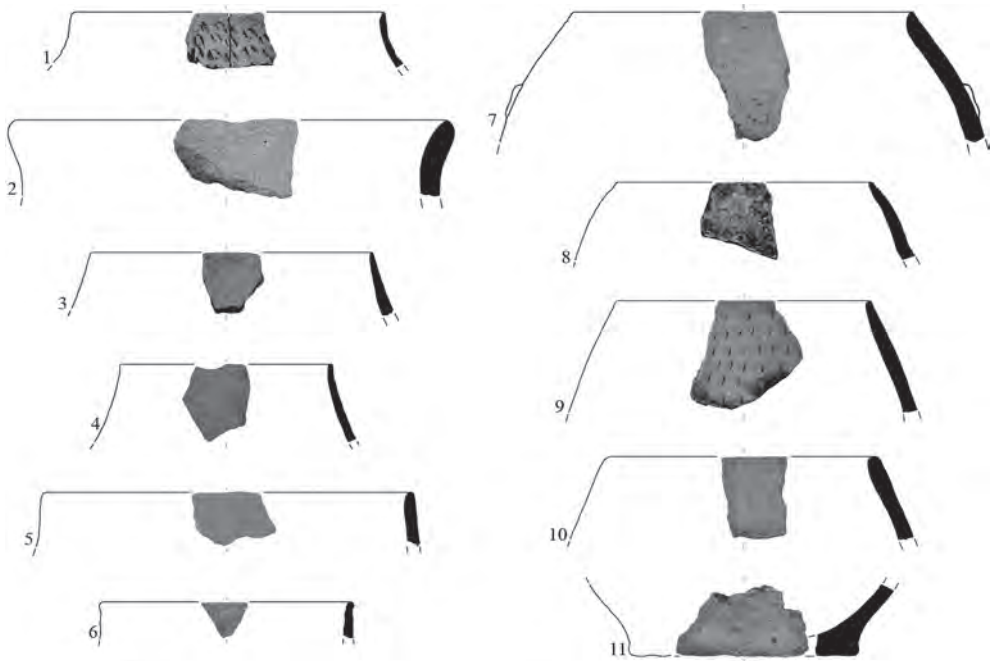
Романија, поглед са југа

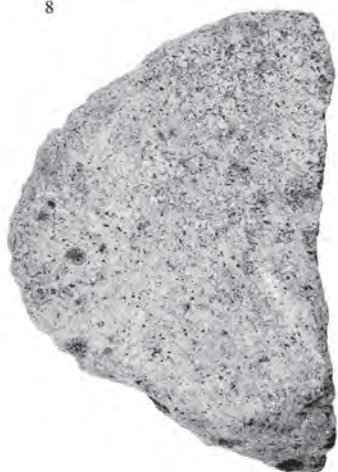
Романија, поглед са североистока

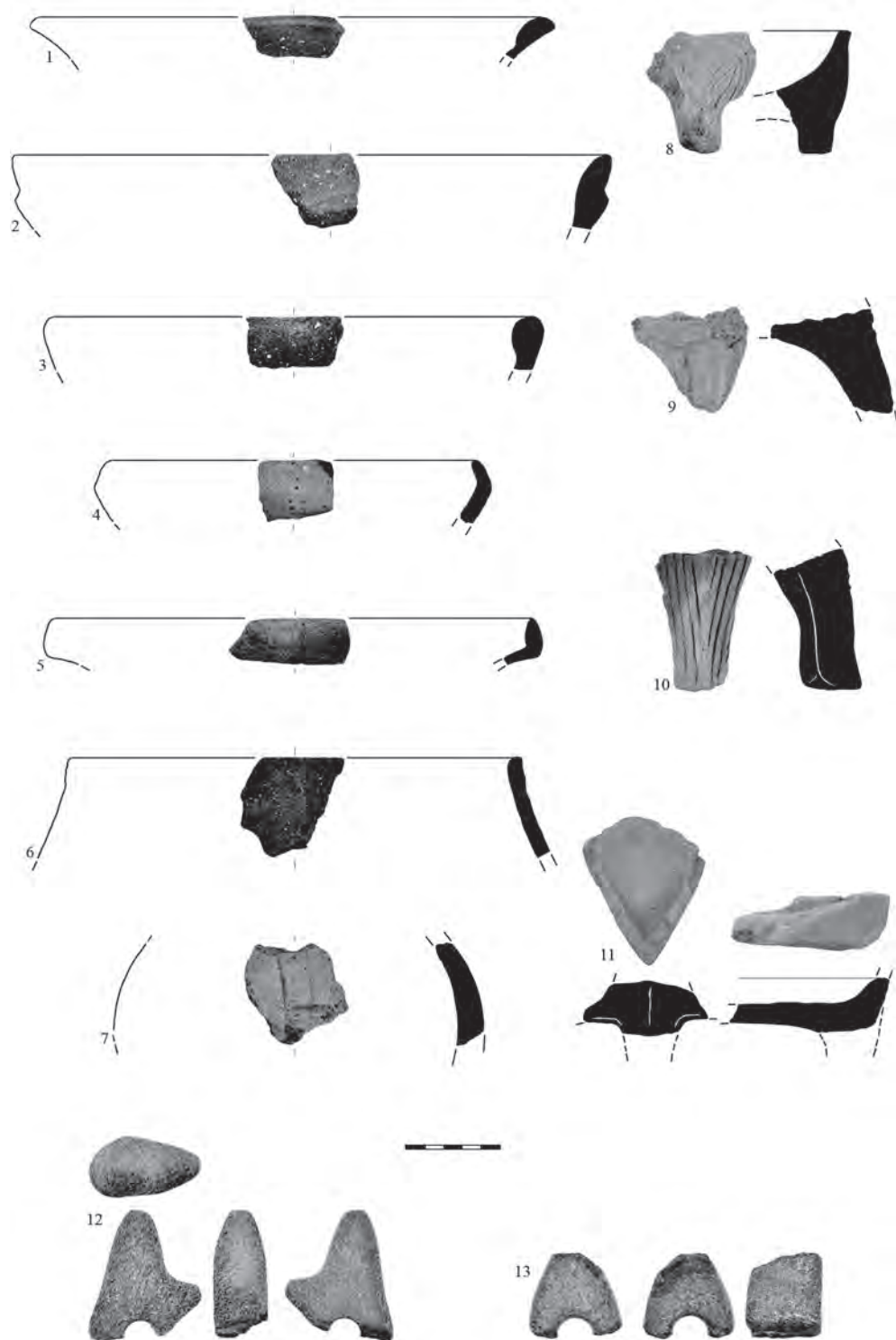
Средњи неолит, старчевачка култура

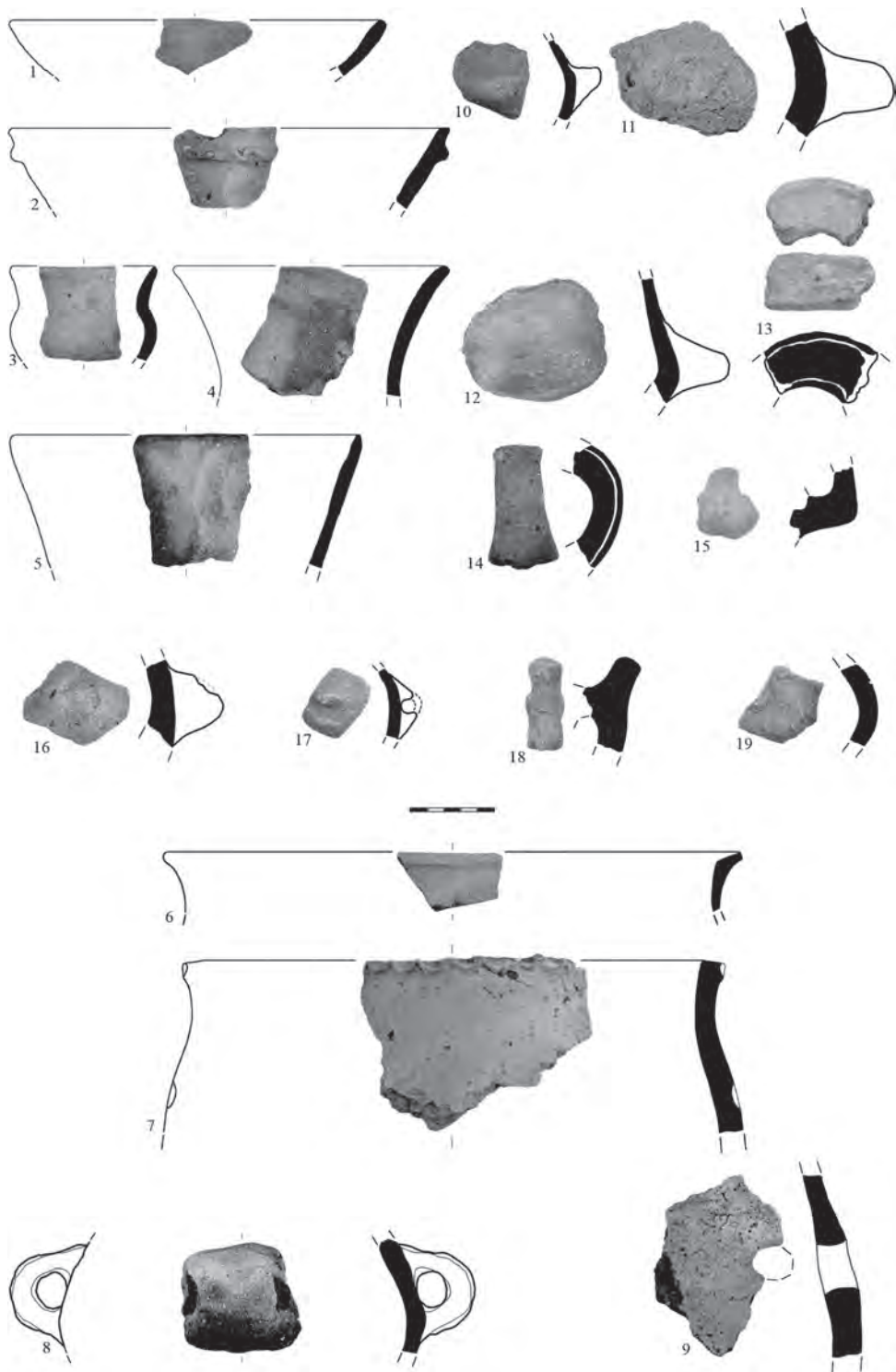
Средњи неолит, старчевачка култура

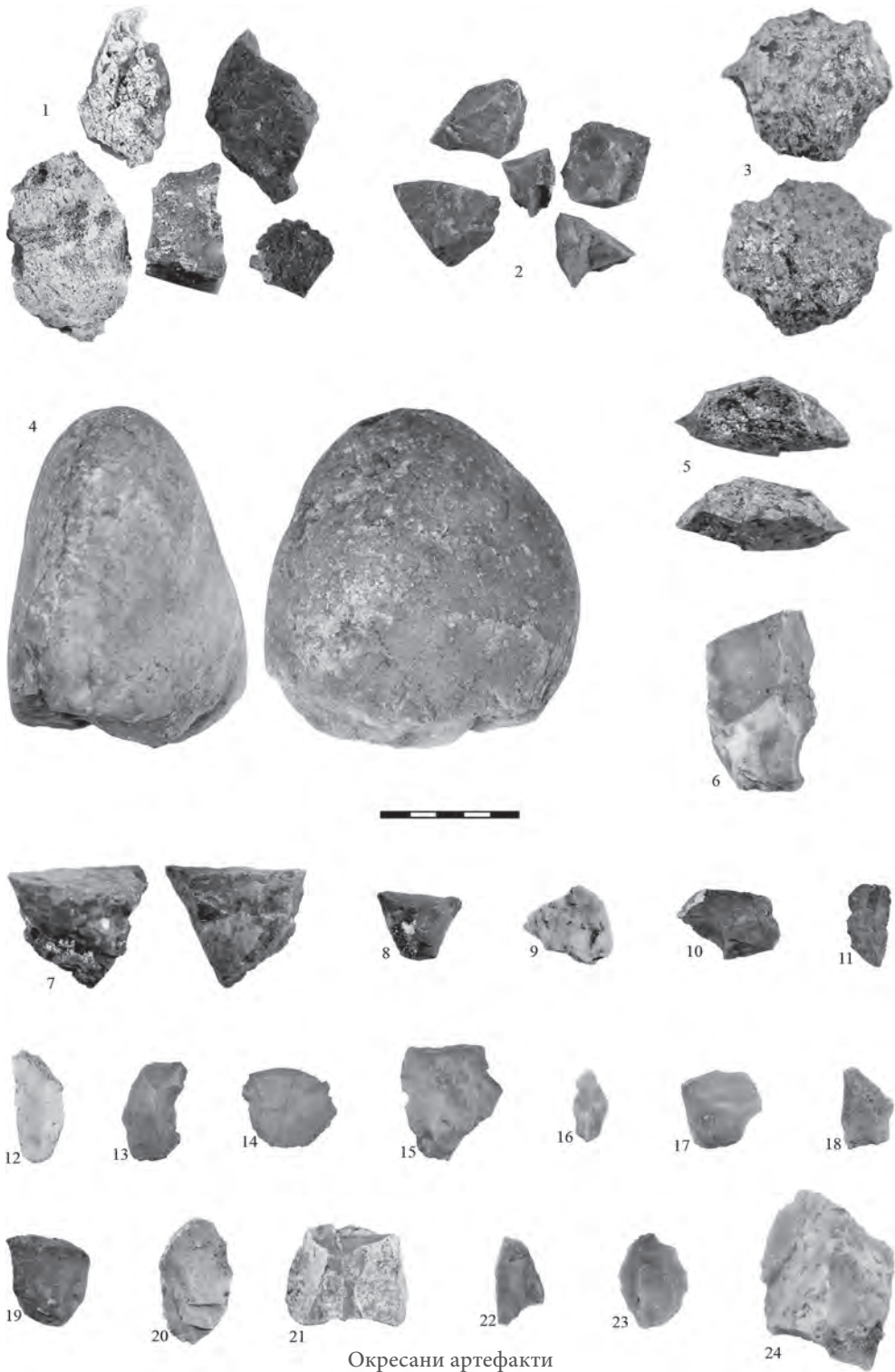
Средњи неолит, старчевачка култура

Енеолит, Бубањ-Салкуца-Криводол

Средње бронзано доба, гамзиградска група
 Рано гвоздено доба, Босут-Басараби хоризонт

Пршљенци и тегови

14.0 ДРУГЕ НЕДЕСТРУКТИВНЕ МЕТОДЕ ПРОСПЕКЦИЈЕ – ГЕОРАДАР, ЕЛЕКТРОРЕЗИСТИВИТЕТ, ГЕОМАГНЕТИЗАМ И СЛ.

Нису рађене.

Археолошка проспекција локалитета Романија у региону Бабушнице одвијала се у два наврата, 2007. и 2009. године. Покретни материјал са површине сакупљен је и касније археолошки обрађен.¹⁴ Прикупљена је знатна количина уломака керамике датоване у различите периоде праисторије, као и фрагменти оруђа од глачаног и окресаног камена.¹⁵

Један од главних проблема при сваком рекогносцирању је одређивање тачне величине локалитета, базиране само на распрострањању површинских налаза. Разни фактори утичу на количину и просторни распоред археолошких налаза на површини, самим тим и на могућност истраживача да тај материјал региструје. Уобичајено, то су дубина културног слоја, физичка локација локалитета, конфигурација терена, дејство природне ерозије и површинских вода, локалне флоре и фауне, пољопривредне активности у прошлости и данас, и друго. Важан чинилац је и годишње доба кад се врши рекогносцирање.

Истраживања су показала да је локалитет Романија вишеслојан и да се на њему живот одвијао у неколико праисторијских периода. Карактеризација површинских налаза је отежана због његове изложености атмосферским условима неодређеног, али потенцијално веома дугог трајања. Прикупљени материјал, углавном керамички, припада неолиту, енеолиту, бронзаном и гвозденом добу. Нажалост, тренутно не постоји могућност да се утврди да ли је хабитација на локалитету била континуирана током ових праисторијских периода. Количина сакупљеног материјала и његове стилске карактеристике за сада не дозвољавају такво ближе хронолошко одређење. Прикупљање површинских налаза спроведено је без претходне поделе терена на секторе. Стога колекција није довољно референтна како би се установило да ли се хабитација одвијала на истом месту током свих наведених праисторијских периода. Тренутно се не могу уочити било какве хронолошке разлике у позицији праисторијског материјала на површини.

Уколико би се евентуалним ископавањима потврдила претпоставка да је локалитет Романија био континуирано насељен у свим овим раздобљима, то би могло имати значајне импликације за разумевање друштвено-економских и демографских појава у овом делу Балканског полуострва током више хиљада година.

14 Мисли се на референтни материјал, а не на квантитет. Приликом обиласка локалитета, водило се рачуна о томе да се прикупља само референтни материјал, а да се одређена количина археолошких артефаката (керамика) остави као референца будућим истраживачима, што је и иначе методолошка пракса.

15 У припреми је текст у коме ће детаљно бити обрађен материјал са овог локалитета, као и обимна публикација о резултатима рекогносцирања општине Бабушнице.

ИЗВОРИ / SOURCES:

Међународни стандард 2004

Међународни стандард за основне податке за археолошке локалитете и споменике, у: *Културно наслеђе – Избор најзначајнијих докумената Савета Европе у области културног наслеђа*, ур. М. Менковић, Београд: Центар за очување наслеђа Косова и Метохије MNEMOSYNE, Министарство културе Републике Србије, 304–309, 318–330, 343–348.

ЛИТЕРАТУРА / REFERENCES:

Антоновић, Д. 1992

Предмети од глачаног камена из Винче, Центар за археолошка истраживања 10, Београд: Универзитет у Београду, Филозофски факултет.

Antonović, D. 2003

Neolitska industrija glačanog kamena u Srbiji, Posebna izdanja 37, Beograd: Arheološki institut.

Богосављевић, В. 1991

Окресана камена индустрија са неолитског насеља Трсине, *Зборник Народног музеја* (Чачак) 21: 5–36.

Bogosavljević Petrović, V. 2004

Predmeti od okresanog kamena, u: *Grivac, naselja protostarčevačke i vinčanske kulture*, ur. M. Bogdanović, Kragujevac: Centar za naučna istraživanja SANU Univerziteta u Kragujevcu, Narodni muzej u Kragujevcu, 379–437.

Boyadzijev, J. 1995

Chronology of Prehistoric Cultures in Bulgaria, in: *Prehistoric Bulgaria*, eds. W. Bailey and I. Panayotov, Madison Wisconsin: Prehistory Press, 79–98.

Булатовић, А. 2009

Лесковац, културна стратиграфија праисторијских локалитета у лесковачкој регији, Београд: Археолошки институт; Лесковац: Народни музеј Лесковац.

Гарашанин, М. 1971

Праисторијске културе Поморавља и источне Србије, Ниш: Народни музеј.

Гарашанин, М. 1973

Праисторија на тлу СР Србије, Београд: Српска књижевна задруга.

Garašanin, M. 1979

Centralnobalkanska zona, u: *Praistorija jugoslavenskih zemalja II*, ur. A. Benac, Sarajevo: Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine i Svjetlost, 79–212.

- Гарашанин, М. и Гарашанин, Д. 1951
Археолошка налазишћа у Србији, Београд: Просвета.
- Gaffney, V. i dr. 1997
Projekat Jadranski otoci: Veze, trgovina i kolonizacija 600 pr. K.–600 god.,
svezak 1, u: *Arheološka baština otoka Hvara, Hrvatska*, ur. V. Gaffney, BAR
International Series 660, Oxford: Tempus Reparatum.
- Дероко, А. 1951
Средњевековни градови у Србији, Црној Гори и Македонији, Београд:
Просвета.
- Ђорђевић, В. В. 2005
Опшишћа њредака – Лужничко село Извор у бурама минулих времена,
књига 2, Бабушница: Народна библиотека у Бабушници.
- Ђорђевић, В. В. 2007
Опшишћа њредака – Лужничко село Извор у бурама минулих времена,
књига 1, Бабушница: Народна библиотека у Бабушници.
- Златковић Милић, Ђ. 1967
Зла времена – моноџрафија Лужнице (1876–1945), Бабушница: Народни
универзитет и Савез бораца НОР-а.
- Jevtić, M. 1983
Keramika starijeg gvozdenog doba na centralnobalkanskom području, Centar
za arheološka istraživanja, knjiga 2, Beograd: Filozofski fakultet.
- Каниц, Ф. 1985
Србија земља и сџановнишћиво, књига 2, Београд: Српска књижевна
задруга.
- Капуран, А. и Шкундрић, Ј. 2009
Резултати систематских рекогносцирања локалитета Ромулијана
2008/9 године, *Саопшћења* 41: 245–263.
- Капуран, А., Булатовић, А. и Јовановић, И. 2011
Насеља раног неолита у тимочкој крајини и залеђу Ђердапа, *Сџаринар*
(н.с.) 60: 19–36.
- Лазић, М. и Сладић, М. 1997
Енеолитско насеље у Шкодриноу пољу код Књажевца, у: *Археолоџија*
источне Србије, ур. М. Лазић, Београд: Центар за археолошка истра-
живања Филозофског факултета, 211–222.
- Манић Форски, Д. 1997
Лужнички речник, Бабушница: Дом културе.
- Митић, М. 1999
Село Ресник – Лужнички, Београд: САНУ (Одбор за село).

Николић, Д. 1998

Белигово - прилог проучавању енеолитских култура источне Србије, у: *Рад Драгослава Срејовића на истраживању праисторије централне Балкана*, ур. Н. Тасић, Крагујевац: Центар за научна истраживања САНУ у Крагујевцу, 105–114.

Перић, С. 1999

Вишеслојна неолитска насеља и проблем културне стратиграфије неолита на територији Србије, *Старинар* (н.с.) 49 (1998): 11–38.

Петковић, К. (ур.) 1977

Геологија Србије, II-3, Стратиграфија-Кенозоик, Београд: Завод за регионалну геологију и палеонтологију Рударско-геолошког факултета, Универзитет у Београду.

Петровић, Ј. Б. 1999

Природа Бабушнице и Лужничке коџине, Нови Сад: Институт за географију ПМФ.

Радунчева, А. 1981

Праисторически селища (V–II хил. пр. н. е.), *Перник* 1: 11–51.

Ракић, М. 1987

Из нове Србије, Лесковац: Народни музеј у Лесковцу.

Срејовић Д. и Лазић М. 1997

Насеља и некрополе бронзаног доба у Тимочкој крајини, у: *Археологија источне Србије*, ур. М. Лазић, Београд: Центар за археолошка истраживања Филозофског факултета, 225–244.

Стаменковић, С. Ђ. (ур.) 2004

Географска енциклопедија насеља Србије, Књига 1, Београд: Географски факултет и Стручна књига.

Стојић, М. и Јоцић, М. 2003

Ниш, културна стратиграфија праисторијских локалитета у нишкој регији, Београд: Археолошки институт; Ниш: Народни музеј у Нишу.

Tasić, N. 1969

Osnovni rezultati istraživanja u Zlotoj pećini i nalazišta na Đerdapu, *Materijali* 6: 71–80.

Тасић, Н. 2004

Налазишта и културе из енеолитског периода, у: *Бор и околина у праисторији, антици и средњем веку*, ур. М. Лазић, Бор: Музеј рударства и металургије; Београд: Центар за археолошка истраживања Филозофског факултета, 57–100.

Тасић, Н. Н. 1998

Старчевачка култура, у: *Археолошко блајо Косова и Метохије од неолита до раној средњеј века*, ур. Н. Тасић, Београд, САНУ, Музеј у Приштини, 30–55.

Тасић, Н. Н. 2009

Неолићска квадрантура крућа, Београд: Завод за уџбенике.

Цвијић, Ј. 1991

Геоморфологија I, Сабрана дела, књига 6, Београд: САНУ, Књижевне новине и Завод за уџбенике и наставна средства.

DOCUMENTING ARCHAEOLOGICAL FIELD SURVEY: PREHISTORIC SETTLEMENT OF ROMANIJA, BABUŠNICA

SUMMARY

The project *Archaeological field survey of the municipality of Babušnica*, on which work commenced in 2004 within the regular activities of the National Museum in Belgrade, was conceived as a pilot project, aimed at reactivating a broader project under the title 'Archaeological Map of Serbia'. The content of the research was based on the systematic reconnaissance of the entire territory of the municipality of Babušnica, the purpose of which was to register, document and systematise all archaeological sites.

The Babušnica municipality is located in south-east Serbia and it belongs to the Pirot Region. It covers an area of 592 km², and consists of 53 populated places with around 15,000 inhabitants. The administrative centre of the municipality is the urban settlement bearing the same name, located in the Lužnička Hollow, bordering on the slopes of Mount Stara Planina to the east and Mount Suva Planina to the north-west. Characteristic of the area are the very high index of demographic aging and the constant outflow of the population which, apart from the fact that there is no systematised data about archaeological localities and widespread illegal excavations in the search for artefacts, was the main reason for starting the project.

The realisation of the project envisaged the detailed inspection, observation and documenting of all indicative toponyms, learned by interviewing the local population, by analysing data from the ethno-anthropological and archaeological literature, by analysing the documentation of the protection service about earlier registered sites, and on the basis of the toponymastic analysis of geographic maps. Several interviews were performed in each settlement so that data could be compared, and all interviews were recorded in audio format. The interviewees were mainly elderly persons, and the best informers were elderly women. In the interviews, the information that was insisted upon was that which the interviewee had obtained 'by word of mouth', but also memorised data, representing the deeper, collective memory. This was information that had been passed down from generation to generation, i.e. tales and stories they remembered from their earliest years. One may conclude that interviews with the local population are the best source of data about potential archaeological sites in mountainous areas.

The preliminary phase of the project encompassed defining the set of data that would be optimal and referential for each locality, for the purpose of acquiring good and precise documentation. The process of choosing the number and type of data for the archaeological sites was based on the International Standard for basic data about archaeological sites and monuments, recommended by the Council of Europe. The card of each archaeological site consists of 14 segments, with a total of 44 referential data.

Due to the configuration of the terrain and uneven distribution of the area's population, archaeological works were organised in several smaller geographic units: the Lužnička Hollow, Lužničko Zaplanje - lower course of the Lužnica River, the area of Bukovik - the Tegošnica river basin, settlements in the Murgovica river basin and the border-lying area towards Bulgaria.

In the period from 2004 to 2009, more than 150 archaeological sites, cult places and religious facilities, for which the technical documentation was done, were registered. A par-

ticular problem in detecting archaeological localities was the large percentage of what used to be arable land which, due to the poor demographic situation, has not been worked for a number of years now and is under thick vegetation. This particularly applies to sites from the prehistoric period and necropolises from all periods.

Unauthorised archaeological excavations, which have been registered on almost all the sites of Roman and the medieval period, present a separate problem. Roman and medieval sites, both those earlier known to researchers and those newly registered, were documented, together with the level of devastation on them. Most of these sites are illustrated with photos of movable archaeological material from the local population's private collections.

The example of the multi-layered prehistoric locality of Romanija in the village of Bratiševac illustrates all the reference data which the Ministry of Culture of the Republic of Serbia prescribed as the mandatory set of data for documentation that is kept during archaeological field survey (Card of the archaeological locality of Romanija).

Lastly, we must mention the exceptionally good cooperation with the local population, which consisted of collecting the relevant data about the archaeological sites. At the same time, the members of the team educated the local population about the importance and the need to preserve and protect the cultural heritage.

Анђелка Р. ПУТИЦА
Градски музеј Сомбор

Јован Н. КОЛЕДИН
Музеј Војводине, Нови Сад

Марко Б. АЛЕКСИЋ
Београд

НАЛАЗИ, РЕКОНСТРУКЦИЈА И МОДЕЛ НАНОГВИЦЕ СА ЛОКАЛИТЕТА РИБЊАК–КОЛУТ

Апстракт: Налаз са локалитета Рибњак код села Колута, откривен 1949. године, припада реду случајних налаза. Реч је о 22 фрагмента бронзаног тракастог лима, украшена спиралним пунктираним орнаментом (наногвица), три бронзане игле са главом у облику печата (једна је изгубљена), две бронзане нарукнице отворених крајева, два калотаста бронзана дугмета, бронзаној спиралној цевчици и 11 срцоликих привезака. Стицајем околности, један део предмета чува се у Музеју Војводине, а други у Градском музеју Сомбор. Две игле са главом у облику печата публиковане су појединачно и, на основу срцоликих привезака, датоване у средњу и млађу фазу културе гробних хумки. Утврђено је да налаз са локалитета Рибњак припада целини, која је до сада посматрана посебно. Конзерваторски третман је подразумевао и реконструкцију наногвице, као и израду 3D модела. Према облику, дебљини и закривљености, установљено је да фрагменти бронзаног тракастог лима формирају два независна предмета, односно две наногвице.

Кључне речи: Рибњак, Колут, наногвица, култура гробних хумки (*Hügelgräberkultur*), Косидер (*Koszider*) хоризонт, конзервација, реконструкција, 3D модел

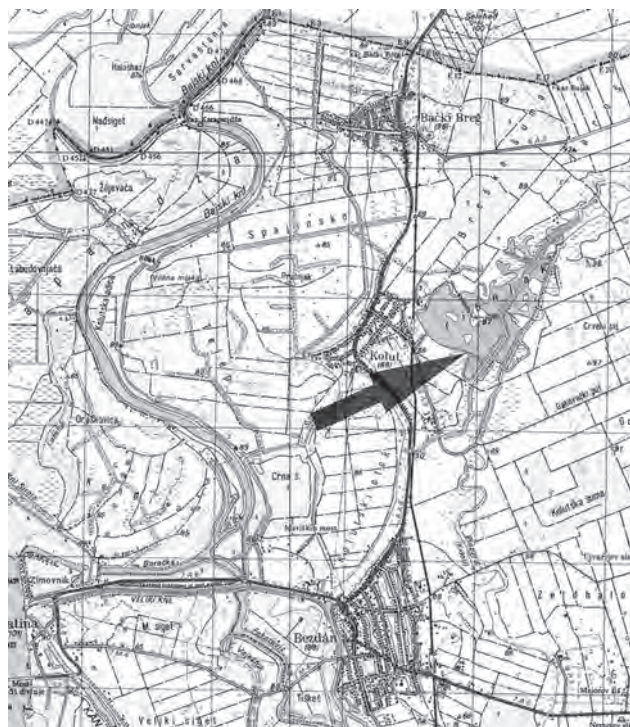
ПОЛОЖАЈ И ОПИС НАЛАЗИШТА

Колут се налази у северозападном делу Бачке, удаљен око 25 km од Сомбора. Атар села допире на северу до Бачког Брега и мађарске границе, а јужни

сусед му је Бездан. Колут је насеље са веома повољним географским положајем. Омеђен је некадашњим меандрима Дунава, са западне и јужне стране, реком Плазовић, са истока, Брешком, Безданском и Колутском шумом, а у близини се налази и Бајски канал. Цела површина је благо заталасана већим узвишењима. Мајско брдо достиже 102 метра надморске висине, а остали делови су на 90 до 95 метара. Земљиште атара састоји се од три врсте: лесне заравни, алувијалне равни и пешчара.

Налаз са локалитета Рибњак код села Колута је случајно откривен (карта 1). У источном делу сеоског атара, Државно рибарско предузеће је 1947. године отпочело радове на изградњи рибњака. Две године касније, 1949, тадашњи асистент Градског музеја у Сомбору, Павле Веленрајтер је од радника са градилишта добио обавештење о проналаску златне минђуше и скелета.¹ Поред објашњења о току радова и начина на који су предмети откривени, Веленрајтер напомиње да је, осим златног предмета, нађено и „седам других објеката“ и да су источно, у непосредној близини, и западно од поменутог, „под ниском падином брежуљка“, нађена још четири скелета. Како о предметима заведеним у инвентарну књигу под бројем н. бр. 97–103 нема других података, сем да потичу са Рибњака, слободни смо да претпоставимо да су пронађени истовремено са „златним налазом“ (Веленрајтер 1959: 259, 260).

Карта 1 Колут, локалитет Рибњак
Map 1 Kolut, Site Ribnjak

1 Том приликом је пронађена златна минђуша, као и две сребрне фибуле из периода Сеобе народа.

До сада су делимично обрађени и публиковани предмети који се налазе у Музеју Војводине. Помињу се три игле са главом у облику печата, седам срцоликих висуљака, две наруквице, једна спирална цевчица, три правоугаоне плочице (Трајковић 2007: 16).² Две игле са главом у облику печата публиковане су појединачно и, на основу срцоликих привезака, датоване у средњу и млађу фазу културе гробних хумки (Vasić 2003: 39, 38, Taf. 13/186, 187).

У Градском музеју Сомбор такође се чувају бронзани предмети са локалитета Рибњак (три срцолика привеска, 22 комада бронзаног лима, украшена таласастим пунктираним орнаментом, четири фрагмента бронзане жице четвртастог пресека, од којих се један спирално завршава).³

Након прегледа доступне документације и урађеног конзерваторског третмана, утврђено је да материјал са локалитета Рибњак припада целини коју чине: три бронзане игле са главом у облику печата, две бронзане наруквице отворених крајева, два калотаста бронзана дугмета са по две перфорације, бронзана спирална цевчица, 11 срцоликих привезака и две фрагментоване наногице.

ХРОНОЛОШКА И ТИПОЛОШКА АНАЛИЗА

Срцолики њривесци

Срцолики бронзани привесци су незаобилазан инвентар гробова из периода културе гробних хумки. Прототипови ове врсте накита чести су још у раном бронзаном добу (Moszolics 1967: S. 87; Lichardus and Vladár 1997: Taf. 19/5, 6, 7). С обзиром на њихову бројност, широку примену и дуготрајност, у литератури постоји низ класификација. Познати су у неколико варијанти и подтипова, на широкој територији Карпатског басена (Hänsel 1968: 115–118).

Примерци из Колута имају облик обрнутог срца, равне су полеђине и конвексног предњег дела. Лева и десна половина се скоро или потпуно додирују и тако затварају облик срца. Један од типолошких критеријума био би и обликовање централног језичка и његова веза са левом и десном половином тела привеска (Foltiny 1968: 6; Hänsel 1968: 115–118; Notroff 2011: 149).

Налаз из Колута садржи 11 привезака у облику обрнутог срца, који су подељени у три морфолошки различите групе.

1. У првој групи су привесци (Т. I/1, 3; Т. II/3, 8) варијанте са попречном гредицом на средишњем језичку. Овај тип срцоликих привезака налазимо на некрополама културе гробних хумки у Мађарској (област Сегедина) и Чешкој, на некрополи Салка (*Salka*) 1 (Trogmayer i Sekereš 1966–1968: Т. II/5; Гарашанин 1975: сл. 3; Тоџић 1964: Abb. 9/34, 35, Taf. XVIII/9, 10). Најближа аналогија је са некрополе Велебит код Суботице (Foltiny 1968: Taf. IV/3).

2 Душанка Трајковић наводи да је материјал на радилишту сакупио Карољ Аљмаши и предао га кустосу Музеја Војводине 22. 11. 1949. године. Предмети су заведени под инвентарним бројем од А 998 до А 1013.

3 Кустос Градског музеја Сомбор, Павле Веленрајтер заводи предмете са локалитета Рибњак код Колута (н.бр. 97–103), уз објашњење да је Карољ Аљмаши предао налазе кустосу 1949. године

2. Примерци са разгранатим језичком у средишњем делу привеска (Т. II/1, 2) чине саставни део женског костима у великом броју остава у Мађарској (Hänsel 1968: Taf. 37/11, Liste 126/5). У Словачкој се појављују од почетка средњег бронзаног доба, у остави Ходејов (*Hodejov*) (David 2002: Taf. 173/15–21, Taf. 174/23, 27), али су чести и у развијеном бронзаном добу, нарочито у култури Пилињи (*Pilinyi*), средњодунавској групи културе гробних хумки (Furmanek 1980: 24). У ову групу убраја се и привезак са некрополе Велебит (Troglmayer i Szekeres 1966–1968: Tabla II/6; Гарашанин 1975: сл. 2).
3. Трећој групи припадају привесци са отвореним срцем мањег тела, ширим вратом и већом кукицом за качење (Т. I/2, Т. II/7). Неки аутори овакве примерке дефинишу као тип затвореног полумесеца (Nagy 2005: 1. kőr 18–19, 2. kőr 19–26, 8. kőr 11). Распрострањени су на територији Карпатског басена, са највећом концентрацијом у области Будимпеште, где су везани за период MD I и MD II средњег бронзаног доба дунавске регије, по Хензелу (Hänsel 1968). На локалитету Шолтвадкерт (*Soltvadkert*) су пронађени и калупи за њихову производњу (Hänsel 1968: Taf. 25/8, 9; Foltiny 1968: 13).

Важно је напоменути да се срцолики бронзани привесци на територији Србије јављају нешто касније него у централној Европи и датовани су у период BrB–BrC средњег бронзаног доба (Vasić 2003: 39).

Примерци из Музеја Војводине (Т. II/4, 5, 6) су оштећени и не могу се јасно дефинисати.

Спиралне цевчице

Цевчице од спирално увијеног бронзаног лима (Т. II/13) су служиле као украси за одевне предмете, капу или главу, од краја раног бронзаног доба (касне фазе Нађрев културе) до краја средњег бронзаног доба (Косидер период) у Мађарској (Honti and Kiss 2013: 749, fig. 5/12–14). У Подунављу су познате из Кишапоштаг (*Kisapostag*) културе, па све до ране фазе културе инкрустоване керамике (Honti and Kiss 2013: 749). У Словачкој се такође јављају од раног бронзаног доба, на локалитетима Русовце (*Rusovce*) и Подунајске Бискупице (*Podunajské Biskupice*) (Lichardus and Vladár 1997: Taf. 14/8, Taf. 15/7, Taf. 18/6–11). Везују се за рану фазу карпатске варијанте културе гробних хумки на локалитету Долни Петер (*Dolný Peter*) (Lichardus and Vladár 1997: Taf. 29/5, 6, 7, Taf. 32/9, 10, 11) и трају до млађе фазе средњег бронзаног доба на некрополи Смоленице (*Smolenice*) (Dušek 1980: Taf. IV/12, 13, 14). Реконструисани изглед огрлице, на основу пронађених елемената накита са спиралним цевчицама и срцоликим привесцима, видимо у оставама Сапинца (*Sâpința*), у северозападној Румунији (David 2002: Taf. 148/2), и Ракши (*Ráksi*) у Мађарској (David 2002: Taf. 181/9–16).

Наруквице

Наруквице отворених крајева, са ребрастим урезаним линијама, кружног или четвртастог пресека, присутне су као гробни инвентар од почетка Косидер хоризонта (Tasić 1974: 235).

Налаз из Колута садржи две наруквице кружног пресека, украшене урезаним попречним линијама које формирају поља, незнатно стањених крајева (Т. II/9, 10).

Територијално најближи примерак је четвртастог пресека, са локалитета Шапоња Салаша код Сомбора (Gubitza 1908: 262–264) и из спаљеног гроба са налазишта Оромпарток код Сенте (Hänsel 1968: Taf. 38/5). Познате су и из остава Косидер хоризонта Будапешт–Какошпалота (*Budapest–Kákospalota*) у Мађарској (David 2002: Taf. 187/4). Сличан примерак нађен је у остави Вилеринг – Дернбахер Валд (*Wilhering – Dörnbacher Wald*) у Аустрији (David 2002: Taf. 199/1, 2). Неизоставне су као прилог у гробовима на некрополама у Словачкој, Салка I и II (Тоџић 1964: Abb. 7/3, 4, Taf. XXXIII/7), где су хронолошки одређене у млађу фазу средњег бронзаног доба (Тоџић 1964: 54). На некрополи Смоленице у Словачкој налажене су у гробовима и спаљених и скелетно сахрањених покојника (Dušek 1980: Taf. I/4, 5, Taf. II/10, Taf. IV/7, Taf. VIII/29, 30, Taf. X/12, Taf. 10/32, 33, Taf. XII/26, 29).

Наноџвица

Након урађеног конзерваторског третмана, утврђено је да делове наноџвице чине: 22 комада тракастог бронзаног лима у форми спирале, украшена пунктираним таласастим орнаментом, и четири комада бронзане жице четвртастог пресека, од којих се један спирално завршава (Т. 1/4-7а, б). Фрагменти су деформисани и делимично оштећени.

Сл. 1 Затечено стање фрагмената наноџвице, пре конзерваторског третмана (фото: М. Алексић)

Fig. 1 Condition of the ankle bracelet fragments, prior to conservation (photo: M. Aleksić)

На основу доступних аналогича, претпостављено је да се ради о типу спиралног накита од тракастог лима – *Blechspirallen*, названом по епонимном локалитету Регелсбрун (*Regelsbrunn*) у Доњој Аустрији, датованом у Вр В–С период (David 2002: Taf. 305/3, 4; Rittershofer 1984: 252; Koledin 2001/2003: 31). Део су инвентара гробова жена у култури гробних хумки на територији средње Европе и ношене су у пару, као део накита на ногама.

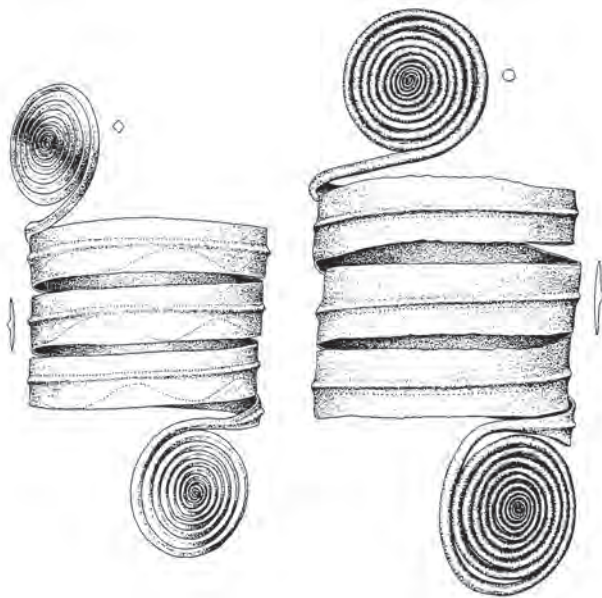
Сл. 2 Наногвице типа Регелсбрун (према: David 2002: Taf. 305/3, 4)

Fig. 2 Type Regelsbrunn of the ankle bracelets (after: David 2002: Taf. 305/3, 4)

Спирале од бронзаног тракастог лима, украшене пунктираним таласастом линијом, препознатљив су елемент у оставама Косидер хоризонта (Mozsolics 1967: 76; Hänsel 1968: 105). Највећа концентрација ове врсте накита забележена је у области Дунава, западно од Будимпеште, где се претпоставља и постојање радионице за њихову производњу (Bartik and Schreiner 2010: 21; Kovacz 1997). Примери су Сегхалом (*Szeghalom*), Сиглигет (*Szigliget*), Апорка (*Áporka*), Ракши, Рацегреш (*Rácegres*), Дунајуварош–Косидерпадлаш (*Dunaujváros–Kosziderpadlás*) III (David 2002: Taf. 122/4; Taf. 190/9, 10; Taf. 184/5, 6; Taf. 189/8, 9; Taf. 181/7, 8). У југозападној Словачкој евидентиране су у оставама Висковце над Иплом (*Vyskovce nad Iplom*), Дунајска Стреда (*Dunajska Streda*) и Вчелинце (*Včelínce*) I, хронолошки одређеним у рану фазу културе гробних хумки (Ozdani 1986: Abb. 3/27–31; Abb. 4/18–21; David 2002: Taf. 179/3). Са територије Аустрије, осим поменутог пара из Регелсбруна, то су налази из гроба 8 на локалитету Зинхинг (*Sünching*) код Регенсбурга и пар из женског гроба, нађен *in situ*, на локалитету Зулценгасе, Беч (*Wien, Sulzengasse*) (David 2002: Taf. 304/19, 20, Taf. 306/9, 10). Фрагменти наногвица ове врсте јављају се у оставама Бил (*Bühl*) и Акенбах (*Ackenbach*) у Немачкој (Kimmig 1955: 65, Abb. 5/1). Територијално најближа аналогича је из гроба 80 са некрополе Велебит код Суботице (Szekeres 1971: 47).

Ову врсту накита одликује широка трака са више или мање наглашеним централним ребром, које се на оба краја завршава спиралним диском од жице кружног или четвртастог пресека. Сама трака бронзаног лима може бити неукрашена или украшена пунктираном испрекиданом, таласастом или цикцак линијом. За примерке са већим пречником се претпоставља да су ношени око чланака ногу. У остави Луба (*Lubà*) у Чешкој (Bartík and Schreiner 2010: Taf. 3/8) нађен је један примерак спирале, за који аутор, због мањег пречника, сматра да је део накита за руку. Спирална трака је у већем броју случајева украшена са једним или два реда пунктираних линија, од којих је један паралелан са средишњим ребром, а други је у виду таласасте или цикцак линије.

Бронзана спирала-наногица из Колута, на основу димензија траке (ширина 3,5 cm, пречник отвора спирале око 12 cm, укупна дужина тракастог лима од 137 cm), представљала би несумњиво накит који се носио око ножних чланака. Према подацима добијеним конзерваторском анализом и током процеса реконструкције, констатовано је да се ради о две спирале са по три навоја, украшене пунктираном таласастом линијом, и са завршним спиралним диском, што наш примерак директно доводи у везу са већ поменутиим паром из Беча, нађеним *in situ*

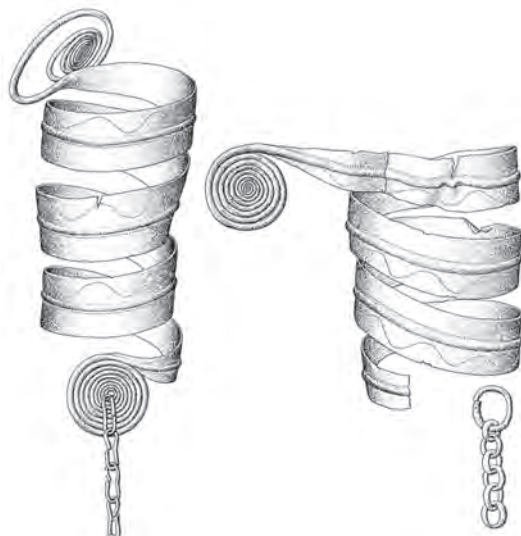

Сл. 3 Налаз *in situ* из гроба са локалитета Зулценгасе, Беч (према: David 2002: 306/9, 10)

Fig. 3 Find *in situ* from a grave at the in the Sulzengasse site, Wien (after: David 2002: 306/9, 10)

Док се спирале из оставе Дунајска Стреда (Ozdani 1986: Abb. 3/27–31, Abb. 4/18–21) завршавају дисковима од жице кружног пресека, у случају примерка из гроба код Беча, крајњи навоји жице су и кружног и четвртастог пресека (David 2002: Taf. 306/9, 10). Овај податак је и послужио приликом конзерваторског третмана, за дефинисање фрагмената из Колута (Т. I/4–7а, б) као спиралних навоја на крајевима наногице. Два примерка наногица, из гроба 80 са

некропола Велебит код Суботице (Szekeres 1971: 47) и Рацегреш у источној Мађарској (Hänsel 1968: Taf. 26/29), опремљена су ланчићем састављеним од алки, који излази из центра спиралног диска на доњем крају наногвице. Спирале са ланчићем који спаја обе наногвице налажене су *in situ* у гробовима култура средњег бронзаног доба у северној Европи (Bergerbrant 2007: 102, fig. 84).

Сл. 4 Наногвице из оставе Рацегреш у Мађарској (према: David 2002: 190/8, 9)
Fig. 4 Ankle bracelets from the hoard Rácegres, Hungary (after: David 2002: 190/8, 9)

Ширина спиралне траке, као и тип украса, може послужити за хронолошку идентификацију ове врсте накита, односно говори о правцима распрострањања и међусобним утицајима носилаца. Тип Регелсбрун је налажен у оставама и гробовима из оба периода средњег бронзаног доба на простору Карпатског басена (MD I и MD II), по Хензелу (Hänsel 1968: 105). Старији облик могле би чинити спирале са тупим крајевима, без завршног спиралног диска, везане за старије средње бронзано доба дунавског региона (MD I), као што је пар из оставе Дунајуварош–Косидерпадлаш I (Hänsel 1968: Taf. 16/5, 6, Taf. 4/43) и примерак из оставе Ловас у Хрватској (Vinski 1958: tab. II/1). Тип са уском неукрашеном траком, мањег пречника, са 3-4 навоја, у Румунији је везан за средње бронзано доба (Petrescu-Dîmbovița 1977: pl. 10/4, 5, pl. 11/5). Наногвице из епонимног гроба у Регелсбруну, из остава Дунајуварош–Косидерпадлаш III и Ракши датоване су у период MD I, а примерци из остава Сиглигет, Рацегреш и Сентендре у млађу фазу средњег бронзаног доба (MD II) (Hänsel 1968: 106). Примерци из оставе Хетин нешто су млађи, из касне фазе средњег бронзаног доба у дунавској регији (SD I) (Hänsel 1968: Beilage 6/37; Koledin 2001–2003: 31, 32; T. VI/1–4). Основна подела орнамента је на цикцак и таласасту пунктирану линију. Цикцак мотив среће се у оставама Висковце над Иплом и Вчелинце у Словачкој, а таласаста линија је везана за Аустрију и Мађарску (нпр. Дунајуварош–Косидерпадлаш), као центре из којих су кретали утицаји на околна подручја.

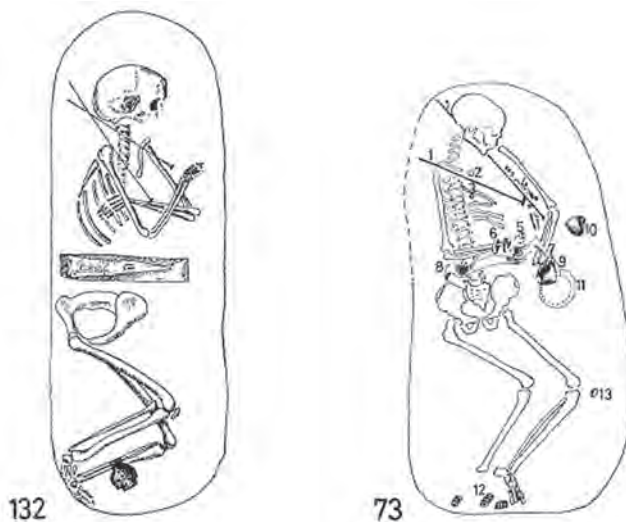
Игле

Украсне игле се јављају у бројним варијантама, у зависности од облика главе и тела. Вероватно су служиле за причвршћивање одеће пре појаве фибула, па одатле и њихова двострука намена: функционална и украсна.

Пар игала из Колута (Т. II/14, 15) припада типу са главом у облику печата, који је датован у средњи и млађи период културе гробних хумки (Br C) (Vasić 2003: 38). У Аустрији и Словачкој постоје налази и из Br B2 периода средњег бронзаног доба (Nagy 2005: 14; Тоčík 1964: 51, Taf. 6). На простору Карпатског басена најчешће се среће тип *Göggenhofen*, по епонимном налазишту у Немачкој, код кога су ребрасте зоне на врату и испод главе релативно кратке (Vasić 2003: 37; David 2002: Taf. 347/1). Игла са овог налазишта чинила је део инвентара гроба мушкарца, заједно са пинцетом, два мача, једним кратким бодежом и штитником за руке од бронзане жице, са две спирале (David 2002: Taf. 347/1).

На територији наше земље, најближу аналогију даје некропола Велебит (Vasić 2003: Taf. 15/201–205), а ту се убрајају и игле са некрополе Шапоња Салаша код Сомбора (Gubitza 1908: 262–264).

Примерци из Колута истовремени су са налазима из Мађарске и Словачке, где их на некрополи Смоленице има у гробовима како спаљених тако и скелетно сахрањених покојника (Dušek 1980: Taf. II/1, 6, 11, 12, Taf. VI/17, Taf. VIII/6, Taf. XI/12, Taf. XII/23). Игле са печатном главом забележене су и у гробовима на налазиштима у Пољској (David 2002: Taf. 350/1, Taf. 349/1).

Сл. 5 Положај игала са главом у облику печата и појаса у гробовима на некрополи Тапе (према: Trogmayer 1975: гроб 132, Taf. 12, и гроб 73, Taf. 7)

Fig. 5 Position of the pins with a seal head and of belts in the graves at the Tápe necropolis (after: Trogmayer 1975: grave 132, Taf. 12; grave 73, Taf. 7)

Игле са главом у облику печата најбројније су у гробовима жена, а ношене су у пару. На некрополи Тапе (*Tápe*) у Мађарској налази се велики број гробова жена, који омогућују тачно позиционирање ових компоненти женског на-

кита (глава игле лежи на грудима, а врхови на раменима), што се јасно уклапа у већ познату слику женског костима из средњег бронзаног доба на територији средњег Дунава (Trogmayer 1975: Taf. 6, 7, 12, 13, 16, 23, 28; Sava and Andreica 2013: 57, 58; Fig. 9). Игла која се налазила у Музеју Војводине (инв.бр. А1011) временом је изгубљена.

Бронзана дуџмад

Бронзана дугмад калотастог облика, са две наспрамне перфорације за причвршћивање (Т. II/11, 12), најчешће су израђивана искуцавањем. Намена им је углавном декоративног карактера, мада се користе и као окови на кожи или дугмад на текстилу.

Појављују се у великом броју остава Косидер хоризонта (Mozsolics 1988: 38) и коришћена су у истом облику до касног бронзаног доба. У неким случајевима су била пришивена на подлогу од органског материјала (Schumacher-Matthäus 1985: 94; Bartík and Schreiner 2010: 22). У остави Луба у Чешкој нађена су два дугмета затакнута једно у друго и спојена корозијом. Аутор сугерише да у овом случају постоји могућност да су била повезана са две траке које пролазе кроз обе перфорације на дугмадима (Bartík and Schreiner 2010: 22).

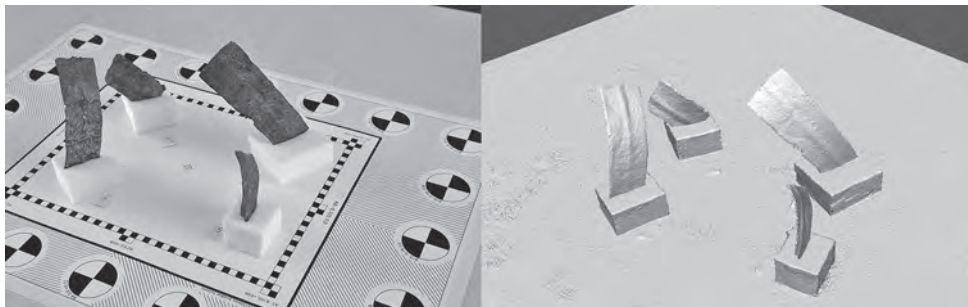
Најближа аналогија потиче са некрополе Хајдуково Переш (*Pörös*) (Trogmayer i Szekeres 1966–1968: 19, Т. II/11). На територији Мађарске су нађена у скелетним гробовима на некрополи Тисафиред–Мајорошхалом (*Tiszafüred–Majoroshalom*), заједно са срцоликим привесцима и спиралном цевчицом (David 2002: Taf. 272/8, 9, 10, grob 34, Taf. 271/6, grob D359).

РЕКОНСТРУКЦИЈА И ИЗРАДА 3D МОДЕЛА

Конзерваторски третман 22 фрагмента бронзане наногице је осмишљен тако да обухвати анализу и реконструкцију некадашњег изгледа, уз помоћ рачунарске обраде. За ту намену је изабрана методологија која се састојала од дигитализације геометријских облика фрагмената, анализе међусобних односа и израде идеалне виртуелне реконструкције изгледа.

Дигитализација, тј. 3D документовање облика фрагмената је изведено техником блискодометне фотограметрије (Алексић и Пендић 2015: 82–89), неконтактном методом бележења 3D изгледа предмета кроз низ појединачних фотографија. Фрагменти су снимљени у почетном стању, пре конзерваторског третмана, како би процес рачунарске анализе могао да прати закључивање током самог процеса конзервације. Снимљени су у високој резолуцији у фото-студију, заједно са контролним реперима и размерником, у циљу добијања 3D модела у тачним димензијама. Величина фрагмената, која је знатно варијала, од 2 cm па све до 10 cm, утицала је на начин снимања. У односу на потребу да свака површина на фрагментима буде снимљена у довољној резолуцији и доброј оштрини, тј. да се сваки детаљ на фрагментима мора јасно видети, одређивана је жижна даљина објектива, као и удаљеност фото-апарата од предмета. Креиране су групе фрагмената, одређене по величини и обли-

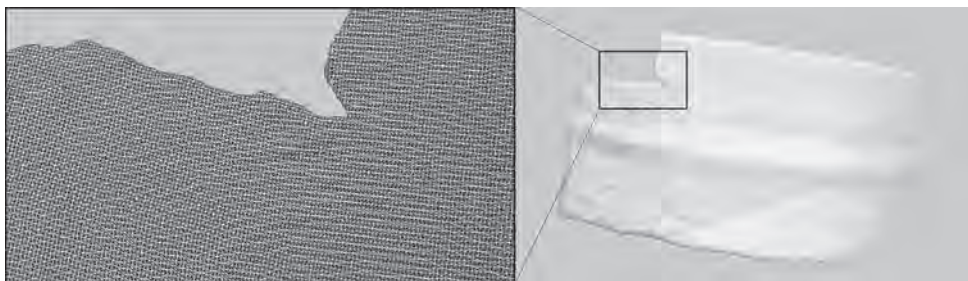
ку, које су фотографисане заједно, на специјалној подлози са контролним тачкама. Фрагменти су на подлози фиксирани малим постољима од полиетилена и снимани у две позиције, како би се забележила горња и доња страна. На тај начин је направљено око 2.000 фотографија, на којима је извршено фотограметријско повезивање.

Сл. 6 Фотографисање фрагмената и 3D модел у облаку тачака (фото: М. Алексић)

Fig. 6 Photographing the fragments and the 3D model in the form of dots (photo: M. Aleksić)

Групе фотографија су потом обрађене у фотограметријском софтверу *VisualSfM* (Wu 2011: 3057–3064), у коме су добијени основни 3D модели група фрагмената у формату облака тачака. Даља обрада је извршена у програму *CloudCompare*, у коме су из група издвајани појединачни модели и повезиване њихове доње и горње стране, чиме су формиран независни 3D модели. У овом процесу је одређивана и тачна размера модела, тј. њихово усклађивање са стварним вредностима. Модели фрагмената у облаку тачака нису најпогоднији за фину обраду, па су на основу њих направљени полигонални површински 3D модели – мешеви, који су коришћени у даљем процесу. На њима су извршене ситне корекције, као што су уклањање површинских недостатака и шума, у софтверу за дигитално вајарство *Blender*, и тим поступком су формиран потпуни 3D модели нетретираних фрагмената наногвице, који се могу сматрати документом затеченог стања.

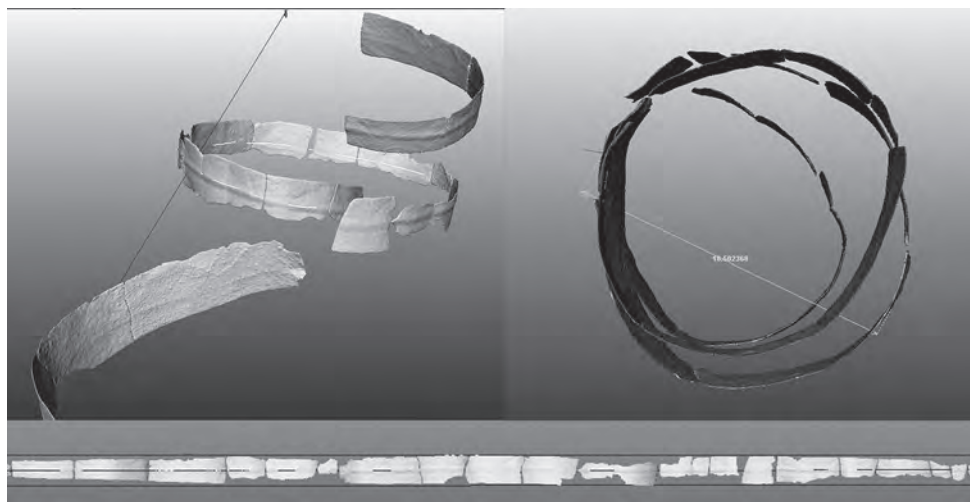

Сл. 7 Полигонални 3D модел фрагмента бр. 2 (фото: М. Алексић)

Fig. 7 Polygonal 3D model of fragment No. 2 (photo: M. Aleksić)

Сви 3D модели су направљени у високој резолуцији, која је подразумевала уједначен растер од око 180.000 полигона (фејса), чија просечна површина износи око 0,3 mm².

Следећи корак у рачунарској обради обухватио је анализу облика фрагмената и њихових односа. У софтверима Blender и MeshLab је испитивано њихово међусобно повезивање по ивицама прелома. Истовремено је одређиван и њихов највероватнији положај у наногвици, на основу типолошких карактеристика – висине фрагмента у односу на централну линију, као и поклапања пунктиране декорације. Повезивање фрагмената по ивицама дало је делимичне резултате; направљено је пет група повезаних фрагмената, при чему се за седам фрагмената није могла одредити тачна позиција. Саме групе фрагмената нису са сигурношћу указивале на редослед веза. Први закључак који се наметнуо био је да је наногвица претрпела знатна оштећења после почетног кривљења и одлагања у гроб, тј. да су фрагменти после лома и током година изгубили знатан део материјала на ивицама. Да би се избегле грешке код уклапања због искривљености фрагмената, 3D модели су исправљени у једној равни и поређани су у низ у складу са висином фрагмената, како би се могло посматрати њихово повезивање по ивицама. Дужина свих поређаних фрагмената је износила око 137 cm, што би требало да одговара развијеној форми наногвице пречника око 12 cm, са 3,5 круга. Највећи проблем је представљало веома лоше повезивање по ивицама, заједно са праћењем централне линије и настављањем декоративне шаре. Све је указивало на то да постоји велики губитак материјала између фрагмената и да се не може са великом сигурношћу утврдити њихов тачан положај.

Сл. 8 Анализа повезаности 3D модела фрагмената (фото: М. Алексић)

Fig. 8 Analysis of the linkage of 3D models of the fragments (photo: M. Aleksić)

Повезане групе фрагмената су назначавале кривину спирале наногвице и пробано је њихово повезивање у простору у односу на најлогичније место (декорација на горњој страни, правац спирале треба да иде нагоре, највећа висина треба да буде у средини наногвице, на другом и трећем прстену, и да се ка крајевима смањује). Направљен је и референтни модел на који су постављани фрагменти. И овде се јавио проблем њиховог повезивања јер су кривине група фрагмената мењале нагиб веома драстично, чак и када се узимало у обзир

да је наногвица намерно искривљена, па смо у свакој комбинацији положаја долазили до ситуације да се претпостављени ток фрагмената стално укршта, пролази кроз фрагменте са супротне стране и мења кривину и правац.

Целокупан ток анализе веза између 3D модела фрагмената је стално провераван и на самим фрагментима, као контрола закључивања, и испоставило се да се тачност закључака добијених у рачунарској обради потврђује при манипулацији са стварним фрагментима. Погодност у овом процесу је представљала чињеница да је рад са оригиналним материјалом био сведен на неопходни минимум, све радње које су се тицале уклапања и премештања фрагмената су обављене на виртуалним копијама. У току анализе утврђене су следеће чињенице: укупна дужина повезаних фрагмената одговара потребној дужини развијене наногвице; више од половине фрагмената се не може повезати на основу облика ивице; спирале које формирају повезане групе фрагмената се не могу повезати међусобно. Из свега наведеног, дошло се до закључка да фрагменти не могу формирати једну целину, односно да се ради о фрагментима најмање две наногвице.

Почетна идеја у пројекту била је да се, на основу виртуелне реконструкције наногвице, изврши стварна рестаурација њеног некадашњег изгледа, што у овом случају није могло да се изведе. Због тога је одлучено да се фрагменти, као недовољно повезана целина, изложе на постаменту, који ће наговештавати типски облик. Одређени су положаји група повезаних фрагмената и следећи кораци који би требало да се обаве подразумевају додатно фотограметријско снимање ове целине и израду 3D модела, који ће послужити као основа за дизајн постамента. Постамент мора да прати облик и кривине повезаних група, због чега је одлучено да се изради техником 3D штампе. Осим ове изложбене целине, одлучено је и да се изради 3D модел идеалне виртуелне реконструкције на основу типолошких карактеристика, који ће пружити додатне информације о наногвицама овог типа. Израда постамента и 3D модела је тренутно у току.

КАТАЛОГ

1. Фрагмент бронзаног предмета од тракастог лима, који се завршава жицом четвртастог пресека; искуцавање; дужина очуваног дела 6,5 cm; н.бр. 104; Т. I/7а, б.
2. Срцолики бронзани привезак, фрагментован, недостаје средишњи део; ливење; 2,6 × 3,2 cm; н.бр. 97; Т. I/2.
3. Срцолики бронзани привезак са разгранатом средином; ливење; 3,3 × 4 cm; н.бр. 98; Т. I/1.
4. Фрагментован срцолики бронзани привезак, недостаје доњи део леве половине; ливење; 3,3 × 3,4 cm; н.бр. 99; Т. I/3.
5. Срцолики бронзани привезак, недостаје десна половина плочице; ливење; 3 × 3,4 cm; Музеј Војводине, инв.бр. А1002; Т. II/3.

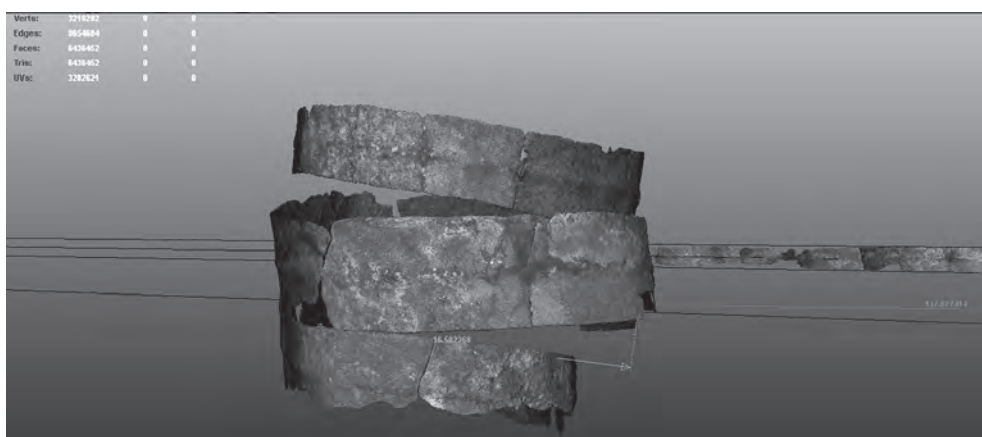
6. Срцолики бронзани привезак, фрагментован, видљив средишњи разгранати део; ливење; 2,3 × 2 cm; Музеј Војводине, инв.бр. А1007; Т. II/8.
7. Срцолики бронзани привезак; ливење; 2,4 × 2 cm; Музеј Војводине, инв.бр. А1006; Т. II/7.
8. Фрагментован срцолики привезак, очуван је део спољног оквира; ливење; 3 × 3 cm; Музеј Војводине, инв.бр. А1003; Т. II/4.
9. Фрагментован срцолики привезак, очуван је део спољног оквира; ливење; 2,7 × 3,3 cm; Музеј Војводине, инв.бр. А1004; Т. II/5.
10. Фрагментован срцолики привезак, очуван је део спољног оквира; ливење; 2,7 × 3,4 cm; Музеј Војводине, инв.бр. А1005; Т. II/6.
11. Срцолики бронзани привезак са разгранатим средишњим делом; ливење; 3,2 × 3,5 cm; Музеј Војводине, инв.бр. А 1000; Т. II/1.
12. Срцолики бронзани привезак, са разгранатим средишњим делом; недостаје десни доњи део; ливење; 3,1 × 3,3 cm; Музеј Војводине, инв.бр. А1001; Т. II/2.
13. Бронзана наруквица отворених, благо зашиљених крајева, кружног пресека, украшена ребрастим урезима распоређеним у пет поља са по осам уреза; ливење; R=6,1 cm, дебљина 0,4 cm; Музеј Војводине, инв.бр. А 1009; Т. II/9.
14. Бронзана наруквица отворених, благо зашиљених крајева, кружног пресека, украшена ребрастим урезима распоређеним у пет поља са по осам уреза; један крај је фрагментован; ливење; R=5,3 cm, дебљина 0,4 cm; Музеј Војводине, инв.бр. А1010; Т. II/10.
15. Привезак од спирално увијене бронзане жице; 2,3 × 0,3 cm; Музеј Војводине, инв.бр. А 1008; Т. II/13.
16. Фрагмент бронзане жице четвртастог пресека, деформисан; дужина 5,3 cm; н.бр.101; Т. I/4.
17. Фрагмент бронзане жице четвртастог пресека, деформисан; дужина 7 cm; н.бр.102; Т. I/5.
18. Фрагмент бронзане жице са спиралом на једном крају, четвртастог пресека, на површини су констатована мања механичка оштећења и деформације; 6,3 × 0,3 cm; н.бр.103; Т. I/6.
19. Игла са главом у облику печата, испод главе украшена пољем од четири ребрасте линије у виду набора, а на врату са два поља од седам (горње поље) и шест (доње поље) ребрастих линија, кружног пресека тела; L = 43 cm, дебљина 0,5 cm; Музеј Војводине, инв.бр. А 1013; Т. II/14 (Vasic 2003: Taf. 13, 186).

20. Игла са главом у облику печата; глава је на ивици плоче украшена урезима, испод главе је поље са шест ребрастих набора, а на телу поље од десет ребрастих набора; кружног пресека; L=32,4 cm; дебљина 0,5 cm; Музеј Војводине, А 1012; Т. II/15 (Vasic 2003: Taf. 13, 187).
21. Бронзано калотасто дугме од лима, са две перфорације, фрагментовано; 2,5 × 2 cm; Музеј Војводине, инв.бр. А 998; Т. II/11.
22. Бронзано калотасто дугме од лима, са две перфорације, фрагментовано; 2,5 × 2,9 cm; Музеј Војводине, инв.бр. А 999; Т. II/12.

ЗАКЉУЧНА РАЗМАТРАЊА

Налаз из Колута је специфичан по много чему. У првом реду, то су непознате околности под којима је нађен, затим чињеница да се један део материјала чува у Музеју Војводине, а други у Градском музеју Сомбор. Повезница за истородност налаза биле су три правоугаоне плочице од тракастог лима (Трајковић 2007: 16), за које је анализом утврђено да су делови исте спирале – наногице (сл. 1).

На фрагментима наногице је урађен конзерваторски третман, с циљем реконструкције њеног првобитног изгледа, који је подразумевао и реконструкцију недостајућих делова. Тако је утврђено да фрагменти (Т. II/4, 5, 6, 7а, б) представљају завршни навој од жице четвртастог пресека. Приликом спајања фрагмената, на основу њиховог облика, дебљине и закривљења, добијено је више целина, које није било могуће спојити у једну. Закривљења фрагмената и пунктирани орнамент су указали на постојање два независна предмета, односно две наногице. Рестаураторски третман није изведен у потпуности, услед недостатка велике површине наногице. Пошто није постојало довољно података да се са сигурношћу претпостави некадашњи изглед, урађен је 3D модел идеалног изгледа наногице.

Сл. 9 3D модел идеалног изгледа наногице (фото: М. Алексић)

Fig. 9 3D ideal model of the ankle bracelet (photo: M. Aleksić)

До сада публиковани предмети са локалитета Рибњак, који се чувају у Музеју Војводине, према бронзаним иглама са главом у облику печата и срцоликим привесцима са разгранатим средишњим делом, датовани су у средњу и млађу фазу културе гробних хумки (Vasić 2003: 39). У овај временски оквир можемо одредити и фрагменте наногвица из Колута, које по свим карактеристикама одговарају примерцима налаженим у оставама и гробовима из оба периода средњег бронзаног доба на простору Карпатског басена (MD I и MD II) (Hänsel 1968: 105).

С обзиром на то да налаз из Колута чини већи број бронзаних предмета – накита, усуђујемо се да га протумачимо као инвентар два гроба. На то упућују и три игле. Тако долазимо до улоге гробних прилога у погребном ритуалу, а на примеру налаза из Колута, делимо их у две групе: одећу, тј. личне предмете покојника, и опрему за загробни живот.

Када је реч о самом костиму – одећи, на основу налаза из гробова не зна се тачно да ли је реч о свакодневной, одећи за специјалне (посебне) прилике или врсти одеће за сахрану. Узимајући у обзир карактеристике сваког појединачног налаза накита, закључено је да се као део опреме за сахрану могу посматрати само наногвице, са и без ланчића, и игле налажене у гробовима (у женским по две, у мушким по једна), са врхом нагоре (Grömer und Rösel-Mautendorfer 2011: 8, Abb. 2), из практичних разлога.

Постоји мишљење да су спирале са ланчићима на крајевима диска, на основу налаза *in situ* у Алб групи северне Европе, метафорички приказ ограниченог кретања жене. Посредно указују на идеал жене, какав је описан у спеву *Илијада* – жена остаје у кући, те су тако мање могућности да буде ухваћена од стране непријатеља (Bergerbrant 2007: 102, fig. 84). Тиме бисмо спирале и игле могли сврстати у групу предмета са карактером амајлије. Термин амајлија се овде користи да опише предмете којима су додељене духовне моћи, који пружају спасење, заштиту и одбрану (Notroff 2011: 148). Овакво опредељење се донекле поклапа са већ поменутиим приказом спирале која ограничава слободно кретање жене, а уједно обезбеђује и одбрану од непријатеља који, у овом случају, може бити везан и за свет мртвих.

Претпоставља се да су део женског костима чинили хаљина или сукња (више типова, у зависности од територијалне припадности) и плашт ношен преко рамена. Огртач (плашт) код жена увек држе две игле заједно, у нашем случају су то игле са главом у облику печата. Једна игла је готово по правилу налажена у гробовима мушкараца, и то мањих димензија у односу на примерке из гробова жена (Trogmayer 1975: 150, 151). Како је врат игле украшен ребрастим наборима, очигледно је да није имао само декоративни карактер него и практичну функцију – тако се игла задржавала да не клизи низ материјал од кога је одевни предмет био направљен. Вероватно се ради о плашту од грубе тканине јер би, због пречника тела ових игала од 6-7 mm, финија тканина била оштећена (Grömer und Rösel-Mautendorfer 2011: Abb. 9). На тај начин, игле и појас су имали и функционалну улогу, причвршћивање делова одеће, за разлику од чисто декоративне улоге привезака и наруквица, као делова женског накита.

С обзиром на бројност и позиционирање привезака (облик обрнутог срца и спиралне цевчице) на некрополама, наглашен је њихов карактер као украсних детаља на женским одевним предметима. Занемарујући њихове типолошке и хронолошке одреднице, приписане су им антропоморфне карактеристике, на основу многобројних налаза фигурина из средњег бронзаног доба на територији Карпатског басена, доњег Дунава, Мађарске, Србије и Румуније (Notroff 2011: 150; Grömer 2010: Abb. 5, 7, 8). Запажена је упечатљива сличност положаја руку на фигуринама од глине (савијене у пределу струка) са обликом тела привезака, главом и левом и десном половином (Notroff 2011: 149, 150, fig. 3).

У случају налаза из Колута, ради се о огрлици која је ношена на грудима, а састојала се од спиралних цевчица и привезака у облику обрнутог срца. Нема додатних елемената накита (перле од пасте, јантара) који би чинили ниску, као што је случај у неким варијантама налаженим у гробовима и оставама. Остаје питање да ли су сва три морфолошки различита примерка привезака у облику обрнутог срца била део једне огрлице или се радило о више њих.

1

2

3

4

5

6

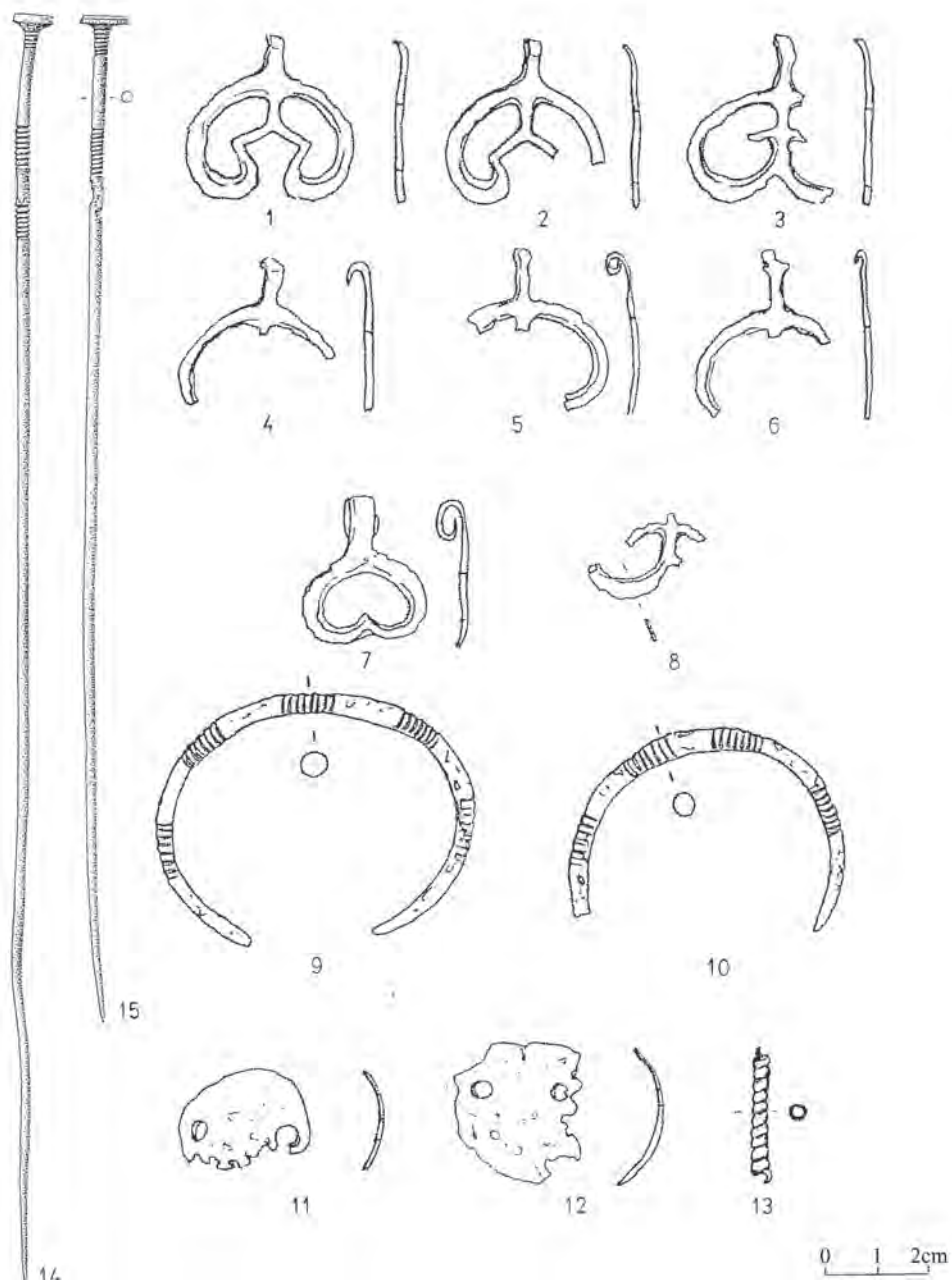
7a

7b

Т. I Бронзани предмети са локалитета Рибњак, Градски музеј Сомбор (н.бр. 97–103) (фото: конзерваторска документација – Централни институт за конзервацију у Београду)

Pl. I Bronze items from the site of Ribnjak, City Museum Sombor (Inv. No. 97–103) (photo: conservation documentation – Central Institute for Conservation in Belgrade)

Т. II Бронзани предмети са локалитета Рибњак, Музеј Војводине (инв.бр. А 998-1013)
(цртеж: В. Војт)

Pl. II Bronze objects from the site of Ribnjak, Museum of Vojvodina (Inv. No. A 998-1013)
(drawing: V. Voigt)

ЛИТЕРАТУРА / REFERENCES:

Алексић, М. и Пендић, Ј. 2015

Фотограметријско снимање музејских предмета, у: *Прејоруке за сиварање и ујрављање дијигијалном фойфо-докуменайицијом у инсйиийиуцијам за зийиийије кулйурној наслеђа Србије*, ур. М. Аћимовић, Београд: ЦИК.

Bartik, J. and Schreiner, M. 2010

Ein bronzefund aus Gemeide Lùbà, *Zbornik Slovenského Národného Múzea (Annales Musei Nationalis Slovaci)*, *Arheológia* 20, Ročník 104: 17–31.

Vasic, R. 2003

Die Nadeln im Zentralbalkan, *Prähistorische Bronzefunde* 13/11, Stuttgart: Franz Steiner Verlag.

Веленрајтер, П. 1950

Златни налаз из Колута, *Научни зборник Мајице српске* 1: 258–266.

Vinski, Z. 1958

Brončanodobne ostave Lovas i Vukovar, *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu* 1(1): 1–34.

Гарашанин, М. 1975

Још један прилог проблему веза Егеје и средње Европе у бронзано доба, *Зборник Народној музеја* (Београд) 8: 37–42.

Grömer, K. 2010

Prähistorische Textilkunst in Mitteleuropa, Geschichte des Handwerks und der Kleidung vor den Römern, Veröffentlichungen der Prähistorischen Abteilung des Naturhistorischen Museums 4, Wien: Verlag des Naturhistorischen Museums.

Grömer, K. und Rösler-Mautendorfer, H. 2011

Rekonstruktion des Ensembles von Winklarn, Grab 12 Gedanken zu mittelbronzezeitlichen Kleidungsformen, *Archäologie Österreichs* 22/2: 2–11.

Gubitza, K. 1908

A zombori (Sáponya-Pusztai) bronzletről és a kladovói kincsről, *Archaeologiai Értesítő* 28: 262–265.

David, W. 2002

Studien zu Ornamentik und Datierung der bronzezeitlichen Depotfundgruppe Hajdúsámson–Apa–Ighiel–Zajta, Bibliotheca Musei Apulensis 18, Karlsruhe/Weissenburg: Verlag ALTIP S.A.

David, W. 2006

Von Händlern und Handwerkern die Bronzezeit, in: *Archäologie Fenster zur Vergangenheit in Bayern*, Regensburg: Friedrich Pustet Verlag, 100–103.

Dušek, M. 1980

Pohrebisko ľudu stredodunajskej mohylovej kultúry Smoleniciach, *Slovenská archeológia* 28: 341–382.

Jankovits, K. and Vaczi, G. 2013

Spatbronzezeitliches Graberfeld Von Sarbogard-Tringer-Tanya (Komitat Fejer) in Ost-Transdanubien, *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 64: 33–74.

Kemenezei, T. 1968

A datok a Kárpát-medencei halomsíros kultúra vándorlásának kérdéséhez, *Archaeologiai Értesítő* 95: 159–187.

Kimming, W. 1955

Ein Hortfund der frühen Hügelgräberbronzezeit von Ackenbach Kr. Überlangen, *Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums Mainz* 2: 55–75.

Kiss, V. 2013

Problems of the Koszider Period in Transdanubia, in: *Koszider: Hoard, Phase, Period?* (Round table conference on the Koszider problem), eds. M. Vicz and al., Százhalombatta: Matrica Múzeum, 61–96.

Kovácz, T. 1997

A hoard of Late Bronze Age armbands from southern Transdanubia, у: *Узгарје Драгославу Срејовићу*, ур. М. Лазић, Београд: Центар за археолошка истраживања Филозофског факултета, 261–264.

Koledin, J. 2001–2003

Ostava bronzanih predmeta iz Hetina, *Pag Muzeja Vojvodine* 43–45: 29–51.

Lichardus, J. and Vladár, J. 1997

Frühe und mittlere Bronzezeit in der Südwestslowakei. Forschungsarbeit von Anton Tocik (Rückblick und Ausblick), *Slovenská archeológia* 45, 2: 221–350.

Metzner-Nebelsik, C. 2015

Frauenrollen in der Bronzezeit, in: *Faszinosum Lausitzer Kultur, Identitäten und Persönlichkeiten der Bronzezeit* 5, Burg-Müschel: Schriftenreihe der Spreewälder Kulturstiftung, 36–52.

Mozsolics, A. 1967

Bronzefunde des Karpatenbeckens, Depotfundhorizonte von Hajdúsámson und Kosziderpadlás, Budapest: Akadémiai Kiadó.

Mozsolics, A. 1985

Bronzefunde aus Ungarn, Depotfundhorizonte von Aranyos, Kurd und Gyermely, Budapest: Akadémiai Kiadó.

Mozsolics, A. 1988

Der Bronzefund aus der oberen Remeta-Höhle, *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 40: 27–64.

Nagy, M. 2005

A Halomsíros kulturá leleteri szentes Környékén, *Studia Archaeologica* 11: 7–36.

Notroff, J. 2011

Menace from the Afterlife? Some Remarks about the Archaeological Evidence for Fearing and Banishing the Death and a Contribution to Otomani an Füzebony Sepulchral Rite, in: *Bronze age rites and rituals in the Carpathian Basin, Proceedings of the International Colloquium from Târgu Mureş*, eds. S. Berecki et al., Bibliotheca Musei Marisiensis, Seria Archaeologica 4, Târgu Mureş: Mega, 143–153.

Ozdani, O. 1986

Zur Problematik der Entwicklung der Hügelgräberkulturen in der Südwestslowakei, *Slovenská archeológia* 34, 2: 5–96.

Petrescu-Dîmboviţa, M. 1977

Depozitele de bronzuri din România, Bucuresti: Editura Academiei Republicii Socialiste România.

Ritteshofer, K-F. 1983

Der Hortfund von Bühl und seine Beziehungen, *Bericht der Römisch-Germanischen Kommission* 64: 139–417.

Sava, V. and Anreica, L. 2013

Social Identity in the Lower Mures Valley During the Late Bronze Age: Two Seal-Headed Pins from Pecica „Site 14“ Cemetery, in: *Archaeological Small Finds and their Significance, Proceedings of the Symposium: Costume as an Identity Expression*, eds. J. V. Ferencz et al., Cluj-Napoca: Mega, 49–76.

Szekeres, L. 1971

Zenta és környéke története a régészeti leletek fényében (Arheologija Sente i okoline), *Građa za monografiju Sente* 18: 46–50.

Schumacher-Matthäus, G. 1985

Studien zu bronzezeitlichen Schmucktrachten im Karpatenbecken, Mainz am Rhein: Marburger Studien zur Vor- und Frühgeschichte.

Tasić, N. 1974

Bronzanoi doba, u: *Praistorija Vojvodine*, ur. P. Popović, Novi Sad: Institut za izučavanje istorije Vojvodine, 233–240.

Тасић, Н. 1983

Јуџословенско Подунавље од индоевројске сеобе до њродора Скиџа, Нови Сад: Матица српска; Београд: Балканолошки институт САНУ.

Točík, A. 1964

Die Gräberfelder der karpatenländischen Hügelgräberkultur, *Fontes Archaeologici Pragenses* 7, Prague: Museum Nationale Pragae, Sectio Praehistorica.

Трајковић, Д. 2007

Налази Хигелгребер културе на територији коју покрива градски Музеј у Сомбору, *Годишњак Градског музеја Сомбор* 1: 14–26.

Trogmayer, O. 1975

Die bronzezeitlichen Gräberfeld bei Táapé, Budapest: Fontes Archaeologici Hungariae.

Trogmayer, O. i Szekeres, L. 1966–1968

Prilog istoriji kasnog bronzanog doba, *Rad vojvođanskih muzeja* 15–17: 17–30.

Foltiny, S. 1968

Zur Frage der mitteldonauländischen Hügelgräberkultur in Nordostjugoslawien, *Zbornik Filozofičke fakulty Univerzity Komenského – Musaica* 19 (8): 3–16.

Furmanek, V. 1980

Die Anhänger in der Slowakei, Prähistorische Bronzefunde, Abteilung 11, 3, Stuttgart: Franz Steiner Verlag.

Hänsel, B. 1968

Beiträge zur Chronologie der mittleren Bronzezeit im Karpatenbecken, Bonn: Habelt.

Harding, A. 2000

European Societies in the Bronze Age, Cambridge: Cambridge University Press.

Honti, Sz. and Kiss, V. 2013

The Bronze Hoard from Zalaszabar, New Data on the Study of the Tolnanémedi Horizon, Part 2, in: *Moments in Time I*, ed. A. Anders at al., Budapest: L'Harmattan Kiado, 739–757.

Wu, Ch. 2011

„VisualSFM: A Visual Structure from Motion System“, <http://ccwu.me/vsfm/> [pristupljeno 19.1.2017].

ANĐELKA R. PUTICA
City Museum Sombor

JOVAN N. KOLEDIN
Museum of Vojvodina, Novi Sad

MARKO B. ALEKSIĆ
Belgrade

FINDS FROM THE SITE OF RIBNJAK-KOLUT, THE RECONSTRUCTION AND MODEL OF AN ANKLE BRACELET

SUMMARY

The find from Kolut consists of bronze items discovered during the construction of the Fish Farm (Ribnjak) in the eastern part of the village, in 1949. By dint of circumstance, the find was divided and is kept in the collections of the City Museum Sombor and the Museum of Vojvodina. After a review of the documentation and analysis of the material, it was concluded that the find was an aggregate consisting of three bronze pins with plate-shaped heads, two bronze open-ended bracelets, two calotte-shaped bronze buttons with two perforations, one bronze spiral tube, eleven heart-shaped pendants and ankle bracelets (Pl. I, II). This group of bronze items featured items of jewellery which we determined to be the inventory of two graves, another indication of which is the fact that there are three pins.

On the basis of the stated analogies, the material from the site of Ribnjak can be chronologically attributed to the more recent phase of KGH, i.e. the period of BrC, 15th – 14th century BC (David 2006: 101).

The fragments of the ankle bracelet underwent conservation treatment, with the aim of reconstructing the original appearance, which also involved the reconstruction of the missing parts. The curvature of the fragments and the embossed ornament are an indication of the existence of two independent objects, i.e. two ankle bracelets. The restoration was not performed completely because of the fact that large areas of the bracelet were missing. It was decided that a 3D model be created of an ideal virtual reconstruction on the basis of typological characteristics, which would provide additional information about ankle bracelets of this type (Figs. 6, 7).

Јасна Б. ВУКОВИЋ

Универзитет у Београду, Филозофски факултет – Одељење за археологију

ПОПРАВКЕ И ПРОДУЖЕНА УПОТРЕБА КЕРАМИЧКИХ ПОСУДА: ПРИМЕР РАНОНЕОЛИТСКЕ ЗДЕЛЕ С КОВАЧКИХ ЊИВА*

Апстракт: У раду је приказана здела чије је дно, пошто је поломљено током употребе, заравњено, чиме је продужен њен употребни век. Размотрен је изглед очуваних абразивних трагова и реконструисана је активност током које су настали. Претпостављено је да је здела поправљена услед недостатка нових посуда, што је последица сезонске израде керамике, типичне за неспецијализовану производњу.

Кључне речи: здела, абразија, поправка, продужен употребни век, Ковачке њиве, рани неолит

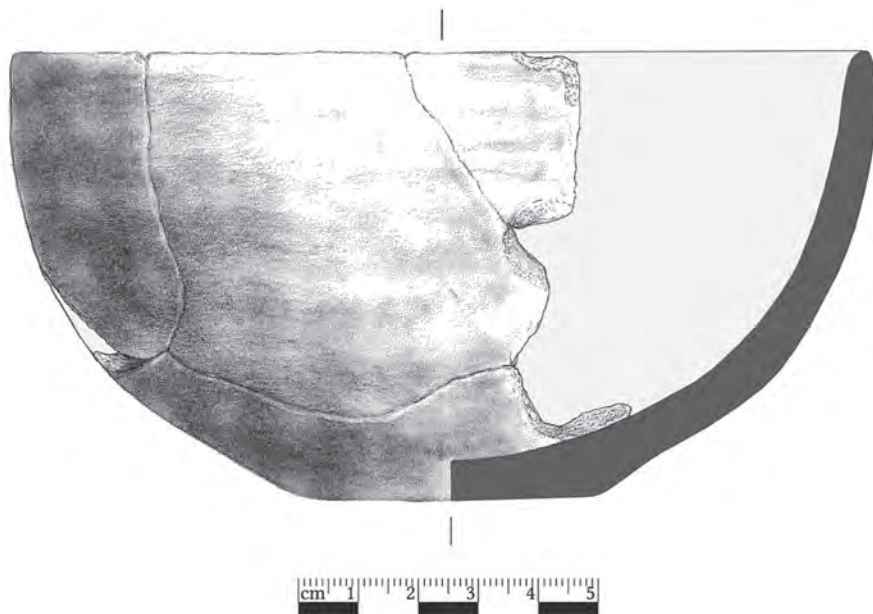
Примери поправки и преправки керамичких посуда, посебно из периода раног неолита, још увек су у недовољној мери познати у археолошкој литератури. Зато се по својим особинама знатно издваја здела која је 2011. године, током заштитних ископавања на Коридору 10, пронађена у ранонеолитском слоју на локалитету Ковачке њиве у селу Павловцу код Врања.

Фрагменти зделе пронађени су у оквиру веће концентрације археолошког материјала, у којој доминирају животињске кости и старчевачка керамика, међу којом се налазила и једна зооморфна фигурина. Ради се о полулоптастој непрофилисаној здели мањих димензија (пречника 14 cm и висине 7,5 cm) (сл. 1). Израђена је у факури с великом количном плеве, па на прелому показује црно језгро. И спољна и унутрашња површина су у потпуности прекривене фино глачаним црвеним премазом. У материјалу с Ковачких њива, полулоптасте

* Овај чланак је резултат рада на пројекту *Археологија Србије: културни идентитет, индустријски процеси и улога централног Балкана у развоју европске праисторије (177020)*, који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

зделе заузимају око 10% (укупно 208 примерака) морфолошки опредељивих фрагмената (Вуковић и др. 2016: 181), а примерци у факури с органским примесама су у оквиру те групе најбројнији (68%), док су зделе fine фактуре најређе (9%).

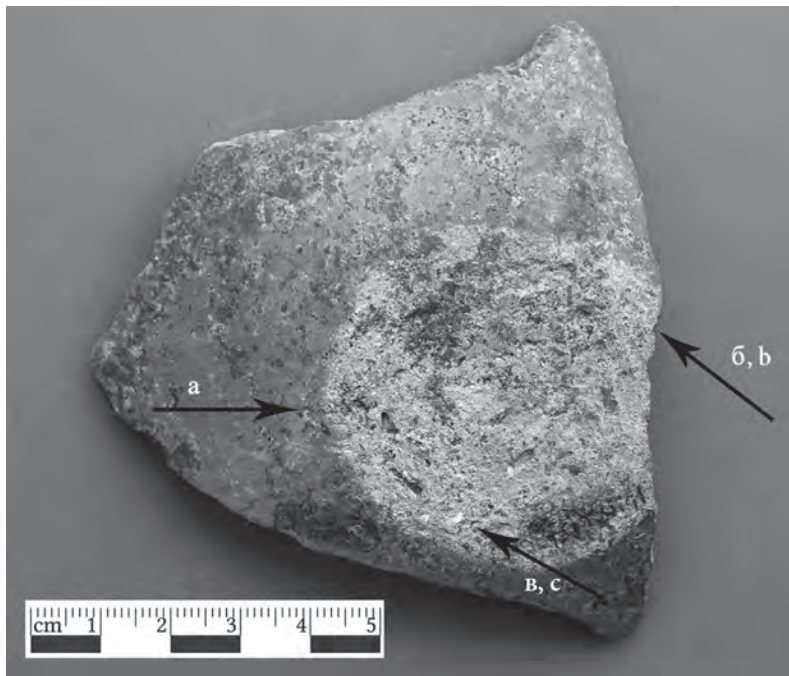
Сл. 1 Здела са Ковачких њива

Fig. 1 A bowl from Kovačke Njive

ИЗГЛЕД И ВРСТА АБРАЗИВНИХ ТРАГОВА

Ова здела се издваја од осталог материјала по интензивним траговима хабања на дну (сл. 2). Првобитна површина с премазом је уклоњена, и то тако да нису видљиви трагови појединачних покрета, већ цело дно представља зону на којој је континуирано понављан абразивни процес (тзв. *patch*) (о врсти абразивних оштећења и факторима који утичу на њихов изглед: Schiffer and Skibo 1989). Само на централном делу дна видљив је дугуљаст траг интензивније црвене боје, који би могао представљати остатак првобитне површине. Цело дно је заравњено, са мноштвом депресија и удубљења; она потичу од изгорелих органских примеса – то су шупљине које су настале током печења посуде, али је могуће и од нешто крупнијих минералних примеса, које су током абразивног процеса испале. Истовремено, у делу ове зоне видљиве су и минералне примесе (зрна песка), које су се задржале у зиду и које су местимично уздигнуте у односу на глинено тело (сл. 2в). Такав изглед оштећења указује на две могућности: а) да је дно било изложено контакту са абразивом веће или исте тврдоће као керамика, али да је контакт између посуде и абразива био изведен различитом јачином покрета, односно примењеном силом, и б) да су

у абразивни процес била укључена два абразива различите тврдоће. На ивици зоне оштећења видљиви су појединачни трагови различитог изгледа, што је уобичајено на периферији абрадиране зоне. Ради се о дубљим, оштрим вертикалним паралелним зарезима на прелазу дна у трбух (сл. 2а), али и сасвим плитким паралелним хоризонталним браздама на ивици дна (сл. 2б).

Сл. 2 Изглед интервенције на дну посуде (а – зарези на прелазу у трбух, б – бразде на ивици дна, в – минералне примесе које су остале уздигнуте у односу на глинено тело)

Fig. 2 Appearance of the intervention on the bottom of the bowl (a – notches on the transition from the bottom to the side of the vessel, b – grooves on the edge of the bottom, c – mineral inclusions that remained protruding from the clay body – “pedestalled temper“)

Истрошеност дна посуда честа је појава и сасвим је уобичајена на посудама већих димензија. Абразивни трагови у тим случајевима најчешће настају претвлачењем напуњене посуде преко неке тврде површине. У таквим ситуацијама, дно ће бити делимично оштећено и местимично ће бити уклоњена њена првобитна површина (Skibo 1992: 115; Вуковић 2013). Ту се најчешће ради о посудама с функцијом припреме хране и, нешто ређе, о онима за краткорочно складиштење, односно чување намирница за дневне потребе у домаћинству. У оба случаја, реч је о посудама којима се често манипулише и које су сувише тешке да би се преносиле; код статичних посуда намењених складиштењу, чак и уколико су великих димензија, таква оштећења махом нису присутна. Функција складиштења потврђена је за сличне ранонеолитске посуде мањих димензија, fine обраде површина, али и fine фактуре без органских примеса (Vuković 2011; Vuković 2012; Vieugué 2013). У тим случајевима, међутим, механичка оштећења идентификована су и на ободима и у зони непосредно ис-

под обода. Таква оштећења изостају на примерку с Ковачких њива, а изостају и све друге врсте трагова употребе. Због тога се њена функција мора претпоставити на основу морфолошких параметара.

Захваљујући отвореној форми и лакој доступности садржаја, као и њеним релативно малим димензијама, она би припадала групи посуда за индивидуално сервирање и/или конзумирање хране или пића. Имајући у виду чињеницу да се ради о примерку са глечаним слипом, вероватније је коришћена за конзумирање течности или неке течне или кашасте хране. То даље упућује на могућност да је њом релативно често руковано, односно да је често ношена и држана у рукама. Стога је мала вероватноћа да је напуњена превлачена преко неке тврде површине – то би било непрактично, пре свега због тога што би се течност лако просула. Истовремено, с обзиром на мале димензије, она није могла бити много тешка да би током такве активности настала овако интензивна оштећења на њеном дну, а још мање појединачни трагови на ивици абрадиране зоне. Трагови изведени различитим интензитетом и различите оријентације указују на различит положај посуде или абразива током њиховог међусобног контакта. С обзиром на то да абразивни процес подразумева покрет током кога су или керамика или абразив или обоје у покрету, различита оријентација и интензитет трагова могу да укажу и на различит положај посуде током активности у којој су трагови настали. У том смислу, посебно су важни трагови на ивици абрадиране зоне, који прелазе на доњи део трбуха посуде. Они су могли настати само у две ситуације. Прва би подразумевала то да је посуда била у косом положају и у покрету у односу на абразив. Друга могућност је да је посуда током активности била статична, а да је абразив био у покрету, што искључује могућност контакта с тврдом површином и указује на контакт с неким предметом; у том случају, посуда би морала да стоји окренута наглавце – ободом наниже. Стога абразија на дну зделе није последица употребе, већ се ради о намерној интервенцији због поправке.

Без обзира на то да ли се радило о равном, увученом, прстенастом дну или ниској стопи, уколико се дно поломило, било је потребно изравнати га и уклонити све делове који су остали испупчени, како би посуда могла самостално да стоји. То је могло бити обављено трљањем посуде о неку абразивну површину, на пример, неки крупнозрни камен (слично шмиргли), и током те активности посуда је била у покрету и могла је, по потреби, бити нагињана како би се делови који сметају лакше уклонили. Интензитет покрета и примењена сила варирали би у зависности од тога да ли је са абразивом у контакту испупчени део, а окретање посуде током тог поступка и њено нагињање утицали би на стварање трагова различитих дубина и оријентације. Такав поступак би, међутим, био ризичан јер би цела посуда била изложена опасности од појаве пукотина и ломљења. Извесније је, стога, да је исти поступак био обављен употребом камене алатке сличних абразивних својстава, док је истовремено посуда чврсто држана. Осим смањења ризика од пуцања, тако би лакше било локализовати посебно важна места која је било потребно изравнати, уз мање уложене енергије и труда.

ПОПРАВКЕ, УПОТРЕБНИ ВЕК И ПРОДУЖЕНА УПОТРЕБА

Поправке и преправке посуда веома се ретко разматрају у студијама керамике. У ретким случајевима кад се помињу, углавном се ради о спајању полоњених посуда. Такве ситуације лако се препознају по присуству перфорација близу прелома, које су међусобно могле бити спојене неком узицом, нити или на неки други начин. Физичко-хемијске анализе су у неким од тих случајева показале и присуство неког везивног средства – лепка (битумен, смола, восак) (на пример Urem-Kotsou et al. 2002). Примери поправки накнадним интервенцијама на посуди у виду модификовања облика засад нису у већој мери скретали пажњу истраживача. Да бисмо ваљано протумачили разлоге за поправку зделе с Ковачких њива потребно је да укратко буду размотрени појмови секундарне употребе и употребног века керамичких посуда, а затим и разлози за евентуалне поправки.

Појмови поновне употребе, секундарне употребе и рециклирања различитих врста артефаката дефинисани су још крајем прошлог века (Schiffer 1987). Имајући у виду специфичности керамике у односу на друге класе археолошких налаза, те дефиниције су донекле кориговане: секундарна употреба представља употребу целих или делимично оштећених посуда за неку нову намену, другачију од иницијалне; поновна употреба манифестује се благим кориговањем оригиналног облика посуде, чиме она добија сасвим нову функцију; рециклирање је употреба фрагмената у различитим активностима, када они више не представљају посуде, већ постају сировине или алатке (Vuković 2015: 113–114). Када су у питању поправки, промена намене, односно функције може се очекивати код посуда код којих су регистроване перфорације јер би се могло претпоставити да оне чак и после интервенције нису могле да служе за похрањивање неких врста намирница пошто би (уколико није коришћено неко везивно средство) постојала опасност да се намирнице, посебно течне, из њих проспу или исцуре. Уколико се, међутим, ради о модификацији дна, примарна намена посуде не би морала да буде угрожена, нити промењена. У том случају се не ради о поновној (или секундарној), већ о продуженој употреби.

Поправком се, стога, продужава употребни век неке посуде, а њен „животни циклус” (Schiffer 1983: 681; Schiffer 1987: 13–15, 271) или „биографија” (Koryutoff 2000) се знатно усложњава. Разматрања употребног века нису реткост у литератури, па етноархеолошка истраживања показују и тачне временске распоне употребе различитих функционалних класа посуда (за преглед видети: Arnold 1985: 152, table 6.2, 154, table 6.3). Посуде којима се често рукује, односно посуде за припрему хране и пића, као и за сервирање и конзумирање, по правилу имају најкраћи употребни век, за разлику од оних које су статичне и не померају се често. С тим у вези, утврђено је постојање позитивне корелације између дужине употребног века и величине посуда (Shott 1996: 465), односно дефинисан је принцип „што је посуда већа, то дуже траје” (Arnold 1985: 153). Такође, утврђено је и то да како се повећава преносивост¹

1 Преносивост је перформанса керамике која показује колико се лако посуда може померити или пренети на мање или веће удаљености. О перформансама, употребном веку, поправкама, секундарној употреби и рециклирању детаљније у: Vuković, u štampi.

посуда, њихова величина се смањује, док истовремено расте ризик од ломљења (Schiffer 1987: 95; Shott 1989: 17). Другим речима, посуде малих димензија намењене конзумирању и сервирању хране или пића представљају ону групу посуду које се најчешће ломе у току употребе.

ДИСКУСИЈА

Грнчарија обично представља најбројнију групу налаза на праисторијским локалитетима и стиче се утисак да су керамичке посуде биле широко доступне. Зашто се, онда, и у којим ситуацијама оне поправљају? Према ретким анализама, утврђено је да се најчешће поправљају посуде које имају неку посебну вредност за кориснике. Таква вредност може бити социјална. То значи да је посуда коришћена у посебним приликама и стога може да одражава статус власника. Анализе прехиспанске керамике Америчког југозапада показале су да се најчешће поправљају полихромне, богато сликане посуде (Senior 1995). Слична пракса потврђена је и на неолитским посудама на Блиском истоку, где је утврђено да се најчешће поправљају луксузне посуде за конзумирање хране, а чак се истиче и могућност да су поправке намерно остављане видљивим јер су и оне утицале на њихов престижни статус (Dooijes and Nieuwenheuse 2009). С друге стране, вредност посуду може бити и функционална. Тада је реч о посудама које су се показале посебно погодним за неку специфичну употребу, као што је, на пример, случај са посудама за ферментацију, односно производњу пива. Слично данашњим бурадима у којима се чува вино, њихови корисници верују да ће производ бити квалитетнији и укуснији што је посуда дуже у употреби и да посуде коришћене у дужем временском интервалу убрзавају процес ферментације (Senior 1995: 99–100).

Здела с Ковачких њива, према својим карактеристикама (мале димензије, динамична употреба која подразумева често померање и руковање) свакако спада у „ризичну” групу посуду, односно међу оне посуде за које се може очекивати да су се релативно често ломиле. С друге стране, она нема ниједну карактеристику луксузне или престижне робе. Рађена је у уобичајеној фактури с великим количинама плеве, са слипом који, по правилу, доминира на старчевачкој керамици и представља уобичајени начин обраде површина, чији ефекат није примарно естетски, већ има сасвим практичну сврху – да смањи порозност и повећа тврдоћу (Vučković, u štampi). Форма је такође сасвим типична – посуда је заобљена, једноставних контура зидова и без икаквих кривина на профилу. Поврх тога, она је неукрашена. Ни по једној особини не одскаче од већине других посуду у типичном старчевачком асемблажу. Она је сасвим обична. Стога није могла имати неку посебну вредност, ни функционалну ни симболичну. Зашто је, онда, таквој посуди придана посебна пажња и зашто је поправљана, а не једноставно одбачена? Да би се нашао путоказ за разрешење тог питања потребно је размотрити неке елементе организације керамичке производње.

Ранонеолитска керамичка производња може се сврстати у производњу у оквиру домаћинства, у којој се керамичке посуде израђују за потребе сопственог домаћинства, а не за размену, а занатлије су жене (Vučković 2013; Vučković,

и štampi), које се могу сматрати повременим мајсторима јер израду керамике обављају у зависности и заједно с другим пословима. Веома важан фактор у оквиру такве неспецијализоване производње је сезоналност: према етноархеолошким подацима, израда керамике одвија се за време повољних временских услова у току године, али чак не мора сваке године (Arnold 1991: 92). Оптимални услови за израду керамике су суво и релативно топло време, одсуство падавина и ниска влажност ваздуха (Arnold 1985: 71). Карактеристике старчевачке керамике говоре у прилог претпоставци о сезоналности производње у зависности од временских прилика. Ранонеолитска керамика печена је у оксидационим условима, односно на отвореној ватри, што се могло обављати само у време када није било падавина (и јаког ветра); велика влажност ваздуха такође није била повољна јер отежава сушење посуда и чини га дуготрајнијим, чиме се истовремено повећава ризик од појаве пукотина и ломова, како за време сушења тако и за време печења.

Када се испитују керамички асемблажи, веома ретко се разматрају фактори као што су стопе ломљења и стопе замене.² На први поглед било би логично закључити да се посуде које се поломе одмах замене новима, па би стога стопе замене морале бити у корелацији са њиховим употребним веком. Етноархеолошка истраживања, међутим, показују сасвим другачије резултате, по којима број одбачених посуда никада није једнак броју оних које се уводе у употребу током једне године. Док је употребни век мање-више константан у јединици времена, стопе замене подложније су варијацијама, у зависности од многих фактора, међу којима се посебно истиче сезоналност, односно доступност нових посуда у различитим периодима у току године (DeBoer 1974: 341; Deal 1998: 95–96). Другим речима, уколико се нека посуда поломи у зимском периоду, она не може бити замењена новом све док не дође повољно време за израду керамике. Штавише, уколико се керамика производи једном у више година, тим пре ће доћи до „дефицита” посуда у инвентару једног домаћинства (или у тзв. керамичком цензусу), па су стога поправке биле неопходне, пре свега код посуда за свакодневну употребу.

ЗАКЉУЧАК

Пример преправљене зделе с Ковачких њива поново указује на потребу да се обрати посебна пажња на индивидуалне биографије археолошких налаза, које би нарочито помогле у разумевању природе керамичког асемблажа и његовог настанка. Мноштво керамичких налаза обично се посматра поједностављено, као јединствена целина која је у археолошки запис ушла истовремено и под сличним околностима. Поправке и преправке, с друге стране, показују да у асемблажима постоје посуде са различитим употребним веком, с продуженом или секундарном употребом, али указују и на неке праксе које доприносе укупном разумевању ранонеолитских заједница. Чињеница је да поправљена (или преправљена) здела с Ковачких њива засад представља усамљени пример.

² Стопа ломљења: учесталост ломљења посуда у јединици времена.

Стопа замене: учесталост замене поломљених или истрошених посуда у јединици времена.

То је, с једне стране, свакако последица тога што истраживачи такве примерке досад нису регистровани, али је вероватно да су они и иначе ретки. Реткост оваквих примера могла би имати везе и са евентуалном мобилношћу старчевачких заједница. Уколико се оне нису у дужем периоду задржавале на истом месту, постојала би мања вероватноћа да се посуде и кућни инвентари толико „истроше” да би настала потреба за њиховим поправкама, па би поправке представљале изоловане случајеве. Велику тешкоћу представља и чињеница да засад не постоји могућност утврђивања керамичких цензуса за период раног неолита, углавном зато што асемблажи нису инвентари домаћинства, већ су то налази ван архитектонских целина или су секундарна испуна стамбених објеката (земуница) или испуна јама, где су похрањени као отпад. Детаљнија анализа корпуса керамичких налаза са више локалитета би стога знатно помогла у регистровању динамике производње и употребе грнчарије, а тиме и других аспеката свакодневног живота ранонеолитских заједница.

ЛИТЕРАТУРА / REFERENCES:

Arnold, D. E. 1985

Ceramic Theory and Cultural Process, Cambridge: Cambridge University Press.

Arnold, P. J. III 1991

Domestic Ceramic Production and Spatial Organization: A Mexican Case Study in Ethnoarchaeology, Cambridge: Cambridge University Press.

Vieugué, J. 2013

Use-wear analysis of prehistoric pottery: methodological contributions from the study of the earliest ceramic vessels in Bulgaria (6100e5500 BC), *Journal of Archaeological Science* 41(1): 622–630.

Vuković, J. 2011

Neolithic Fine Pottery: Properties, Performance, and Function, *Journal of Serbian Archaeological Society* 26: 7–23.

Vuković, J. 2012

Early Neolithic Pottery form Blagotin, Central Serbia: A Use-Alteration Analysis, in: *Beginnings: New Research in the Appearance of the Neolithic between Northwestern Anatolia and the Carpathian Basin*, ed. R. Krauss, Tübingen: Verlag Marie Leidorf GmbH, 205–211.

Вуковић, Ј. 2013

Посуде за печење у касном неолиту: ђувечи из Винче, *Зборник Народној музеја* (Београд) 21/1: 129–144.

Vuković, J. 2015

Secondary Use, Reuse and Recycling of Ceramic Vessels: Evidence from Late Neolithic Vinča, *Архаика* 3: 111–126.

Vuković, J. (u štampi)

Studije keramike: teorija i metodologija u analizama грнчарије u arheologiji.

Вуковић, Ј., Витезовић, С. и Милановић Д. 2016

Павловац – Ковачке Њиве – неолитски хоризонти, у: *Археолошка истраживања на аутојоују Е75 (2011-2014)*, ур. С. Перић и А. Булатовић, Београд: Археолошки институт, 167–204.

Deal, M. 1998

Pottery Ethnoarchaeology in the Central Maya Highlands, Salt Lake City: The University of Utah Press.

DeBoer, W. E. 1974

Ceramic Longevity and Archaeological Interpretation: An Example from Upper Ucayali, Peru, *American Antiquity* 39 (2): 335–343.

Dooijes, R. and Nieuwenheijse, O. 2009

Ancient repairs in archaeological research: a Near Eastern perspective, in: *Holding It All Together: Ancient and Modern Approaches to Joining, Repair and Consolidation*, eds. J. Ambers et al., London: Archetype Publications, 8–12.

Kopytoff, I. 2000

The Cultural biography of things: Commodization as a process, in: *Interpretive Archaeology*, ed. J. Thomas, London and New York: Leicester University Press, 377–397.

Senior, L. M. 1995

The Estimation of Prehistoric Values: Cracked Pot Ideas in Archaeology, in: *Expanding Archaeology*, eds. J. M. Skibo, W. H. Walker and A. E Nielsen, Salt Lake City: University of Utah Press, 92–110.

Shott, M. J. 1989

On Tool-Class Use Lives and the formation of Archaeological Assemblages, *American Antiquity* 54 (1): 9–30.

Shott, M. J. 1996

Mortal Pots: On Use Life and Vessel Size in the Formation of Ceramic Assemblages, *American Antiquity* 61 (3): 463–482.

Skibo, J. M. 1992

Pottery function: A Use Alteration Perspective, New York: Plenum Press.

Schiffer, M. B. 1983

Toward the Identification of Formation Processes, *American Antiquity* 48(4): 675–706.

Schiffer, M. B. 1987

Formation Processes of the Archaeological Record, Albuquerque: University of New Mexico Press.

Schiffer, M. B. and Skibo, J. M. 1989

A Provisional Theory of Ceramic Abrasion, *American Anthropologist* 91(1): 101–115.

Urem-Kotsou, D. et al. 2002

Birch-tar at Neolithic Makriyalos, Greece, *Antiquity* 76: 962–967.

REPAIRS AND EXTENDED USE OF CERAMIC VESSELS: AN EXAMPLE OF AN EARLY NEOLITHIC BOWL FROM KOVAČKE NJIVE

SUMMARY

There is still not enough information in archaeological literature about examples of repairs and modifications of ceramic vessels, especially from the Early Neolithic period. The bottom of an Early Neolithic bowl from Kovačke Njive shows intensive traces of abrasion (Fig. 2). The initial surface with a coating was removed completely and represents a patch originated from abrasive action. The entire bottom was flattened, with a multitude of depressions and dents; they were created by the burning of organic inclusions and are cavities that occurred during the firing of the vessel or, possibly, were the result of larger mineral inclusions that fell out during the process of abrasion. At the same time, mineral temper (sand grains) is visible in a part of this zone, it remained in the vessel's wall and are protruded, in relation to the clay body. Individual, different traces are visible on the edge of the zone of damage, which is usual for the periphery of the abraded zone. These are deeper, sharp, vertical, parallel notches on the transition from the bottom to the side of the vessel, but also quite shallow, parallel horizontal notches on the bottom's edge. Considering that the abrasive process implies movement, during which either the ceramics or the abrasive or both are in motion, the different orientation and intensity of marks can also be an indication of the changing position of the vessel during the activity in which the traces were created. Abrasion on the bottom was created by the rubbing of an abrasive tool against the vessel, wherein the vessel had to be firmly held upside down. That means it was not the result of inflicted damage, but of a repair operation (curation).

The bowl belongs to a group of vessels intended for serving and eating, which can be expected to have been broken relatively frequently. Early Neolithic ceramic production was non-specialised, which means that manufacturing took place in suitable weather conditions. Moreover, the ethno-archaeological research shows that the replacement rates also depended, among other things, on seasonal variations in the availability of vessels. Therefore, the repairs can be explained with the lack of availability of new vessels, because of which it was necessary to extend the damaged vessel's use life.

Вера Д. КРСТИЋ
Народни музеј у Београду

ОРНАМЕНТИСАНЕ АПЛИКАЦИЈЕ ОД ЗЛАТА СА НЕКРОПОЛЕ КОД ТРЕБЕНИШТА ИЗ НАРОДНОГ МУЗЕЈА У БЕОГРАДУ

Апстракт: У раду су представљени бројни делови орнаментисаних апликација од злата са некрополе код Требеништа, у близини Охридског језера, који се чувају у Народном музеју у Београду. Овакве апликације познате су и са других налазишта широм Македоније. Најчешћи мотиви на њима су розета, листови палмете, лотос, концентрични кругови, преплет, симболи који имају више значења, па се њихов религиозни или магични садржај може различито тумачити. Осим апликација, у раду се помиње Вулићево предавање на Народном универзитету 1930. године, у којем представља „предмете неоцењиве вредности“ и говори о „великој златној вазни са особитим орнаментима сфинга, Медуза и класичних ратника на коњима.“ Шта се догодило са златом које је Вулић видео и да ли је могуће да је то био само краткотрајни сјај услед повећаног површинског присуства калаја, у специфичном односу са бакром и другим металима, који је због наглих атмосферских промена постао зелена патина? То су питања која су у раду остала отворена. Изнели смо претпоставку и идеју да су листићи танке златне фолије, пронађени у гробу VIII, прекривали кратер или неке његове делове – обод, дршке или приказе Медузе. У раду је објављена и до сада непозната делтоидна златна плочица, *epistomion*, из гроба VIII.

Кључне речи: Требениште, орнаментисане апликације од злата, *epistomion*, розета, лотос-палмета, *злајина ваза*, богатство, моћ

Године 2018. навршава се сто година од случајног открића некрополе код Требеништа, у близини Охридског језера. Давне 1918. године, у време Првог светског рата, приликом вађења камена за оправку путева, бугарски војници су наишли на гробове са богатим прилозима: златне маске и рукавица, златни и сребрни накит, грчка ратничка опрема и оружје, сребрне и бронзане посуде и др.¹

Некропола је касније у више наврата истраживана. Од 1930. до 1934. године ископавања је водио Н. Вулић, када је открио шест тзв. богатих гробова

1 Бугарски војници су открили гробове означене римским бројевима од I до V, а бугарски археолози ископали су још два гроба – VI и VII. Материјал из ових гробова данас се чува у Националном музеју у

и девет гробова са скромнијим прилозима.² Успешна истраживања обављали су В. Лахтов и Ј. Кастелиц 1953. и 1954. године (Лахтов и Кастелиц 1957: 5–58), а најновија ископавања, недалеко од Требеништа, П. Кузман у периоду од 2000. до 2002. године.³ Мада је некропола откривена давно, богати, разноврсни и импресивни предмети од злата, сребра и бронзе и даље изазивају велику пажњу и занимање стручњака и публике. У првом реду, то су златне маске, сандале и бронзани кратер, који се јединственошћу и начином украшавања истичу и надмашују све друге налазе са некрополе (Vasić 1987; Поповић 1961; Teodosiev 1998; Teodosiev 2000; Бабић 2004). У овом раду посебно ћемо се осврнути на бројне делове орнаментисаних апликација од злата, који се чувају у Народном музеју у Београду.

Гроб VIII У овом гробу, за који се сматра да је припадао мушкарцу, међу налазима су биле пронађене маска, затим пар сандала и рукавица за десну руку, од танког златног лима (сл. 1).⁴ Орнаментисане златне апликације налазе се на сребрним пехарима, ритону, као и на бронзаном шлему. Из гроба потиче и „нешто позлаћених сребрних листића“ (Вулић 1932: 19–22, 11–12, сл. 9). Заправо, реч је о врло танким изгужваним и доста уситњеним листићима златне фолије, са траговима горења. На појединим комадима видљиве су перфорације за качење. Поједини листићи су без одређене орнаментике – на једном од њих сачуван је мотив издуженог листа палмете, какав се јавља на сандалама и дршци кратера, на другом је видљива цикцак линија (сл. 2, 3). Овим апликацијама можемо придодати још једну групу фрагмената од изгужване танке златне фолије, за које немамо податке из које гробне целине потичу (сл. 4). Фрагменти су са нејасном орнаментиком, неки имају перфорације за качење, поједини су горели, али по боји и дебљини злата могу да одговарају фрагментима пронађеним у овом гробу.

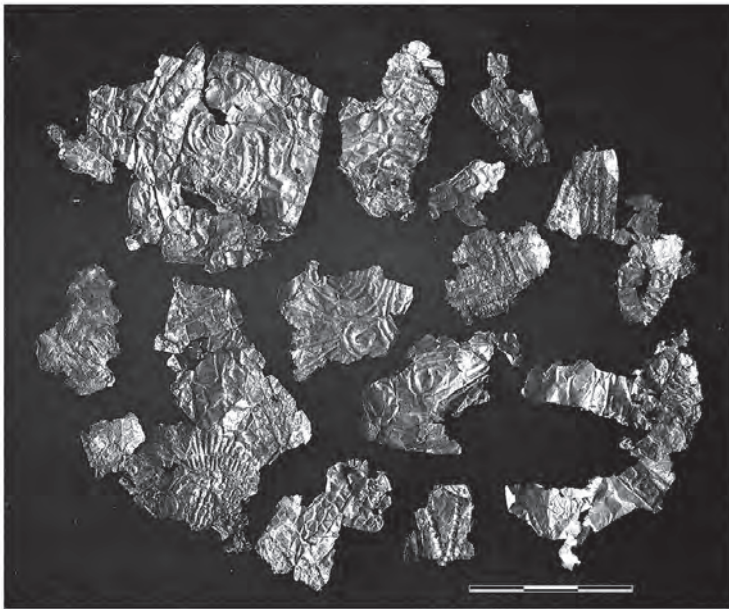
У оквиру налаза из гроба VIII, заједно са рукавицом је инвентарисана до сада необјављена оштећена златна плочица делтоидног облика, са утиснутим кругом на средини. Плочица је дугачка око 12 cm. Овакве плочице од злата или сребра – *epistomion*, проналажене су у гробовима и мушкараца и жена, а користиле су се за покривање уста покојника (сл. 5). Плочице су познате и са других налазишта на територији Македоније – са локалитета Горна Порта (Кузман 2013: 459, 466), из гроба код Речице (Vasić 1996: 146; Бабић 2004: 68), са некрополе Милци код Ђевђелије (Хусеновски 1987: 75–83), Архонтико–Јаница (Dell Socorro 2012: 59), Синдос (Choumouziadis 1997?: fig 63) и др.

Софији (Filow and Schkorpił: 1927).

- 2 Ревизиона ископавања и нова истраживања спровео је др Никола Вулић, у периоду од 1930. до 1934. године. Богати гробови означени су римским бројевима од VIII до XIII, а сиромашни арапским од 14 до 22. Археолошки материјал са ових истраживања чува се у Народном музеју у Београду (Вулић 1932: 1–41; Вулић 1933: 1–31; Вулић 1934: 87–104).
- 3 Од 2000. до 2002. године, Паско Кузман је обавио систематска археолошка истраживања на локалитету Горна Порта. Првих осам гробова, са најранијих истраживања, су са локалитета Сува чешма, док гробови са ознакама од IX до XIII, гробови са скромнијим прилозима и гробови откривени 1953. и 1954. године припадају локалитетима Три чељести и Вргуљка (Кузман 2013: 432). На локалитету Горна Порта, П. Кузман је открио 147 гробова и гробница из различитих периода. Посебно су значајни гробови 132 и 127 и гробница 1, који припадају периоду VI/V века пре н.е. (Кузман 2013: 447–467)., осим слика 7 и 10
- 4 За потребе овог рада предмете и фотографије је скенирао и обрадио С. Трипковић осим слика 7 и 10 које је скенирао Ј. Бериман.

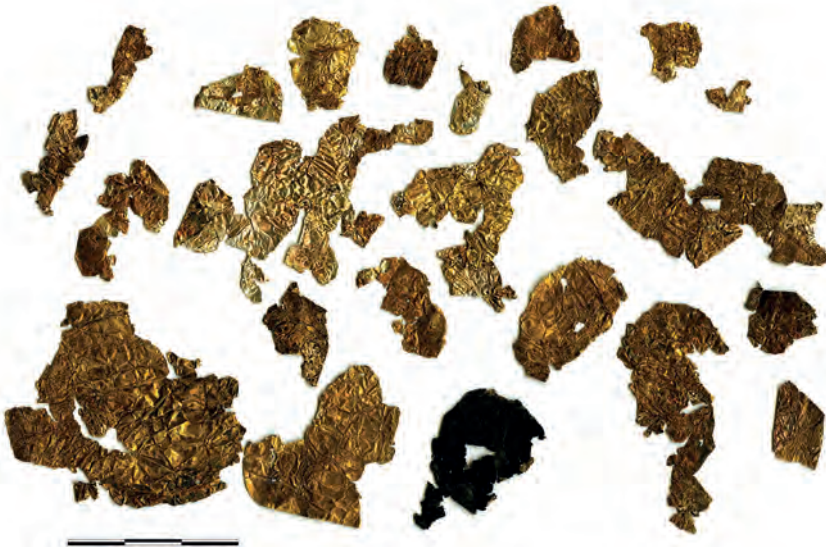
Сл. 1 Ископавања гроба VIII 1930. године, проналазак златне сандале у присуству полицијског службеника и жандарма (фото: Народни музеј у Београду)
Fig. 1 Excavation of grave VIII, 1930, discovery of a gold sandal in the presence of a police officer and a gendarme (photo: National Museum in Belgrade)

Сл. 2 Делови златне фолије, гроб VIII (према: Вулић 1932: сл. 9)
Fig. 2 Pieces of gold foil from grave VIII (after: Vulić 1933: fig. 9)

Сл. 3 Делови златне фолије, гроб VIII (фото: Народни музеј у Београду)
Fig. 3 Pieces of gold foil from grave VIII (photo: National Museum in Belgrade)

Сл. 4 Делови златне фолије, неодређена гробна целина
(фото: Народни музеј у Београду)
Fig. 4 Pieces of gold foil from an undetermined grave unit
(photo: National Museum in Belgrade)

Гроб IX Осим златне маске украшене мотивом преплета по рубу, овај гроб није садржао друге налазе од орнаментисаног златног лима.

Гроб X У овом гробу жене налазило се више фрагмената орнаментисаних златних апликација, који су по открићу протумачени као делови златних сандала (Вулић 1933: 7, сл. 3, 4). Сачувана су два већа фрагмента са мотивом розете – у њиховом центру се налази умбо, око којег се шири шест листова бадемасте форме. На једном од њих, од розете се наставља низ мањих кругова, који је са обе стране оивичен бадемастим листићима. Фрагмент је на рубу украшен утиснутим мотивом преплета (сл. 6).

На трећем већем фрагменту утиснут је мотив лотос-палмете. Латице лотоса су благо извијене, а три унутрашње имају облик заобљеног палметиног листа. Горњи руб је украшен орнаментом у виду преплета (сл. 6).

Из гроба потичу и фрагменти веће розете са осам издужених латица, какву помиње Филов на једној позлаћеној сандали, због чега је Вулић све ове фрагменте протумачио као делове две сандале (Fillow 1927: Abb. 23; Вулић 1934: 9) (сл. 7).

Гроб XII Гроб садржи скромне налазе и у њему није било ни бронзаних ни сребрних посуда. Пронађено је нешто мало златног накита и ситних фрагмената златног лима, који су опет протумачени као делови сандале (Вулић 1933: 5–8, сл. 5). Већи очувани фрагмент представља мању апликацију у виду розете са 16 латица (сл. 8). Овакве апликације могле су да се користе за покривање очију преминулог, као што је случај на локалитетима Горна Порта, Синдос и др., или као украс на ратничкој опреми, као на шлему из гроба VIII.

Гроб XIII Из овог гроба потиче више фрагмената златног лима. Већина је украшена истим мотивом какав се јавља на плочици из гроба X. Данас, када се споји већина делова златног лима које је објавио Вулић (Вулић 1934: 6, сл. 1–3) (сл. 9) добијају се две правоугаоне плочице дугачке по 26 cm и широке 4,5 cm (сл. 10). Мотив који се на њима јавља је шаблонски – розета са шест листова бадемасте форме, а потом се наставља низ од десет мањих кругова, са обе стране оивичен бадемастим листовима. На самим рубовима плочица непотпуно су утиснути концентрични кругови.

Од треће плочице сачуван је фрагмент са розетом у виду шест бадемастих листова, а у низу се наставља мотив лотос-палмете (сл. 11). Овакав мотив се јавља и на фрагменту плочице из гроба X.

Као што смо рекли, овакве златне апликације познате су са некропола широм Македоније, из области око Солуна (Вергина, Пидна, Неа Михањона и др.), Халкидика (Месимери, Агија Параскеви и др.), из охридске области, Прилепа, Тракије (Papadimitriou 1995: 189; Chourmouziadis 1997?: fig 65). Како је чисто злато веома меко и растегљиво, неколико грама овог племенитог метала могло је да се искуцава и претвори у велики лист дебљине од неколико милиметара.⁵ Такви листови били су погодни за прављење апликација на дрвету, металу, стаклу, керамици и др. (Chourmouziadis 1997?: 70).

5 Стручњаци су израчунали да унца злата (28,3 g) може да се развуче у дужину од 40 миља (64,4 km). Практично, од унце злата може да се направи жица дужа него што је растојање од Атине до храма Посејдона на Суниону (Chourmouziadis 1997?: 70).

Сл. 5 Плочица делтоидног облика од злата – *epistomion* (фото: Народни музеј у Београду)
Fig. 5 Deltoid-shaped plaque of gold – an epistomion (photo: National Museum in Belgrade)

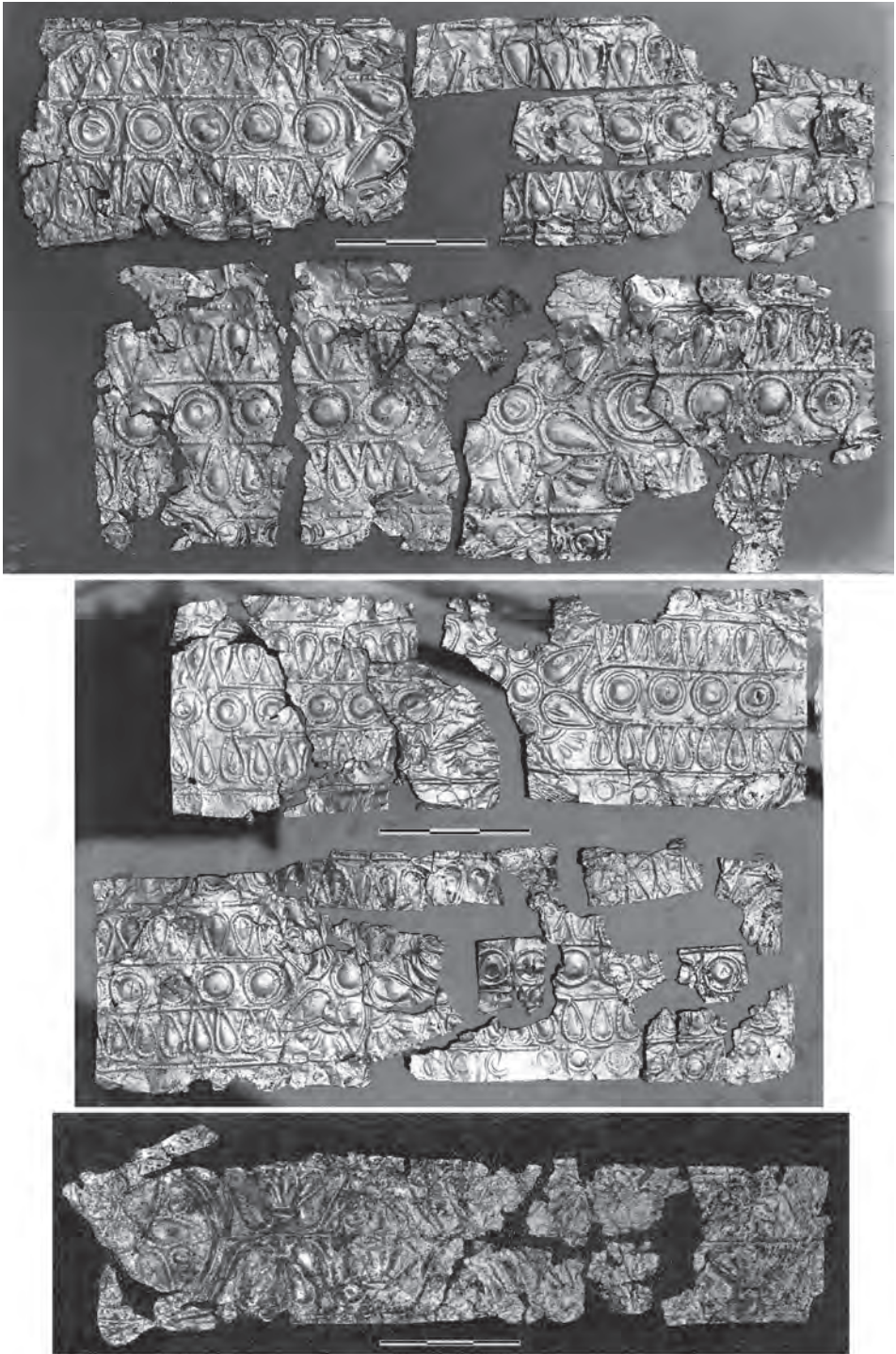
Сл. 6 Апликације, гроб X (фото: Народни музеј у Београду)
Fig. 6 Applications from grave X (photo: National Museum in Belgrade)

Сл. 7 Апликација, гроб X
(фото: Народни музеј у Београду)
Fig. 7 Application, grave X
(photo: National Museum in Belgrade)

Сл. 8 Апликација у виду розете, гроб XII
(фото: Народни музеј у Београду)
Fig. 8 Application with a rosette, grave XII
(photo: National Museum in Belgrade)

Сл. 9 Апликације, гроб XIII (према: Вулић 1934: сл. 1–3)

Fig. 9 Applications, grave XIII (after: Vulić 1934: figs. 1–3)

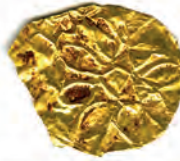

Сл. 10 Апликације, гроб XIII (фото: Народни музеј у Београду)
Fig. 10 Applications, grave XIII (photo: National Museum in Belgrade)

Сл. 11 Део апликације са мотивом лотос-палмете, гроб XIII
(фото: Народни музеј у Београду)

Fig. 11 Part of an application with the motif of a palmetto spray, grave XIII
(photo: National Museum in Belgrade)

Сл. 12 Апликација у виду розете, неодређена гробна целина
(фото: Народни музеј у Београду)

Fig. 12 Application with a rosette from an undetermined grave unit
(photo: National Museum in Belgrade)

Међу нашим налазима из Требеништа, по дебљини се могу издвојити две врсте златних апликација. Првој би припадале врло танке, скоро лепршаве фолије (гроб VIII), које су лако приањале на посуду или други предмет. У другој групи су лимови/апликације нешто веће дебљине, са разноврсним утиснутим орнаментима. Мотиви који су утискивани били су шаблонски, понављали су се, а у зависности од места аплицирања и примене, плочице су се лако секле. Розета, листови палмете, лотос, концентрични кругови, преплет најчешћи су мотиви на плочицама из Требеништа, као и са налазишта из Македоније. Сви ови симболи имају више значења, па се њихов религиозни или магични садржај може различито тумачити. Најчешћи орнамент – розету, Филов назива *звезда* (Filow 1927: 24, Abb. 20), док нас други аутори упућују на стилизовани мотив сунца и култ Сунца (Хусеновски 1987: 16; Кузман 2013: 455).

Различита су схватања о примени коју су апликације имале. Вулић их је протумачио као сандале, мада је мало вероватно да је тако велики број сандала био полаган у гробове, а и фрагменти не формирају облик стопала. Друга, нама прихватљива мишљења указују на то да су апликације имале више намена – коришћене су за покривање делова лица и тела приминулог, пришиване су на одећу или су служиле за украшавање металних посуда и ратничке опреме, као што је бронзани шлем из гроба VIII. Како са локалитета Требениште

намамо поуздане теренске податке о положају предмета у гробу, осим цртежа за неке од њих,⁶ одређене податке можемо добити на основу сличности са налазима из области Солунског залива, а посебно са некрополе Синдос (Васић 1987: 731; Васић 1996: 143–148). Уместо маске, у гробовима у Синдосу је, осим епистомиона, коришћена већа златна плоча четвртастог или издуженог облика, која је стављана преко уста покојника, док је у једном случају на очима пронађен листић украшен розетом (Paradimitriou 1995: 188). Можда су мање розете, једна из гроба XII, а друга из неодређене гробне целине (сл. 8, 12), имале овакву примену. Такође, у Синдосу је констатовано да су апликације биле пришиване на одећу покојника, а мање перфорације на појединим фрагментима из Требеништа на то указују. Та одећа је вероватно коришћена за потребе погребног ритуала и култа. Тако је у Вергини одећа украшена златом била положена у ковчежић (Andronikos 1978: 50), а на цртежима гробова II, III, IV и VI из Требеништа видимо да су апликације биле пронађене у великом бронзаном суду смештеном у висини ногу, док су у гробу X биле у нивоу груди покојника (Filow 1927: 5–23; Stibbe 2003: 18–41).

Најинтересантнији податак је да Вулић, у предавању на Народном универзитету новембра 1930. године, неколико месеци након открића, помиње да је кратер био од злата: „Пронашао сам неколико предмета неоцењиве вредности. У првом реду ради се о једној великој златној вазни са особитим орнаментима сфинга, Медуза и класичних ратника на коњима, затим о једној златној масци каква се ставља мртвацима, најзад о једном трonoшцу особите пластике, те о најдрагоценијем, једној сандали са невероватно лепим орнаментима. Други прекрасни златни предмет је једна вазна. Њена лепота састоји се у необично и психолошки чудно оцртаним орнаментима“ (*Илустрировано време* 39, 22. XI 1930: 982). Уколико прихватимо да је цитат веродостојан, интересантно је то што овај податак ни сам аутор више нигде не помиње, као ни каснији истраживачи.

Данас, након толико времена, током којег је кратер из Требеништа имао више конзервација и чишћења, па су одређени подаци заувек изгубљени, ова информација је важна и корисна јер нас наводи на различита тумачења појма *златна вазна* и даје нам могућност да изнесемо одређене претпоставке и идеје. Једно од тумачења појма *златна*, које је потврђено анализама легуре током рестаурације,⁷ је повећано површинско присуство калаја. Сматра се да је овом методом, односно употребом специфичног односа калаја, бакра и других метала, уметник покушао да добије посебан, светлослатни изглед површине посуде (Ферети 2011: 120–125), што су показала и експериментал-

6 Немамо цртеже за све гробне целине. Стибе, након анализе фотографија са најранијих истраживања Требеништа, изражава сумњу у тачност цртежа (Stibbe 2003: 15–17).

7 Рестаурацију кратера радили су италијански стручњаци из Специјалне дирекције за археолошка добра у Риму, у периоду од 2007. до 2010 године, а хемијске анализе тим из хемијских института из Рима и Пизе. Изузетни резултати трогодишњег рада великог стручног тима, из различитих италијанских установа, праћен је изложбом и каталогом *Италија и рестаурација величанствене крајера. Кнежевско благо Народној музеја*. Изложба је била најпре предствљена у Риму (од 11. децембра 2010. до 6. фебруара 2011. године), потом у Падови (од 11. фебруара до 13. марта 2011. године) и у Београду (од маја 2011. до априла 2012. године).

на истраживања неких фаза израде кратера (Пулитани 2011: 96–101). Овакав ефекат створен је и код нешто млађег кратера из Дрвенија (Археолошки музеј у Солуну), на коме је због односа легираних елемената (калаја и бакра) сачувана златна боја. Питање је шта се догодило са сјајем злата који је Вулић видео и да ли је могуће да је за кратак период од проналаска до прве конзервације и публикавања 1931. године, услед нагле промене атмосферских услова, кратер добио зелену патину. Чини нам се да је ова претпоставка нереална јер је за стварање бакарне патине потребно дуже време.

Наша идеја је да су листићи златне фолије, који су пронађени у гробу VIII, прекривали кратер или неке његове делове – обод, дршке или представе Медузе. Свакако постоје аргументи против овакве претпоставке, а један од њих је цртеж основе гроба, који нам указује на то да су фрагменти златне фолије били пронађени у висини груди покојника, недалеко од мача, али далеко од посуде (Вулић 1930: сл. 3). Нажалост, подршку не добијамо ни посматрањем сличних посуда из истог периода – кратера из гроба I са исте некрополе (Национални музеј у Софији), нешто млађег монументалног кратера из Викса (Музеј Шатијон, Француска) и данас све више помињаног кратера из Корешнице (Метрополитен музеј, Њујорк), који представљају најприближније до сада пронађене примере за аналогију нашег кратера. У гробу I, из којег потиче кратер са фризом на коме су приказане краве, на супротном крају у односу на посуду налазиле су се златне апликације веће дебљине и богато декорисане. Да ли су ови листићи били украс на кратеру или на некој другој посуди или предмету из овог гроба – амфори, ојнохои, оплата на огледалу, корицама или дршци мача, данас се тешко може одредити.

Аргумент који иде у прилог нашој идеји је сазнање да велике посуде од злата Грцима нису биле стране. Херодот, након посете Делфима око 447. године пре н.е., помиње своју задивљеност уметником који је начинио велике златне и сребрне посуде, као и златне ћупове за вино, које је лидијски краљ Крез поклонио светилишту у Делфима, а које су коришћене у пролећним светковинама у част Аполона (Херодот, I.51). Украшавање посуда златним апликацијама заступљено је и на сребрним пехарима и ритонима са некрополе у Требеништу, на којима се налази тзв. љуспасти орнамент, односно комбиновани мотиви неразвијеног лотосовог цвета и палмета, који се сматра типичним за јонски уметнички круг (Поповић 1966: 23–29). Порекло ових посуда Љ. Поповић тражи на истоку, у Персији и још даље, у Асирији, што потврђује бројним аналогијама, као што су оне из Старе Загоре у Тракији и из гробнице Седморо браће у јужној Русији (Поповић 1958: 149–154). Такав мотив познат је и са златне апликације на сребрној *phiale*-и *mesomphalos*, пронађеној у кнежевском гробу код Новог Пазара.

Корени интересовања и потребе за коришћењем племенитих метала, прихватање нових техника, облика, као и примена разноврсних орнамената могу се објаснити контактима Грка са народима на истоку, првенствено у моћној Персији, али и са Скитима, чији су владари своје дворове испуњавали раскошем, луксузом и богатством. Васић напомиње да је продор Персијанаца у Европу, у другој половини VI и почетком V века пре н.е., имао позитиван

економски утицај на област Охридског језера, јер су се грчки трговци, али и мајстори-уметници, који су луксузно посуђе углавном и правили за варваре, сада оријентисали ка северозападним суседима (Васић 1987: 732, 733). О томе ко су били ти северозападни суседи, данас постоје различита мишљења. Њихова етничка и културна припадност су и даље отворена питања, али је општеприхваћено да се ради о појединцима са посебним, високим друштвеним статусом. Без обзира на то да ли је реч о аутохтоним племенским поглаварима – кнежевима (Васић 1987; Stibbe 2003) или о групи економски издвојених појединаца, који су своје богатство и престиж стицали контролом размене у прелазним зонама – тзв. заједницама на вратанцима (Бабић 2004), свакако се ради о становништву које је, макар само за чин сахране, а можда и у веровању у загробни живот, било убеђено у снагу и моћ злата. Јер је злато, као сјајан жути метални елемент, привлачило људе од давнина, још пре него што су почели да цене његове економске вредности и да га промишљено користе, а и данас се злато сматра племенитим металом зато што је ретко, издржљиво, што пркоси времену и што је његова лепота вечна, о чему нам сведоче и ови налази из Требеништа.

ИЗВОРИ / SOURCES:

Херодот

Херодотова историја, са старогрчког превео Милан Арсенић, Нови Сад: Матица српска.

Илустрировано време, бр. 39, 22. XI 1930: 982.

ЛИТЕРАТУРА / REFERENCES:

Andronikos, M. 1978

The finds from the Royal Tomb at Vergina, in: *Treasures of Ancien Macedonia*, ed. K. Ninou, Athens: Archaeological Museum of Thessaloniki, 48–57.

Бабић, С. 2004

Полаварство и јолис. Старије језовено доба централној Балкана и јрчки свети, Балканолошки институт, Посебна издања 81, Београд: Српска академија наука и уметности.

Vasić, R. 1987

Ohridska oblast, u: *Praistorija jugoslavenskih zemalja V (željezno doba)*, ur. M. Vukić, Sarajevo: Svjetlost i Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, 724–737.

Васић, Р. 1996

Требениште и Синдос, *Зборник Народној музеја* (Београд) 16-1: 143–148.

Вулић, Н. 1932

Један нов гроб код Требеништа, *Гласник Скојској научној друштва* 11 (1931): 1–41.

Вулић, Н. 1933

Нови гробови код Требеништа, *Сјоменик Срјске краљевске академије* 76, други разред: 1–31.

Вулић, Н. 1934

Нови гробови код Требеништа, *Сјоменик Срјске краљевске академије* 77, други разред: 87–103.

Кузман, П. 2013

Архајскиот период во Македонија, у: *Македонија милениумски културно-историски факти* 1, ред. П. Кузман, Скопје: Универзитет Евро-Балкан, 431–462.

Лахтов, В. и Кастелиц, В. Ј. 1957

Нова истражувања на некрополата „Требениште“ 1953–1954, *Лихниг* 1: 5–58.

- Papadimitriou, G. A. 1995**
Nekropola Trebenište u svetlu arheoloških otkrića u Sindosu, Magistarska teza, Filozofski fakultet, Univerzitet u Beogradu.
- Поповић, В. 1966**
 О пореклу грчких архајских предмета из некрополе код Требеништа са посебним освртом на проблем златних маски, *Сџаринар* (н.с.) 15–16 (1964–1965): 15–29.
- Поповић, Љ. 1958**
 Сребрно посуђе из некрополе код Требеништа, *Жива антика* 8, св.1: 149–154.
- Пулитани, Ђ. 2011**
 Експериментално истраживање неких фаза израде кратера, у: *Италија и ресџаурација величансџвеној крајџера*. Кнежевско блајо Народной музеја, ур. Т. Цвјетићанин, Београд: Народни музеј у Београду: 96–102.
- Socorro, N. del 2012**
 Social Status as Reflected through Metal Objects Found in Archaic Burials from Macedonia, *Haemus Journal* 1: 57–69.
- Stibbe, C. 2003**
 Trebenishte. The Fortunes of an Unusual Excavation, *Studia Archeologica* 121: 7–152.
- Teodosiev, N. 1998**
 The Dead with Golden Faces: Dasaretian, Pelagonian, Mygdonian and Beotian Funeral Masks, *Oxford Journal of Archaeology* 17(3): 345–367.
- Teodosiev, N. 2000**
 The Dead with Golden Faces. II Other evidence and Connections, *Oxford Journal of Archaeology* 19(2): 175–210.
- Ферети, М. и др. 2011**
 Анализе легура у: *Италија и ресџаурација величансџвеној крајџера*. Кнежевско блајо Народной музеја, ур. Т. Цвјетићанин, Београд: Народни музеј у Београду: 120–126.
- Filow, D. V. and Schkorpil, K. 1927**
Die Archaische Nekropole von Trebenishte am Ochrida-see, Berlin und Leipzig: Bulgarisches National Museum in Sofia.
- Хусеновски, Б. 1987**
 Војнички гроб од некрополата Милци кај Гевгелија, *Кулџурно наследсџво* (Скопје) 11: 75–83.
- Chourmouziadis, Ch. G. 1997?**
The Gold of the World, Athens: Kapon editions.

GOLDEN ORNAMENTED APPLICATIONS FROM THE NECROPOLIS NEAR TREBENIŠTE FROM THE NATIONAL MUSEUM IN BELGRADE

SUMMARY

The year 2018 marks a century since the discovery of the necropolis near Trebenište in the vicinity of Lake Ohrid. The first graves were discovered accidentally by Bulgarian soldiers (I– V), and Bulgarian archaeologists uncovered the next two graves VI and VII. In the period from 1930 to 1934, N. Vulić excavated the necropolis and discovered six, so-called rich graves (VIII– XIII) and seven so-called poor ones (14–22). The material from these explorations is kept in the National Museum in Belgrade. Further excavations were carried out on the necropolis by V. Lahtov and J. Kestelec in 1953 and 1954, and the most recent research not far from Trebenište were done by P. Kuzman in 2002 and 2003.

Although the necropolis was discovered long ago, the rich, diverse and impressive finds made of gold, silver and bronze from the VI c.BP draw great attention and interest among experts and the public. In this paper, we examine the numerous parts of ornamented applications of gold from the National Museum's collection. The motifs that appear on them are schematic – rosettes with six almond-shaped leaves, followed by a series of ten small circles enclosed on both sides with almond-shaped leaves. The motif of a palmetto spray may occur in the series (Fig. 7). The rims of the little plaques can be decorated with a braid or concentric circles (Figs. 6, 10). The paper also presents a so far unknown deltoid golden plaque, an *epistomion* from grave VIII (Fig. 5).

Such applications are known from necropolises throughout Macedonia, from the region around Thessaloniki, Chalcidice, the region of Ohrid, Prilep and Thrace (Кузман 2013; Васић 1996). There are various interpretations regarding what purpose the small plaques served. Vulić believed they were sandals (Вулић 1933: 5–8; Вулић 1934: 9), and another view, which is acceptable to us, is that the applications were multi-purpose – they were sewn on garments, attached to military equipment or they were used to cover parts of the face of the deceased.

For their possible function important is to mention Vulić's lecture at the National University in 1930, at which he presented *objects of incalculable value* and spoke about *a big golden vase with unique ornaments depicting sphinxes, Medusas and classical warriors on horseback* (Илустировано време 39, 22. XI 1930: 982). This information is very useful because it is conducive to different interpretations of the notion of the *golden vase* and gives us the opportunity to put forward certain assumptions and ideas. One of the interpretations of the notion of *golden*, attested in the analyses of the alloys during the restoration of the vessel by Italian experts, is the increased surface presence of tin and its specific relation with copper and other metals, whereby the artist attempted to lend a particular – pale golden appearance to the surface of the vessel (Fereti 2011: 120–125; Pulitani 2011: 96–101). Our assumption is that the leaves of golden foil that were found in grave VIII, covered the crater or at least some parts of it – the rim, handles or the Medusas.

Мирослав Б. ВУЈОВИЋ*Универзитет у Београду, Филозофски факултет – Одељење за археологију***КАДИОНИЦА ИЗ НАРОДНОГ МУЗЕЈА У БЕОГРАДУ***

Апстракт: Рад је посвећен предмету од бакарне легуре, који се чува у Касноантичкој збирци Народног музеја у Београду. Иако објављиван у више наврата и датован у касноримски период, питање његовог порекла, функције и стилско-хронолошког опредељења није у потпуности разјашњено. Заправо, није реч о касноантичком канделабру, како је првобитно протумачен, већ о кадионици (*thymiaterion*) посебног типа, који је карактеристичан за период позног IV и раног III века пре н.е. Кадионица потиче са непознатог налазишта, а израђена је од три засебно ливена дела – трonoжног постоља, тордираног тела и горњег дела у облику калотастог реципијента са правоугаоним ободом, на коме су аплициране пластично моделоване фигуре птица. У калотастом удубљењу реципијента кадионице паљен је тамјан (*olibanum*) увожен са истока. Према стилским и типолошким карактеристикама (тип *Ambrosini ZL5*), кадионица из Народног музеја одговара тореутској традицији западног Медитерана, односно етрурско-италском културном кругу хеленистичког раздобља.

Кључне речи: кадионица, *thymiaterion*, бакарна легура, Италија, Етрурци, Народни музеј у Београду, тамјан

Од далеке 1961. године, у Касноантичкој збирци¹ Народног музеја у Београду чува се предмет од бакарне легуре (сл. 1–7), који је првобитно идентификован као касноантички канделабар (Јеличић 1964; Поповић и др. 1969: 150,

* Овај текст је настао као резултат рада аутора на пројекту *Романизација, урбанизација и трансформација урбаних центара цивилној, војној и резиденцијалној карактера у римским провинцијама на јилу Србије* (бр. 177007), који финансира Министарство науке, просвете и технолошког развоја Републике Србије.

1 Предмет је заведен у поменутој збирци под инвентарским бројем IV 698. Најсрдачније и овом приликом захваљујем колегиници Јелени Кондић, кустосу Народног музеја у Београду у пензији и некадашњем руковооцу Касноантичке збирке, која ми је својевремено омогућила детаљнији преглед и увид у музејску документацију.

kat. 314).² Израђен је техником ливења од три засебна дела: треножног постоља, тордираног стабла и горњег дела у облику калотастог реципијента са правоугаоним ободом (висина: 31,5 cm; ширина реципијента: 6,8 cm; тежина 615 g). Постоље је моделовано у виду три међусобно спојене животињске ноге са лављим шапама, ослоњеним на профилисани постаменте који наликују на базу јонског стуба (сл. 1, 4). Испод спојева ногу постављени су стилизовани трокраки листови (бршљан, винова лоза, смоква) који, осим плитког жлеба који уоквирује ивицу са унутрашње стране (сл. 2), немају приказану нерватуру или друге детаље.

Сл. 1 Кадioniца (*thymiaterion*) из Народног музеја у Београду (фото: В. Илић)
Fig. 1 The censer from National Museum in Belgrade (photo: V. Ilić)

Сл. 2 Кадioniца, детаљ постоља (фото: В. Илић)
Fig. 2 The censer, detail of tripod stand (photo: V. Ilić)

Сл. 3 Кадioniца, трагови реконструкције (фото: В. Илић)
Fig. 3 The censer, detail, traces of reconstruction (photo: V. Ilić)

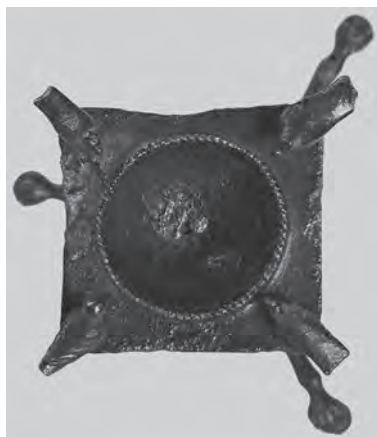
² Чишћење и конзервацију овог предмета обавила је Ђ. Стојановић-Габричевић у конзерваторској лабораторији за метал у Народном музеју у Београду; Јеличић 1964: 151.

Стабло се незнатно сужава од дна према врху, који је проширен у виду стилизованог капитела. Дуж читаве висине, украшено је плитким спиралним урезима, чиме је постигнут утисак тордирања. На стаблу су, на два места, приметни трагови поправке калајним лемом (сл. 3), што је уочено и на једној ноzi постоља (сл. 4) (Јеличић 1964: 151).³

Сл. 4 Кадионица, детаљ (фото: В. Илић)
Fig. 4 The censer, detail (photo: V. Ilić)

Реципијент је израђен у виду зделице калотастог облика, са горњом ивицом украшеном псевдогранулацијом и плочастим првоугаоним ободом (сл. 5). У угловима обода реципијента занитоване су четири засебно ливене фигуре птица (голубови), окренуте према зделици. Три птице су сличне форме и димензија, са хоризонтално раширеним реповима и неукрашеним телом (сл. 6). Четврта птица је нешто виша од осталих, има шиљат реп и прецизније приказане детаље у виду кружно моделованих очију, као и крила назначена косим урезима (сл. 7).⁴ Једино је на њој очувана квадратна подлошка на нитни са доње стране реципијента.

Сл. 5 Кадионица, детаљ реципијента (фото: В. Илић)
Fig. 5 The censer, detail (photo: V. Ilić)

- 3 На средини стабла уочавају се различита боја легуре и сасвим плитки и немарније изведени урези тордирања површине, што можда упућује на то да је при некој каснијој интервенцији додат један део. Такође, доња страна базе ноге трonoшца, на којој постоји траг поправке лемљењем, има конкавну површину, док су на остале две ноге ове површине равне. Неизвесно је да ли се овде ради о дорађивању недостатака насталих у процесу ливења или накнадним преправкама оштећеног предмета.
- 4 Није, такође, извесно да ли је реч о накнадно додатом детаљу, како би се антиквитет „комплетирао“ и лакше продао.

Посуда је спојена за стабло једним закивком са округлом и пљоснатом главом (сл. 5). Може се уочити да је нитна постављена ексцентрично, што вероватно није учињено при самој изради, већ током неке касније поправке. На то упућује чињеница да на дну реципијента, уз саму нитну, постоји кружни отвор (пречник: 3 mm), највероватније оригиналан, који је правилно центриран, али из неког разлога није коришћен приликом накнадних интервенција. Постојање овог отвора, Б. Јеличић је објаснила у складу са њеном идентификацијом овог предмета као канделабра, односно претпоставила је да је кроз отвор пролазио клин за фиксирање свеће, који није очуван (Јеличић 1964: 151; Роровић и др. 1969: 150, 314).

Сл. 6 Кадioniца, детаљ, птице 1-3
(фото: В. Илић)

Fig. 6 The censer, detail, birds 1-3
(photo: V. Ilić)

Сл. 7 Кадioniца, детаљ, птица 4
(фото: В. Илић)

Fig. 7 The censer, detail, bird 4
(photo: V. Ilić)

Место и услови налаза кадионице из Народног музеја у Београду су непознати. У раду Б. Јеличић је забележено само то да је откупљен од приватног власника са Корчуле, који није могао да пружи ближе податке о контексту налаза (Јеличић 1964: 151, нап. 1).

Иако објављиван у пар наврата и датован у касноримски период, питање функције и стилско-хронолошког опредељења овог предмета дуго није било разјашњено на одговарајући начин. Приликом првог публикавања, подвргнут је стилско-типолошкој анализи, из које је уследила констатација да се ради о касноантичком, односно рановизантијском канделабру са елементима ранохришћанске иконографије (Јеличић 1964: 153–154). Таква идентификација проистекла је првенствено из посматрања и тумачења еволуције поједних

иконографских детаља универзалног карактера (постоље са стопама у облику лављих шапа, лист бршљана, винове лозе или смокве, те прикази голуба и тордирана осовина). Генерална сличност са треножним канделабрима и носачима за лампе из касноримске епохе, као и тадашњи степен истражености ове врсте налаза, упутили су Б. Јеличић на то да овај предмет протумачи као канделабар и датую га у V век н.е.⁵

Данас, педесет година након првог објављивања поменутог налаза, детаљна изучавања ове врсте покретног археолошког материјала и мноштво публикованих аналогја омогућавају нам да исти предмет посматрамо у другачијем светлу, не као канделабар, већ као кадионицу – *thymiaterion*. Он не само да припада „једној, у суштини истој, формалној и стилској концепцији“, проистеклој из тореутског стваралаштва хеленистичке епохе, како је наслутила Б. Јеличић, већ заиста и јесте предмет италског порекла, који највероватније потиче из етрурског или фалиског културног круга, односно може се извесније сврстати у знатно раније време (Testa 1989: 205, 225, n. 231; Bini, Caramella and Vuccioli 1995: 391, 407, 432; Ambrosini 2002: 271, n. 300).

У етрурској и, уопште, италској употреби током хеленистичког периода⁶ јављају се две основне форме кадионица од бакарних легура: 1. треножне кадионице, којима припада и примерак из Народног музеја у Београду, и 2. преносиве кадионице у облику зделе, са поклопцем на шарнир – тип Курунас (Testa 1989: 120; Ambrosini 2011: 83–91).

Тимијатеријуми са треношцем налажени су углавном у гробовима етрурских жена и девојака, и то често заједно са огледалима и канделабрима (Ambrosini 2011: 73). Обично се састоје од три засебно ливена дела (треножни постамент, тело и реципијент), а јављају се махом током периода IV–III века пре н.е. (Ambrosini 2002: 107–112). Кадионица из Народног музеја у Београду може се конкретније одредити у треножне кадионице типа *Ambrosini ZL5*, датоване у последњу четвртину IV и прву половину III века пре н.е. (Ambrosini 2002: 271). Њих карактеришу лавље шапе на стопама треножног постоља, тордирано тело и хемисферични суд украшен представама пти-

5 Иако се ипак одлучила да овај налаз окарактерише као касноантички, оку Б. Јеличић нису, међутим, промакле сличности са предметима из појединих колекција, што се види из следећих редова: „Директних аналогја за канделабар из Народног музеја нема. Међутим, постоје извесни примерци који су у детаљима слични канделабру из Народног музеја. У том смислу на првом месту треба поменути један примерак из колекције Janzé чији је горњи део врло сличан одговарајућем делу на нашем примерку, само с том разликом што је уместо са четири украшен са две фигуре голуба. Ако се изузме фигура постављена између постоља и стуба овог канделабра, тада се може говорити о једној, у суштини истој, формалној и стилској концепцији између наведеног примерка и канделабра у Народног музеју. Неколико сродних примерака код Babelon–а и Ridder–а италског су порекла и, с обзиром на основне форме, могу се везивати за етрурски стил који, као што показују примерци из колекције Janzé и из Народног музеја имају дугу еволуцију у каснијим епохама. Посматрано типолошки, основне промене у развоју канделабра ове групе манифестују се у упрошћавању и постепеној схематизацији основних елемената. Они су у почетку израђивани са много детаља и у реалистичком стилу. С обзиром да је на примерку из Народног музеја изостављена фигура, детаљи на треношцу и стаблу канделабра јасно је, да наш примерак припада каснијим облицима овог типа и у основи је везан за чисто класичне традиције. Ако се посебно анализирају основни делови из којих је састављен канделабар из Народног музеја, то јест треножац, стабло стуба и реципијент – долази се до сличних закључака. За поменуте елементе могу се наћи одговарајуће аналогје у материјалу ранага царства или, тачније речено, они су преузети из хеленизма. Међутим, при пажљивијем посматрању лако се уочава да су основни елементи на примерку из Народног музеја веома упрошћени“ (Јеличић 1964: 153–154).

6 За ранију употребу тајана и кадионица на овом тлу видети: Ambrosini 2011: 79–83.

ца. На тордираним осовинама тимижатериона од бакарне легуре понекад се јављају и пластично приказане животињске фигуре, композиције попут мачке, куне и ласице које се прикрадају птици (петао), или обавијене змије која вреба плен (Ambrosini 2011: 85–86).

Сличне и једновремене представе животиња (мишеви, лисице, мачке, куне), које се прикрадају плену успињући се уз стабло дрвета или делове намештаја, познате су из репертоара комичних сцена сликаних на атичким вазама црвенофигуралног стила (Mitchell 2009: 49–54, Fig. 11, 13, 14; Bini, Caramella and Bucciolli 1995: 405). Нисмо, међутим, склони објашњењу да се овакве представе на кадионицама јављају као одраз популарних хумористичних жанр сцена, те бисмо се приклонили мишљењу Л. Амброзини, која у форми реципијента окруженог птицама не види извор или посуду са водом из које оне пију, већ гнездо на врху дрвета, уз чије стабло се прикрадају грабљивице (Ambrosini 2011: 85–86).

Иако је извесно да је настала на западноиталском простору, постоје различита мишљења у погледу производног центра у коме је израђена кадионица из Народног музеја у Београду, односно о томе да ли представља волсинијски (Ambrosini 2002: 478) или фалиски рад (Bini, Caramella and Bucciolli 1995: 391). Немарнија израда, јака стилизација са одсуством детаља и мање димензије наше кадионице можда би најпре могле да упуте на продукцију мајстора из Фалере, Фесценијума или неког другог фалиског центра (Ambrosini 2011: 83).⁷ О томе сведоче и поједини слични примерци који се чувају у Њујорку и Ватикану (Richter 1915: 373–374, no. 1303; Saniballe 1989: no. 53).

Кадионице (гр. *θυιατήριον*, лат. *turibulum*) су коришћене као ритуални инструмент у култовима различитих божанстава, као и у владарском или погребном култу (Horschmann 2002: 522–523). О томе сведоче не само бројни налази самих кадионица и подаци из писаних извора (Zaccagnino 1998: 105–124) већ и чести ликовни прикази посведочени на зидним сликама етрурских гробница и рељефном украсу саркофага, као и на сликаним керамичким посудама, глиптици и бронзаним огледалима (Ambrosini 2002: 69–96). Почев од последње деценије VI века пре н.е., употреба кадионица се јасно препознаје у разноврсним сценама у циклусу фунуса, приношења жртава, прослава, тријумфа и гозби. Тимижатериони су били и део кућног прибора, превасходно намењени спаљивању тамјана, али и других мирисних супстанци,⁸ у различитим приликама, од свакодневне пурификације животног простора, неутралисања неугодних мириса и одбијања инсеката, до поштовања култа предака и породичних божанстава у домаћим светилиштима (Fjeldhagen 1995: 22–23). Ипак, употреба скупоцених мирисних материја у чину кађења практикована је најчешће при важним и свечаним околностима, попут сахрана, венчања и других прослава које су пратиле гозбе – *symposion* (Ambrosini 2002: 101). Поред интензивног и пријатног мириса који је отпуштао запаљени тамјан, за усвајање и ширење обичаја кађења у свакодневне или ритуалне сврхе важну

7 Не треба, међутим, одбацити и могућност да је садашњи изглед кадионице производ секундарних преправки, односно компилације елемената из различитих производних центара.

8 Описујући детаљно њихово порекло и посупак сакупљања, Плиније помиње да су главни производи Арабије тамјан и смирна: N.H. XII, 30–31 (тамјан); 33–35 (смирна).

улогу имали су биохемијски и фармаколошки ефекти појединих психоактивних састојака у диму тамјана, који су подстицали добро расположење, а често и екстатична стања учесника верских ритуала, прослава или гозби (Ambrosini 2011: 74; Moussaieff et al. 2008).

Сложеним системом копнених и поморских рута, тамјан (*olibanum, tus*) је, као скупочена и веома тражена мирисна супстанца, стизао са југа Арабијског полуострва и из источне Африке до египатских и левантских лука и, потом, даље Средоземљем, до удаљених античких европских цивилизација.⁹ Сакупљан је у облику грумења, односно осушених капи смоле из коре тамјановог дрвета врсте *Boswellia*, из породице *Burseraceae*, а посебно дрвета *Boswellia sacra*, од којег се добијао најквалитетнији тамјан.¹⁰ Време највећег развоја трговине тамјаном покрива дуги период од VII века пре н.е. до II века н.е. (McLaughlin 2010: 62–65). Александра освајања на истоку резултирала су 332. године пре н.е. заузимањем Газе, као једне од најважнијих левантских лука, и утврђивањем краљевског монопола над трговином тамјаном, али и смиром, зачинама и другом скупоченом робом. Како преноси Плутарх, након покорвања Арабије као највећег извозника тамјана, Александар је свом учитељу Леониди послао брод са 600 таланата тамјана и смирне, уз поруку да може слободно да их троши.¹¹ Током хеленистичког периода, кадионице су ношене у свечаним поворкама приликом најважнијих јавних светковина, попут оних које је у част Диониса организовао родоначелних хеленистичке лозе Египта – Птоломеј II Филаделфус (308–246. пре н.е.).¹² Иако је настао у време римске доминације, односно средином I века н.е., о пружању ових трговачких веза речито извештава *Перијлус Еријтрејској мора (Periplus Maris Erythraei)*. Овај детаљни трговачко-поморски приручник, препун практичних информација о могућностима и условима путовања од лука Египта до источне Африке, јужне Арабије и западних обала Индије, помиње, између осталог, и трговину тамјаном (Casson 1989: 43, 57, 122; McLaughlin 2010: 27).

Као што је раније истакнуто, ни место, а ни услови налаза кадионице из Народног музеја у Београду нису познати. Поред напомене Б. Јеличић да је

9 Херодот преноси крајње фантастичне описе како самих области из којих је тамјан потицао тако и његовог сакупљања (Hist. III, 107.2). Он, даље, наводи и то да је Арабија сваке године даривала персијском цару Дарију хиљаду таланата ове скупочене материје (Hist. III, 97.6), издвајајући Газу (*Kadystis*) као једну од најважнијих медитеранских лука у трговини тамјаном. Страбон извештава да су товари тамјана од југа Арабије најпре превозени бродовима до луке Аила (Акаба), што је трајало око седамдесет дана, а потом даље караванима, копног према Гази (Geog. 16.4.4).

10 Неколико пута годишње, кора тамјановог дрвета засеца се како би се биљка провоцирала да испушта капи смоле. Она сушењем прелази у чврсто стање, односно формира грумење тамјана, чији састав, односно квалитет је зависио од области, земљишта и времена бербе. Најквалитетнији тамјан традиционално се сакупља у источном делу планинског региона Дхофар у данашњем Оману: Sedov 2007; Ambrosini 2011, 74–75.

11 Штедљиви Леонида га је, наводно, у младости прекорео што на олтарима немилице спаљује тамјан, рекавши му да то може да чини тек када освоји земљу из које се он увози (Plut. Alex. 25.4–5).

12 У описима Каликсена Рођанина, које преноси Атенеј из Наукратиса, међу костимираним учесницима у Птоломејевој дионизијској процесији, поред раскошно одевених сатира и сиlena, јављају се и златокриле Викторије које су носиле шест кубита (око 3 m) висока кандила, украшена златом и лозом бршљана (Ath. V, 27–28).

откупљена „са извесним бројем предмета“ 1961. године, из музејске документације могло се сазнати да је продавац био Петар Кренос, ветеринарски инспектор са Корчуле, али без ближих података о контексту налаза.¹³ У Грчко-хеленистичкој збирци Народног музеја у Београду заиста се налазе још три предмета (инв. бр. 803–805/1) откупљена у октобру 1961. године од истог продавца: једна мања фигурина младића од бакарне легуре¹⁴ и две сликане керамичке посуде са црвенофигуралним представама ратника и сатира, које су протумачене као кампански, односно јужноиталски рад из IV века пре н.е. (Поповић 1994: 39, 99, 265–266, кат. 24, 419, 420).¹⁵ Осим тога што се махом ради о предметима италске провенијенције, који се у најширем хронолошком оквиру могу одредити у хеленистички период, у документацији Народног музеја у Београду, нажалост, нема никаквих информација о томе одакле налази потичу и да ли су сви припадали истом контексту. Чињеница да су на појединим предметима из овог откупа видљиви трагови накнадне преправке и дораде упућује на основу сумњу у хомогеност налаза. Разлике у моделацији птица на рецепијенту кадионице, као и накнадна интервенција спајањем калајним лемом на стаблу и једној од ногу постоља би, уз претпоставку да је због дуже употребе дошло до оштећења, евентуално могле да представљају трагове поправки извршених још у доба антике. Не треба, међутим, искључити могућност да су поједине интервенције на кадионици део праксе комбиновања елемената предмета из различитог контекста, па чак и из различитих епоха, при модерној реконструкцији и „комплетирању“ антиквитета, а која је нарочито била заступљена током XIX века (Ambrosini 2002: 46, нап. 4, 5). Да је то највероватније заиста тако показује податак да су и на керамичкој хидрији откупљеној истом приликом откривени трагови нестручне рестаурације и реконструкције дршки (Поповић 1994: 39, 265, кат. 419). Не може, стога, бити сигурно да ли се овде ради о налазима из неког затвореног археолошког контекста (гроба?) или о предметима засебно набављеним на тржишту антиквитета, односно о делу једне збирке хронолошки блиских предмета или покушају продавца да понуђену робу учини што комплетнијом и привлачнијом.

13 Јеличић 1964: 151, нап. 1; Деловодни протокол Народног музеја у Београду 1001-1-2.

14 Фигура приликом публикација није посебно коментарисана, а у каталожном опису окарактерисана је као *ефеб* и датована у III–II век пре н.е. (Поповић 1994: 99, кат. 24). Она приказује наг младића у искораку, са рукама опруженим уз тело. Како стилски тако и димензијама (9,2 cm), она одговара уобичајеном украсу врха бронзаних четворокраких канделабара етрурске продукције из IV–III века пре н.е, на којима се обично приказују фигуре богова, хероја или атлета (Testa 1989: 14–70).

15 За детаљније податке о овим предметима дугујем захвалност колегиници Вери Крстић, кустосу Збирке грчко-хеленистичког периода Народног музеја у Београду.

ИЗВОРИ / SOURCES:

Ath

Athenaeus, *The Learned Banqueters*, ed. and tr. S. Douglas Olson, Volume V, Loeb Classical Library 274, Books 10.420e–11, Cambridge, MA, London: Harvard University Press, 2009.

Geog.

The Geography of Strabo, tr. H. L. Jones, Volume VII, Loeb Classical Library 241, Books 15–16, Cambridge, MA, London: Harvard University Press, 1930.

Hist.

Herodotus, *The Persian Wars*, tr. A. D. Godley, Volume II, Loeb Classical Library 118, Books 3–4, Cambridge, MA: Harvard University Press, 1921.

H.N.

Plinius, *Historia Naturalis*, London: Penguin Books Limited, 1991.

Hist. – *Херогојџова историја* 1, пр. М. Арсенић, Нови Сад: Матица Српска, 1988.

Plut. Alex.

Plutarch's Lives, tr. B. Perrin, Cambridge, MA, London: Harvard University Press, 1967.

ЛИТЕРАТУРА / REFERENCES:

Ambrosini, L. 1999

Thymiateria etruschi, in: *La Collezione Gorga*, ed. M. Barbera, Milano: Museo Nazionale Romano, 57–73.

Ambrosini, L. 2002

Thymiateria etruschi in bronzo di età tardo classica, alto e medio ellenistica, Studia Archaeologica 113, Roma: L'Erma di Bretschneider.

Ambrosini, L. 2006

Alcune considerazioni tecnico-stilistiche sul thymiaterion, in: *Archeologia in Etruria Meridionale. Atti giornate di studio in ricordo di Mario Moretti* (Civita Castellana 14–15 novembre 2003), ed. M. Pandolfini Angeletti, Roma: L'Erma di Bretschneider, 226–228.

Ambrosini, L. 2013

Candelabra, Thymiateria and Kottaboi at Banquets: Greece and Etruria in Comparison, *Etruscan Studies* 16: 1–38.

Babelon, E. et Blanchet, J. A. 1895

Catalogue des bronzes antiques de la Bibliothèque Nationale, Paris: L'Académie des inscriptions et belles-lettres.

- Bini, M. P., Caramella, G. and Bucciolli, S. 1995
I Bronzi Etruschi e Romani, Materiali del Museo Archaeologico Nazionale di Tarquinia XIII, Roma: G. Bretschneider.
- Zaccagnino, C. 1998
Il thymiaterion nel mondo greco: analisi delle fonti, tipologia, impieghi, Studia Archaeologica 97, Roma: "L'Erma" die Bretschneider.
- Јеличић, Б. 1964
 Бронзани канделабр у Народном музеју у Београду, *Зборник Народног музеја* (Београд) 4: 151–155.
- Macnamara, E. F. 1986
 The Construction of some Etruscan Incense-Burners and Candelabra, in: *Italian Iron Age Artefacts in the British Museum*, Papers of the sixth British Museum classical colloquium, ed. J. Swaddling, London: The British Museum Press, 81–98.
- McLaughlin, R. 2010
Rome and the Distant East – Trade Routes to the Ancient Lands of Arabia, India and China, London & New York: Continuum.
- Mitchell, A. G. 2009
Greek Vase-Painting and the Origins of Visual Humour, New York: Cambridge University Press.
- Moussaieff, A. et al. 2008
 Incense acetate, an incense component, elicits psychoactivity by activating TRPV3 channels in the brain, *The FASEB Journal* 22 (8): 3024–3034.
- Поповић, Љ. Б. 1994
Античка грнча збирка, Београд: Народни Музеј.
- Popović Lj., Mano-Zisi, Đ. i Jeličić, B. 1969
Antička bronza u Jugoslaviji, Beograd: Narodni muzej.
- Puma, R. D. de 2013
Etruscan Art in the Metropolitan Museum of Art, New Haven and London: The Metropolitan Museum of Art.
- Rafanelli, S. and Spaziani, P. 2011
Etruschi: Il privilegio della bellezza, Firenze: Aboca.
- Richter, Gisela M. A. 1915
Greek, Etruscan and Roman Bronzes, New York: Gilliss Press.
- Sannibale, M. 1989
 Osservazioni tecniche, in: A. Testa, *Candelabri e Thymiateria*, Cataloghi 2, Roma: Museo Gregoriano Etrusco, 231–249.
- Sedov, A. 2007
 The port of Qana and the Incense Trade, in: *Food for Gods: New Light on the Ancient Incense Trade*, eds. D. Peacock and D. Williams, Oxford: Oxbow Books, 71–111.

Testa, A. 1983

Considerazioni sull'uso del candelabro in Etruria nel V e IV sec., *Mélanges de l'Ecole Française de Rome – Antiquité* XCV-2: 599–616.

Testa, A. 1989

Candelabri e Thymiateria, Cataloghi 2, Roma: Museo Gregoriano Etrusco.

Fjeldhagen, M. 1995

Catalogue Graeco-Roman Terracottas from Egypt, Copenhagen: Ny Carlsberg Glyptotek.

Formigli, E. 1985

Tecniche dell'oreficeria etrusca e romana. Originali e falsificazioni, Firenze: Sansoni.

Horschmann, R. 2002

Thymiaterion, in: *Der Neue Pauly Enzyklopädie der Antike* 12/1, eds. H. Cancik und H. Schneider, Stuttgart-Weimar: J. B. Metzler, 522–523.

Casson, L. 1989

The Periplus Maris Erythraei, Princeton: Princeton University Press.

BRONZE THYMIATERION
FROM THE NATIONAL MUSEUM IN BELGRADE

SUMMARY

This paper is dedicated to an object made from copper alloy (Fig. 1–7) which has been kept in the Late Roman Collection of the National Museum in Belgrade since 1961. It is not a Late Roman candelabrum, as it was initially identified to be, but a special type of censer (*thymiaterion*) that was characteristic of the period between the late 4th and early 3rd century BC (type Ambrosini ZL5). The thymiaterion from the National Museum in Belgrade was made from three separately cast parts – a tripod base with lion paws and three-lobed leaves (Fig. 2, 4), a spirally shaped part (Fig. 3), and the top part in the form of a calotte-shaped bowl, with a rectangular rim to which plastically modelled bird figures were applied (Fig. 5). Frankincense (*olibanum*) imported from the East was burned in the calotte-shaped recess of the recipient. Thymiateria were also household items, intended primarily for burning frankincense and other aromatic substances in various circumstances, from the daily purification of the living space, the neutralisation of unpleasant odours and as an insect repellent, to worshipping the ancestral cults or family deities in the household shrines. The burning of frankincense was most often practiced during important and festive events, like funerals, weddings and other celebrations that included a feast – *symposion*. Besides the pleasant fragrance, the reasons for the practice of incense burning spreading were the biochemical effects of particular psychoactive substances present in the frankincense smoke, which incited a good mood, and often ecstatic states of the participants in religious rituals, celebrations or feasts.

Through a complex system of land and sea routes, frankincense came from the south of the Arabian Peninsula and Eastern Africa to the ports in Egypt and the Levant, and further on through the Mediterranean to the distant European civilisations in ancient times. It was collected in the form of lumps of dried resin from the bark of the frankincense tree of the species *Boswellia*. The time of the greatest progress in the frankincense trade extends over the long period from the 7th century BC to the 2nd century AD.

The censer from the National Museum in Belgrade originates from an unknown location and was bought from Petar Krenos, from the island of Korčula in Dalmatia. Three other objects were also purchased besides the censer: the small bronze figurine of a nude young man, presented in a motion of stepping forward, with the arms lowered. According to its style and dimensions (9.2 cm), it corresponds with a customary decoration on the top of four-pronged candelabra of Etruscan origin from the 4th and 3rd century BC. Besides the figurine, two painted ceramic vessels were purchased at the same time, with red figural representations of warriors and satyrs, classified as works from Campania from the 4th century BC. According to its stylistic and typological characteristics, the censer from the National Museum corresponds to the toreutic tradition of the western Mediterranean, i.e. the Etruscan-Italic cultural circle of the Hellenic period.

Traces of subsequent repairs on some items from this acquisition could be a reason to doubt the homogeneity of the find. The differences in the modelling of birds on the bowl of the censer (Fig. 6, 7) and the subsequent intervention of bonding with tin solder on the stem and one of the legs of the base (Fig. 3, 4) might be the repairs that were performed back in the period of Antiquity. However, one should not exclude the possibility that some of the in-

terventions on the candelabrum were part of the practice of combining the elements of items of different contexts, and even different epochs, in the modern reconstructions and 'completion' of antiquities. The fact that traces of unskilled intervention in the reconstruction of handles on one of the ceramic vessels purchased on the same occasion, shows that this is most probably true. It is thus uncertain whether these are finds from a closed archaeological context (grave?) or items procured separately from the antiques market, that is, part of a collection of chronologically close objects, or an attempt by the seller to present the offered goods in as complete and attractive a state as possible.

Деана В. РАТКОВИЋ
Народни музеј у Београду

ПРИСУСТВО ЛЕКАРА У УТВРЂЕЊУ *DIANA*

Апстракт: О деловању лекара или медицинског особља у једном војном утврђењу на лimesу југоисточног Подунавља у Горњој Мезији, какво је била *Diana* – Караташ, за сада једине информације дају медицински инструменти од бакарних легура. У досадашњим истраживањима није евидентирана болница (*valetudinarium*), а судећи по типолошкој припадности и количини пронађених инструмената, у утврђењу је била организована медицинска служба, са лекаром или болничарима.

Кључне речи: медицински инструменти, бакарне легуре, медицина, лекари, Горња Мезија, лimes, војска

Значај медицине и бригаа за здравље војника у римској војсци подигнути су на виши ниво тек од Августових реформи и преображаја војске у сталну и професионалну, за шта је предуслов био оснивање војног буџета (*aerarium militare*) (Вурне 1910: 267–272). Промене у организацији војске, као и успостављање сталних логора у структури војске, поред регуларних, увеле су многе друге послове и занимања у утврђењима, а једно од њих био је лекар (*medicus*).

Звање лекара у војним утврђењима, на епиграфским споменицима се појављује у више облика: *medicis ordinarius*, *medicus castrensis* (*castrorum*) или *medicus legionis*, *medicus cohortis*, о чему је писао и Вегиције (Veg. Epit. II 10). Један епиграфски споменик из Дробете (*Drobeta*) у Дакији, из непосредне близине Дијане и Понтеса, на левој обали Дунава, открива да је извесни *M. Valerius Longinus* у двадесет трећој години био *medicus legionis* у овом утврђењу (CIL III 14216.9 = ILS 7150a)¹ (Allason-Jonesn 1999: 134).

¹ <http://arachne.uni-koeln.de/drupal/?q=en/node/291> (приступљено: 12.3.2016).

Лекари (*medici*) су се налазили у војној служби и припадали су рангу *immunes*, који је био изузет од ратних операција. Они су одговарали, односно били су под надлежношћу префекта каструма (*praefectus castrorum*), као и друго војно и невојно особље: радници у радионицама, музичари, *imaginifer*, *armorum custos* и многи други (Breeze 1969: 50–55; Breeze 1975: 435–451; Giliver 2007: 192). Медицинском особљу су припадали и болничари, *miles medicus* или *capsarii*, који су били задужени за обраду рана (Allasson-Jones 1999: 134). Када је реч о развоју медицине у провинцији Горњој Мезији, било о јавној или војној, податке добијамо од евидентираних налаза медицинских инструмената са различитих локалитета, док су епиграфски споменици оскудни, а архитектонски за сада нису јасно издиференцирани.

Епиграфски споменици са дунавског лимеса у Горњој Мезији, који помињу лекара или болницу у неком утврђењу, нису познати, али потврде за постојање болнице у једном ауксилијарном каструму из провинције потичу са Космаја, из утврђења у Стојнику, који је надзирао рудничке послове. Овај споменик је од изузетног значаја и помиње јединицу *II Aureliae novae milliariae equitatae*, као и префекта каструма (*T. Bebenius Iustus*), који је подигао болницу у утврђењу (сл. 1). Споменик се датује у 179. годину, на основу наведених конзула из те године (Mirković and Dušanić 1976: 133, 116).² О организацији медицинске службе и присуству лекара у утврђењима у Горњој Мезији сведочи и споменик из Равне (*Timacum Minus*), на коме се помиње један лекар (*medicus cohortis II Aureliae equitata Dardanorum*) (Petrović 1997: 63/1). Такође из Равне потиче споменик са натписом посвећеним Ескулапу и богињи Салус (Petrović 1997: 63, 2). Салус је стара римска богиња благостања, а овде се идентификује са Хигијом, богињом здравља. То је једини познати натпис из Горње Мезије на коме се спомиње Салус, и вероватно је део олтара који је овим божанствима посветио лекар или војник који је од божанстава тражио излечење. Међутим, знатан је број споменика из Енглеске, где су дедиканти, лекари из војних јединица или војници, постављали олтаре за Асклепија и Салус (Allason-Jones 1999: 142). Из Горње Мезије и Призрена потиче Асклепијева ара постављена од стране шест дедиканата, из друге половине II – III века (Dušanić 1983: 27–32).

Јединствени су налази из Медијане, Константинове царске резиденцијалне виле, где су пронађене скулптуре Асклепија од порфира и мермера, које се датују у 320. годину (Дрча 2004: 53). Поред ових специфичних налаза, позната су и три фрагмента скулптура из Виминацијума и Сингидунума (Tomović 1992: 117, кат. 186–188). Из Виминацијума потиче и фрагмент скулптуре Хигије, који се датује у II или III век (Tomović 1992: 96, кат. 107).

Међутим, поље нашег рада су медицински инструменти из војног утврђења Дијана (*Diana*) код Караташа, на ђердапском делу дунавског лимеса. Дијана је ауксилијарни кастел, који је трајао од I па све до VI века (Кондић 1987а; Kondić 1994а; Kondić 1994б; Кондић 1996; Кондић-Ранков 1990; Ранков 1980; Ранков 1984; Rankov 1987; Ранков-Кондић 2009). Дијана је имала несумњиво важан стратешки положај у оквиру лимеса на десној обали Дунава (сл. 2).

2 Овај споменик је део Епиграфске збирке Народног музеја у Београду, инв. 113.

Сл. 1 Епиграфски споменик-ципус са поменом валетудинаријума из Стојника на Космају, Народни музеј у Београду, инв. бр. 22_113

Fig. 1 Epigraphic monument - *cippus*, mentioning the valetudinarium from Stojnik on Mt. Kosmaj, National Museum in Belgrade, inv. no. 22_113

Сл. 2 Утврђење *Diana* (фото: М. Ратковић)

Fig. 2 Fortress *Diana* (photo: M. Ratković)

У оквиру истраживања овог локалитета, издвојено је неколико фаза у развоју каменог утврђења (Ранков-Кондић 2009). Најстарија фаза, земљано-дрвена, везује се за почетак I века (Август/Тиберије) и за долазак римских трупа на Дунав, и траје све до 35–45. године, до времена Клаудија. Фаза Ib почиње са Клаудијем и траје све до Домицијана, 85/86. године, када је под налетом Дачана логор спаљен (слој паљевине). Димензије овог, готово квадратног логора се поклапају са трајановском фортификацијом: 110 × 95 m. Камена фортификација настала је крајем I и почетком II века, у периоду Трајанових дачких

ратова. Утврђење из Трајановог времена је четвороугаоног облика, димензија 140 × 134 m. На све четири стране налазиле су се капије, у оси север–југ, на самој средини бедема, а друге две на две трећине дужине бедема. На важнијим местима, бедеми су били ојачани кулама.

Од грађевинских целина, у утврђењу су археолошким истраживањима регистровани: *principium*, *contubernia*, *horreum* и *portius*, као и две грађевине означене као палате (Ранков-Кондић 2009: 386).³ Дакле, у оквиру логора није дефинисан простор болнице. Међутим, у близини утврђења Дијане, око 200 m југоисточно, пронађен је натпис који су војници посветили изградњи купатила (*balneum*) (Кондић 1987б: 37–38). Реч је о споменику који се дагује у време Хадријана или Антонина Пија, а поставио га је ветеран, бивши легијски центурион *M. Ulpius Antonius* (Кондић 1987: 38). У свом опису каструма у *De Munitionibus Castrorum*, Хигинус наводи болницу као саставни део утврђења (Pseudo Hyginus, 4). Место за болницу је морало бити у близини преторијума (*praetorium*) и одвојено од осталих објеката, као што су радионице (*fabricae*) или простори за смештај животиња, и у близини чисте воде и латрине. Болница у каструму је могла да буде конструисана од више шатора, направљена од дрвета или камена.

Идентификоване су војне болнице у легијским каструмима у провинцијама Британији – Инчутхил (*Inchtuthill*), Германији – *Novaesium* (Koenen 1904: 180-2), Панонији – *Carnuntum*, као и у неким ауксилијарним утврђењима. У Доњој Мезији, у легијском утврђењу легије *I Italica* у Новама (*Novae*) откривен је *valetudinarium* (Dyczek 2008: 44–71, Fig 22–25). У Горњој Мезији је *valetudinarium* идентификован у оквиру легијског каструма Сингидунума. На улазу у Београдску тврђаву откривена је зграда са налазима медицинских инструмената (Поп-Лазич 2010: 6–7). Један надгробни споменик из Аквинкума, посвећен лекару IV Флавијеве легије, недвосмислено говори о лекарској служби у утврђењу Сингидунума (CIL III, 3537; Крунић 2004: 47–48).

Медицински и фармацеутски инструменти од бакарних легура, које смо издвојили у овом раду, прикупљени су на Дијани у току археолошких истраживања од 1979. до 1993. године.⁴ Реч је о броју од 40 издиференцираних примерака. Међу њима издвајамо шест типова различитих врста инструмената (Grbić 1994: 38–44).⁵

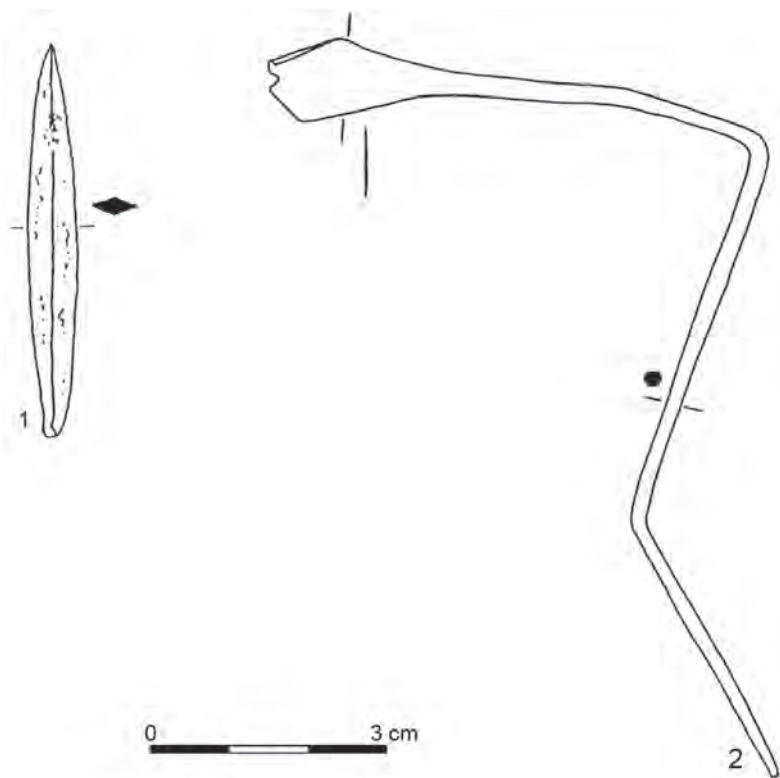
а. Медицински ножеви су заступљени са два примерка (Т. I/1, 2). Један припада типу скалпела (*scalpellus*). Сачуван је само његов горњи део, без дршке, листоликог издуженог облика, ромбоидног пресека, са двоструким оштрим сечивом (Т. I/1). Због оштрих ивица сечива, дршке су биле важан део ове врсте инструмената и омогућавале су држање у руци са три прста. Завршавале су се

3 Видети план утврђења у наведеном раду.

4 У раду су издвојени и разматрају се инструменти пронађени у кампањама ископавања на Дијани до 1993. године; налазе се у оквирима магистарског рада одбрањеног 1994. године, аутора овог текста, где су обрађена 52 медицинска инструмента, од којих смо за потребе овог рада издвојили 40 (Grbić 1994: 38–44; кат. 189–240). У току каснијих истраживања откривени су и други предмети који припадају медицинском инструментарију (Крунић 2000: 539–543, 584, 647, 649, 650, 664, 665, 676, 677, 699, 707, 714–715, 716, 749, 785, 815).

5 Употреба медицинских инструмената описана је код Милнеа (Milne 1970).

четвороугаоним или спатуластим гвозденим делом, који је приликом операција служио и за продирање у ткиво (Gilson 1981: 5). Аналогна дугуљаста сечива исте варијанте налазимо у Италији (Jackson 1986: 122, fig. 1/8,9). Најбоља паралела нашем сечиву скалпела је из Румуније, и то из Новиодунума (*Noviodunum ad Istrum*) у Доњој Мезији (Aparaschivei 2012: 138, Fig. 28/3). Скалпели са сечивом листоликог облика срећу се и на простору целог Римског царства, у Азији, Македонији, Галији (Künzl 1983: 16/19–21; 86/1). Значајна је збирка скалпела са и без дршки из Помпеја. Ови инструменти се чувају у Националном археолошком музеју у Напуљу (Bliquez 1994: 33–37, 14–52).

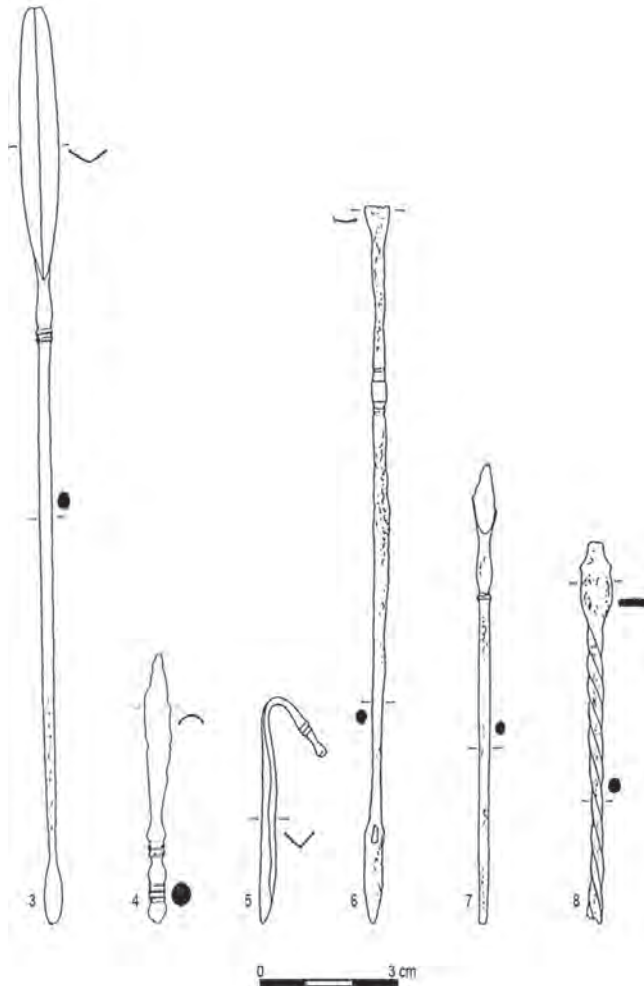
Т. I Скалпел (1), нож за трепанацију (2)

Pl. I Scalpel (1), Trepanning knife (2)

Типу специјалних ножева припада примерак са сечивом трапезоидног облика (Т. I/2), са назубљеним ивицама, који су употребљавани приликом засецања лобања, односно трепанације (*trepanatio*), најстаријег познатог хируршког захвата. Инструмент, дугачак 10,4 cm, оштећен је у бази сечива и савијен више пута. Датује се у II–III век (Grbić 1994: 170, 213). Аналогије за овај примерак имамо и у Оберманцигу, као и у гробовима са некрополе у Белгинуму (Reith 1958: 57; Künzl 1989: 291). Скалпеле овог типа налазимо у Римској збирци Народног музеја у Београду, са непознатог налазишта (Reith 1958: 57, 7/12–13; Künzl 1989: 291/a-c; Крунић 1992: 3, Т. I, XVIII/3; Крунић 1997: 249, 401).

б. Сонде (*specillum*) чине највећи број медицинских инструмената са Дијане, и то 20 примерака (Т. II–IV/3–22). Осим у медицини, употребљаване су у фармацији и козметици. Специфичан је изглед сонди са два краја на телу кружног или четвороугаоног пресека, са једним плочастим проширеним листоликим делом и другим који се завршава задебљањем у виду маслине. Таква конструкција је пружала могућност употребе приликом различитих интервенција, па је маслинасто проширен део служио за налажење оболелог места и за спаљивање рана. Разликују се три главне варијанте ових инструмената: сонде кашике (*cyathiscomela*), сонде спатуле (*spathomela*) и једноставне сонде (*auriscalpium*).

Сондама у облику кашичице (*cyathiscomela*) припадају примерци у две варијације (Т. II/3–8), са дугуљастом чунастом кашиком полукружног пресека (Т. II/3–8) и листолике сонде троугаоног пресека (Т. II/5). Једина цела очувана

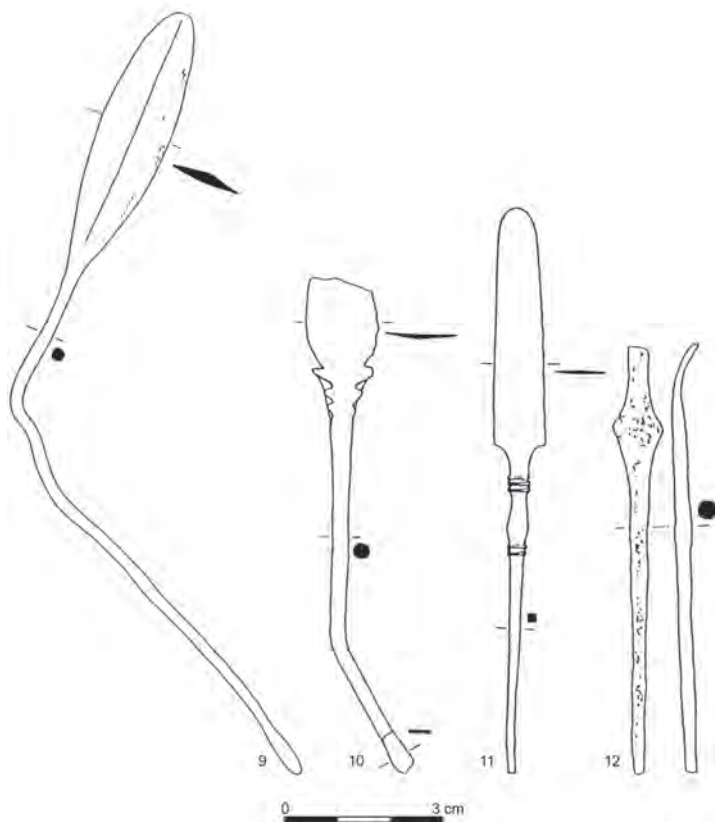

Т. II Сонде – *cyathiscomela* (3–8)

Pl. II Probes – *cyathiscomela* (3–8)

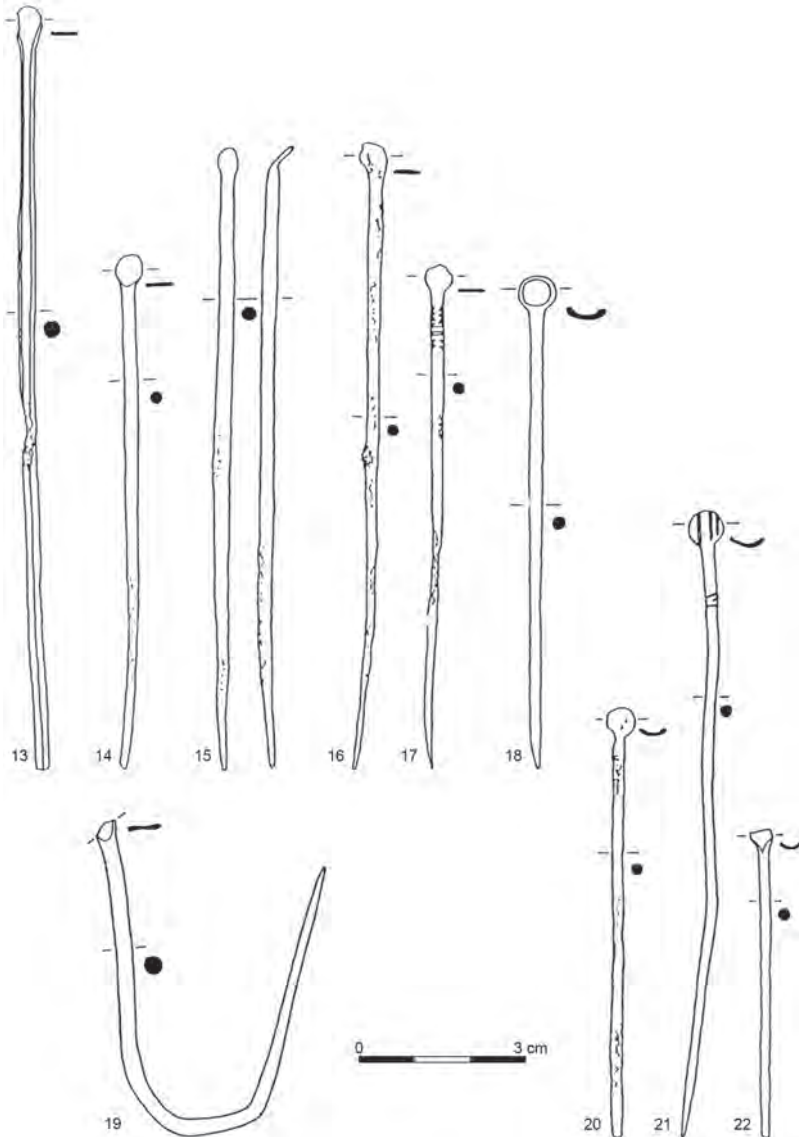
сонда (Т. II/3), испод кашикастог дела има украс вретенастог облика и кружно профилисане прстенове, а на другом крају се завршава маслинастим задебљањем. Остала два примерка такође имају украс у виду различито распоређених кружних профилација у облику прстенова. Ови украсни делови су, осим декоративне, имали и функционалну улогу, за задржавање и спречавање разливања крви. Бројне су паралеле за ову врсту инструмената из гробова лекара, као и у оквиру каструма (Walke 1965: 57–58, Т. 109; Deringer 1954: 144). Употребљавају се од I до IV века. Пронађени су у слојевима из II, II–III и IV века (Grbić 1994: 39).

Сонде спатуле (*spathomela*) (Т. III/9–12) представљају следећи тип сонди. Све четири сонде овог типа су посебне варијације. Само једна је очувана у целини (Т. III/9). Део у облику спатуле је издуженог листоликог облика, ромбоидног пресека, без украса, а завршава се мањим задебљањем. Код једног примерка (Т. III/11), спатуласти део је оштрих ивица, раван и плочасто искуцан. Испод њега се налази, као и код сонди кашичица, украс у виду концентричних кругова, између којих је вретенасто задебљање. Облик фрагментоване сонде са ромбоидним проширењем (Т. III/12) налазимо у Помпејима, Галији, Германији (Künzl 1983: 35/23, 46/3, 68/6; Künzl 1984: 291/h, 293/4).

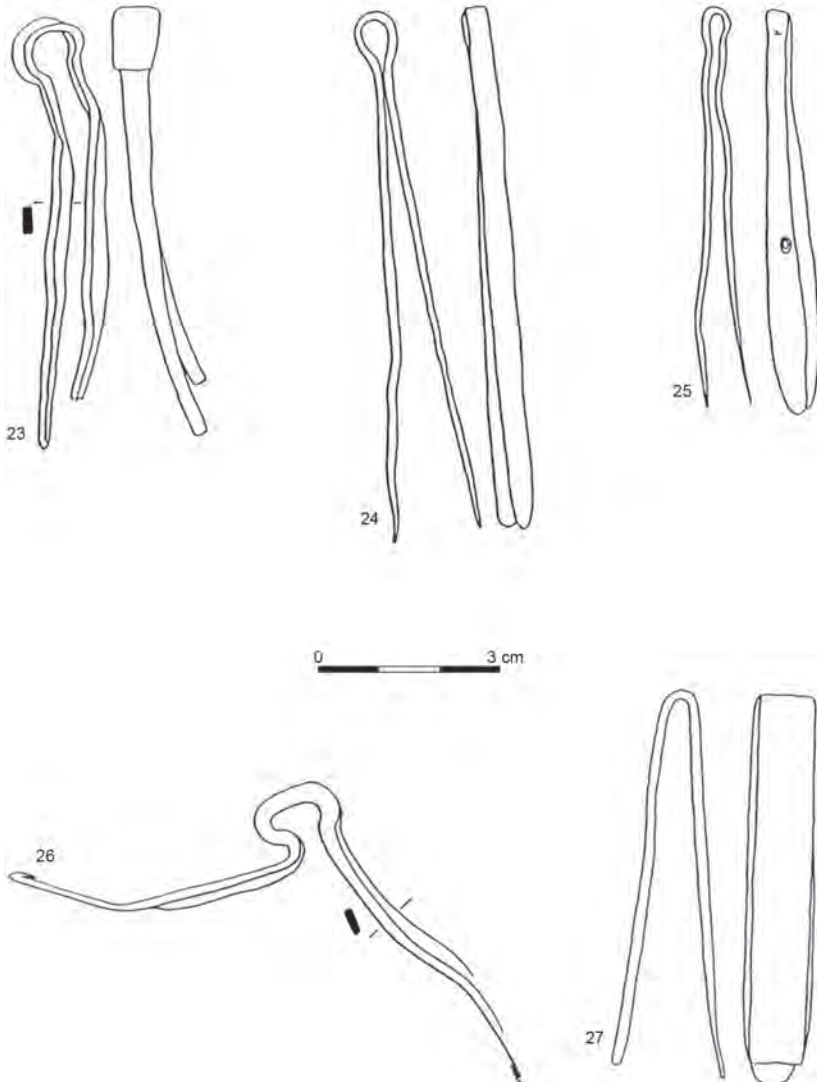
Т. III Сонде – *spathomela* (9–12)
Pl. III Probes – *spathomela* (9–12)

Највећи број инструмената типа сонди са Дијане припада варијацији са малим полукружним кашчицама (*auriscalpium*), укупно 10 примерка (Т. IV/13–22). Осим у медицини, примену су имале и у козметици. Различитих су димензија, од 8,5 до 14,6 cm, и састоје се из три дела: мале кружне плочице, која може да буде удубљена или равна, затим дршке кружног пресека и шпицастог игленог краја. Шпатуласти део може да стоји равно, у продужетку саме дршке, или косо у односу на њу. Неки примерци су украшени на спољној страни шпатуле или на дршци, урезивањем линеарних мотива и зареза (Т. IV/17).

Т. IV Сонде – *auriscalpium* (13–22)
Pl. IV Probes – *auriscalpium* (13–22)

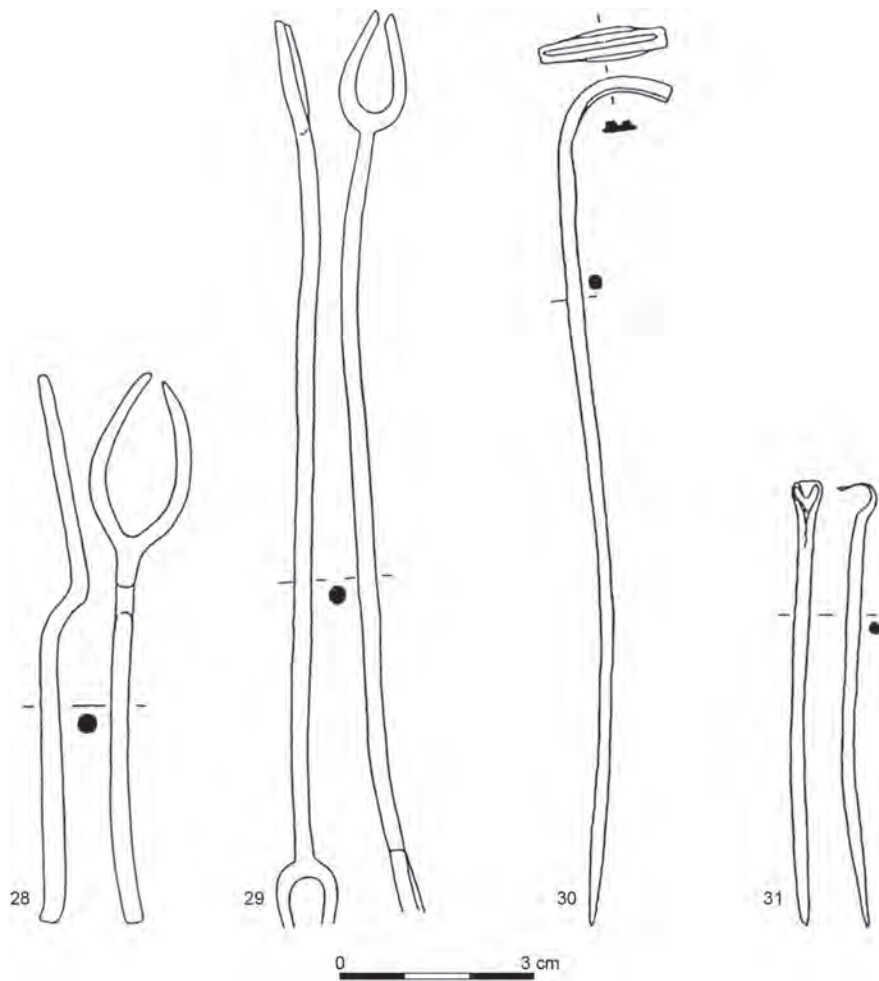
в. Пинцете су заступљене са шест примерака⁶ (Т. V/23–27), који припадају правим медицинским пинцетама. Можемо издвојити три варијације: са равним хватаљкама (Т. V/23), повијеним крајевима (Т. V/26) и једну пинцету са широким хватаљкама и без јасно издиференциране главе (Т. V/27). Пинцете су чест налаз на римским локалитетима (Deringer 1954: 144, 83/4; Walke 1954: 9/22–25). Биле су део хируршког инструментарија и у оквиру типологије инструмената из Помпеја налазе се заједно са форцепсом (Bliquez 1994: 58–62, 242–290).

Т. V Пинцете (23–27)
Pl. V Tweezers (23–27)

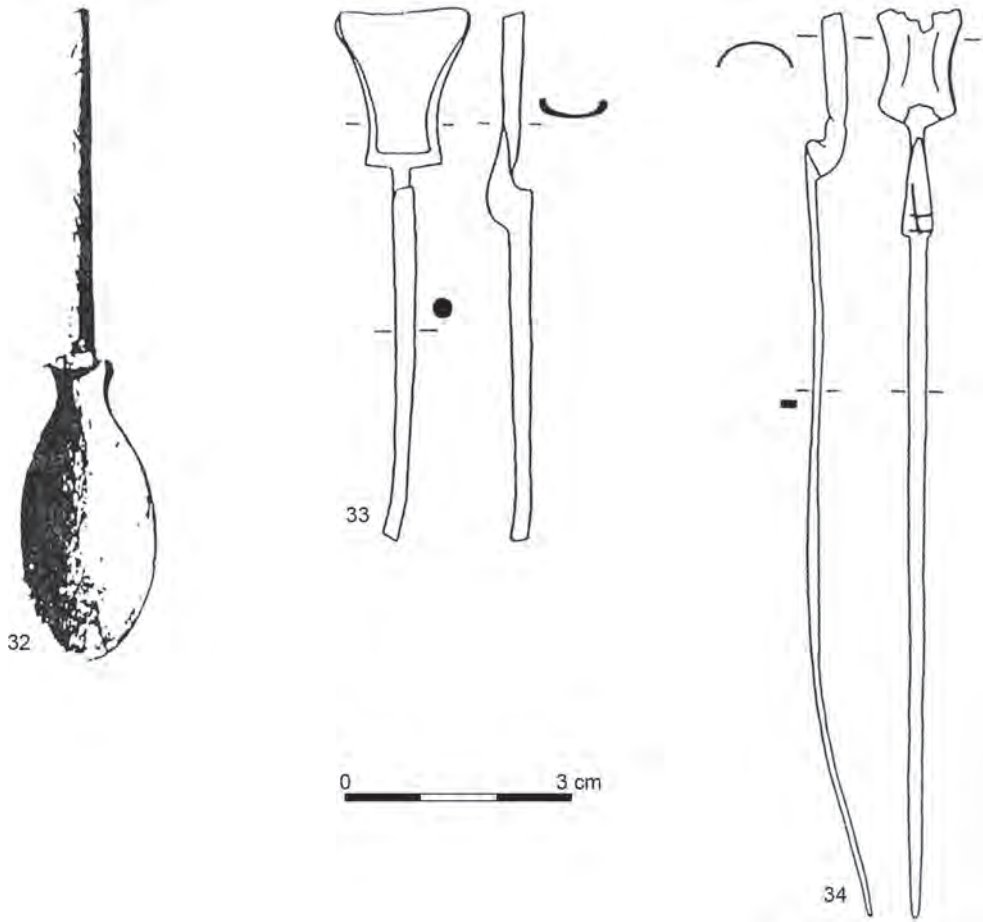
6 За један примерак не поседујемо цртеж (Grbić 1994: kat. 232, 172).

г. Куке (*hamus, acutus*) су специфични инструменти за хируршке интервенције и заступљене су са четири примерка (Т. VI/28–31). Два примерка (Т. VI/28, 29) тзв. кука за ране имају на два краја хватаљке у виду елипсе и служила су за придржавање и развлачење ткива приликом операција. Познати су примерци овог типа из античке збирке у Археолошком музеју у Минстеру, Бечу, као и са некрополе у Емони (Stupperich 1989: Т. 45/27, 56, 57; Boucher 1971: 474; Petru 1972: Т. ХСII/12, 13). Сличан инструмент, али само са једним крајем у облику хватаљки, а другим у виду шпатуле, потиче из Мале Азије и чува се у Мајнцу (Künzl 1983: 47, 15/16). Један примерак (Т. VI/28) је пронађен са керамиком из III–IV века. Наведени аналогни инструменти нису били датовани. Још један предмет припада медицинским кукама (Т. V/31), а један инструмент (Т. VI/30) типу великих тупих кука, које су приликом операција служиле за заустављање крварења (Крунић 1992: 19, 53).

Т. VI Куке – *hamus* (28–31)
Pl. VI Hooks – *hamus* (28–31)

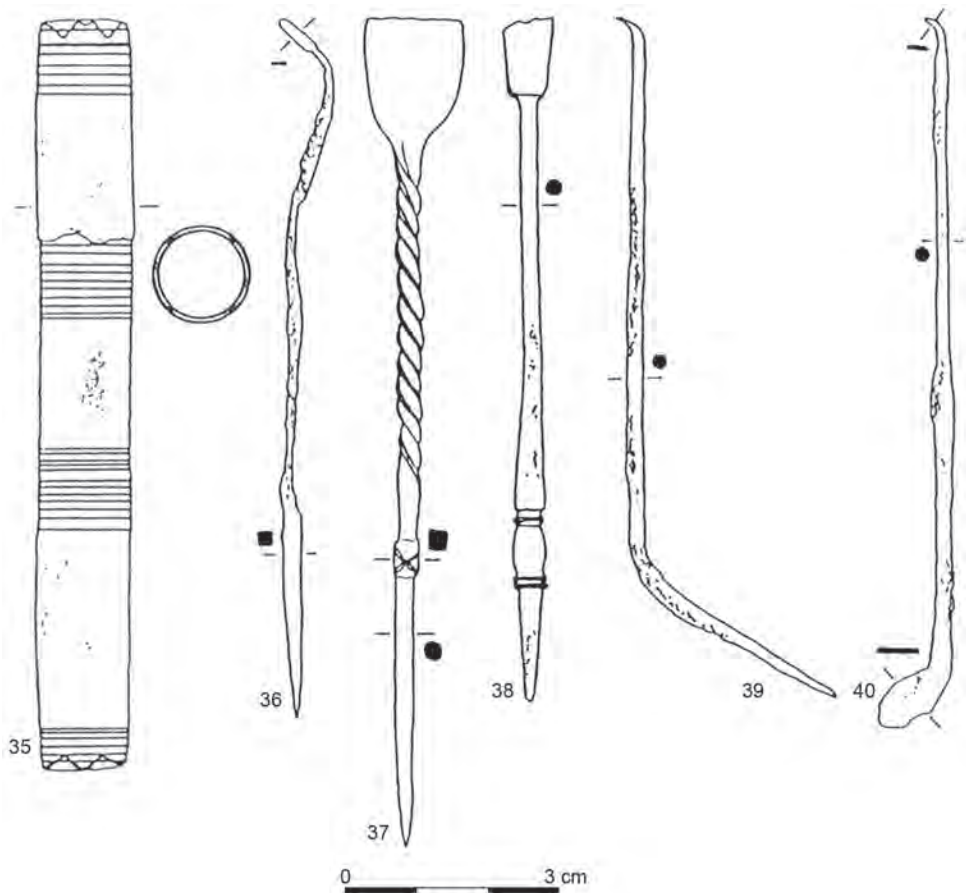
д. **Кашике (*ligula*)** нису изразито медицински инструменти, иако су поједини типови служили у медицини и апотекарству (са кружним рецепијентима) (Gilson 1981: 9). У кашикама су се вероватно мешали лекови. Кашика кружног рецепијента (Т. VII/32) пронађена је у слоју из III века. У Помпејима су пронађене кашике које припадају медицинском инструментарију (Bliquez 1994: 157, 194–203). Две кашике (Т. VII/33–34) не спадају у типичне медицинске инструменте и, на основу слоја у коме су пронађене на Дијани, датују се у I век.

Т. VII Кашике (32–34)
Pl. VII Spoons (32–34)

ђ. **Кутијица за инструменте (*tubus, theca vulneraria*)** припада типичном медицинском инвентару и служила је за похрањивање медицинских инструмената. Наша кутијица (Т. VIII/35) је цилиндричног облика и састоји се из два дела. Украшена је урезивањем концентричних кругова око целог тела. Урези су изведени у четири зоне. Поред великог броја аналогија у целом Царству (Milne 1970: LIII; Künzl 1983: 82; Riha 1986: 80), једна оваква кутијица је пронађена у

Сави у Сремској Рачи, заједно са другим медицинским инструментима (Ми-
лошевић 1980: 35–42). Наш примерак је дугачак 10,6 cm. Тубуси из Помпеја су,
на основу димензија, сврстани у мање (од 10 cm до 11,5 cm) и веће (од 17,2 до
18,8 cm) (Bliquez 1994: 193–195, 301–307). На раноримској некрополи Скупа, у
гробу 170, пронађена је кутијица са остацима медикамената у унутрашњости,
што претпоставља и њену намену за чување лекова. Хадријановим новцем је
датована у средину II века (Mikulčić 1975: 92, Т. IX/40). Из Задра потиче слична
кутијица, датована у крај I или почетак II века (Raknić 1968: 212, Т. III). У рим-
ским збиркама Народног музеја у Београду чува се више тубуса са непознатих
локалитета, као и једна уникатна кутија са представом бога Харпократа, веро-
ватно са подручја Космаја (Крунић 2005: 495–480; Krunić 2013: 181, kat. 1119).

Т. VIII Кутијица за инструменте – *tubus* (35), каутеријум ? (36),
инструменти или стилуси (37–40)

Pl. VIII Cylindrical instrument case - *tubus* (35), *cauterium* ? (36), instruments or *styli* (37–40)

e. *Varia*. Joш неколико инструмената са Дијане може се одредити у медицинске инструменте и представљају појединачне примерке. Предмет на Т. VIII/36 је каутеријум или стилус. Важно је напоменути да су предмети употребљавани као стилуси често служили и као медицински инструменти (Künzl 1983: 26). Наш примерак има два краја, један са кружном заобљеном плочицом, а други са шпицем. Паралелу нашем инструменту чини каутеријум из гроба са типичним медицинским инструментима, са некрополе у Луки у Италији (Künzl 1983: 85/13, 17). Други предмет који може бити стилус и инструмент (Т. VIII/37) има тордирану дршку, горњи шпахтласти део и доњи део са зашиљеним крајем (Daremberg and Saglio 1918: IV. 2, 151). То је случај и са предметима на Т. VIII/38–40.

Медицински инструменти са Дијане, које смо овде презентовали, израђени су од бакарних легура. Различите легуре бакра су се користиле најчешће у производњи медицинских инструмената. Њихова израда захтевала је хигијенске перформансе и могућност дезинфекције и стерилизације, која је подразумевала и загревање. Други метали, као што су сребро и злато, употребљавани су углавном за декорацију, али и за израду инструмената, као што су сонде, куке, кашике, специјални ножеви и др. (Крунић 1995: 209–216). Гвожђе је служило за неке врсте скалпела и маказе.

Медицински инструменти и њихова евиденција су, у недостатку друге врсте налаза, значајан показатељ лекарске делатности на локалитетима Горње Мезије. На горњомезијском лимесу на Дунаву регистровани су медицински инструменти у Сингидунуму, Ритопеку (Крунић 1997: 233–253). У Збирци Дуњић, која је сакупљена на подручју Космаја, чувају се и медицински инструменти (Krunić 2013: 179–185). Реч је о сондама и медицинским кутијама за инструменте. Предмети из ове Збирке прикупљени су са некрополе или из каструма у Стојнику, где епиграфски споменик потврђује постојање болнице.

Посебан значај за проучавање медицине у Горњој Мезији имају налази инструмената из грובה лекара у Виминацијуму (Кораћ 1986: 53). Један од њих је датован у III век, а у њему је био сахрањен војни лекар (*medicus chirurgis legionis VII Claudiaie*). Прилози из овог гроба су хируршки инструменти (пинцете, сонде, као и цилиндрична кутијица за њихов смештај), али и амфора, стаклена посуда и здела од бакарне легуре. Изузетно је значајан и гроб очног лекара са виминацијумске некрополе Више гробаља, с краја I и из II века; међутим, није прецизирано војно порекло покојника (Кораћ 1986: 53). Да је Виминацијум био значајно средиште и јавне и војне медицине показују и налази лекарских печата са територије града (Mirković 1986: 217–218; Крунић 2004: 49/сл. 3, 50/4). На Ђердапу, у старијем утврђењу у Текији (*Transdirena*), које се датује у I и почетак II века, пронађено је седам медицинских инструмената који припадају различитим типовима сонди, као и пинцете, и то у оквиру болнице или места за болесне (Sermanović-Kuzmanović and Jovanović 2004: 215–216). У Чезави је регистрована сонда кашика (*cyathiscomela*) (Васић 1989: 109, Т. 14/9).

Значајан налаз медицинских инструмената у војном контексту извађен је из Саве код Сремске Раче, заједно са шлемовима и ситулама од бакарних легура. Ови предмети војног карактера, из друге половине I и почетка II века,

вероватно су били у власништву припадника вексиларних трупа легија I и II *Adiutrix* (Милошевић 1980: 35–42). Медицински инструменти указују и на присуство војног лекара у некој операцији која се одиграла код Саве у близини Сирмијума. Треба поменути и налаз из утврђења Сапаје, на горњомезијском лимесу на Дунаву, где је пронађен сличан комплет инструмената, који се тумачи као хируршки (Милошевић 1981: 38).

Брига за здравље војника, здравих или рањених у походима, била је, без сумње, веома развијена. Команданти су имали задатак да брину о здрављу и исхрани војника, посебно болесних и рањених. Добро је позната сцена збрињавања војника и деловања лекара за време битке, приказана на Трајановом стубу (Cicorius 1896–1900: Fol. 102, 103; Т. XXX–XXXII). Постоје тврдње да су се војници и сами лечили, на основу навода код Тацита (*Historiae Augusta* II, 45.3), или су у појединим утврђењима били присутни само *capsarius*, медицинско особље обучено за обраду рана војника.

На основу овог општег прегледа врсте и количине евидентираних медицинских инструмената може се закључити да су у утврђењу Дијана, које је било значајан фактор одбране на лимесу готово шест векова, нађени уобичајени типови медицинских инструмената, какве срећемо свуда у Римској империји. Већ смо нагласили да потичу са различитих локација, а с обзиром на то да је реч о налазима који нису хронолошки осетљиви, не може се са сигурношћу одредити проценат предмета из одређених периода. Међутим, пронађени су у слојевима са керамиком из I, I/II, па све до IV века, а њихова фреквенција је највећа у периоду II–III века.

У оближњем кастрому Дробети (*Drobeta*), на левој обали Дунава у Дакији, како смо већ навели, пронађен је споменик на коме се помиње *medicus legionis*, извесни Валеријус Лонгинус (CIL III 14216.9 = ILS 7150a)⁷ (Allason-Jonesn 1999: 134). Споменик сведочи о присуству лекара у кастрому, где су потврђене јединице *coh. III Campestri*, *coh. I Antiochensium*, *coh. I Sagittariorum*. С тим у вези бисмо нагласили да је и у Дијани такође морала бити организована медицинска служба са лекаром (*medicus cohortis* или *medicus legionis*) у оквиру јединица које су боравиле у овом утврђењу. Ту је војна посада била састављена од делова легија и мешаних јединица коњице, флоте и пешадије *V Macedonica*, *VII Claudia*, *III Flavia*, *XIII Gemina*, судећи према неким натписима на посудама и печатима на опекама (Gudea 2001: 76, 77). Натписима је потврђено да су боравиле *coh. VI Thracum*, крајем I и почетком II века, и *coh. V Galorum*, између 179. и 217. године (Kondić 1994: 71–76, Fig. 1–2).

Типови и врсте инструмената показују да су у утврђењу обављане основне хируршке интервенције везане за негу рана (скалпели, нож за трепанацију, хватаљке, куке). Већ смо истакли да у Дијани није регистрован објекат болнице (*valetudinarium*). Сасвим је извесно да су болесни војници могли бити збрињавани у појединим деловима утврђења, у шаторима. Да је то била пракса у утврђењима, сазнаје се из делова биографије Александра Севера, где је записано да је, приликом обилазака војске, посећивао болесне војнике у њи-

7 <http://arachne.uni-koeln.de/drupal/?q=en/node/291> (приступљено: 12.3.2016).

ховом шатору (*aegrotantes ipse visitavit per tentoria milites*) (*Historiae Augusta* II, 47.1). Из овог текста није јасно да ли су се војници налазили у својим или у шаторима одвојеним за болесне и рањене, који су коришћени као болница (*valetudinarium*).

Количина и врста инструмената показују да је у Дијани било организовано деловање лекара или болничара обучених за обраду рана (*capsarii*). Које звање је имао лекар, не може се рећи без епиграфских потврда, али судећи по налазу скалпела и ножа за трепанацију, вероватно је да су у овом утврђењу обављане и хируршке интервенције везане за збрињавање рањених војника и обраду рана. Колико је лекара било у Дијани, није познато, али је, по неким наводима, цела војска имала 800 лекара или десет лекара на једну легију (*Aparaschivei* 2012: 87; *Remy Faure* 2010: 51). С тим у вези, један лекар је долазио на око 500 људи или на једну кохорту. Већ смо истакли да је у Дијани посада била састављена од делова легија и мешаних јединица коњице, флоте и пешадије и, на основу те чињенице, могли бисмо претпоставити да је радио један лекар.

Захвалност Јелени Кондић на уступљеним предметима.

Цртеже обрадио Слободан Трипковић.

ИЗБОРИ / SOURCES:

CIL

Corpus Inscriptionum Latinarum III, consilio et auctoritate Academiae litterarum regiae borussicae editum. Berolini.

ILS

Inscriptiones Latinae Selectae, ed. H. Dessau, 1856–1931, 1892. Berolini Apud Weidmannos.

Veg. Epit.

P. Flavii Vegeti Renati Epitoma rei militaris = Publije Flavije Vegecije Renat, *Sažetak vojne vještine*, prevod T. Shek-Brnardić, Zagreb: Golden marketing, 2002.

Historiae Augusta

Loeb Classical Library, 1924.

http://penelope.uchicago.edu/Thayer/E/Roman/Texts/Historia_Augusta/Severus_Alexander/2*.html (приступљено: 1.2.2017.)

Scriptores Historia Augusta, trans. D. Magie, 1922 (Loeb). London and New York: William Heinemann Ltd.

Pseudo Hyginus

De Munitionibus Castrorum

<http://www.rimskelegie.olw.cz>, pdf. 14.5.2012. (приступљено: 1.10.2014).

ЛИТЕРАТУРА / REFERENCES:

Allason-Jones, L. 1999

Health Care in the Roman North, *Britannia* 30: 133–146.

Aparaschivei, D. 2012

Healthcare and medicine in Moesia Inferior, Iasi: Editura Universitatii, Al. I. Cuza.

Bliquez, L. 1994

Roman Surgical Instruments and Other Minor Objects in the National Archaeological Museum of Naples, Mainz: Philipp Von Zabern.

Boucher, S. 1971

Vienne, Bronzes antiques, Inventaire des collections publiques françaises 17, Paris: Editions Des Musees Nationaux Palaise Du Louvre.

Breeze, D. 1969

The Organisation of the legion: The First Cohort and the Equites legionis, *The Journal of Roman Studies* 59, ½: 50–55.

Breeze, D. 1975

The career structure below the centurionate during the principate, in: *Aufstieg und Niedergang der römischen Welt*, Part 2.1, Boston: Institut for classical tradition, 435–451.

Byrne, E. H. 1910

Medicine in the Roman Army, *The Classical Journal* 5: 267–272.

Васић, М. 1989

Чезава - Castrum Novae, *Сџаринар* (н.с.) 33–34: 91–123.

Giliver, K 2007

The Augustan Reform and the Structure of the Imperial Army, in: *A Companion to the Roman Army*, ed. P. Erdkamp, Oxford: Blackwell, 183–200.

Gilson, G. 1981

A group of roman surgical and medical instrument from Corbridge, *Saalsburg Jahrbuch* 47: 5–9.

Grbić, D. 1994

Bronzani predmeti iz vojnog utvrđenja Dijana, Magistarski rad, Filozofski fakultet, Univerzitet u Beogradu.

Gudea, N. 2001

Die Nordgrenze der römischen Provinz Obermoesien, materialen zu ihrer Geschichte (86-275 N.CHR.), Sonderdruck aus Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseum 48, Dem Seminar für Archäologie am Lehrstuhl für Alte Geschichte und Archäologie der Universität Pécs und Herrn Prof. Dr. Zsolt Visy aus Anlass des 19. Internationalen Limeskongresses in Pécs vom 1. bis 8. September 2003 in freundschaftlicher Verbundenheit gewidmet vom Römisch/Germanischen Zentralmuseum, Forschungsinstitut für Vor- und Frühgeschichte.

Daremborg, Ch. and Saglio, E. 1918

Dictionnaire des antiquités grecques et romaines IV, Paris: Université Toulouse Jean Jaurès.

Deringer, H. 1954

Die medizinische Instrumente des Ennser Museums, *Forschungen in Lauriacum*, Bd. 2, Linz: 144–155.

Дрча, С. 2004

Naissus, у: *Археолошко блајо Ниша, од неолиџа до средњеј века*, ур. Д. Пешић, Галерија Српске академије наука и уметности 10, Београд: Српска академија наука и уметности, 89–99.

Dušanić, S. 1983

Asklepijev ex voto iz Prizrena, *Živa antika* 33/1: 27–32.

Dyczek, P. 2008

Novae, Legionary Fortress and Late Antique Town 1, Warsaw: Center for Research on the Antiquity of Southeastern Europe University of Warsaw.

- Jackson, R. P. J. 1986
A set of Roman medical instruments from Italy, *Britannia* 17: 120–167.
- Koenen, C. 1904
Beschreibung von Novaesium, *Boner Jahrbuch* 111/112: 97–242.
- Кондић, В. 1987а
Statio Cataractarum Diana, у: *Ђергајске свеске* 4, ур. В. Кондић, Београд: Археолошки институт, Народни музеј, Одељење за археологију Филозофског факултета, 43–49.
- Кондић, В. 1987б
Balneum логора Diana, у: *Ђергајске свеске* 4, ур. В. Кондић, Београд: Археолошки институт, Народни музеј, Одељење за археологију Филозофског факултета, 37–38.
- Kondić, V. 1994а
Transdiana, *Сџаринар* (н.с.) 43–44 (1992–1993): 49–52.
- Kondić, V. 1994б
Two Military Inscription from the Fortification Diana on the Danube, *Зборник Народној музеја* (Београд) 15/1: 71–75.
- Kondić, J. 1996
The earliast Fortifications of Diana, in: *Roman Limes on the Middle and Lower Danube*, ed. P. Petrović, Beograd: Archeological Institute, 81–86.
- Кондић-Ранков, Ј. 1990
Дијана – утврђење I века, *Сџаринар* (н.с.) 40–41 (1989–1990): 261–270.
- Кораћ, М. 1986
Medicus et chirurgus ocularius из Виминацијума, *Сџаринар* (н.с.) 37: 53–71.
- Крунић, С. 1992
Римски медицински и фармацеујски инструменти из Синџунума и околине, Београд: Музеј града Београда.
- Крунић, С. 1995
Зашто и како је коришћено сребро у изради медицинских инструмената, у: *Радионице и ковнице сребра*, ур. И. Поповић, Т. Цвјетићанин, Б. Борић-Брешковић, Монографије 9, Београд: Народни музеј, 209–216.
- Крунић, С. 1997
Мерни, медицински, козметички и други инструменти, у: *Анџичка бронза Синџунума*, ур. С. Крунић, Београд: Музеј града Београда, 233–254.
- Крунић, С. 2000
Римски медицински, фармацеујски и козметички инструменти на њеријорији Горње Мезије, Докторски рад, Филозофски факултет, Универзитет у Београду.

Крунић, С. 2005

Thesa vulneraria - медицинска или козметичка кутија, *Зборник Народног музеја* (Београд) 18-1: 495–480.

Krunić, S. 2013

Kozmetički, medicinski i farmaceutski instrumenti, u: *Pokloni Sofije i Milojka Dunjića*, ur. T Cvjetičanin, Arheološke monografije 21, Beograd: Narodni muzej, 171–194.

Крунић, С. 2014

Организација медицинске службе у Горњој Мезији у светлу налаза из Сингидунума, *Годишњак прага Београда* 51: 41–56.

Künzl, E. 1983

Medicinische Instrumente aus Sepulkralfunden aus römische Keiserzaeit, Bonn: Rheinland Verlag.

Künzl, E. 1984

Medizinische Instrumente der Römerzeit aus Trier und Umgebung im Rheinischen Landesmuseum Trier, *Trier Zeitschrift* 47: 153–237.

Künzl, E. 1989

Die Zahnärtgräber 1600 und 1539, in: *Gräber Spiegel des Lebens*, ed. A. Haffner, Schriftenreihe des Rheinisches Landesmuseums Trier 2, Mainz: Philipp von Zabern, 289–298.

Mikulčić, I. 1975

Ranorimski skeletni grobovi iz Skupa, *Сѝаринар* (н.с.) 24–25: 89–102.

Milne, J. S. 1970

Surgical Instruments in Greec and Roman Times, New York–Oxford: Clarendon Press.

Милошевић, П. 1980

Римски налаз у Сави код Сремске Раче, *Сѝаринар* (н.с.) 31: 35–42.

Mirković, M. 1986

Zwei neue Stempel von Augenärzten aus Obermoesien, *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphic* 64: 217–218.

Mirković, M. and Dušanić, S. 1976

Inscriptions de la Mésie Supérieure I, Singidunum et le nord-ouest de la province, Beograd: Centre d'études épigraphiques et numismatiques de la Faculté de philosophie de l'Université de Beograd.

Petrović, P. 1979

Inscriptions de la Mésie Supérieure III/2, Timacum Minus et la vallée du Timok, Beograd: Centre d'études épigraphiques et numismatiques de la Faculté de philosophie de l'Université de Beograd.

Petru, S. 1972

Emonske nekropole, otkrite med leti 1935-1965, Katalogi in monografije 2, Ljubljana: Narodni muzej.

Поп-Лазич, С. 2010

Београдска тврђава, римски војни лојор, Београд: Археолошки институт, ЈП Београдска тврђава.

Raknić, Z. 1968

Neĳoliko novih spaljenih rimskih grobova iz Zadra, *Diadora* 4: 210–216.

Ранков, Ј. 1980

Ископавања на Караташу – претходни извештај 1978/1979, у: *Ђердајске свеске (Cahier de Port de Fer) I*, ур. В. Кондић, Београд: Археолошки институт, Народни музеј, Одељење за археологију Филозофског факултета, Археолошко друштво Србије, 51–61.

Ранков, Ј. 1984

Караташ – Statio Cataractarum Diana, у: *Ђердајске свеске (Cahier de Port de Fer) II*, ур. В. Кондић, Београд: Археолошки институт, Народни музеј, Одељење за археологију Филозофског факултета, 7–11.

Rankov, J. 1987

Statio Cataractarum Diana, Извештај о археолошким истраживањима у 1982. години, у: *Ђердајске свеске (Cahier de Port de Fer) IV*, ур. В. Кондић, Београд: Археолошки институт, Народни музеј, Одељење за археологију Филозофског факултета, 5–15.

Ранков-Кондић, Ј. 2009

Станица Диана на дунавским катарактама пројекат Диана – Занес 1978/9-2008/9 (30 година пројекта Ђердап II) (Station Diana on the Danube Cataracts Statio Cataractarum Diana – Polichnion Zanes Diana Project 1978/9-2008/9 (30 years of Djerdap II Project), *Зборник Народног музеја* (Београд) 19-1: 363–402.

Reith, A. 1958

Werkzeuge der Holbearbeitung: Sägen aus vier Jahrtausend, *Saalburg Jahrbuch* 32: 275–295.

Rémy, B. and Faure, P. 2010

Les médecins dans l'Occident romain, Scripta Antiqua 27, Bordeaux: Ausonius.

Riha, A. 1986

Römische Toilettgeräte und medizinische Instrumente aus August und Kaiseraugust, Forschungen in Augst 6, August: Romer Museum.

Stupperich, R. 1989

Antiken der Sammlung W. W. XI: Römischen Bronzen, *Boreas* 12: 231–248.

Tomović, M. 1992

Roman sculpture in Upper Moesia, Monographies 24, Beograd: Arheološki institut.

Cermanović-Kuzmanović, A. and Jovanović, A. 2004

Tekija, Cahier de Port de Fer, Monographies 4, Belgrade: Archäologische Institut, National Museum, Zentrum für archäologische Untersuchungen.

Cichorius, C. 1896–1900

Die Reliefs der Traianssäule, Text volumes II and III. Plate volumes: vol I (*Die Reliefs des ersten dakischen Krieges*) and vol. II (*Die Reliefs des zweiten dakischen Krieges*). Berlin.

(http://www.trajans-column.org/?page_id=107) (приступљено: 24.9.2014).

Walke, N.1965

Das römische Donaukastell Straubing-Sorviodorum, Limesforschungen 3, Berlin: Mann.

ИНТЕРНЕТ ИЗВОРИ / INTERNET SOURCES:

<http://arachne.uni-koeln.de/drupal/?q=en/node/291>
(приступљено: 12.3.2016)

<http://arachne.uni-koeln.de/drupal/?q=en/node/291>
(приступљено: 12.3.2016)

PRESENCE OF PHYSICIANS IN THE FORTRESS DIANA

SUMMARY

At this time, the only source of information about the work of physicians or medical staff in military fortifications on the limes of the south-east Danubian basin in Moesia Superior such as *Diana* (Karataš), are the medical instruments made from copper alloys. We selected 40 items which have been typologically determined as medical instruments, which were discovered during the archaeological explorations of Diana till 1993. One may conclude on the basis of this overall review of the medical instruments that they belonged to types that were characteristic of all parts of the Roman Empire. The items were discovered at different positions within the locality and, since they are chronologically insusceptible objects, it was not possible to determine the chronological period they most frequently belonged to. However, the items were discovered in a layer with ceramics of the 1st, 1st/2nd, 2nd, 2nd/3rd, 3rd/4th and 4th century and their frequency was the highest in the period from the 2nd to the 3rd century.

On the basis of epigraphic monuments from Stojnik and Ravna, we may conclude that a medical service was organised in the province of Moesia Superior like in other provinces; the epigraphic monument of a physician from the nearby fortification of Droboti on the right bank of the Danube is evidence of an organised medical service. In Diana, we registered medical instruments which served for performing basic surgical interventions on wounds (scalpels, a trepanning knife, forceps, hooks). The *valetadinarium* hospital facility was not registered at the archaeological site and, considering that the instruments were found in different locations, the patients might have been treated in tents in certain parts of the fortification. In Diana, the medical service was probably organised with a *medicus cohortis* or *medicus legionis* physician within the units that served in the fortification. One cannot tell how many physicians there were in Diana but, according to some accounts, there were 800 physicians for the entire military, or ten in each legion. Accordingly, there was one physician for around 500 men, or one cohort. In Diana, the garrison consisted of mixed units of cavalry, the fleet and infantry - parts of the legions *V Macedonica*, *VII Claudia*, *III Flavia*, *XIII Gemina*, while inscriptions confirm the presence of the cohorts *coh. VI Thracum* at the end of the 1st and the beginning of the 2nd century, and *coh. V Galorum* between 179 and 217 AD. One *medicus* physician is assumed to have worked in Diana.

Надежда М. ГАВРИЛОВИЋ ВИТАС

Археолошки институт у Нишу, Београд

ВОТИВНЕ ИКОНЕ БОГА МИТРЕ ИЗ АНТИЧКЕ ЗБИРКЕ
НАРОДНОГ МУЗЕЈА У НИШУ

Апстракт: Део Античке збирке Народног музеја у Нишу сачињавају и две вотивне иконе са представом тауроктоније, откривене на локалитетима Ражањ и Мрамор, представљајући типолошки и иконографски ређе потврде митраистичког култа на простору римских провинција централног Балкана. У питању су правоугаоне иконе са лучно засведеним врхом, у чијем је централном делу приказан чин Митриног убијања бика, фланкиран трипартитно подељеним доњим фризом са различитим композицијама ритуала иницијације и митолошких догађаја из култа. Обе рељефне представе поседују специфичне и, за овај тип икона, ретке детаље – на икони из Ражња је приказана сцена *Mithras petragenes*, док су на икони из Мрамора, око глава божанстава Митре, Сола и Луне представљени ореоли. Овај тип икона је карактеристичан за простор Мезије Супериор, Мезије Инфериор, Тракије и Дакије, при чему најраније представе настају у западном делу Мезије Инфериор, одакле се даље шире у поменуте области. На основу иконографских и стилских карактеристика, могуће је обе иконе датовати у временски распон од друге половине II до прве половине III века.

Кључне речи: Митра, тауроктонија, *Mithras petragenes*, ритуал иницијације, неоплатонизам

Међу многобројним значајним предметима из римског и касноантичког периода, у Античкој збирци Народног музеја у Нишу се налазе и две добро очуване мермерне вотивне иконе са представом чина тауроктоније из култа бога Митре. На први поглед врло сличне типологије и иконографије, свакако

представљајући значајне споменике у интерпретацији и разумевању митраизма на тлу Ниша и његове околине, две иконе се ипак унеколико разликују у одређеним детаљима, важним за поимање митраистичке религије у контексту ритуала иницијације миста у култ, одређених локалних специфичности уметнутих у канон митраистичке иконографије и периода трајања култа бога Митре на поменутој територији.

Прва вотивна икона (инв. бр. 1095) потиче вероватно са локалитета Ражањ (код Алексинца)¹ и правоугаоног је облика, са лучно засведеним горњим делом, подељена на централну сцену и доње рељефно поље, са натписом испод њега (сл. 1, 2).² Икона је израђена од белог крупнозрног мермера лошијег квалитета, са незнатним оштећењем на десној страни, у пределу између централне представе и доњег рељефног поља. Димензије иконе износе 32 × 33 × 1,5 cm. Већи део иконе заузима централна сцена тауроктоније, испод које се налази доње рељефно поље, унутар кога су приказане три различите композиције, те у том смислу, по типологији Ф. Кимона (F. Cumont), вотивна икона из Ражња припада другој групи вотивних рељефа, односно седмој групи (подгрупа А) митраистичких рељефа, по подели Л. А. Кемпбела (L. E. Campbell).³ Као што је већ поменуто, већи део иконе заузима сцена тауроктоније, оивичена наглашеним луком. Унутар ње, у самом центру је приказана фигура бога Митре, фронтално окренутог ка гледаоцу, са фригијском капом на глави, одевеног у кратак хитон и са хламидом на леђима, која делују у ваздуху. Лева нога божанства је савијена у колену и ослоњена на леђа бика, док је десна испружена и са њом се Митра ослања на земљу. Бог левом руком чврсто држи бика за губицу и фиксира му главу навише, а десном руком пробада грло животиње ножем. Испод бика је у пуној дужини приказана змија која подиже главу ка рани бика. Са леве и десне стране божанства, заправо иза и испред њега, су фигуре дадофора, односно бакљоноша у истоветном положају – младићи су представљени *en face*, у стојећем положају, са десном (Каутес), односно левом (Каутопатес) ногом прекрштеном преко друге. Каутес је изведен врло сумарно и детаљи, попут фригијске капе на глави или подигнуте бакље, нису препознатљиви. За разлику од њега, Каутопатес је приказан детаљније – контуре

1 У инвентарској књизи Народног музеја у Нишу је наведено да је вотивна икона пренета из Дома културе у Ражњу у Народни музеј у Нишу. Љ. Зотовић претпоставља да је икона пронађена у Ражњу или у његовој околини, с обзиром на чињеницу да по тренутку проналажења у Дому културе, услови проналаска иконе и особа која је донела у Дом културе нису били познати, а у самом месту су констатовани остаци зидова из периода антике, као и некропола из IV века (Зотовић-Жунковић и Шалабалић 1958–1959: 205). Ипак, тачан период и место проналаска вотивне иконе су, нажалост, остали непознати.

2 Овом приликом изражавам искрену захвалност вишем кустосу Народног музеја у Нишу, Весни Прноглавац, на колегијалној љубазности у вези са подацима и фотографијама вотивних икона.

3 Ф. Кимон је све рељефне иконе са представом тауроктоније поделио на четири основне групе: иконе на којима је приказана само сцена тауроктоније, иконе које испод централне представе тауроктоније садрже доње рељефно поље, иконе на којима је централна сцена тауроктоније фланкирана горњим и доњим рељефним пољем и иконе на којима су бочно од чина тауроктоније приказане митолошке представе из култа бога Митре. Л. А. Кемпбел дели митраистичке представе у контексту иконографске композиције на осам група, означених римским бројевима од I до VIII, а по начину на који је бог Митра приказан у тренутку убијања бика, на пет подгрупа означених абecedним словима од А до Е. Подгрупа А обухвата све рељефне представе или фреске са сценом тауроктоније, у којој је бог Митра приказан фронтално, са савијеном левом ногом постављеном на леђа нешто мање фигуре бика (Campbell 1968: 1–3).

Сл. 1 Вотивна икона из Ражња (фото: В. Црноглавац)
Fig. 1 Votive icon from Ražanj (photo: V. Crnoglavac)

Сл. 2 Деталј доњег фриза вотивне иконе из Ражња (фото: В. Црноглавац)
Fig. 2 Detail of the lower frieze of the votive icon from Ražanj (photo: V. Crnoglavac)

фригијске капе су јасно обликоване, као и цело тело дадофора, са левом руком у којој је вероватно држао оборену бакљу и десном руком испруженом према репу бика. Изнад Каутеса је могуће препознати обресе широког српа полумесяца, на основу чега се може претпоставити да је у питању биста богиње Луне, са мотивом полумесяца положеним иза богињине главе од висине рамена, док се изнад Каутопатеса може претпоставити постојање бисте бога Сола (у истој равни са бистом богиње), иако на икони она недостаје.⁴ Готово настављајући се на фригијску капу Каутеса, представљена је на крајње сумаран начин сцена Митриног рођења из стене, односно *Mithras petragenes*.⁵ Јасним усеком, централна сцена тауроктоније је одвојена од трипартитног доњег фриза, са такође врло сумарним композицијама, које представљају различите сцене из ритуала и теологије култа. У првој композицији, на левој страни доњег поља, налазе се две фигуре, од којих лева стоји у раскораку, са увис подигнутом десном руком, док је леву руку положила на главу друге фигуре, која клечи испред ње. У десној, подигнутој руци фигуре која стоји приказан је предмет нејасног облика, док је фигура која клечи представљена на изузетно сумаран начин. У другој сцени (у средини доњег фриза иконе) су бисте и торза две фигуре за столом, а у трећем делу доњег поља су две фигуре у кочији, у коју је упрегнут један коњ (неумешност или незнање мајстора да представи два или четири коња, односно бигу или квадригу). Испод пропетог коња, у доњем десном углу фриза се може видети полулежећа фигура окренута према животињи. Испод доњег фриза иконе налази се кратак натпис на старогрчком језику, у једном делу и нечитљив. Дедикант има трачко име *Καρδένθης*, чији је патроним *Τετσευος(?)*,⁶ док остатак натписа имплицира две могућности његовог разрешења – или да је у питању скраћеница израза посвете у контексту дара из захвалности божанству или да слово Μ представља скраћеницу за име бога Митре, коме дедикант чини посвету да би га умилостивио (*εὐχὴν Μίθρα*, Зотовић-Жунковић и Шалабалић 1958–1959: 209; Зотовић 1973: 61–62; Petrović 1979: 113–114, п. 93).

Друга вотивна икона (инв. бр. 1094) потиче са локалитета Мрамор код Ниша (сл. 3, 4) и типолошки представља исти тип иконе као и вотивни рељеф из Ражња.⁷ И ова икона је израђена техником искуцавања, од белог крупнозрног мермера лошијег квалитета, димензија 29 × 24,5 × 2,5 cm. У питању је икона правоугаоног облика, са лучно засведеним горњим делом, подељена визуелно на два дела – већи, горњи део са представом тауроктоније и мањи, доњи део (који заузима отприлике једну трећину укупне површине иконе), трипартитно подељен,

4 На већини рељефних представа и фресака бога Митре из Рима и Италије, Каутопатес је приказан испред бика, а Каутес је иза животиње, што Ј. Р. Хинелс оснава као „нетипичан“ положај дадофора. На споменицима дуж Рајне и Дунава, дадофори су представљени обрнуто – Каутес је испред бика, а Каутопатес иза животиње (Hinnels 1976: 38).

5 Рођење бога Митре из стене, на већини споменика приказује наго младо божанство са фригијском капом на глави и подигнутим рукама, у којима су углавном атрибути ножа (у десној руци), односно бакље (у левој руци).

6 По мишљењу Р. Шалабалић (Зотовић-Жунковић и Шалабалић 1958–1959: 209). П. Петровић пак сматра да је друго име дедиканта највероватније сковано од трачких имена *Τετες* и *Ελλα* (Petrović 1979: 114).

7 Вотивна икона из Мрамора код Ниша је 1990. године откупљена од Звонимира Горића из Ниша, од стране Народног музеја у Нишу.

Сл. 3 Вотивна икона из Мрамора (фото: В. Црноглавац)
Fig. 3 Votive icon from Mramor (photo: V. Crnoglavac)

Сл. 4 Деталј доњег фриза вотивне иконе из Мрамора (фото: В. Црноглавац)
Fig. 4 Detail of the lower frieze of the votive icon from Mramor (photo: V. Crnoglavac)

са сценама из ритуала иницијације и митолошких догађаја. Централни део иконе заузима фигура фронтално представљеног бога Митре са фригијском капом на глави, око које се налази ореол (*nimbus*), обученог у кратак хитон, са огртачем који се вијори. Божанство је левом, савијеном ногом налегло на леђа бика, десна нога је испружена и њоме се ослања на тло, док левом руком подиже губицу животиње, у чији врат десном руком забада мач. Животиња је приказана у самртном грчу, са репом из којег расте класје жита. Са леве и десне стране се налазе мање фигуре бакљоноша у стојећем положају, са једном ногом прекрштеном преко друге – Каутес, који се налази испред бога, држи у десној руци подигнуту бакљу, док Каутопатес, који је представљен иза Митре, у рукама држи оборену бакљу. Изнад Каутопатеса, у висини главе божанства, налази се биста бога Сола, док је изнад Каутеса приказана биста богиње Луне, са мотивом полумесеца у висини њених рамена. Између главе Каутопатеса и бисте бога Сола се распознаје фигура гаврана, који лети у правцу Митре. Од осталих животиња, углавном присутних у сцени тауроктоније, приказане су змија испод стомака бика и сумарно представљена фигура пса између Каутеса и бика, који кидише ка рани на врату животиње. Поред десне ноге Каутеса, у нивоу тла, разазнаје се објекат нејасне намене, налик ниској оградџи – на основу познатих аналогџа, може се претпоставити да је у питању жртвеник или већи суд (кратер), врло невешто изведен. У односу на вотивну икону из Ражња, на рељефној икони са локалитета Мрамор, доњи фриз је од централног дела визуелно одвојен пластично моделованом бордуром и, као и код прве вотивне иконе, трипартитно је подељен. У првој сцени, са крајње леве стране посматрача, су две фигуре, од којих лева фронтално стоји у раскораку, са левом руком подигнутом изнад главе десне фигуре, која клечи испред ње. Друга сцена приказује бисте и торза две фигуре за столом и одвија се у засведеном простору, док трећа композиција представља фигуру која држи дизгине биге, два коња у профилу и наслоњену фигуру окренуту према животињама.

После описа вотивних икона, јасно је да су у питању типолошки и иконографски врло слични предмети култне намене, који приказују чин тауроктоније, односно Митрино убијања бика, сцене из ритуала иницијације у култ бога и митолошке догађаје. Обе иконе припадају не толико честом типу Митриних икона на простору тзв. дунавских провинција и, с обзиром на нове теорије (превасходно астралне, односно астролошке и астрономске дискусије) о теологији митраизма и симболици мотива на иконографским представама митраистичких споменика, сматрамо да анализа и тумачење икона из Ражња и Мрамора захтевају свеобухватну сажету ревизију.⁸

У светлу интерпретација митраизма и митраистичких мистерија различитих аутора, опште је прихваћено мишљење да сцена тауроктоније на вотивним

8 Вотивна икона из Ражња је последњи пут публикована 2004. године, од стране С. Дрче, који преузима претходно публиковане анализе и читања Љ. Зотовић и П. Петровића (Давидов 2004: 165, 88; Petrović 1979: 113–114, п. 93; Зотовић 1973: 61–62, бр. 74). Вотивну икону из Мрамора објављује С. Дрча 2004. године, у каталожкој форми, преузимајући погрешна тумачења овог типа икона од стране Љ. Зотовић. Овде ћемо само укратко поменути историјат истраживања митраизма на територији римских провинција централног Балкана – прва и последња синтетичка студија Љ. Зотовић о споменицима митраистичког култа, њиховој анализи и интерпретацији на територији некадашње Југославије је изашла 1973. године. Од тада је публикована неколицина радова који су се бавили појединачним

иконама, зидовима митреја и другим предметима, представља космогонијски чин бога Митре, који симболичним убијањем бика спашава цео свет од пропасти.⁹ Не улазећи овде у дискусију о различитим теоријама о пореклу самога култа, који се од свих паганских култова у Римском царству појављује најкасније – тек крајем I века,¹⁰ само ћемо поменути да се од тада митраизам шири римским провинцијама, како из Рима (у коме је основано више од 100 митреја) тако и из већих и значајнијих војних центара, као на пример са локалитета Нида у Германији Супериор или из Карнунтума у Панонији Супериор.¹¹ Култ бога Митре је до сада потврђен на отприлике 420 локалитета широм Римског царства, са више од 1.000 вотивних натписа и исто толико иконографских представа тауроктоније, односно митолошких сцена из самога култа. На простор римских провинција централног Балкана, култ бога Митре долази путем подунавског лимеса, преко Мезије Инфериор и вероватно Дакије, мада сматрамо да, услед одређених иконографских елемената на споменицима из централног Балкана,

налазима вотивних икона бога Митре са различитих локалитета (нпр. Бојовић 1977–1978; Зотовић 1979; Зотовић 1989–1990; Васић 1992 итд.), али до сада нису предузете нити ревизије публикованих нити публиковање новопронађених кулtnих споменика бога Митре.

- 9 Већина аутора у савременој научној литератури се слаже око претпоставке да је култ бога Митре у Римском царству специфична творевина римског доба, са свакако одређеним персијским елементима (како у теологији тако и у иконографији – нпр. персијска одежа и капа Митре и дадофора), при чему су – за разлику од самога култа – мистеријски обреди били обogaћени елементима хеленистичке културе и елементима из других мистерија оријенталног порекла. Дакле, за разлику од утемељивача студија о митраизму, Франца Кимона, потом његовог ученика и изузетног изучаваоца митраизма (али и других мистеријских религија) Мартина Вермасерена, да се митраизам развио из зороастризма, који у основи садржи борбу између добра и зла, став савремених историчара религије је да је култ Митре специфична творевина, са свакако значајним утицајем старих персијских учења и религија, али обogaћена различитим елементима грчке и римске културе, у контексту теологије, астрално-астролошке симболике, ритуала иницијације и разноврсних иконографских елемената (као главни аргументи се наводе: разлика између римског Митре и Митре из религијских текстова књига *Авестие*, разлика у митолошким догађајима римског и персијског Митре, непостојање икаквих доказа о култу Митре у персијском зороастризму, упадљива разлика између римских мистерија Митре и било које форме мистерија иранске религије познате из историјских извора итд.) (Cumont 1903; Vermaseren 1963; Campbell 1968; Turcan 1996; Claus 2000; Beck 2006; Alvar 2008). Укратко, савремени изучаваоци митраизма се слажу да је Митра „романизовани ирански бог који је претходно већ хеленизован у Анадолији“ (Turcan 1996: 204–205).
- 10 Име бога Митре се први пут појављује на глиненим плочицама из Богаз Кеја, 1380. године пре н.е., као име позваног сведока мировног договора закљученог између хетитског краља Субилилиума и митанског краља Мативаза (Turcan 1996: 196; Claus 2000: 3). На санскриту *mitra* значи „пријатељ, пријатељство“, а на старом персијском језику *zend* преводи се као „договор“. У ведској литератури, Митра је онај који „зближава људе“ и „води рачуна о својим људима“, док је у текстовима светих књига *Авестие* он „бог бораца, ратник са бритким стрелама, оружан муњом“ (Campbell 1968: 147, 236). Појавом Зороастра, бог Митра пролази кроз период отвореног непријатељства према његовом култу, у циљу успостављања монотеизма на челу са богом Ахура–Мааздом, но већ у V веку пре н.е. Митра се појављује на званичним епиграфским споменицима персијских краљева. Заједно са својом паредром Анахитом, која бива поистовећена са Месецом, Митра бива идентификован са Сунцем. Након пропасти Персијског царства, бог Митра наставља да се појављује у пантеону и на споменицима краљева Арменије, Кападокије, Понта и Комагене (Vermaseren 1963: 14–16; Turcan 1996: 198–199). Регрутујући војнике из поменутих области, римска држава индиректно долази у контакт са култом бога Митре, а директно кроз Помпејеву победу над киликијским гусарима који, по Плутарховим наводима, „славе мистерије Митре“. Р. Туркан сматра да је Помпејевим насељавањем одређеног броја покорених гусара у Апулију, посејано семе митраизма и на италијанско тле, одакле је, услед велике популарности, култ бога Митре почео да се шири и ван граница италског полуострва (Turcan 1996: 206).
- 11 Најстарији митреји у Италији потичу са југа полуострва, са локалитета као што су Капуа, Сиракуза, Катана, Палермо, Напуљ, потом са острва Понце, Искије, Каприја, Остије итд. Ипак, најстарији поуздано датован споменик Митриног култа, из периода пре 90. године, откривен је на локалитету Нида (*Nida*) у Германији Супериор. Нешто доцнијег датума (око 100. године) је вотивни споменик из Карнунтума (*Carnuntum*), а отприлике из истога времена потиче и вотивни споменик пронађен на локалитету Нове (*Novae*) у Бугарској (Claus 2000: 21).

аналогних митраистичким споменицима у Далмацији, овакво мишљење треба ревидирати у контексту постојећих утицаја, у одређеној мери, и из Далмације (који опет долазе преко Аквилеје).¹² Тако, иконографија до сада констатованих споменика Митриног култа на нашим просторима не само да је различита и у неким случајевима специфична у односу на иконографске представе из других римских провинција већ је и од изузетног значаја за боље сагледавање развоја и карактеристика култа бога Митре у овим областима.

У том контексту, вотивне иконе из Ражња и Мрамора не представљају честе налазе ни по типологији, ни по иконографији – аналогних примера са нашег простора има свега неколико и то су рељефне представе из Београда, Дупљана, Илињаче, Рагодеша и Раснице.¹³ Иконографска анализа вотивних икона из Ражња и Мрамора указује на то да, као и код већине митраистичких споменика, централни део икона, које имају лучни горњи облик налик своду пећине,¹⁴ заузима представа *тауроктоније* – у борби са биком, Митра належе левим коленом на леђа бика обореног на земљу, десном ногом одржава равнотежу док убада животињу у врат десном руком, фиксирајући навише главу бика левом руком.¹⁵ Символика самога чина представља суштину митраистичких мистерија (као, уосталом, и свих осталих мистеријских религија) – победа Митре над биком симболизује живот који се рађа из смрти – тријумф душе над временом и простором, обећање спасења у оноземаљском животу, веру и наду у живот после смрти, укратко бесмртни живот.¹⁶ Из тела животиње и тла нато-

12 Зотовић 1973: 132. У току је припрема (од стране аутора овога текста) публикације о ревидираним и новим, до сада непубликованим споменицима бога Митре на простору римских провинција централног Балкана, у којој је анализирано (у складу са савременим теоријама о митраистичкој религији, узимајући у обзир локални контекст простора на коме су споменици откривени) и интерпретирано више споменика чија типологија и иконографија указују на јасне утицаје споменика Митриног култа из Далмације, који се стога логично не могу подвести под споменике са културним утицајем из Мезије Инфериор и Дакије.

13 Излажући специфичности митраизма у дунавским провинцијама, Р. Туркан наводи да су култни рељефи са поменутог простора, на којима изнад и испод централне сцене тауроктоније постоје горњи и доњи фриз са митолошким сценама из култа, формиран под утицајем вотивних икона подунавских коњаника или одређених рељефних представа бога Сабазиија (Turcan 1996: 213).

14 Опште је позната чињеница да су митреји формиран и унутар природних пећина или су подражавали изглед пећине (*spelaeum*), имајући у виду митолошку традицију коју наводи Еубул, а преноси Порфирије, да је Заратустра посветио прву митраистичку пећину у срцу планина, међу изворима и цвећем (Turcan 1996: 218). За разлику од других религија оријенталног порекла (нпр. метроачког култа или култа бога Сабазиија, заједничког култа Изиде и Сераписа итд.), митраизам није подразумевао јавне свечаности – иницијација и друге ритуалне радње у част бога Митре су се одвијале само пред одабраним мистама, у тајности пећина претворених у светилишта или светилишта чији је изглед опонашао изглед пећине, у коју је, по миту, Митра однео и убио бика, пре него што га је појео у друштву бога Сола. С друге стране, у неоплатонским схватањима пећина је слика света, што само додатно подвлачи космогонијски значај сцена које се одигравају унутар пећине.

15 Претпоставља се да је иконографија чина тауроктоније настала под утицајем представе *Nikè bouthoutose* (у преводу „Ника која жртвује бика“) са оградe храма Атене Нике на Акропољу, а прве представе ове богиње се и појављују готово истовремено са почецима митраистичке уметности, која преузима садржај приказа, само са Митром као главним актером (Turcan 1996: 229). Треба поменути, међутим, да се одређена група аутора не слаже у потпуности са поменутом претпоставком – тако Д. Улансеј сматра да свакако постоји одређени утицај представе Нике која жртвује бика на приказ чина тауроктоније, али да постоје и разлике – Ника увек гледа директно у бика, док је Митрин поглед у већини случајева одвраћен од бика, у чему се можда пре може сагледати сличност између представе Персеја који убија Медузу и Митре који убија бика (обојица не гледају чин који обављају) (Ulansey 1991: 30).

16 С обзиром на постојање различитих теорија више аутора о претпостављеној симболици чина тауроктоније и поруци која је на тај начин преносена поклонцима култа бога Митре (теорије *pro et contra* да ли су староиранска или пак гностичка и неоплатонска учења била уткана у срж доктрине митраизма, за детаљније Beck 2006: 36–39), овде ћемо само подвући да не видимо разлоге зашто есхатолошка и

пљеног његовом крвљу ће никнути различити облици живота (реп бика се већ рачва у класје жита, на икони из Мрамора!), што значи да тауроктонија представља како чин жртвовања тако и чин стварања. Митрино убијања бика подржавају сви учесници култне слике тауроктоније, на првом месту два дадофора, односно бакљоноше Каутес и Каутопатес, који су, попут бога, одевени у персијска одела са фригијским капама на глави и углавном су у ставу мировања, за разлику од Митре који је увек у покрету.¹⁷ Сагледавањем иконографије рељефне представе из Ражња може се видети да то на њој није случај – иако у стојећем ставу, са једном ногом прекрштеном преко друге, Каутопатес обе руке држи пружене према бику, при чему једном руком вероватно држи бика за реп.¹⁸ Као пастири, сведоци Митриног рођења и као верни пратиоци Митре, који је космократор, демијург, *adiutor, conservator, fautor imperii, genitor pluminis, deus aeternus*, али по учењима неоплатониста и *Sol Invictus* (Campbell 1968: 182 и даље; Clauss 2000: 143–144; Beck 2006: 66), Каутес и Каутопатес су приказивани „као мање верзије Митре“ (Ulansey 1991: 62), обучени у исту одећу, али не и са истим атрибутима.¹⁹ Бакљоноше превасходно представљају симболе светла – са једне стране, по астралним тумачењима персонификују излазеће (Каутес са уздигнутом бакљом), односно залазеће сунце (Каутопатес са обореном бакљом) и у том контексту се и приказују испод бисте бога Сунца, односно богиње Месеца.²⁰ Формирајући тројство са богом Митром (*τρίπλάσιος θεός*), и сами су сматрани боговима (по писањима псеудо-Диониса Ареопагита, Alvar 2008: 85), те одатле и синоними за њихова имена – *Oriens* и *Occidens*, односно *Caelum* и *Oceanum*.²¹ У савременим астрономским и астролошким теоријама о митраизму, симболика дадофора је вишеслојна, у контексту тога коју хемисферу и

сотериолошка схватања, која се налазе у суштини митраизма, о небеском путу душе кроз седам сфера, нису могла бити садржана и у иранским учењима, као и у неоплатонским идејама (Alvar 2008: 82–83). Стога ћемо се овде само осврнути на значај археолошког материјала у контексту верниковог доживљаја митраистичких порука, односно на то да су рељефи (*tyrum, simulacrum*) или фреско-слике (ређе слободне скульптуралне представе) са представом чина тауроктоније били постављани на зид митреја, директно наспрам улаза, да би се у сваком тренутку налазили пред очима посвећених чланова. Обојени у живе боје, често и перфорирани на одређеним местима да би се иза рупа ставиле лампе које су у мраку митреја осветљавале представу Митре који убија бика, некада су култни рељефи били и обрађени са задње стране, на којој се налазила сцена свечане гозбе Митре и Сола и у том случају би се, помоћу стојера или неког другог механизма, окретали током литургије, да би верници могли видети и једну и другу сцену из митолошког наратива култа бога Митре (Clauss 2000: 52).

- 17 Етимологија имена Каутес и Каутопатес указује на њихово иранско порекло, по коме би суфикс *Kauta*, у преводу значио „светло“, а завршетак *Pat* би се превео као „супротан“. Тако да би оригинално значење имена Каутес и Каутопатес заправо било „светлост“ и „супротно од светлости“ (Alvar 2008: 85).
- 18 Као и у случају нпр. вотивних икона из Текије и Јањева, где један од дадофора једном руком држи бика за реп (Цермановић-Кузмановић 1970: 149; Зотовић 1973: 27–28, 61–62, 74, 95).
- 19 Уобичајени и најчешћи атрибут дадофора је подигнута, односно оборена бакља, мада су познати и прикази Каутеса и Каутопатеса са пастирским штапом (*pedum*), пелтом, шишарком и забрисом. Уједно, често се поред Каутеса приказује глава бика, а поред Каутопатеса шкорпија, што је заступнике астрономских теорија навело на размишљања да се тиме дадофори симболично повезују са небеским констелацијама Бика и Шкорпије (Ulansey 1991: 62; Alvar 2008: 97–98).
- 20 О симболици Каутеса и Каутопатеса такође постоје различите теорије, у које овде не бисмо дубље улазили, али интересантно је да су и сами поклоници Митриног култа, у зависности од симболике коју су дадофори садржавали, њих приказивали не само у одређеним расположењима – Каутеса као веселог, а Каутопатеса као тужног, већ и обојене различитим бојама, што се може видети са фресака у митреју Св. Приска (*Santa Prisca*), где је статуа Каутеса стајала у наранџасто обојеној ниши, за разлику од статуе Каутопатеса, која је стајала у тамноплаво обојеној ниши (Vermaseren 1963: 72; Clauss 2000: 95–96).
- 21 У том контексту треба поменути стелу *Senilius Carantinus* са локалитета Нида у Германији Супериор, на којој је приказ Митриног рођења из стене, са дадофорима са сваке стране стеле и натписом *Caelum* који се односи на Каутеса, односно натписом *Oceanum*, који се односи на Каутопатеса (Clauss 2000: 96).

које зодијачке знаке они представљају (Beck 2006: 206–213), односно, у дубљим филозофским разматрањима, који је од дадофора био задужен за надгледање изласка и уласка душе кроз небеске сфере.²² Поред дадофора, у представи тауроктоније су углавном приказани и гавран, шкорпион, змија и пас (на споменицима са наших простора, приказивање све четири животиње није *conditio sine qua non*, као што то није ни њихово потпуно одсуство). На икони из Ражња је представљена само змија, док су на икони из Мрамора присутни и гавран и пас. Поред већ познате симболике пса, змије, шкорпије и гаврана у митраистичким представама, њихово тумачење у астрономском смислу не треба дубље елаборирати (по ауторима који заступају астрономско тумачење сцене тауроктоније, свака од животиња је имала своју паралелу међу небеским сазвежђима – тако је псу аналогно сазвежђе *Canis Minor*, змији сазвежђе *Hydra*, шкорпији *Scorpio*, а гаврану *Corvus*).²³ Треба, међутим, поменути да гавран, који по митолошкој традицији преноси Митри поруку од бога Хелиоса/Сола да убије бика, поред небеске констелације, уједно представља и први од седам степена иницијације у култ бога Митре.

Изнад сцене тауроктоније, на иконама из Ражња и Мрамора, у горњем левом и десном углу су сумарно приказане и бисте бога Сола и богиње Луне, чиме се подвлаче космичка димензија догађаја и присуство небеских тела, али и блиска веза између Митре и Сунца, односно бика и Месеца (коју Порфирије објашњава наводима да је Месец такође познат као бик, као и да сазвежђе Тауруса представља његову егзалтацију).²⁴ Поред очигледне симболике светла, односно дана и мрака, то јест ноћи,²⁵ Сунце и Месец су симболисали космички ред и представљали су „чуваре“ (*tutelae*) степена иницијације у култ бога Митре (Alvar 2008: 79). Интересантан и на иконама са наших простора редак детаљ представљају ореоли око глава Митре, Сола и Луне, на вотивној икони из Мрамора, који се углавном тумаче као додатна потврда соларне димензије божанстава.²⁶

22 У заиста исцрпној публикацији о култу бога Митре у Римском царству, Р. Бек је на више места предложио врло изазовне теорије засноване на астрономским и астролошким тумачењима чина тауроктоније и митреја, при чему у једној од њих излаже претпоставку о вези дадофора са капијама кроз које душе силазе у свет постанка и кроз које се пењу у бесмртност. У том контексту, Каутопатес је повезан са севером, хладноћом и генезом душа, а Каутес са југом, топлотом и апогенозом душа (Beck 2006: 107–112).

23 Горе изнешено мишљење ћемо укратко илустровати примером симболике змије – превасходно хтонска животиња, змија представља и заштитницу извора и воде генерално. Услед својих вишеструких димензија (апотропејске, сотериолошке и есхатолошке), змија је представљала мотив којим је украшавано митраистичко посуђе, пронађено у митрејима и другим местима поштовања култа бога Митре. Но, не треба пренебрегнути примере споменика који јасно алудирају на везу између орфичких учења и Митре (и у том контексту, и улогу змије) – као што су, на пример, натпис на бази статуе из митреја у Риму, посвећен *Deus Sol Mithras Phanes* (орфичко божанство Фанес) или рељефна представа са локалитета *Vercovicium (Housesteads)*, на којој је приказано рођење бога Митре из космичког јајета, што је јасна алузија на орфизам и орфичка учења о бесмртности душе, те у том смислу и на везу између Митре и бесмртног живота (Petković et al. 2016: 29–31; Claus 2000: 70).

24 Порфирије у спису *De antro nymphetum* наводи да је, по митологији, бик дошао са Месеца и да, астролошки посматрано, представља дневну и ноћну кућу сазвежђа Бика (Beck 2006: 198).

25 У контексту дана и ноћи, симболично представљених бистама божанстава Сола и Луне, на неким споменицима треба тумачити постављање Каутеса испод Сунца, односно Каутопатеса испод Месеца, као и, у неким случајевима, супституцију Каутеса са петлом, односно Каутопатеса са совом (као на примеру рељефа из митреја *Castra Peregrinorum* у Риму) (Alvar 2008: 85).

26 Ореол или *nimbus* без радијалних зрака је приказан око глава Сола и Луне на вотивној икони из Голубића (*Raetinium*) и око главе бога Сола на рељефу из Дардагана код Зворника (Зотовић 1973: 21,

Пре него што се упустимо у тумачења сцена у доњем фризу вотивних икона из Ражња и Мрамора, укратко бисмо се осврнули на занимљиву, иако потпуно сумарну представу Митриног рођења из стене, са иконе из Ражња. Наиме, сцена *Mithras petragenes* јесте један од сегмената митраистичког мита, углавном приказан у горњем или доњем фризу представа тауроктоније, односно са њене леве или десне стране. *Mithras petragenes* је увек наг, са фригијском капом на глави, са ножем у једној и бакљом у другој руци, симболима генезе живог света, који указују на то да је бог рођен из стене (*deus genitor rupe natus*) зачетник светла (*genitor luminis*) и, самим тим, свег живог света (сл. 5).²⁷

Као што је већ поменуто, доњи фриз вотивних икона из Ражња и Мрамора је подељен у три дела, са засебним композицијама унутар њих и с том разликом што је на икони из Мрамора друга сцена приказана лучно засведена. Прва сцена у трипартитној композицији на две иконе се разликује – код иконе из Ражња, лева фигура као да замахује да удари фигуру која испред ње клечи, док на икони из Мрамора, лева фигура као да спушта руку према глави или на главу особе која клечи испред ње. У старијој литератури, сцене овога типа су погрешно тумачене као борба Сола и Митре (Cumont 1903; Зотовић 1973; Давидов 2004). У савременој научној литератури преовладава мишљење да су, заправо, у питању представа ритуала иницијације у различите степене посвећености у култ, односно да је фигура са леве стране мистагог у највишем степену Оца (*Pater*), који иницира неопфита, приказаног са леве стране (углавном у клечећем положају), у неки од седам степена иницијације (сл. 6).²⁸

бр. 17, 23, бр. 22). На вотивној икони из Мрамора, нимб је представљен око глава Митре, Сола и Луне, што је врло ретко у митраистичкој иконографији. Приказ нимба без радијалних зрака око главе бога Сола је познат једино у митраистичком контексту – на митраистичким рељефима из Дибурга (*Dieburg*), Остербуркен (*Osterburken*) и Ханауа (*Hanau*), док је представа ореола око главе бога Сола на мозаику из куће Ајона на Пафосу несигурна, као и приказ са фреске са локалитета Фарнесина. С. Хијманс тврди да ореол без радијалних зрака није атрибут бога Сола и да примере представа бога Сола са ореолом без зрака треба тумачити у астралном контексту (Hiijmans 2009: 81–82). Л. А. Кемпбел је мишљења да ореол представља мотив оријенталне, а не римске уметности, с обзиром на чињеницу да се појављује на више митраистичких споменика са простора Ирана или на рељефним представама дедиканата оријенталног порекла (Campbell 1968, 135). Овде, међутим, треба поменути и следећу могућност која се, нажалост, не може и проверити, јер на иконама из Ражња и Мрамора нема никаквих остатака боја – вотивне иконе су углавном биле бојене и можда су зраци око ореола били обојени одређеном бојом и на нашим иконама, али је боја у међувремену нестала.

- 27 У приказима Митриног рађања из стене, бог је углавном представљен са ножем и бакљом (негде и са луком и стрелом), мада су познате и ређе сцене божјег рођења у којима он држи глоб у левој, подигнутој руци, док десном руком дотиче зодијачки круг, као на рељефу са локалитета Свети Обин (*St. Aubin*) у Француској (Vermaeren 1963: 75–76). На рељефној представи из Келна (*Colonia Agrippina*), Митра у једној руци држи мач, а у другој класје пшенице (Clauss 2000: 64). Сцена рађања Митре из стене је позната из прва два митреја у Птују, док на вотивном споменику из трећег митреја на Згорњем Брегу код Птуја, у чину рођења бога помажу дадофори. Рељефна представа Митриног рођења са локалитета Рајанов Грч у Хрватској уклесана је у саму стену (Clauss 2000: 63), а треба поменути и сцену Митриног рођења са фрагмента мермерног рељефа из Солина (*Salona*) (Зотовић 1973: 55–56, г, 71–72, к; Selem 1980: 190–191). У приказима *Mithras petragenes*, углавном из западних римских провинција, представа је често обогаћена фигурама различитих животиња (змија, пас, делфин, соко, лав, крокодил итд.) и божанстава Луне, Викторије, Сола, Сатурна, Нептуна–Океана и Целуса (Vermaeren 1963: 78–79).
- 28 Суштина митраистичког обреда иницирања (*telete*) се састојала у проласку иницираног кроз седам степена иницијације (од најнижег ка највишем степену: Гавран, Млада (невеста), Војник, Лав, Персијанац, Сунчев гласник, Отац), обављањем одговарајућих ритуалних радњи, уз вођство и теолошка објашњења мистагога (миста у највишем степену Оца), а у циљу спасења душе и поновног рођења после смрти. Митраистичка теологија се заснивала на веровању да душа иницираног силази са Сунца у космос и пење се кроз седам планетарних сфера – стога седам степена иницијације неопфита заправо симболизују пењање душе иницираног кроз седам небеских сфера, односно представљају

Сл. 5 Рођење Митре из стене – *Mithras petragenes* (према: https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Mithras_petra_genetrix_Terme.jpg, приступљено 27.1.2017)

Fig. 5 Birth of Mithras from the rock Mithras Petragenes (after: https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Mithras_petra_genetrix_Terme.jpg, accessed on 27th January 2017)

Сл. 6 Мозаик из митреја Фелицисимуса (*Felicissimus*) у Риму, са симболима сваког степена иницијације (према: <http://www.ostia-antica.org/regio5/9/9-1.htm>, приступљено 27.1.2017)

Fig. 6 Mosaic from the mithraeum Felicissimus in Rome, with symbols of each initiation degree (after: <http://www.ostia-antica.org/regio5/9/9-1.htm>, accessed on 27th January 2017)

Обред иницијације се одвијао у митреју, који је репрезентовао слику космо-са (универзум унутар универзума), при чему су иницирани најпре пролазили кроз припремне обреде очишћења, који су имали за циљ да одрже душу иницираног неокаљаном до њеног коначног расанка од тела (биолошке смрти).²⁹ Л. А. Кемпбел у представама обреда иницијације на култним митраистичким сликама разликује четири ритуала, од којих се у првој композицији доњег фриза иконе из Ражња може препознати чин *purgatio*, а у првој сцени доњег фриза иконе из Мрамора обред *devotio*.³⁰ Да ли је сваки од наведена четири

духовно искуство мистичне екстазе иницијације која симулира смрт и поновно рођење иницираног, које га припрема за коначни пут његове душе у смрт. Филозоф Целсус сликовито пореди митраистичке степене иницијације са представом „мердевина са седам пречки“, приказаној на мозаику у митреју Фелицисимуса (*Felicissimus*) у Остији (Vermaseren 1963: 129–153; Turcan 1996: 237; Clauss 2000: 133; Beck 2006: 114; Alvar 2008: 130 и даље).

29 Ц. Алвар сматра да су митраисти веровали у постојање два света ван овоземаљског – први свет, који је био у вези са обредима иницијације у седам степена митраистичког култа, и други свет, који их је чекао након смрти. У том контексту, сваки степен иницијације је на свој начин ослобађао душу миста и уздизао је на више духовне сфере, до њене коначне слободе у тренутку биолошке смрти. Ово, свакако неоплатонско тумачење митраистичких ритуалних и иницијацијских радњи, било је познато митраистима иницираним у више степене, који су и преузимали улогу мистагога, али се не зна да ли је поменуто тумачење било шире прихваћено међу мистама у нижим степенима иницијације (Alvar 2008: 126).

30 Анализирајући сцене са доњег фриза рељефних представа из југоисточне Европе, Л. А. Кемпбел разликује четири иконографска типа обреда: полагање руку или *devotio* – када мистагог ставља своју руку или руке на главу клечећег неофита, поливање водом или *infusio* – мистагог из посуде у облику рога

ритуала стајао у одређеној вези са неким или сваким степеном иницијације у митраистички култ, остаје и даље отворено питање у научној литератури.³¹

Централна сцена у доњем фризу обе вотивне иконе представља свету гозбу (*convivium*) Сола и Митре, која је опонашана и од стране миста приликом њихових састанака у митрејима.³² Света гозба божанстава симболично прославља пријатељство и заједничку победу Митре и Сола, односно њихово заједништво, пре њиховог одласка у Соловим кочијама на небо.³³ Управо је сцена Митриног и Соловог успећа на небо³⁴ представљена у трећој композицији доњег фриза на вотивним иконама из Ражња и Мрамора – додуше, прилично сумарно (на икони из Мрамора је бар очигледно да божанства одлазе у би-ги).³⁵ Симбол Океана који божанства прелазе у Соловим кочијама је оличен у полулежећој, односно наслоњеној фигури бога Океана, у крајњем десном углу вотивних икона из Ражња и Мрамора. На митраистичким култним иконама из других римских провинција, бог Океан је неретко приказан са змијом увијеном око његовог тела, са хидријом на коју се наслања, у друштву нимфи, са чамцем за који се придржава, или су уместо њега представљени таласи океана или хидрија (Vermaseren 1963: 104; Campbell 1968: 325; Claus 2000: 152).

(или пак из рога бика) шкropи или пролива воду на главу неофита, прочишћавање или *purgatio* – када мистагог полаже на главу или раме неофита бут бика, и крунисање или *consecratio* – мистагог ставља радијалну круну на главу неофита (Campbell 1968: 292–293). Р. Туркан, међутим, сматра да приликом обреда *purgatio* мистагог дотиче главу или раме неофита војничком торбом (коју, по митологији, Митра баца из рамена бога Сола), налазећи аргумент у симболу војничке торбе представљеном међу симболима степена Војника (*Miles*) на мозаику митреја Фелицисимуса у Остији (Turcan 1996: 224).

- 31 Р. Меркелбах интерпретира на крајње интригантан начин везу између сцене тауроктоније и седам степена иницијације – наиме, по његовој теорији, представа гаврана одговара првом степену Гаврана, змија испод бика симболизује други степен, Младу (невесту), шкорпија представља трећи степен, Војника, пас четврти степен, Лава, Каутопатес означава пети степен, Персијанца, Каутес шести степен, Сунчевог гласника, а сам Митра представља највиши седми степен, Оца (Beck 2006: 38).
- 32 У том контексту је врло занимљива слика на зиду митреја на Авентину, из 220. године, на којој су приказани богови Митра и Сол испред малог стола, које служе мисти са маскама гаврана, док иницирани у степен Лава (судећи по натписима из митреја) доносе поклоне у виду хлеба, певца и свећа. Претпоставља се да је у реалним гозбама у митрејима, мистагог у степену Оца представљао бога Митру, а мист у степену Сунчевог гласника бога Сола. Сличне представе се могу видети и на реверсу рељефа из Хедернхајма (*Heddernheim*), Коњица, као и на фрескама из митреја испод цркве Св. Приска у Риму, где мисти са маскама Гаврана служе пиће и храну (Vermaseren 1963: 98–101).
- 33 Света гозба Митре и Сола приказује божанства за столом или за столом преко којег је пребачена кожа мртвог бика или пак како обеђују изнад тела мртвог бика. Иако је више аутора полемисало око евентуалног иранског утицаја на иконографију сцене свете гозбе, Ј. П. Кејн је врло подробно аргументовао да митраисти преузимају начин одржавања и иконографију гозби из грчко-римске култне традиције (Kane 1975: 313–351). Симболика свете гозбе је такође вишеслојна, с обзиром на то да са једне стране, попут богова, мисти за трпезом потврђују своје међусобно заједништво (у епиграфским натписима се помиње израз *fratres*, дакле у питању је својерсно братство миста), али и заједништво са њиховим богом Митром. Више аутора у савременој научној литератури наглашава значај представе свете гозбе као друге по важности (одмах после чина тауроктоније), управо из разлога представљања митраистичког заједништва и међусобне лојалности, али и лојалности према римској држави и императору.
- 34 Свесни да је у ранијој литератури коришћен термин *αιγιόεσσα* (Зотовић 1973; Зотовић 1989–1990), мишљења смо да поменути израз није у потпуности адекватан (с обзиром на то да су у питању два бога, не може бити речи о деификацији, већ само о слављењу истих).
- 35 Као и прве две композиције у доњем фризу представа овога типа, детаљи у приказу одласка Митре и Сола у кочијама бога Сола варирају – у кочије могу бити упрегнута два или четири коња, Сол је некада представљен са радијалном круном, бичем и/или бакљом, негде и у друштву богиње Луне. Интересантна слика успећа Митре и Сола на небо је приказана на рељефу из Вирунума, где квадригу двојице богова води и усмерава бог Меркур, који је овде свакако представљен у улози *ψιχοποιῖα* (Claus 2000: 152–153).

Култ бога Митре је епиграфски потврђен на простору југоисточне Мезије Супериор, на неколико вотивних споменика.³⁶ Иконографски тип вотивних икона са централном сценом тауроктоније и трипартитно подељеним доњим фризом познат је искључиво са простора Мезије Супериор, Мезије Инфериор, Тракије и Дакије (Зотовић 1973: 87; Najdenova 1989: 1405; Vermaseren 1960: br. 2034, 2038, 2043, 2052, 2056, 2166, 2167, 2181, 2182). Анализа свих познатих примера икона овога типа је показала међусобне иконографске сличности, али не и униформност представа, нарочито у погледу алтернације типа ритуала иницијације, приказаног у првој сцени доњег фриза икона.

Стилска анализа рељефне представе из Ражња указује на осредњи уметнички рад, на коме није лако пратити поједине детаље управо из разлога њихове сумарности, али и невештости локалног мајстора који није умео правилно да формира централну сцену тауроктоније, где лик Каутеса бива у потпуности скрајнут уз леву ивицу иконе, и стога и врло сумарно приказан, и то због недостатка простора за искуцавање његове фигуре. У односу на икону из Ражња, вотивна икона из Мрамора представља солидан провинцијски рад, с обзиром на пажљиво представљене детаље, као што су набори одеће Митре и дадофора и бољи осећај за формирање композиције него на представи са иконе из Ражња. Обе иконе су врло специфичне по одређеним рељефним приказиваним детаљима, као што су сцена Митриног рођења из стене на икони из Ражња и мотив ореола око глава Митре, Сола и Луне на икони из Мрамора.

Иконографски и стилски, најближе аналогије вотивним иконама из Ражња и Мрамора су рељефне представе из Београда (сл. 7), из села Рагодеша код Пирота (сл. 8), из села Кониова близу локалитета Крал–Марко, вотивна икона непознате провенијенције, сада у Народном музеју у Софији, и мермерни рељеф из Филиповаца у околини Софије (Зотовић 1973: 15, бр. 1, 60–61, бр. 72; Vermaseren 1960: 351, n. 2245, 373, n. 2325, 375, n. 2332). С обзиром на то да се овај тип вотивних икона концентрише на простору Мезије Супериор, Мезије Инфериор, Тракије и Дакије, иконографија истих се вероватно формира у западном делу Мезије Инфериор, одакле се шири у Мезију Супериор, Тракију и Дакију.³⁷

У погледу могуће функције икона, познато је да су рељефне представе малог формата углавном биле постављане на зидове митреја, мада су стајале и у приватним лараријима миста (Clauss 2000: 48).

Хронолошки, иконе се такође могу одредити према њиховој типологији и начину приказивања одређених иконографских мотива (у случају иконе из Ражња, и према палеографским карактеристикама) – наиме, имајући

у виду да су сцене у доњем фризу у вези са ритуалом иницијације и митолошким догађајима који су свакако служили као објашњење одређених риту-

36 Вотивни споменици са натписима посвећеним богу Митри су откривени на локалитетима: Мокра, близу Беле Паланке, Крст у близини Осмакова (Petrović 1979: 106–107, n. 78, 79); два споменика из Равне (*Timacum Minus*) (Petrović 1995: 68–69, n. 10–11), вотивни рељеф са натписом из Гамзиграда (*Romuliana*) (Petrović 1995: 134, n. 111).

37 Како В. Најденова наводи, најранији митраистички споменици су откривени у Мезији Инфериор и дифузија култа бога Митре креће из западног дела Мезије Инфериор (из области између Монтане и Сектантапристе, границе између Мезије Супериор и Мезије Инфериор) (Najdenova 1989: 1418–1419).

Сл. 7 Вотивна икона из Београда
(према: Зотовић 1973: фото 1)
Fig. 7 Votive icon from Belgrade
(after: Zotović 1973: photo No. 1)

Сл. 8 Вотивна икона из Раго-
деша (према: Vermaseren 1960:
fig. 619, mon. 2243)
Fig. 8 Votive icon from Ragodeš
(after: Vermaseren 1960:
fig. 619, mon. 2243)

алних радњи, било је значајно да као такве буду доступне ширем кругу верника. Претпоставља се да се овај тип икона појављује од друге половине II века (Najdenova 1989: 1417) и, у том смислу, плиткост израде представља на иконама из Ражња и Мрамора, као и иконографија биста небеских божанстава Сола и Луне и целовитог приказа кочија са коњима у сцени одласка Митре и Сола на небо, такође имплицирају поменути период (Lipovac Vrkljan 2005: 251). Иако Р. Шалабалић наводи да палеографске одлике натписа са иконе из Ражња указују на другу половину I или почетак II века као време настанка иконе, друга половина I века је превише ран период за појаву икона овога типа. У том кон-

тексту бисмо као време настанка икона из Ражња и Мрамора предложили распон од друге половине II века до средине III века.

На крају, уместо закључка, сложили бисмо се са опажањима већине савремених аутора у научној литератури, у погледу специфичности иконографије рељефа из „дунавских провинција“, али не и са мишљењима о „високом степену конзистентности“ митраистичких култних слика на споменицима, као што се не слажемо ни са предложеним разлозима претпостављене конзистентности.³⁸ Алтернације детаља и различите мотиве у иконографији, као и одређене специфичности на рељефним представама Митрине култне слике на споменицима из римских провинција централног Балкана, по нашем мишљењу треба превасходно објаснити и приписати географском, временском и друштвеном контексту, у оквиру којег се ова мистеријска религија формира и практикује, узимајући у обзир утицај, степен познавања митраистичке теологије и имплементирања доктрине култа, као и већ постојећа веровања аутохтоног становништва.

38 Р. Туркан приписује „оригиналност“ митраистичких култних представа из „дунавских“ провинција утицају култа подунавских коњаника и, у одређеној мери, култа бога Сабазија (Turcan 1996: 213). Ј. Р. Хинелс пак сматра да култне слике из „дунавских“ провинција показују висок степен конзистентности у контексту иконографије и да разлог такве појаве треба тражити или у строгој контроли митраистичке доктрине или у јаком утицају локалних мајстора и непостојању разноврсних уметничких и филозофских утицаја у мањим срединама, за разлику од, нпр., Рима (Hinnells 1976: 52).

ЛИТЕРАТУРА / REFERENCES:

Alvar, J. 2008

Romanising Oriental Gods. Myth, Salvation and Ethics in the Cults of Cybele, Isis and Mithras, Leiden–Boston: Brill.

Beck, R. 2006

The Religion of the Mithras Cult in the Roman Empire. Mysteries of the Unconquered Sun, Oxford: Oxford University Press.

Бојовић, Д. 1979

Митрине иконе и иконе подунавског и трачког коњаника из Сингиду-
нума, *Сџаринар* (н.с.) 28–29: 135–142.

Васић, М. 1992

Нов Митрин рељеф из Horreum Margi (Ђуприја), *Зборник Народної музеја* (Београд) 14–1: 379–385.

Vermaseren, M. J. 1960

Corpus Inscriptionum et Monumentorum Religionis Mithriacae, Hague: M. Nijhoff.

Vermaseren, M. J. 1963

Mithras, the secret god, New York: Chatto & Windus.

Давидов, Д. (ур.) 2004

Археолошко блајо Ниша: од неолиџа до средњеј века, Београд: Српска академија наука и уметности.

Zotović, Lj. 1966

Les cultes orientaux sur le territoire de la Mésie Supérieure, Leiden: Brill.

Зотовић, Љ. 1973

Митџраизам на џилу Јујославије, Посебна издања, књига 11, Београд: Археолошки институт.

Зотовић, Љ. 1980

Симболични приказ ватре на новооткривеним деловима Митрине иконе из Виминација, *Сџаринар* (н.с.) 30: 89–96.

Зотовић, Љ. 1989–1990

Керамичка икона Митриног култа. Нови елементи за проучавање митраизма, *Сџаринар* (н.с.) 40–41: 197–201.

Зотовић-Жунковић, Љ. и Шалабалић, Р. 1958–1959

Нов споменик Митриног култа, *Сџаринар* (н.с.) 9–10: 205–210.

Kane, J. P. 1975

The Mithraic cult meal in its Greek and Roman environment, in: *Mithraic studies. Proceedings of the First International Congress of Mithraic Studies*, II, ed. J. R. Hinnells, Manchester: Manchester University Press, 313–351.

Lipovac Vrkljan, G. 2005

Some examples of local production of Mithraic reliefs from Roman Dalmatia, u: *Religija i mit kao poticaj rimskoj provincijalnoj plastici* (Akti VIII. međunarodnog kolokvija o problemima rimskog provincijalnog umjetničkog stvaralaštva), ur. M. Sanader, A. Rendić-Miočević, Zagreb: Golden marketing – Tehnička knjiga, Odsjek za arheologiju Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, Arheološki muzej, 249–259.

Najdenova, V. 1989

Mithraism in Lower Moesia and Thrace, in: *Aufstieg und Niedergang der Römischen Welt*, Band 18.2, eds. H. Temporini und W. Haase, Berlin–New York: Walter de Gruyter, 1397–1422.

Петковић, С. и др. 2016

Појребни ритуал и Дионисов кулџ у Равни / Funeral Ritual and the Cult of Dionysus in Ravna (Timacum Minus), Belgrade–Knjaževac: Archaeological Institute Belgrade, The Homeland Museum Knjaževac, Grafics Galeb Niš.

Petrović, P. 1979

Inscriptions de la Mésie Supérieure IV, Naissus–Remesiana–Horreum Margi, Belgrade: Centre d'études épigraphiques et numismatiques de la Faculté de philosophie de l'Université.

Petrović, P. 1995

Timacum Minus et la vallée du Timok, Inscriptions de la Mésie Supérieure III/2, Belgrade: Centre d'études épigraphiques et numismatiques de la Faculté de philosophie de l'Université

Selem, P. 1980

Les religions orientales dans la Pannonie Romaine. Partie en Yougoslavie, Leiden: Brill.

Speidel, M. 1980

Mithras–Orion: Greek Hero and Roman Army God, Leiden: Brill.

Ulansey, D. 1991

The origins of the Mithraic Mysteries: Cosmology and Salvation in the Ancient World, Oxford: Oxford University Press.

Hijmans, S. E. 2009

Sol. The Sun in the Art and Religions of Rome, Groningen: Rijksuniversiteit.

Hinnells, J. R. 1976

The Iconography of Cautes and Cautopates, 1: the data, *Journal of Mithraistic Studies* 1: 36–67.

Campbell, L. A. 1968

Mithraic Iconography and Ideology, Leiden: Brill.

Цермановић-Кузмановић, А. 1970

Рељефи Митре из Текије, *Сџаринар* (н.с.) 21: 147–151.

Clauss, M. 2000

The Roman Cult of Mithras. The God and his Mysteries, New York: Routledge.

Cumont, F. 1903

The Mysteries of Mithras, Chicago: Open court.

ИНТЕРНЕТ ИЗВОРИ / INTERNET SOURCES:

https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Mithras_petra_genetrix_Terme.jpg (приступљено: 24.01.2016)

<http://www.ostia-antica.org/regio5/9/9-1.htm> (приступљено: 24.01.2016)

VOTIVE ICONS OF THE GOD MITHRAS FROM THE ANTIQUITY
COLLECTION OF THE NATIONAL MUSEUM IN NIŠ

SUMMARY

A part of the Antiquity Collection of the National Museum in Niš are two marble votive icons with a representation of the act of tauroctony from the cult of the god Mithras, discovered on the localities of Ražanj (near Aleksinac) and Mramor. Typologically, both icons belong to the second group of relief representations, according to the typology of F. Cumont, or to the seventh group (subgroup A) of icons according to the typology of L. A. Campbell, i.e. votive icons of rectangular shape with a arched vault top, on the central part of which is a representation of tauroctony, flanked by a lower frieze with scenes from the initiation rituals and mythological events of the god Mithras. The arched top of the icons represents the appearance of a cave, according to neo-Platonic understanding – of the universe – in which a scene of tauroctony and ritual activities are taking place. The lower frieze, divided into three segments, bears the following representations, from left to right: the rite of initiation of a myst to the cult of the god Mithras, performed by the mystagogue in the highest degree of the Pater, the holy feast of Mithras and Sol and the ascension of the gods to heaven in the chariot of the god Sol, in the presence of the god Oceanus. An inscription of the dedicator of Thracian origin stands below the lower frieze of the icon from Ražanj. The iconographic difference in the lower frieze of the icons are different initiation rites – thus, the initiation ritual *purgatio* is depicted on the icon from Ražanj, while the initiation ritual *devotio* is depicted on the icon from Mramor. Moreover, an interesting iconographic detail on the one from Ražanj is the scene of Mithras' birth from a rock – *Mithras petragenes*, while the icon from Mramor depicts a rare detail of the halo (*nimbus*) around the head of the deities Mithras, Sol and Luna. The cult of the god Mithras has been confirmed epigraphically in the territory of Moesia Superior, with several votive monuments. The analysis of style shows that both icons are works from the provinces, although the icon from Mramor is executed more skilfully. This type of icon is limited to the territories of Moesia Superior, Moesia Inferior, Thracia and Dacia, and probably appeared first in the western part of Moesia Inferior. Territorially, the closest typological and iconographic analogies are known from finds of icons from Belgrade, Ragodeš and the vicinity of Sofia. Icons of such small format most often decorated the walls of mithraea or were kept in the private larariae of mysts. The period of the creation of the votive icons from Ražanj and Mramor was determined as being between the second half of the 2nd and first half of the 3rd century.

Ивана М. ПОПОВИЋ
Археолошки институт, Београд

ЗЛАТНА *TABELLA DEFIXIONIS* ИЗ ГУБЕРЕВЦА НА КОСМАЈУ*

Апстракт: У Римској збирци Народног музеја у Београду, под инвентарским бројем 4175/III, чува се једна непубликована плочица од танког златног лима, случајно пронађена на обронцима Космаја, у селу Губеревцу, на локалитету Прутен. Плочица је Музеју предата у стању у коме је нађена, вишеструко пресавијена. После њеног развијања у лабораторији за конзервацију металних предмета Народног музеја у Београду, констатовано је да је квадратног облика, димензија 3,2 × 3,2 cm, тежине 1,51 g. На њеној унутрашњој површини, пресовањем је изведен натпис у четири неправилна реда. Натпис, писан курзивом, веома је оштећен пресавијањем плочице, тако да је нечитљив. Испод њега, приближно на средини плочице, утиснута је представа трonoшца. Реч о једној *tabella defixionis*, односно плочици која је служила за бацање клетви, што је током грчко-римског периода био магијски ритуал везан за народна веровања. Овакве плочице, налажене на целој територији Римског царства, углавном су израђиване од олова. Плочица са локалитета Прутен у Губеревцу начињена је од злата, што може да упути на размишљања о етничком пореклу и веровањима дела локалног становништва.

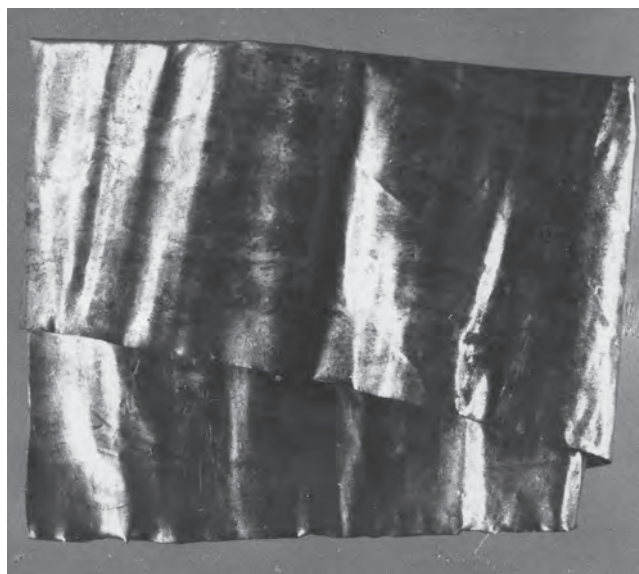
Кључне речи: римски период, *tabella defixionis*, клетва, магијски ритуал, Губеревац, Космај

У Римској збирци Народног музеја у Београду, под инвентарским бројем 4175/III, чува се једна непубликована плочица од танког златног лима, случајно пронађена на обронцима Космаја, у селу Губеревцу, на локалитету Прутен. Плочица је Музеју предата у стању у коме је нађена, вишеструко пресавијена (сл. 1а). После њеног развијања у лабораторији за конзервацију металних

* Чланак је резултат рада на пројекту Министарства просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије *Романизација, урбанизација и трансформација урбаних центара цивилној, војној и резиденцијалној карактера у римским провинцијама на јилу Србије* (бр. 177007).

предмета Народног музеја у Београду, констатовано је да је квадратног облика (сл. 1b), димензија $3,2 \times 3,2$ cm, тежине 1,51 g. На њеној унутрашњој површини, пресовањем је изведен натпис у четири неправилна реда. Натпис, писан

а

б

Сл. 1 Златна *tabella defixionis*, Губеревац, локалитет Прутен: а) у тренутку налаза; б) после конзервације (документација Народног музеја у Београду), R 2,5:1

Fig. 1 Gold *tabella defixionis*, Guberevac, site Pruten: a) at the moment of discovery; b) after conservation (documentation of the National Museum in Belgrade), scale 2.5:1

курзивом, веома је оштећен пресавијањем плочице, тако да је нечитљив. У првом реду можда се могу уочити слова V C L И L λ, у другом реду назире се λ и MA, у трећем MA и у четвртном Θ RM. Иако само делимично видљива, поједина слова (Θ, λ) припадају грчком алфabetу, а друга могу да буду и грчка и латинска. Међутим, ниједна реч није читљива, те постоји могућност да је натпис исписан коришћењем посебних формула или на неком од малоазијских језика у којима је употребљавано грчко писмо. Испод натписа, приближно на средини плочице, утиснута је представа трonoшца, чије су бочне ноге, сачуване само у горњем делу због оштећења доњег руба плочице, биле повијене у облику латиничног слова S. На њему се назире неки предмет, такође у облику трonoшца, али мањих димензија.

Мада је натпис на плочици нечитљив, само његово присуство, облик плочице и чињеница да је она била вишеструко пресавијена тако да се текст није видео, упућују на закључак да је реч о једној *tabella defixionis*, односно плочици која је служила за бацање клетви, што је током грчко-римског периода био магијски ритуал везан за народна веровања. Како је бележење *tabellae defixionum* започето још почетком XX века (Audollent 1904), до сада је широм античког света, од Британије до Мале Азије и Египта, регистровано више од 1.500 ових *tabellae* (Ribeiro 2006: 239; Кгоор 2008). Њима се особа обраћала боговима или духовима да би утицала на неку акцију усмерену на неку особу или објекат. Ове плочице, најчешће израђиване од олова и легура овог метала, полагане су у гробове или око њих, бацане су у изворе и купалишта, а понекад су качене на стубове и зидове светилишта помоћу игала или танких клинова. У тим случајевима, рубови плочица су били перфорирани (Merrifield 1987: 138–139). Натпис на овим плочицама, урезан танким словима, није увек морао да буде клетва него, понекад, помоћ умрлом. Уколико је требало покојника због нечег казнити, веома често је клетва изражавана у кондиционалу, односно упућивана је само ако је умрли заиста био крив. Натпис на плочици је могао, али није обавезно и морао да садржи име анатемисане особе. Понекад је то била само магијска формула или обраћање духовима предака, односно манима, или неком од периферних божанстава, као што су Харон, Хеката, Плутон, Немеза и Персефона, са циљем да покојник пренесе поруку силама подземља. Постоје и текстови са обраћањем воденим нимфама, а често и Меркуру, као пратиоцу и водичу људских душа (Gager 19994: 12). Не знамо садржај натписа на златној плочици из Губеревца, али њен налаз на овом локалитету и метал од кога је начињена упућују на нека интересантна размишљања о улози ових магијских предмета.

Златна *tabella defixionis* откривена је у региону великих римских рудника олова и сребра на Космају (Dušanić 1976: 95–120), на локалитету Прутен у селу Губеревцу, заправо на обалама потока који се са северне стране узвишења Град или Градиште код села Стојника, где се налазило утврђење *Demmessus*, спушта ка Губеревцу. Око 500 до 600 m северозападно од утврђења, седишта управника рудника, на десној обали потока Прутена, током мањих сондажних ископавања вршених 1953. године, откривени су остаци грађевине окружене другим објектима, што је првобитно протумачено као металуршки комплекс (Ве-

личковић 1958: 110–115), а касније је изнето мишљење да је реч о термалном објекту (Mócsy 1970: 135, п. 14). Са локалитета Прутен у Губеревцу, Народни музеј у Београду је 80-их година XX века, од М. Петровића, осим златне плочице, откупио и три златна привеска апотропејског карактера, односно две буле (*bullae*) и једну лунулу (*lunula*) (Поповић 1996: кат. 127, 128, 130). Сва четири предмета су уобичајени део гробног инвентара. Међутим, на локалитету Прутен гробови нису регистровани, мада се мора имати у виду чињеница да су археолошка ископавања, предузета 1953. године, била ограниченог обима и фокусирана на откривање архитектонских остатака. С друге стране, лоцирање некрополе на самој обали потока Прутена не изгледа вероватно, самим тим што се на супротној обали, на благом узвишењу, налази велика некропола спаљених покојника, археолошки истраживана, са прекидима, између 1961. и 1978. године. Истражен је 361 етажни гроб типа Мала Копашница – Сасе, датован у период од I до III века (Глумац и Ферјанчић 2009: 226). Инвентар гроба бр. 109 са ове некрополе чиниле су, поред других предмета, и две оловне *tabellae defixionum*, накнадно положене у гробну јаму, првобитно пресавијене и фиксиране иглама кроз кружне перфорације. После исправљања и конзервације, установљено је да се на једној плочици налази курзивом исписан натпис *L. Viv(ius) Sennans[Emilianus]*, а на другој *Secun(d)a*. Дакле, на обе плочице била су урезана само имена, без магијских формула или призивања богова (Глумац и Ферјанчић 2009: 227–231), што је карактеристично за најстарије предмете овог типа, који су нађени у Атици и на Сицилији и датовани у V и IV век пре н.е. (Gager 1999: 5).

Tabellae defixionum из гроба бр. 109 на некрополи Гомилице у Губеревцу биле су начињене од олова. Иако су клетве могле да буду исписане и на комадима керамике, кречњака, на гемама или папирусу, уобичајено је било да се урезују на оловне плочице. Наиме, олово поседује симболичне атрибуте који су га чинили подесним да се изрази жеља за натприродном помоћи другим особама, али под контролом особе која је ту жељу изразила. С друге стране, мекоћа олова омогућавала је лако ролање, искуцавање и урезивање, што је олакшавало процес израде плочица и писање на њима (Gager 1999: 3–4). Због мистичних својстава олова, једног од првих метала који је човек произвео, средњовековни алхемичари су га повезивали са Сатурном, од њега су током безбројних неуспешних операција (*opera*) покушавали да добију злато и сматрали су га једним од елемената првобитне материје (*materia prima*) (Jung 2015: 324). С друге стране, у неким алхемијским текстовима пише да је Сунце, кружећи око Земље, уткало злато у њу и утиснуло своју слику у облику злата (Jung 2015: 326). Сунце, римски Сол/Хелије/Аполон истовремено је био бог и симбол злата. Од овог метала израђена је *tabella defixionis* нађена на локалитету Прутен у Губеревцу, заједно са три, такође златна, привеска апотропејског карактера. Уколико ови предмети нису били део гробног инвентара, могуће је да су били бачени у поток или у термалне објекте уз њега. Овој претпоставци иде у прилог чињеница да је у јужној Енглеској, у термама у Бату (*Aquae Sulis*), нађено чак 130 оловних *tabellae defixionum* (Jordan 1990: 437–441; Gager 1999: 193), а њихови налази у овом и другим купалиштима и изворима објашњавају се жељом да се њиховим бацањем у воду обезбеди „вечна пловидба“ (Scherwood Fox 1912: 301). Слич-

но објашњење може се применити и на три златна привеска будући да су биле амулети профилактоичког карактера, које су носила деца и младе девојке, док су привесци у форми лунуле, по Плаутовом запису, поклањани за рођендане, били накит апотропојеског карактера, ношени као привесци на ланцима или чувани као амулети (Поповић 1996: 40–41; 136–137). Уколико се прихвати претпоставка да су златна *tabella defixionis* и привесци намерно бачени у воду, то би упућивало на закључак да су грађевине поред потока Прутена ипак биле термални, а не металуршки објекти.

Међутим, изложени подаци и претпоставке не објашњавају зашто је *tabella defixionis* са локалитета Прутен у Губеревцу била израђена од злата, а не од олова, метала кога је било у изобиљу, с обзиром да се локација на којој је нађена налазила у оквиру басена великих рудника олова и сребра. Уосталом, и у гробовима оближњих некропола на локалитетима Гомилице и Рт у Губеревцу нађен је релативно велики број златног накита једноставне конструкције (Поповић 1996: кат. 17, 26, 38, 49, 124, 131, 132, 133, 134). Да ли је реч о популацији која је поштовала Сунце, а самим тим и злато, односно о досељеницима са Истока? Да су у рудницима олова и сребра радили и имигранти из Мале Азије, вероватно из Битиније или Фригије, сведочи и натпис са надгробног споменика нађеног код села Бабе (Đušanić 1976: 110, no 114). О етничком елементу пореклом са Истока сведочи и златни привезак са представом магичног ока (*fascinum*), нађен у једном гробу са некрополе на локалитету Рт (Поповић 1996: кат. 134), а посредно и светиљка с представом Дијане на диску, аналогна северноафричким лампама откривеним у Алжиру и Картагини (Поповић 2013: 46–49), дакле на територији на којој је, поред Римљана досељених после пунских ратова, живела и раније насељена популација феничанског порекла.

Иако се о садржају натписа на плочици са локалитета Прутен у Губеревцу не могу извести било какви закључци, присуство слова различите величине и неправилног распореда упућује на претпоставку да су и на њој, као и на оловним плочицама из гроба 109 на некрополи Гомилице у Губеревцу, вршена накнадна урезивања. То није ништа необично будући да је уочено да су неке *tabellae defixionum* биле унапред припремљене од стране професионалаца, мага или писара, али да су садржавале и делове накнадно урезаног текста (Gager 1999: 5). Магијске формуле у овим текстовима често су биле *voces mysticae*, речи или фразе преузимане из грчког или из неког другог источно-медитеранског језика коришћеног почетком нове ере, а за које се, како неки сматрају, веровало да их разумеју само демони (Gager 1999: 9–10). У латинским текстовима, како показују *tabellae defixionum* откривене у различитим деловима Царства, да би се постигао магијски ефекат, за поређење је коришћена увек иста, уобичајена формулација (*similis formula*) (Urbanová 2016: 329–340, fig. 1). Међутим, оно што, осим метала од кога је начињена, разликује златну плочицу са локалитета Прутен у Губеревцу од осталих примерака овог типа је представа треношца испод текста. На неким касноримским *tabellae defixionum* урезани су цртежи људи и животиња, којима се вероватно антиципирала порука коју је требало пренети циљаној особи (Gager 1999: 10). С обзиром на то да је треножац током целог античког периода играо важну улогу у

религијским радњама официјелног и мистичног карактера (Smith 1870: 1162), можемо претпоставити да је приказ овог култног објекта требало да нагласи садржај исписане поруке и олакша њено упућивање.

Налази *tabellae defixionum* на територији данашње Србије нису бројни. Осим два примерка од олова из гроба бр. 109 на некрополи Гомилице у Губеревцу, једна златна згужвана плочица, са нечитким натписом у три реда и перфорацијама за качење на горњој ивици (сл. 2), могла би се протумачити као *tabella defixionis*, мада је првобитно била идентификована као апликација. Плочица, која је вероватно била фиксирана за неку чврсту подлогу, чува се у Римској збирци Народног музеја у Београду, без назнаке о месту налаза (Поповић 1996: кат. 153). Међутим, како сазнајемо из медија, у августу 2016. године, на некрополи у Виминацијуму, у делу на коме је сахрањивано рано хришћанско становништво, у два гроба су откривене *tabellae defixionum* начињене од златног и сребрног лима, смештене у капсуле и положене у гроб. На златној плочици текст је био исписан грчким алфабетом, али на неком мало-азијском језику, док је сребрна плочица садржавала само симболе непознатог значења. Како је реч о још увек непубликованом налазу, после његове детаљне анализе можда ће моћи да се изведу неки закључци који би могли да осветле и појаву златне *tabella defixionis* на локалиту Прутен у Губеревцу, мада је већ на први поглед очљиво да је реч о споменицима који припадају различитом културном контексту.

Сл. 2 Златна *tabella defixionis*, непознато налазиште (документација Народног музеја у Београду), R 2:1

Fig. 2 Gold *tabella defixionis*, unknown site (documentation of the National Museum in Belgrade), scale 2:1

ЛИТЕРАТУРА / REFERENCES:

Audollent, A. 1904

Defixionum tabellae, quotquot innotuerunt tam in Graecis orientis quam in totius occidentis partibus praeter Atticas in Corpore inscriptionum Atticarum editas collegit Aug. Audollent, Paris: Fontemoing.

Величковић, М. 1958

Прилог проучавању римског рударског басена на Космају (Résumé: Veličković, M., Contribution à l'étude du bassin minier de Kosmaj), *Зборник радова Народної музеја* (Београд) 1 (1956–1957): 95–118.

Gager, J. 1999

Curse Tablets and Binding Spells from the Ancient World, New York, Oxford: Oxford University Press.

Глумац, М. и Ферјанчић, С. 2009

Tabellae defixionum са некрополе Гомилице на Космају (Summary: Glumac, M. and Ferjančić, S., *Tabellae defixionum* from the grave 109 of the Kosmaj necropolis Guberevac-Gomilice), *Гласник Српској археолошкој друштва* 25: 225–233.

Dušanić, S. 1976

Le Nord-Ouest de la Mésie Supérieure, in: M. Mirković, S. Dušanić, *Inscriptions de la Mésie Supérieure I, Singidunum et le nord-ouest de la province*, Beograd: Centre d'études épigraphiques et numismatiques, 95–168.

Jordan, D. R. 1990

Curses from the Water Sulis, *Journal of Roman Archaeology* 3: 437–441.

Jung, K. G. 2015

Psihologija i alhemija, Beograd–Podgorica: Nova knjiga.

Kroop, A. 2008

Defixiones. Ein aktuelles Corpus lateinischer Fluchtafeln, Speyr: Kartoffeldruck-Verlag Kai Brodersen.

Marrifield, R. 1987

The Archaeology of Ritual and Magic, London: B. T. Batsford.

Mócsy, A. 1970

Gesellschaft und Romanisation in der römischen Provinz Moesia Superior, Budapest: Akadémiai Kiadó.

Поповић, И. 1996

Римски накити у Народном музеју у Београду. II Златни накити / Popović, I., Les bijoux romains du Musée national de Beograd. II Les bijoux d'or, Антика / Antiquité 6/2, Београд: Народни музеј.

Поповић, И. 2013

Светиљка са представом Дијане из Губеревца на Космају (Summary: Popović, I., Lamp from Guberevac on Kosmaj with a representation of Diana), у: *Акџа са сѣручној скуџа: Анџичке светиљке. Хронолоџија, тиџолоџија и орнаментиџика*, ур. С. Крунић, Београд: Музеј града Београда, 45–54.

Ribeiro, A. 2006

As tabellae defixionum: características e propósitos, *Arqueologia* 9/2: 239–258.

Smith, W. 1870

Dictionary of Greek and Roman Antiquities, London: John McCreay, Aldemarle Street.

Scherwood Fox, W. 1912

Submerged Tabellae Defixionum, *The American Journal of Philology* 33/3: 301–310.

Urbanová, D. 2016

Alcune particolarità della comparizione (quomodo-sic, quemadmodum-sic, itu uti-sic) in latino volgare, con particolare attenzione alle defixiones, *Graeco-Latina Brunensia* 21/2: 329–343.

GOLD *TABELLA DEFIXIONIS* FROM GUBEREVAC ON MT. KOSMAJ

SUMMARY

The Roman Collection of the National Museum in Belgrade contains an unpublished plaque made from thin gold sheet, under inventory number 4175/III, discovered by chance on the slopes of Mount Kosmaj, in the village of Guberevac, on the right bank of the Pruten Creek. The plaque was handed over to the Museum as it was found, folded over several times (Fig. 1a). After it was unfolded in the laboratory for the conservation of metal items of the National Museum in Belgrade, it was established that the plaque has a square shape, with dimensions 3.2×3.2 cm, weighing 1.51 gr (Fig. 1b). An inscription in four unequal rows is impressed on its inner surface. The inscription, in italic letters, was severely damaged by the folding of the plaque and is illegible. Impressed below the inscription, approximately in the middle of the plaque, is the image of a tripod. This is a *tabella defixionis*, i.e. a plaque that was used for casting curses, which was a magical ritual during the Greek and Roman period, connected with folk beliefs. The inscription on such plaques, executed in thin letters, did not always have to be a curse – in some cases it was intended to assist a deceased person. If the deceased was to be punished for something, the curse was very often expressed in the conditional form, i.e. it was cast only if the deceased was truly guilty. The inscription on the plaque could, but did not have to, include the name of the anathemised person. Sometimes it was just a magical formula or an address to the spirits of ancestors. These plaques, discovered throughout the entire territory of the Roman Empire, were mainly made from lead, a metal that possessed symbolic attributes that made it suitable for expressing a wish for supernatural assistance to other persons, but under the control of the person expressing the wish. Two specimens of lead *tabellae defixionum* were also discovered in grave No. 109 at the Gomilice necropolis in Guberevac, located on the left bank of the Pruten Creek. Besides the gold *tabella defixionis*, three gold pendants, apotropaic in character, were also discovered on the right bank of the Pruten Creek. Although the text on the plaque is illegible, the metal it was made of and the representation of the tripod under the inscription lead one to consider the possible Oriental origin of the person who ordered it. As assumed previously, the earlier discovered items from the Pruten site could have been thermal in character, bearing in mind that the *tabellae defixionum*, apart from graves, were often cast into springs, creeks or bathing areas, in order to ensure that a person had a safe 'eternal voyage'. Finds of *tabellae defixionum* are not frequent in the territory of Serbia. Besides the mentioned specimens, one rectangular crumpled golden plaque with an illegible inscription (Fig. 2) from an unknown site, probably belongs to this group of magical items. Accompanying them are the still unpublished gold and silver *tabellae*, which were recently discovered at the necropolis of Viminacium.

Татјана Б. ЦВЈЕТИЋАНИН

Народни музеј у Београду

ПУРИНА ЧЕРГА, КОСМАЈ – КОМПЛЕКС КЕРАМИЧКИХ ПЕЋИ

Апстракт: У раду се представљају резултати мањих сондажних истраживања из 1957. године у Пуриној черги, на Космају, којима је откривен део правоугаоне грађевине и структуре идентификоване, на основу оскудне техничке документације, као керамичке пећи. Претпоставке о постојању керамичких радионица на Космају, до сада засноване само на посредним показатељима, добијају један од ретких поузданих доказа. Реч је о једној кружној пећи са централним слободностојећим четвртастим носачем, те две правоугаоне пећи са два четвртаста подужна носача, који су код једне слободностојећи, а код друге полазе из задњег зида пећи. Садржај пећи, као ни други налази, није сачуван, али тип пећи и особености конструкције дозвољавају опредељење у II – прву половину III века. С обзиром на капацитет пећи и локацију грнчарске радионице, сматрамо да је служила за потребе некрополе и да је снабдевала не само некрополу у њеној непосредној близини већ и ширу зону на Космају.

Кључне речи: керамичке пећи, грнчарска радионица, римски период, Космај, некрополе, Горња Мезија

Област планине Космај позната је, пре свега, као део империјалних римских рудника који су улазили у састав горњомезијских рудника *metalla Moesiae Superioris*. На простору између модерних насеља Губеревац, Бабе и Стојник на Космају, констатовани су трагови многобројних рударских окана, галерија, шљакишта, описани већ у првим деценијама XX века (Davies 1935: 213–215), археолошки и историјски подаци указују на значајну продукцију из наслага олова и сребра, и на интензивне трагове живљења, посебно од II до IV века (Tomović 1995: 204). Историјска истраживања (Dušanić 2010: 473–773) су показала да је рудничка област Космаја оперисала већ од I века у оквиру веће

римске административне области, *metalla Tricorn(i)ensia*, која је укључивала и руднике на Авали и Руднику. Центар, како продукциони тако и административни, представљало је аутзилијарно утврђење и повезано цивилно насеље близу Сојника, могућег имена *Demessum* (Dušanić 1977: 78; Tomović 1995: 206). Космајска област, уз Рио Тинто у Шанији, у римско време имала је највиши продукциони ниво сребра (Merkel 2007: 45).

Историјска истраживања прате и археолошка, све до друге половине XX века у мањем обиму и значају. Прва ископавања вршена су од 1911. до 1913. године, са основним циљем да се у неколико кампања системски истражи римски каструм у Стојнику, а мањим пробним ископавањима његова околина (Vulić 1912: 555–558; Vulić 1913: 339–343; Vulić 1914: 412; Величковић 1957: 103–109). Космај је поново у фокусу од 1953. године и у наредне четири деценије, од рекогносцирања Народног музеја у Београду (Бошковић 1956: 46–49), која су пратила мања сондажна истраживања крајем педесетих и почетком шездесетих година (Величковић 1957: 110–115; Величковић 1964: 130–133; Душанић 1974: 93–105), а посебно системска ископавања некрополе Гомилице од 1960. до 1978. године (Глумац 2015). Испитивања некропола и утврђења на локалитету Град (Кондић и Поповић 1986: 3–4), али и металуршка испитивања (Tomović 1995: 203–212; Merkel 2007: 39–78) настављају се у периоду од 1983. до 1988. године у оквиру великог пројекта на којем су сарађивали стручњаци Археолошког института, Народног музеја у Београду, Завода за заштиту споменика културе града Београда и Универзитета у Албанији – Државног универзитета Њујорк. У последње две деценије XX века, рекогносцирања и даље врши Завод за заштиту споменика културе града Београда, а од 2015. се укључује поново и Народни музеј у истраживања ове територије.¹

Археолошка истраживања су потврдила да се на овом терену ради о једном огромном комплексу рударских инсталација и радова, постројења за рафинавање, насеља, фортификација и некропола (Величковић 1958: 97). Познато је више од 50 локалитета у ужој рудничкој области,² а помиње се велики број рударских јама, око 5000, као и 12 до сада регистрованих рударских окана (Tomović 1995: 121–122; Merkel 2007: 68–69).

Једном од тих локалитета која је истраживао Народни музеј, Пуриној черги, посвећујемо овај рад. У литератури се наводи као место где су забележени римска грађевина и гробови (Бошковић 1956: 48), односно као један од малобројних локалитета на Космају на којем су констатовани трагови и насеља и

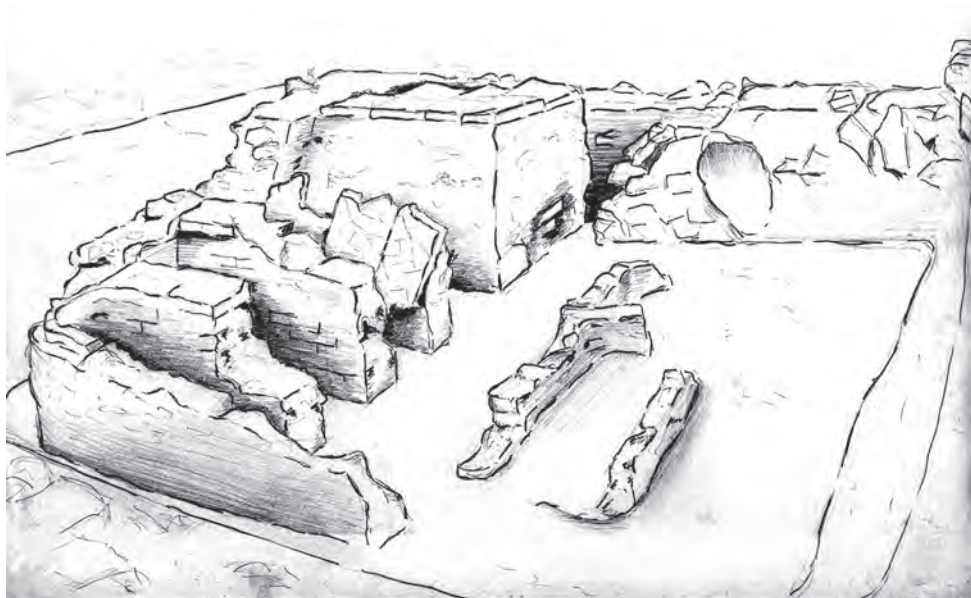
1 Извештаји о раду Народног музеја за 2014. и 2015. годину. Руководилац пројекта *Космајска рудничка област у антици* је др Адам Н. Прнобрња.

2 Последњи званични документ, у чијој припреми је учествовао и Завод за заштиту споменика културе града Београда, „Просторни план подручја посебне намене предела изузетних одлика Авала – Космај”, усвојен 2014. године (*Службени гласник Републике Србије* 146/14), укључује и заштиту животне средине, природе и културних добара (реферална карта бр. 3). Наведена су и археолошка налазишта, укупно 112 из свих периода, од тога њих 68 у области Космаја. Претходили су просторни планови појединачних општина, те у „Просторном плану градске општине Сопот” (*Службени листи града Београда* 54/2012) имамо шест археолошких налазишта и 74 евидентирана археолошка локалитета која уживају заштиту, такође из свих периода. Међутим, прегледом до сада објављене литературе, као и порекла музејске грађе из основних и студијских збирки Народног музеја, могуће је ову листу допунити, тако да само римски период укључује 99 топонима. Многи „евидентирани локалитети” свакако су део неке веће целине, једног локалитета, а не посебна налазишта, али и ово указује на чињеницу да и после готово једног века, колико је Космај у фокусу истраживача, немамо ажуриране листе нити јасне габарите/зоне археолошких налазишта.

некрополе (Борић Брешковић и Црнобрња 2015: 34–35). Сачувана документација омогућава јаснију идентификацију истражених римских структура: реч је о комплексу керамичких пећи, односно керамичкој радионици, што Пурину чергу у овом тренутку чини јединственим и важним налазиштем Космаја. Претпоставке о постојању локалне керамичке производње на Космају (Свјетићанин 2000б: 319–327; Цвјетићанин 2001: 63–66; Свјетићанин 2013: 34–35), до сада засноване само на посредним показатељима, тиме су добиле један од ретких поузданих доказа.

Сл. 1 Аксонометријски приказ структура у сонди А/1 (ДНМ, 1957. година)
Fig. 1 Axonometric presentation of structures in probe A/1 (DNM, 1957)

Сл. 2 Аксонометријски приказ структура у сонди Б/2 (ДНМ, 1957. година)
Fig. 2 Axonometric presentation of structures in probe B/2 (DNM, 1957)

Пурина черга налази се на десној обали потока Пуринца, јужно од реке Прутена, удаљена око 1,2 km од центра области лоцираног на локалитету Град или Градиште у Стојнику. О локалитету постоји само кратка информација објављена у публикацији *Археолошки сјоменици и налазишта*, настала на основу рекогносцирања др Миливоја Величковића и др Љубише Поповића почетком 1950-их:

„Пурина Черга у Губеревцу – римска грађевина и гробови (Губеревац, срез Космајски – Младеновац)

На њиви Мирослава Петровића, из Губереваца, запажена је контура једне веће правоугаоне грађевине са мноштвом фрагмената обичне римске керамике. Северно од њиве, изнад пута налази се једна коса на којој се налазе гробови. На овом месту нађено је и неколико комада римске опеке димензије 41 × 27,5 cm Неколико крчага нађених на овом локалитету доспели су преко Љуб. Ђорђевића, из Баба, у Народни музеј у Београду” (Бошковић 1956: 48).

Ископавања мањег обима, у организацији Народнoг музеја и под руководством др Миливоја Величковића, вршена су 1957. године.³ Отворене су две сонде, али о самим истраживањима нема података, сем веома оскудне техничке документације.⁴ Истражене структуре именоване су на овим цртежима као остаци „топионице”,⁵ али у кратком извештају са ископавања Гомилица из 1962. године, Величковић наводи да је „1957. године открио три грнчарске пећи на локалитету Пурина Черга у Губеревцу”,⁶ што и јесте њихова исправна идентификација.

Остаци римских структура налазе се у пољу, десно од потока Пуринца, омеђени земљаним путевима у њиве и у село Губеревац. У сонди А, односно 1, констатовани су остаци правоугаоне грађевине и једне пећи (сл. 1), а у сонди Б (сонда 2), постављеној око 10 m источно од прве, остаци две пећи (сл. 2).

Пећ 1

Очувани су основа пећи, део канала за ложење, носач пода и део зида пећи (сл. 3). На основу остатака, реч је о полуукопаној пећи кружне основе, око 2,8

3 О истраживањима Пурине черге нема информација у извештајима о раду Народнoг музеја, те о времену истраживања закључујемо само на основу датума на сачуваним скицама. С обзиром на остала истраживања Миливоја Величковића (1953, Прутен; 1954–1956, Врело; 1958, Град; 1959–1960, Рт; 1960–1962, Гомилице), а и по обиму радова, Пурина черга ископавана је вероватно само 1957. године.

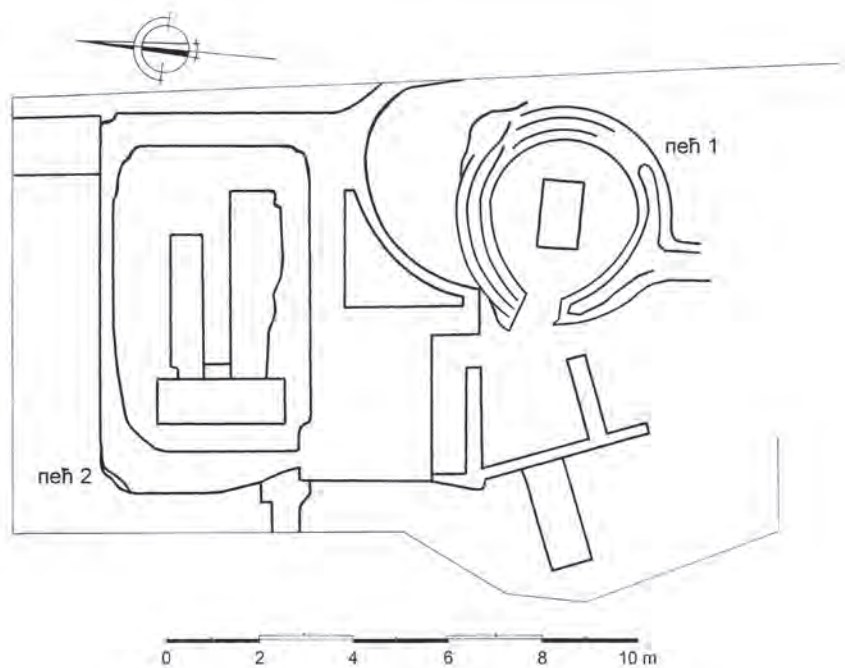
4 Уз скицу локације сонди, у документацији Народнoг музеја постоје, из средине јула 1957. године, приказујући финалну ситуацију на крају ископавања, и по два техничка цртежа основа, без детаља и пресека, сви са погрешно наведеном размером, те по два цртежа основа и пресека оловком, са уписаним димензијама, на основу којих је било могуће реконструисати величине и односе. Постоје и два аксонометријска приказа нађених структура, овде представљена, која су била од помоћи у идентификацији употребљеног грађевинског материјала. На свима је наведено да је у питању топионица (ДНМ, Космај). Обраду цртежа, за потребе овога рада, урадио је Слободан Трипковић. Захваљујем Јелени Марковић и мр Драгани Еремић на прегледу архивске грађе и документације и скенирању документације коришћене у овом раду.

5 Било би од великог значаја да је заиста реч о пећима за топљење руде, које до сада нису констатоване на подручју Космаја, мада мноштво шљакишта и згуре, односно њихова дистрибуција и димензије указују на технологију у којој се користи гвожђе као флукс (Merkel 2007: 69). Истраживања нису потврдила ни постојање инсталација у Бабама, иако још Дејвис овде описује остатке пећи у чијој конструкцији је употребљена опека (Davies 1935: 213).

6 Кратак извештај са ископавања римске некрополе на Гомилицама у Губеревцу (АНМ, 660/9, 15. 10. 1962, страна 2).

m ширине, унутрашњег пречника око 2 m, са делимично сачуваним каналом за ложење зиданим од опека на западној страни, отвора 0,53 m, ширине до 1,1 m. На средини коморе је слободностојећи носач пода пећи, централни масивни носач правоугаоне основе, димензија 0,42 m × 0,7 m, сачуване висине око 0,8 m. Носач је од опека обложених иловачом (блатним малтером), а у конструкцији сталне куполасте надструктуре, ширине око 0,4 m, на појединим местима сачуване и до висине од 0,9 m, употребљена је глина у више слојева, могуће и опека.⁷

Пећ би припадала типу кружне основе са централним носачем, који обухвата различите варијанте, у зависности од елемената конструкције и употребљеног материјала, али су све оне типичне за I–II век (Cuomo di Caprio 1979: 24 – класа I/a; Swan 1984: 85–87, Fig. III.ii), ређе почетак или прву половину III века (Vamos 2010: Fig. 1.5). У провинцијама се овај тип јавља од римског освајања, на почетку везан често за војну продукцију, односно керамику којом се снабдева војска (Swan 1984: 85–86; Haalebos 1995: 58. Abb. 36 – Хадријанов период), или продукцију новоуведених класа римске грнчарије (Vertet 1979: Fig. 23 – I век; Премк 1992: 364, sl. 2 – друга половина I – почетак II века; Šimić-Kapaet 1996: tip I/a, sl. 14 – Прогарски виногради; Vamos 2010: 68, од раног империјалног периода до почетка III века; Харизанов 2015: тип I/b/2, II–III век).

Сл. 3 Основе пећи 1 и 2
Fig. 3 Foundations of kilns 1 and 2

⁷ У документацији се чува и свеска са четири скице основа и изгледа пећи и кратким коментарима о њиховој структури, али без података о локацији (ДНМ). Идентификовали смо их као пећи истражене на Пуриној черги.

Овај се тип пећи јавља у Горњој Мезији све до средине III века, дуж лимеса, у Сингидунуму (Свјетићанин 2000а: 246–249, сл. 3, сл. 7) и Виминацијуму (Јордовић 1994: 95–97 – пећи 4 и 5 са централним правоугаоним носачем од опека, II и III век), као и у унутрашњости провинције, како показују новоткривене пећи у Малој Копашници, где је цео комплекс опредељен у период од друге половине II до средине III века (Иванишевић, Стаменковић и Јовић 2016: 59–61 – пећ 1, централни стуб квадратног облика; пећ 10, централни стуб од опека и камена, III век).

Само на основу типа пећи и елемената конструкције, с обзиром на то да нема података о налазима, пећ опредељујемо у II – прву половину III века.

Пећ 2

Очувани су основа пећи, носачи пода пећи и део зида пећи (сл. 3). На основу остатака реч је о полуукопаној пећи правоугаоне основе, око 3 m ширине и 4,8 m дужине, унутрашњих димензија 2,4 m × 3,8 m. На средини коморе су два слободностојећа четвртаста носача пода пећи, очуваних димензија 0,3–0,4 m × 1,76 m, сачуване висине око 0,5 m, односно 0,5–0,6 m × 2,4 m, а висине до 0,9 m. Носачи су од опека обложених иловачом. У основи пећи, на западној страни носача, налази се ред опека, остаци поплочања основе пећи или, могуће, део пода пећи. У конструкцији сталне куполасте надструктуре, ширине од 0,16 до 0,5 m, сачуване до висине од 0,5 до 0,8 m, употребљена је глина, у више слојева, могуће и опека, посебно у источном делу.

Пећ би припадала типу правоугаоне основе, који се јавља у више варијаната. Пећи са језичастим носачем или самосталним четвртастим подужним носачима (Swan 1984: Pl. 25), којима би припадала ова из Пурине черге, развијене су из типа са четвртастим подужним носачима који полазе из задњег зида пећи (Cuomo di Caprio 1979: 28 – класа II/a), карактеристичним од времена Клаудије – Флавијевци, у употреби и до Антонина (Swan 1984: 83–85), вероватно везане за снабдевање војске.

Најчешће се правоугаоне пећи повезују са производњом опека, али су ове зидане пећи великих димензија, са лучним отворима и лажним сводовима у конструкцији и више главних и бочних канала за проток ваздуха, какве су, рецимо, пећи у радионичком центру у Виминацијуму (Јордовић 1994: 99–101, сл. 8, 9) или Сирмијуму (Jeremić 2001: 131–154), које се не разлукују од мноштва примера са подручја Римског царства. Грнчарске правоугаоне пећи развијају се из ових цигларских већ од Клаудијевог доба (Filtzinger 1972: Abb. 2, Taf. 97.4; Swan 1984: 83–85, Fig. XXII), са производњом која достиже врхунац средином и у касном II веку (Bónis 1979: 102, Abb. 3.3, 4.1 – од Хадријана до почетка III века; Vertet 1979: Figs. 13–14 – друга половина II века; Swan 1984: 121, Pl. 43; Vamos 2010: 67–68, Fig. 1.1, 4, 10, 15, Fig. 6.f, I–II и II–III век; Харизанов 2015: II/b/2, III–IV век). Најчешћи је тип са више бочних носача пода, односно са главним и бочним каналима за проток ваздуха, који се јавља од I до III века (Duhamel 1979: 63–67, Figs. 34, 35; Cuomo di Caprio 1979, 29 – класа II/c; Swan 1984: Fig. XIX). Правоугаоне грнчарске пећи јављају се и у Горњој Мезији, у ве-

ликим центрима, у Маргуму (Марић 1951: 121, сл. 25–27; Свјетићанин 2014: 113, Fig. 5, крај I века) и Виминацијуму (Јордовић 1984: 97–98, пећ 6, II и III век).

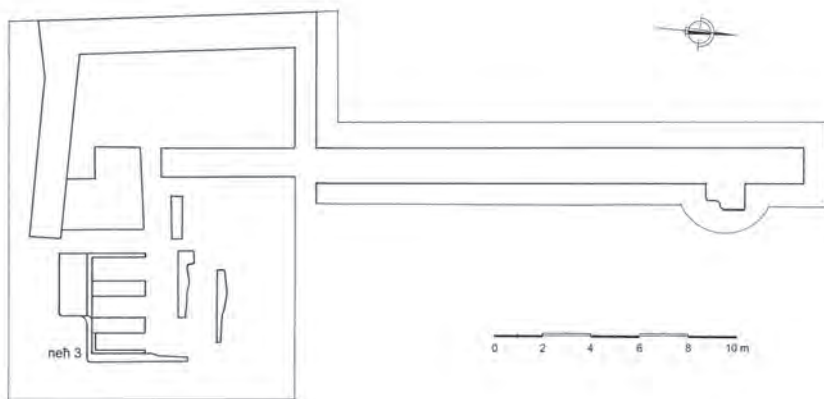
На основу типа и елемената конструкције, пећ би припадала II – првој половини III века.⁸

Пећ 3

Очувани су основа пећи, носачи пода пећи и део пода (?) и зида пећи (сл. 4). На основу остатака реч је о полуукопаној пећи правоугаоне основе, око 2,2 m ширине и очуване дужине око 2 m, унутрашње ширине 1,82 m. Два четвртаста носача пода полазе из задњег зида пећи, подужно постављена, ширине око 0,3m, дужине око 1,1 m, сачуване висине око 0,9 m, односно 1,05 m. Носачи су од опека обложени иловачом, зидани „на преклоп”. На северној страни пећи је површина чији пресек показује да је од запечене глине, очуваних зидова у дужини од 1,3 m и 1,5 m, висине око 0,3 m, за коју претпостављамо да би могла бити канал за ложење, ширине 0,7 m. На западном бочном зиду, на аксонометријском цртежу, видљиве су урушене „шамотне цигле” (45 x 30 x 8 cm),⁹ које би могле бити остаци чврсте конструкције пода пећи. У конструкцији бочних зидова коморе, ширине од 0,08 до 0,24 m, употребљена је опека обложена иловачом у више слојева.

Пећ би припадала пећима правоугаоне основе, које се јављају у више варијаната, а ова одговара типу са четвртастим подужним носачима који полазе из задњег зида пећи, карактеристичном у римским провинцијама од времена Клаудије – Флавијевци, у употреби и до Антонина, у чијој конструкцији су коришћене и на сунцу осушене опеке (Swan 1984: 83–85).

На основу типа и елемената конструкције, пећ би припадала II веку.

Сл. 4 Основа пећи 3 и грађевине

Fig. 4 Foundations of kiln 3 and building structure

8 У Лезуу, кружна пећ са два правоугаона слободностојећа носача, у чијој конструкцији је коришћена и опека, одређена је у Хадријанову епоху (Vertet 1979: 150, Figs. 9–10), а у Аквинкуму, слична је датована у крај II и почетак III века (Vámos 2010: 68, Figs. 9c, 12).

9 Напомена уз цртеж у свесци (ДНМ).

Друге структуре

Осим јасно препознатљивих пећи, у оквиру истражених површина јављају се и остаци других структура, којима је, на основу доступне документације, тешко одредити функцију. На аксонометријском приказу пећи 1 и 2 видљиви су делови лучне конструкције уз пећ 1 (сл. 1), који би могли да представљају остатке старије пећи. Површина са опекама између пећи 1 и 2 могла би да се идентификује као заједнички манипулативни простор, који би омогућавао истовремену контролу ложишта обе пећи. У западном углу сонде, у близини ложишта пећи 1 и могућег манипулативног простора је правоугаона конструкција, можда део система за сушење грнчарије.¹⁰

У другој сонди, уз пећ 3, очувано је поплочање од опека, око 0,3 m више од нивоа носача пода пећи, повезано са зидом који са јужне стране затвара, односно ојачава задњи зид пећи (сл. 2). Чини се да је ово поплочање функционално везано и за зидове делимично откривене грађевине, од које је истражен правоугаони простор димензија око 3,4–4 m са 1,9 m и зид који се пружа на север, дужине око 10,1 m, ширине 0,6 m (сл. 4).¹¹ Основа и габарит грађевине остају нам непознати, али би њена функција била везана за пећи, односно чини део грнчарске радионице. Грађевина би могла да, у оквиру покривених и отворених зона, укључује места за потапање глине или њено сазревање, канал за сушење, инсталације за воду, радни простор грнчара (види нпр. Bónis 1979: Abb. 2; Nicoletta 2010: Figs. 1–3; McCalum and Peña 2010: Figs. 2–3, 6–7), али нема могућности нити за утврђивање свих елемената радионице и начина организације простора, нити за одређивање њеног асортимана и обима продукције.

Грнчарска радионица у Пуриној черги за сада је једина¹² потврда посредних доказа о јакој локалној керамичкој индустрији (Цвјетићанин 2001: 63–66; Свјетићанин 2013: 34–35). На основу хронолошке атрибуције пећи, чини се да је радионица активна у II веку и у првој половини III века, а прве подигнуте структуре вероватно су правоугаона грађевина и пећ 3, у неком моменту у II веку.

Налази који би помогли да се прецизније определи време током којег је радионица активна нису сачувани. У збиркама Народног музеја, Пурина черга се као место порекла наводи само у три случаја, за две керамичке светиљке и један фрагмент керамичке зделе.¹³ Једна је светиљка са троугласто профилисаним кљуном и волутама, са представом Амора са свиралом (Ратковић 2015: 208, сл. 4), у варијанти (Ivany 1935: I.3) која је опредељена у период од друге половине, односно треће трећине I века до средине или треће четвртине II века (Крунић 2011: 37–38, тип I, варијанта С). Друга светиљка (инв.

10 Систем за сушење најчешће чини канал обликован у виду слова Т или канал са крајем проширеним правоугаоно, овално или у облику ушне шкољке (Swan 1984: 47–48).

11 На једном од цртежа он је приказан као солидно грађена структура, од камена и опека, а на другом су његове контуре знатно мање праволинијске, а структура је трошњија, као да је од опека са блатним малтером.

12 У Извештају античког одељења наводи се да је „две пећи за керамику М. Величковић открио 1957. године у Губеревцу” (*Зборник радова Народног музеја* 1/1958: 353). Остаје нејасно, с обзиром на то да је М. Величковић те године ископавао Пурину чергу, да ли је реч о омашци (места налаза и броја пећи) или су откривене још две пећи на подручју Губеревца, о којима нема других података.

13 Захваљујем кустосу Збирке за раноцарски римски период, мр Деани Ратковић, на уступљеним подацима.

бр. 9-3444) припада широко распрострањеним и бројним лампама с печатом отвореног канала (Ivany 1935: XVII), али је сам печат TRANQUIL(lus) издваја. Ретко је забележен и до сада су познати само примерци из Норика – *Aguntum* (Auer 2012: 15; Auer 2015: 38) и Паноније – *Siscia* (Ivany 1935: Taf. XCVI.20, 21; Vikić-Belančić 1975: 119–120, kat. 824–825, prilog IV.35), атрибуирани као провинцијална (панонска) продукција из II–III века (Vikić-Belančić 1975: 54, 58). Фрагмент рељефно декорисане тера сигилата зделе (инв. бр. 9-536) припада средњогогалској продукцији, радионици Лезу и мајстору *Casurius*-у, активном у периоду 160–195 (Bjelajac 1990: 30, kat. 72, T. 8/72). Сви ови предмети су из II и (почетка) III века, како је и претпостављено време активности радионице.

Све три пећи великих су димензија, указујући на значајну керамичку производњу. Кога је ова радионица снабдевала?

Керамика са Космаја позната нам је на основу археолошких истраживања, углавном некропола (Глумац 2009а; Глумац 2009б: 221–230; Cvjetičanin, forthcoming), као и на основу поклоњених збирки (Cvjetičanin 2013: 27–92) или појединачних посуда које су у музеје доспеле путем откупа,¹⁴ за које се такође препоставља да махом потичу са девастираних некропола. Истражене некрополе,¹⁵ настале вероватно на прелазу из I у II век, на којима је најинтензивније сахрањивање вршено током II и почетком III века, већином припадају некрополама са инцинерацијом, на којима је доминантан тип гробова Мала Копашница – Сасе.¹⁶ У овим сахрањивањима керамика је имала важну улогу и користила се у разним фазама церемоније и као прилог који се полаже у гроб (види и Jovanović 1984: 104; Зотовић и Јордовић 1990: 10–11; Pešić 2005: 37–38; Korać i Golubović 2009; Стаменковић, Иванишевић и Пешић 2016: 29–30).

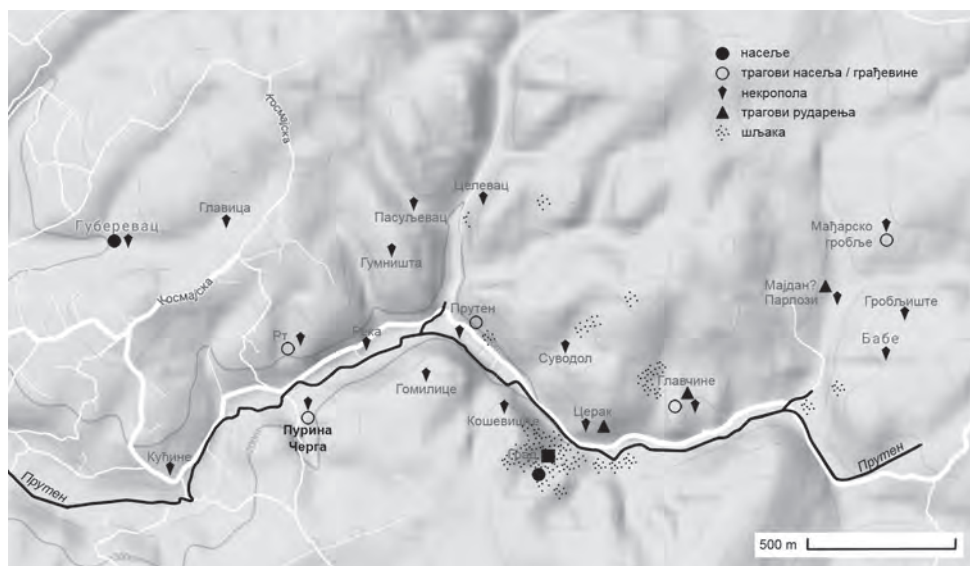
Међу космајским налазима преовлађује фина и груба црвено печена грнчарија, необрађене површине, неукрашена, порозна – керамика која није луксузна, већ изразито утилитарна (Cvjetičanin 2013: 32–33; Cvjetičanin, forthcoming). Типологија има мноштво занимљивих облика и варијаната, али за разлику од налаза из насеља или утврђења дуж лимеса (упореди нпр. Brukner 1981; Jevremović 1987: 49–70; Nikolić Đorđević 2000: 16–187; Jeremić 2009: 55–127), доминира стона грнчарија, уз минималну појаву кухињске и складишне керамике. Унутар стоне грнчарије, најразвијенија је типологија крчага, а њихов број је изузетно велик, чинећи више од половине евидентиране

14 Бројне керамичке посуде које потичу са Космаја чувају се у Збирци раноцарског римског периода Народног музеја у Београду, већином доспеле откупом у периоду од педесетих до седамдесетих година XX века.

15 О истраживањима некропола, међу којима је посебно важна једина системски истражена некропола Гомилице, на којој је констатовано 370 гробова, са око 1600 прилога, види: Величковић 1958: 95–118; Величковић 1964: 129–138; Глумац 2005: 361–374; Глумац 2011: 231–241; Глумац 2015. Резултати истраживања некрополе Гомилице биће представљени у монографији аутора др Мирјане Глумац и др Татјане Цвјетићанин, у издању Народног музеја у Београду, која је у припреми.

16 Остаци покојника, измешани са остацима ломаче, полагани су без рецепијента у гроб, који је могао бити једноставна, најчешће правоугаона рака (тип I) или широка, већином правоугаона јама са у њој укопаном другом јамом у коју су полагани остаци покојника, као и већина прилога, такозвани етажни гробови (тип II). Гробови типа Мала Копашница – Сасе наводно чине више од 70% сахрањених истражених у Горњој Мезији и карактеристични су за период од друге половине I века до средине III века, веома ретко и почетком IV века (Jovanović 1984: 100–110; Jovanović 2000: 209–210).

керамике (Cvjetićanin 2013: 28, 38–66; Cvjetićanin, forthcoming). Ова појава у складу је са запажањем да у сахранама типа Мала Копашница – Сасе, посебно на простору северног дела провинције Горње Мезије (Зотовић и Јордовић 1990: 10, 77–110; Pop-Lazić 2002: 52–57; Korać i Golubović 2009: 23–260), али и на рударским некрополама на Сасама (Baum i Sreјović 1964, 46), крчази имају важну улогу. Укупан утисак, на основу квалитета израде и скромног третмана посуда, као и функционалне анализе, јесте да већина посуда није била израђивана за дуготрајну и свакодневну употребу, већ за једнократну намену, за потребе сепулкралног ритуала.

Сл. 5 Мапа уже зоне космајских *metalla* с налазиштима у околини Пурине черге
Fig. 5 Map of the immediate zone of the Kosmaj *metalla*, with sites around Purina Čerга

Претпостављамо да је и грнчарска радионица у Пуриној черги производила керамику у служби некропола.¹⁷ Примере значајне керамичке производње за потребе ритуала и култних пракси налазимо и другде у Горњој Мезији, у Виминацијуму, где је значајан грнчарско-цигларски центар из II–III века на граници две велике некрополе (Јордовић 1994: 104–105) или у Малој Копашници, где се занатски керамички комплекс из друге половине II – средине III века налази између насеља и некрополе (Иванишевић, Стаменковић и Јовић 2016: 59–62). С обзиром на величину пећи, грнчарска радионица производила би за потребе не само некрополе констатоване у Пуриној черги већ и за друге некрополе у близини, удаљене само око 300 до 1000 m, попут Кућина, Рта, Реке, Прутена, Гомилица и Кошевишта, или и Главице, Гумништа и Пасуљевца (сл. 5).

Време активности радионице подудара се и са временом највећег замаху рударско-металуршке активности на Космају. Космај од II века постаје све ва-

17 Истичемо да су управо правоугаоне пећи – њихове релативно велике димензије и велики капацитет – погодне за велике посуде, попут тарнионика или посуда за складиштење, али и крчага, који захтевају доста простора јер се не могу постављати један у други.

жнији економски центар, са све више становника, захваљујући, између осталог, планираном и делимично државно контролисаном насељавању (Dušanić 2010: 502/note 137, 593–594), односно миграцијама становништва које је помагало експлоатацију богатих рудничких ресурса (Merkel 2007: 71; Борић Брешкових и Црнобрња 2015: 31–32). Развој локалних грнчарских радионица логичан је, а пре свега нужен за задовољавање потреба различитих корисника.

ЛИТЕРАТУРА / REFERENCES:

Auer, M. 2012

Die Römische Firmalampen aus dem Municipium Claudium Aguntum, in: *Le Luminaire antique. Lychnological Acts 3. Actes du 3e Congrès International d'études de l'ILA, Université d'Heidelberg, 21–26. IX 2009*, dir. L. Chrzanovksi, Monographies Instrumentum 44, Montagnac: Editions Monique Mergoïl, 11–24.

Auer, M. 2016

Names on Lamps: Distribution/Quantity of Firmalampen and Regional Trade, u: *Rimske i kasnoantičke svjetiljke: proizvodnja i distribucija, kontakti na Mediteranu / Roman and Late Antique Lamps: Production and Distribution, Contacts on the Mediterranean, Zbornik međunarodnog okruglog stola, Zagreb 2. veljače 2015*, eds. G. Lipovac Vrkljan, I. Ožanić Roguljić i M. Ugar-ković, Zagreb: Institut za arheologiju, 38–46.

Baum, M. i Srejović, D. 1959

Prvi rezultati iskopavanja nekropole u Sasama, *Članci i građa za kulturnu istoriju istočne Bosne* 3: 23–54.

Bjelajac, Lj. 1990

Terra Sigillata u Gornjoj Meziji. Import i radionice Viminacium-Margum, Posebna izdanja/Monographies 23, Beograd: Arheološki institut.

Bónis, E. 1979

Das Töpferviertel "Gerhát" von Brigetio, *Folia Archaeologica* 30: 99–155.

Борић Брешковић, Б. и Црнобрња, А. 2015

Осјава сребрној римској новца из рудничке области Metalla Tricornensia. Археолошко-нумизматичка студија, Нумизматика 5/Монографије 1, Београд: Народни музеј.

Бошковић, Ђ. (ур.) 1956

Археолошки сџоменици и налазишћа у Србији. II Централна Србија, САН Грађа књ. X – Археолошки институт књ. 3, Београд: Српска академија наука – Археолошки институт.

Brukner, O. 1981

Rimska keramika u jugoslovenskom delu provincije Donje Panonije, Dissertationes et Monographie XXIV, Beograd: Pokrajinski zavod za zaštitu spomenika kulture SAP Vojvodine – Savez arheoloških društava Jugoslavije.

Vamos, P. 2010

Types of Pottery Kilns in Aquincum, *Rei Cretariae Romanae Fautorum Acta* 41: 67–73.

Величковић, М. 1958

Прилог проучавању римског рударског басена на Космају, *Зборник радова Народної музеја* (Београд) 1 (1956/57): 95–118.

Величковић, М. 1964

Надгробна статуа Амора из Губереваца, *Зборник Народној музеја* (Београд) 4: 129–138.

Vertet, H. 1979

Les fours de potiers gallo-romains du Centre de la Gaule, *Acta Praehistorica et Archaeologica* 9/10 (1978/79): 145–157.

Vikić-Belančić, B. 1975

Antičke svetiljke u Arheološkom muzeju u Zagrebu. II deo, *Vjesnik Arheološkog muzeja Zagreb* 3, sv. 9: 49–160.

Vulić, N. 1912

Serbien, *Jahrbuch des Deutschen Archaeologischen Instituts* 27. *Archaeologische Anzeiger*: 546–558.

Vulić, N. 1913

Serbien, *Jahrbuch des Deutschen Archaeologischen Instituts* 28. *Archaeologische Anzeiger*: 337–343.

Vulić, N. 1914

Serbien, *Jahrbuch des Deutschen Archaeologischen Instituts* 29. *Archaeologische Anzeiger*: 411–412.

Глумац, М. 2005

Теракоте са некрополе Губеревац–Гомилице, *Зборник Народној музеја* (Београд) 18-1: 361–374.

Глумац, М. 2009а

Анџички Космај, Београд: Центар за културу Сопот – Народни музеј.

Глумац, М. 2009б

Калупи са некрополе Губеревац–Гомилице, *Зборник Народној музеја* (Београд) 19-1: 221–230.

Глумац, М. 2011

Гробови са либационим цевима на космајској некрополи, *Зборник Народној музеја* (Београд) 20-1: 231–241.

Глумац, М. 2015

Римска некропола Гомилице – Губеревац на Космају. Социјална структура сџановништва од 1. до 3. века, докторска дисертација, Филозофски факултет, Универзитет у Београду.

Davies, O. 1935

Roman Mines in Europe, Oxford: Claredon Press.

Duhamel, P. 1979

Morphologie et évolution des fours céramiques en Europe Occidentale - protohistoire, monde celtique et Gaule romaine, *Acta Praehistorica et Archaeologica* 9/10 (1978/79): 49–76.

Душанић, С. 1974

Мозаички натписи Стојника и космајска рудничка област у позној антици, *Сјоменица Георгија Осјиројорској. Зборник Филозофској факултета* 12–1: 93–105.

Dušanić, S. 1976

Le Nord-Ouest de la Mésie Supérieure, in: M. Mirković et S. Dušanić, *Inscriptions de la Mésie Supérieure I*, Belgrade: Centre d'études épigraphiques et numismatiques, 95–162.

Dušanić, S. 1977

Iz istorije rimskog rudarstva u Gornjoj Meziji, *Arheološki vestnik* 28: 163–177.

Dušanić, S. 2010

Selected Essays in Roman History and Epigraphy, Beograd: Zavod za udžbenike –Balkanološki institut.

Зотовић, Љ. и Јордовић, Ч. 1990

Viminacium: некројола Више Гробаља, вол. 1, Београд: Археолошки институт – Републички завод за заштиту споменика културе.

Иванишевић, В., Стаменковић, С. и Јовић, С. 2016

Римско насеље и занатски центар у Малој Копашници, у: *Археолошка истраживања на аутоуууу Е75 (2011–2014)*, ур. С. Перић, А. Булатовић, Београд: Археолошки институт, 47–69.

Ivány, D. 1935

Die pannonische Lampen: ein typologisch-chronologische Übersicht, Dissertationes Pannonicae 2/2, Budapest.

Jevremović, N. 1987

Керамика јужног и западног бедема локалитета Диана Караташ, *Бердајске свеске* 1: 49–70.

Jeremić, G. 2009

Saldum. Roman and Early Byzantine Fortification, Cahiers des Portes de Fer – Monographies 6, Belgrade: Institute of Archaeology.

Jeremić, M. 2001

Brick Kilns in Sirmium, *Сјаринар* (н.с.) 50 (2000): 131–154.

Јордовић, Ч. 1994

Грнчарски и цигларски центар у Виминацијуму, *Саошшћења* 26: 95–106.

Јовановић, А. 1984

Римске некројоле на шеријорији Јујославије, Центар за археолошка истраживања књ. 3, Београд: Универзитет у Београду, Филозофски факултет, Центар за археолошка истраживања.

Jovanović, A. 2000

Romanization and Ethnic Elements in Burial Practice in the Southern Part of Pannonia Inferior and Moesia Superior, in: *Burial, Society and Context in*

the Roman World, eds. J. Pearce, M. Millet and M. Struck, Oxford: Oxbow Books, 204–214.

Кондић, В. и Поповић, И. 1986

Археолошко блајо Космаја, Београд: Народни музеј.

Кораћ, М. и Golubović, S. 2009

Viminacium 2. Više Grobalja. 281–530 (kretacija), 268–550 (inhumacija), Београд: Археолошки институт.

Крунић, С. 2011

Античке свећилке из Музеја града Београда и начини илуминације у Сингидунуму од I до средине V века, Београд: Музеј града Београда.

Марић, Р. 1951

Ископавања на Орашју. Претходни извештај о радовима за 1948 и 1949 годину, *Старинар* (н.с.) 2: 113–132.

Merkel, J. F. 2007

Imperial Roman Production of Lead and Silver in the Northern Part of the Upper Moeasia (Mt. Kosmaj Area), *Гласник Српској археолошкој друштва* 23: 39–78.

McCalum, M. and Peňa, T. 2010

A reassessment of Two Potteries at Pompeii: 1.20.2–3 and the Via Superior, *Rei Cretaria Romanae Fautorum Acta* 41: 229–238.

Nikolić-Đorđević, S. 2000

Antička keramika Singidunuma, u: *Singidunum* 2, ur. M. Popović, Београд: Археолошки институт, 11–244.

Nicoletta, N. 2010

Scoppieto: una fornace temporanea all'aperto per la produzione di ceramica da fouco (II – III sec. d.C.), *Rei Cretaria Romanae Fautorum Acta* 41: 263–273.

Пешић, Ј. 2005

Грнчарија са некрополе у Малој Копашници. Ископавања 1960–1964, *Лесковачки зборник* 45: 37–83.

Pop-Lazić, S. 2002

Nekropole rimskog Singidunuma, u: *Singidunum* 3, ur. M. Popović, Београд: Археолошки институт, 7–100.

Премк, А. 1992

Производња раноримске керамике у Сирмијуму, *Hommage à Dr. Draga Garašanin, Зборник Народној музеја* (Београд) 14–1 (1991): 363–372.

Ратковић, Д. 2015

Римски дувачки инструменти тибије (tibiae) из Народног музеја у Београду: прилог проучавању археологије музике, *Зборник Народној музеја* (Београд) 22–1: 203–216.

Стаменковић, С., Иванишевић, В. и Пешић, Ј. 2016

Римска некропола у Малој Копашници, у: *Археолошка истраживања на аутохтој Е75 (2011–2014)*, ур. С. Перић и А. Булатовић, Београд: Археолошки институт, 17–45.

Swan, V. G. 1984

The pottery Kilns of Roman Britain, Royal Commission on Historical Monuments, Supplementary Series 5, London: Her Majesty's Stationary Office.

Tomović, M. 1995

Roman Mines and Mining in the Mountin Kosmaj, in: *Ancient mining and metallurgy in southeast Europe: international symposium, Donji Milanovac, May 20-25, 1990*, ed. B. Jovanović, Belgrade – Bor: Archaeological Institute – Museum of Mining and Metallurgy, 203–212.

Filtzinger, P. 1972

Novaesium V. Die römische Keramik aus dem Militärbereich von Novaesium (etwa 25 bis 50 n. Chr.), Limesforschungen 11, Berlin: Mann.

Haalebos, J. K. 1995

Castra und canabae. Ausgrabungen auf dem Hunerberg in Nijmegen 1987-1994, Nijmegen: Katholieke Universiteit Nijmegen.

Харизанов, А. 2015

Пеци за керамика в днешније Бџларски земи њез I–VI век, докторска дисертација, Университет Св. Климент Охридски, Софија.

Cuomo di Caprio, N. 1979

Updraught pottery kilns and tile kilns in Italy in pre-Roman and Roman times, *Acta Praehistorica et Archaeologica* 9/10 (1978/79): 23–31

Cvjetičanin, T. 2000a

Grnčarska radionica u Singidunumu (lokalitet Narodno pozorište), u: *Singidunum* 2, ur. M. Popović, Beograd: Arheološki institut, 245–254.

Cvjetičanin, T. 2000b

Eastern Mediterranean Elements in Technology and Design of Upper Moesian Pottery: the case of glazed pottery, *Rei Cretariae Romanae Fautorum Acta* 36: 319–327.

Цвјетићанин, Т. 2001

Глеђосана керамика Горње Мезије / Glazed Pottery from Upper Moesia, Археолошке монографије 12, Београд: Народни музеј.

Cvjetičanin, T. 2013

Keramičke posude, u: T. Cvjetičanin i dr., *Pokloni Sofije i Milojka Dunjića*, Arheološke monografije 21, Beograd: Narodni muzej, 27–92.

Cvjetičanin, T. 2014

Terra Sigillata Workshop at Margum, Upper Moesia, *Rei Cretariae Romanae Fautorum Acta* 43: 113–117.

Cvjetićanin, T. (forthcoming)

Roman Pottery from Kosmaj: Being about Something or Being about Somebody, in: *Imperialism and Identities at the Edges of the Roman World 2, Petnica Science Center, September 18-22nd 2014*, eds. M. A. Janković, V. D. Mihajlović.

Šimić-Kanaet, Z. 1996

Razvoj lončarskih peći i tehnologija pečenja na prapovijesnim i antičkim primjerima, *Opuscula archaeologica* 20: 151–177.

ДОКУМЕНТАЦИЈА / DOCUMENTATION

Архива Народног музеја у Београду (АНМ)

- Акт. бр. 660/9, *Izveštaj sa iskopavanja rimske nekropole na Gomilicama u Guberevcu. Iskopavanja 1961. godine, Iskopavanja 1962. godine*, од 15. 10. 1962.

Документација Народног музеја у Београду (ДНМ)

- Космај, кутија 44

- Космај, туба 26

POTTERY KILNS FROM PURINA ČERGA, KOSMAJ

SUMMARY

Purina Čerga is situated on the right bank of the Purinac Creek, south of the Pruten River, around 1.2 km to the west of the centre of the Kosmaj area in Roman times, at the site of Grad in Stojnik. Small-scale excavations, about which only very scarce technical documentation remains, were carried out in 1957, organised by the National Museum and managed by Dr. Milivoje Veličković. Remains of three large kilns and a segment of a rectangular building were discovered (Fig. 1, 2).

Kiln 1 belongs to the type with a circular base and a central free-standing pedestal (Fig. 3), found in the provinces since the Roman conquest and, in Moesia Superior, throughout this period till the middle of the 3rd century (Јордовић 1994: 95–97; Cvjetićanin 2000: 246–249, fig. 3, fig. 7; Иванишевић, Стаменковић и Јовић 2016: 59–61). On the basis of the type and constructive elements alone, we dated the furnace in the 2nd – the first half of the 3rd century. Kiln 2 is rectangular, with two rectangular free-standing longitudinal supports, sided with bricks (Fig. 3) and it belongs to the type that developed from rectangular brick kilns, with production that reached its peak around the middle and in the late 2nd century. In Moesia Superior, they appeared in large city centres (Марић 1951: 121, fig. 25–27; Cvjetićanin 2014: 113, Fig. 5, end of the 1st century; Јордовић 1984: 97–98, kiln 6, 2nd and 3rd century). Kiln 2 was dated in the 2nd – the first half of the 3rd century. Kiln 3 belongs to the type with rectangular longitudinal pilasters made from bricks coated in clay, which started from the back wall of the kiln (Fig. 4), which was characteristic in the Roman provinces from the 1st century and was in use until the period of the Antonini. Based on its type and construction elements, the kiln would belong to the 2nd century.

It is hard to determine the function of other structures on the basis of the available documentation (Fig. 4). To a degree discovered building could be a part of a pottery workshop, but it is impossible to determine all its elements, or the range of products and volume of production.

The finds that could help in a more precise determination of the period during which the workshop was active have not been preserved. Based on the chronological attribution of the kilns alone, it seems that the workshop was active from the 2nd and in the first half of the 3rd century, and the structures that were built first were probably the rectangular building and kiln 3, at some moment in the 2nd century. Other finds from Purina Čerga, two ceramic lamps and the fragment of a ceramic bowl, also belong to the 2nd and the beginning of the 3rd century.

For the time being, the pottery workshop in Purina Čerga is the only confirmation of indirect evidence of a strong local ceramic industry (Цвјетићанин 2001: 63–66; Cvjetićanin 2013:34–35). Who did it supply?

The pottery from Kosmaj (Cvjetićanin 2013: 27–92) is known to us on the basis of archaeological excavations, mostly of necropolises, formed probably at the transition from the 1st to the 2nd centuries, used intensively during the 2nd and at the beginning of the 3rd century. (Величковић 1958: 95–118; Величковић 1964: 129–138; Плумац 2015). They were mainly necropolises with incineration, where most of the graves are of the Mala Kopašnica – Sase type (Јовановић 2000: 209–210). Pottery played an important role in these burials and were used in various phases of the ceremony and as grave goods, and the expressly utilitar-

ian ceramics of Kosmaj, coarse, indicates that they were made for one-off use, for the needs of funerary rituals.

We also assume that the pottery workshop in Purina Čerga produced ceramics for the necropolises, similar to other examples in Moesia Superior (Јордовић 1994: 104–105 – Viminacium; Иванишевић, Стаменковић и Јовић 2016: 59–62 – Mala Kopašnica). Considering the size of the kilns, this pottery workshop produced not just for the necropolis found in Purina Čerga, but also for others in the immediate vicinity, about 300 to 1,000 m away, like Kućine, Rt, Reka, Pruten, Gomilice and Koševište, or Glavice, Gumnište and Pasuljevac (Fig. 5).

The period of activity of the workshop coincides with the time of the most extensive mining and metallurgical activities on Mountin Kosmaj. Kosmaj, part of the *metalla Moesiae Superioris*, the mines of Moesia Superior, became an increasingly important economic centre from the 2nd century onwards, with an ever expanding population. The development of local pottery workshops was logical and, above all, necessary for satisfying the needs of different users.

Адам Н. ЦРНОБРЊА
Народни музеј у Београду

РЕВИЗИОНО АРХЕОЛОШКО РЕКОГНОСЦИРАЊЕ УЖЕ ЗОНЕ РИМСКИХ КОСМАЈСКИХ РУДНИКА

Апстракт: У раду је дат преглед једног дела ревизионих археолошких рекогносцирања уже зоне римске рудничке области између села Губеревца, Стојника, Баба и Парцана. Третирани су само локалитети који се налазе у најужој зони рудног ревира: војно утврђење, цивилно насеље, поједини грађевински објекти из римског времена, експлоатациони део (шљакишта, рудна окна, пинге). Посебна пажња је посвећена установљавању облика римског кастела на Градишту, као и свим до сада регистрованим и новоевидентираним рударским окнима. Уз критички осврт на досадашње поклањање пажње овоме простору и упозорење на интензивну девастацију археолошких локалитета, изложене су и основне смернице за даља истраживања и третман заштите римског рударског комплекса.

Кључне речи: римски период, римско рударство, Космај, *metalla Tricornensia*, *Moesia Superior*, рекогносцирање

Римски рудници на простору између села Стојника, Губеревца, Парцана и Баба били су најзначајнији извори олова и сребра у области *metalla Tricornensia*, једној од четири горњомезијске рудничке територије у оквиру *metalla Moesiae Superioris*.¹

Космајска рудничка област спада у подручја са најдужом традицијом археолошких истраживања у Србији.² Покретни налази који потичу са овога просто-

1 О административној подели рудничких области у Горњој Мезији, cf. Dušanić 1977a: 79–93; Душанић 1980: 26–27; о територији коју су заузимали римски рудници на Космају, cf. Борић-Брешковић и Црнобрња 2015: 16–20, 40–41.

2 Будући да је назив „Космајски рудници“ већ установљен у археолошкој литератури, иако се у географском смислу рудници заправо налазе на јужним падинама Парцанског виса, и ми ћемо га користити у овом тексту.

ра забележени су још средином XIX века, а од првих археолошких ископавања протекло је више од једног столећа. Прегледи историјата археолошких истраживања космајске рудничке области до сада су неколико пута објављивани (Величковић 1958: 103–108; Dušanić 1976: 112–113, notes 15–20; Томовић 1995: 118, 121; Cvjetičanin 2013: 13–15; Глумац 2015: 5–9, 14–20), али се најкомплетнији, са пописом свих до сада регистрованих античких локалитета и одговарајућим картама, може наћи у нашој недавно публикованој студији (Борић-Брешковић и Црнобрња 2015: 20–25, 27–41). У истој студији изнели смо и краћи критички осврт који се односи на досадашња истраживања, стање пратеће документације и порекло публикованих покретних налаза (Борић-Брешковић и Црнобрња 2015: 22–23, са наведеном литературом). Будући да по том питању није било знатних промена,³ наведени осврт је и даље актуелан, те овом приликом у целости преносимо његов закључак: „На основу свега наведеног може се закључити да стање документације са досадашњих истраживања углавном не дозвољава било каква комплекснија контекстуална разматрања, као и да за највећи део публикованих артефаката није могуће не само одредити ближе контексте у оквиру којих су пронађени, већ ни место налаза на нивоу поуздано убицираног локалитета“ (Борић-Брешковић и Црнобрња 2015: 23).

Након увида у расположиве податке који потичу са простора космајске рудничке области, сачувану документацију са истраживања и публиковану грађу, схватили смо да је за њено комплексније сагледавање неопходно приступити новим, опсежнијим археолошким истраживањима. За знатан број евидентираних, као и археолошким ископавањима истраживаних локалитета, нису постојали прецизни подаци о локацији на којој се они налазе, а без те категорије података немогуће је приступити разматрањима о просторној организацији рудничке области.

Због свега наведеног, одлучили смо да, након готово три деценије паузе, наставимо и теренска археолошка истраживања космајске рудничке области, у оквиру пројекта *Космајска рудничка области у антици*, чију прву фазу чине ревизиона рекогносцирања.⁴ На основу разматрања просторног распореда регистрованих римских локалитета, карактера покретних налаза, као и радова који су третирали проблематику организације римских рудника, подручје космајске рудничке области поделили смо на три дела: 1) војно утврђење са централним рудничким насељем, 2) ужа област рудника, 3) шира област рудника.⁵ У овоме прилогу, због ограничења дужине рада, изложићемо само резултате везане за војно утврђење са централним насељем и ужу област рудника.⁶ Током досадашњег ревизионог рекогносцирања, рад смо усмерили на остваривању два циља. Први је прецизно лоцирање већ регистрованих лока-

3 Изузев докторске дисертације колегинице Мирјане Глумац, у којој је ауторка детаљно обрадила истраживану некрополу на Гомилицама (Глумац 2015).

4 Ревизиона рекогносцирања обављана су у складу са расположивим финансијским средствима. У пролеће 2015. године, радило се три дана, а екипу су чинили археолози А. Црнобрња (руководилац) и М. Глумац, уз помоћ волонтера Д. Мораче. У децембру 2015. године, током 10 радних дана, теренску екипу су чинили археолози А. Црнобрња (руководилац), Н. Церовић, Ј. Териман и А. Бандовић. У децембру 2016. године, током 10 радних дана, рекогносцирања је обављао А. Црнобрња.

5 О разлозима за овакву поделу, cf. Борић-Брешковић и Црнобрња 2015: 27–28 (са наведеном литературом).

6 О широј области рудничког домена, cf. Борић-Брешковић и Црнобрња 2015: 38–41.

литета због установљавања стања у коме се налазе, процене истраживачког потенцијала којим располажу и обезбеђења неопходних података за израду елабората о проглашењу за културно добро. Други циљ нам је био обилазак што веће површине рудничког ревира ради стицања увида у стање очуваности и угрожености, као и због прикупљања података за планирање систематских рекогносцирања, која ће уследити. Том приликом, бележени су и новооткривени локалитети.

Карта 1 **Бројеви у кругу**: 1. Градиште, војно утврђење (кастел) и тзв. Мали град унутар њега; 2. Стаза испод Градишта; 3. Грађевина са мозаиком; 4. и 5. Цивилно насеље, зоне са површинским налазима; 6. Испод Гомилица, грађевина; 7. Прутен, терме; 8. Гомилице, некропола; 9. Пурина черга, керамичарске пећи; 10. Река 1, грађевине – гробнице (?); 11. Река 2, грађевине – гробнице (?); 12. Зид у реци; 13. Главчине, некропола; 14. Главчине, зид у подножју; 15. Главчине, плаго, прерада руде. **Бројеви у квадрату** (одговарају бројевима у табели 1), рударска окна: 1. Гумниште–Гумурана; 3. Главчине 1 (Рудине); 4. Ружин до; 6. Кошевиште; 10. Браиловац; 11. Тоцак; 17. Церак 1; 18. Церак 2; 19. Главчине 2; 20. Главчине 3; 21. Главича

Map 1. **Numbers in a circle**: 1. Gradište, military fortification (castel) and the so-called Small Town within it; 2. Pathway below Gradište; 3. Building with a mosaic; 4. and 5. Civilian settlement, zones with surface finds; 6. Below Gomilice, building; 7. Pruten, thermae; 8. Gomilice, necropolis; 9. Purina Čerga, pottery kilns; 10. Reka 1, buildings – tombs (?); 11. Reka 2, buildings – tombs (?); 12. Wall in the river; 13. Glavčine, necropolis; 14. Glavčine, wall at the foot of the hill; 15. Glavčine, plateau, ore processing. **Numbers in the square** (corresponding with numbers in Table 1), mineshafts: 1. Gumnište–Cumurana; 3. Glavčine 1 (Rudine); 4. Ružin Do; 6. Koševište; 10. Brailovac; 11. Točak; 17. Cerak 1; 18. Cerak 2; 19. Glavčine 2; 20. Glavčine 3; 21. Glavica

ВОЈНО УТВРЂЕЊЕ СА ЦЕНТРАЛНИМ РУДНИЧКИМ НАСЕЉЕМ

Унутар централне рудничке области, на њеном југозападном ободу, налазило се војно утврђење, као и цивилно насеље уз њега (Борић-Брешковић и Црнобрња 2015: 28–31). Сл. Душанић је, разматрањем литерарних и епиграфских извора (Dušanić 1976: 154, No. 162; Dušanić 1977: 168–169, 171–172; Душанић 1980: 36, нап. 221), дошао до закључка да се у том цивилном насељу налазио административни центар рудничке области Космаја, те је претпоставио да се оно звало *Deutessum* или *Deutessus* (Dušanić 2003: 10–11).

Градиште – војно утврђење

ГО Сопот, Стојник, кат. бр. 10

Подаци о кастелу на локалитету Градиште код Стојника присутни су у литератури већ дуже од столећа, те овом приликом нећемо разматрати истраживања с почетка XX века која су већ доступна (Vulić 1912: 555–558, Abb. 1–8; Vulić 1913: 339–343, Abb. 1–2; Величковић 1958: 103–108, сл. 1; Merkel 2007: 41–44, fig. 43; Борић-Брешковић и Црнобрња 2015: 28–30, сл. 2), већ ћемо пажњу поклонити новозапаженим детаљима. Најпре је неопходно напоменути да се читав простор утврђења налази прекривен густом младом шумом и шикаром, тако да је веома тешко сагледив. За присутне дуге, зарушене ровове и узвишења поред њих, прекривена растињем, може се претпоставити да су у питању трагови ископавања Н. Вулића, с почетка XX века (сл. 1). Остатке грађевинског материјала на површини приметили смо на свега неколико места. Било каква иоле прецизнија мерења и бележења могла су да буду обављена једино на рововима око и унутар утврђења, која су дала занимљиве резултате.

Сл. 1 Унутрашњост кастела на Градишту током истраживања 1911. године (према: Vulić 1912: 555–556, Abb. 8)

Fig. 1 Interior of the castel at Gradište during excavations in 1911 (after: Vulić 1912: 555–556, Abb. 8)

Приликом првог описа изгледа утврђења на Градишту, А. Премерштатјн и Н. Вулић су навели да се ради о два концентрична круга – спољашњи, који је био слабије уочљив, имао је обим од 900 корака, док је унутрашњи, дубљи и боље очуван, имао обим од 300 корака (Premerstein und Vulić 1900: 156). Исти податак о изгледу утврђења преносе и М. и Д. Гарашанин, наводећи димензије од око 200 × 200 m (Гарашанин и Гарашанин 1951: 153–154). М. Величковић преноси нешто каснија Вулићева опажања о кастелу: „имао је полигоналан облик, који је био дужине и ширине отприлике по 200–250 m“ (Величковић 1958: 104). Међутим, сам Н. Вулић, у извештају који Величковић цитира, наводи нешто мање димензије: „Кастел је био великих димензија (око 200 × 200 m) и имао је форму неправилног полигона“ (Vulić 1912: 556). У каснијим публикацијама, облик утврђења се најчешће и не наводи, а истраживачи из Америке, који су на овоме простору радили 1980-их година, представили су га као правоугаон, димензија 200 × 250 m (Merkel 2007: Fig. 2), а исте димензије наводи и М. Вујовић (Вујовић 2007: 307). Облик и димензије кастела покушали смо што прецизније да премеримо ручним GPS уређајем (*Garmin GPSmap 62s*) тако што смо интервал бележења трагова кретања подесили на пет секунди и потом се кретали што ближе средини видљивих делова рова који окружује кастел. Ров око кастела је у лошем стању, очуване је дубине 0,5 до 1 m и ширине 1,5–2 m. Могли смо да га пратимо само са јужне, источне и северне стране, док са западне његов правац пружања нисмо успели поуздано да утврдимо. Након преношења добијених података на подлоге геореференцираног сателитског снимка и војне секције, утврдили смо следеће:

- измерени део обима рова око утврђења износи 365 m;
- забележени су и премерени следећи делови рова: јужни и источни правац у целисти, као и део североисточног правца пружања рова;
- југозападни део рова је релативно прав, као и јужни,⁷ док је на североисточном делу ров благо лучног облика;
- плато на коме се налази утврђење уздиже се изнад унутрашњости рова 1,5–2 m на југозападној страни, 2,5–3,5 m на јужној, југоисточној и већем делу североисточне стране и свега 1–1,5 m на крајњој североисточној страни, испред Малог града;
- растојање између крајње југозападне и крајње североисточне измерене тачке износи око 180 m;
- растојање између линије која спаја крајње измерене тачке на југозападу и североистоку, и крајње измерене тачке на југоистоку износи око 130 m.

Потом смо на исти начин измерили и обим рова око тзв. Малог града, како је током каснијих истраживања Н. Вулић именовано елипсасто узвишење окружено ровом (унутрашњи „концентрични круг“), на коме је такође истражио неколико зграда (Vulić 1912: 341–342).

7 Незнатне неправилности по питању забележених правца могу се приписати, пре свега, малим скретањима истраживача током мерења, проузрокованим густом вегетацијом.

Предузетим мерењима дошли смо до следећих подата о Малом граду:

- налази се у североисточном делу кастела, око 20 m удаљен од спољашњег рова утврђења;
- ров који окружује Мали град ширине је 2,5–3 m;
- плато на коме се налази Мали град уздиже се до 2 m изнад рова који га окружује;
- ров око Малог града је овалног облика, обима 160 m;
- највећи распони између крајњих измерених тачака износе 50 m правцем североисток–југозапад и 55 m правцем северозапад–југоисток.

Подаци које смо забележили потврђују наводе Н. Вулића о полигоналном изгледу утврђења. Стога не треба да чуди ни први опис изгледа кастела јер је, без детаљнијег премера, положај ровова заиста могао подсећати на „два концентрична круга“.⁸ Међутим, утврђење сасвим сигурно није било правоугаоног облика, како је представљено при последњем публиковању његове основе (Merkel 2007: 43, fig. 2).

На основу мерења дела рова око утврђења и целог рова око Малог града, нешто више можемо претпоставити и о самим димензијама кастела, ако упоредимо наше и податке Премерштајна и Вулића. Дужина коју смо измерили по оси североисток–југозапад износи око 180 m, и то је сигурна димензија којом располажемо. Ако се вратимо на наводе Премерштајна и Вулића да је обим кастела 900 корака, а Малог града 300, на основу нашег измереног обима Малог града (160 m) можемо да претпоставимо и прави обим кастела. Дужина корака којом су под крај XIX века измерили обим Малог града износила би 0,53 m, што и одговара кораку у лаганој шетњи по неравном терену. Уколико се држимо те дужине корака, долазимо до обима од 477 m за кастел. Ако рачунамо са дужином корака која већ два миленијума важи за просечну (0,7 m), обим кастела би износио 630 m, те би његову стварну величину требало тражити између те две вредности. Пратећи конфигурацију терена на северозападној страни брега на коме се кастел налази, и поред тога што на њој нисмо уочили ров, могло би се претпоставити да је његов укупни обим износио око 600 m (карта 1/1). У сваком случају, то је приметно мање од увржене представе о кастелу димензија 200 × 250 m.

Као што је и напоменуто у старијој литератури, кастел је са три стране окружен стрмим падинама и прилаз му је лак само са југозапада. Локални шумари су нам скренули пажњу на постојање стазе на североисточној падини брега на коме је кастел, нагласивши да никада није коришћена за извлачење дрвета, да не знају када је настала, али да је они сами користе као најлакши пут за успон на тај брег. По њиховим путама, пронашли смо стазу и снимили њену путању (карта 1/2). Стаза се пружа у дужини од око 450 m, од шљакишта на северозападној падини брега (јаруга Кошевиште) до шљакишта на југоисточној страни брега. Широка је између једног и два метра, прекривена лишћем и у доброј мери засута спирањем земљишта. Стаза се пружа готово правилно изохипсом, на надморској висини између 225 и 235 m (нагиб

8 У време радова Н. Вулића, на Градишту није било шуме, што се јасно види на фотографијама у његовом раду, cf. Vulić 1912: 553–556, Abb. 5, 6, 8.

падине преко које прелази је око 48%). Са обе стране стазе, изнад ње у знатно мањој мери но испод ње, налазе се многобројне пинге, од којих неке својим обликом асоцирају на зарушена рударска окна. Испод стазе, према потоку Прутену, уочљиво је и више малих правилних заравни ширине 3–5 m, које се под благим нагибом спуштају попречно низ падину. Сагледавајући положаје и међусобни однос пинги и наведених косих заравни, стиче се утисак да у питању могу бити рампе за спуштање ископане руде. Таква могућност морала би бити испитана додатним прецизним мерењима на целој североисточној падини испод кастела. Будући да смо до кастела, ради упознавања терена који га окружује, прилазили са свих страна, неопходно је нагласити да стаза непознатог порекла, коју смо снимили (није раније учртавана ни у војне секције), представља и данас најлакши прилазни пут. Њена евентуална функционална повезаност са кастелом и рудничким комплексом тешко је доказива, али такву могућност никако не би требало одбацити. За крај овога кратког приказа, морамо напоменути да смо на Градишту и у његовој непосредној околини уочили више сонди дивљих трагача, а једног од њих смо и затекли на делу.

Цивилно насеље уз Градиште

ГО Сопот, Стојник

Први подаци о положају цивилног насеља такође потичу с почетка XX века, када су ископавањима откривене и две мање правоугаоне грађевине, обе само са по једном просторијом (Vulić 1912: 555; Величковић 1958: 106). Током 1958. године, М. Величковић је, испред Народног музеја у Београду, истражио већу грађевину са кружном просторијом и мозаицима, димензија 32 × 16,5 m.⁹ Истраживања исте те зграде настављена су за време међународних кампања 1984–1986. године, када је установљена и њена ранија употребна фаза, која је претходила хоризонту са мозаицима (Werner 1986; Merkel 2007: 42). Током нашег рекогносцирања, главни задатак нам је био да установимо тачну локацију на којој се наведена зграда налази, као и да је геодетским снимком прецизно позиционирамо у катастарском премеру, те одредимо њен положај у односу на кастел (парцела кат. бр. 9/1, карта 1/3).¹⁰ Након вишесатног сечења растиња унутар простора зграде са кружном просторијом, ради добијања доброг сигнала за прецизни GPS уређај, успели смо да снимимо правце пружања само једног дела зидова.¹¹ Зграда је од улаза у кастел удаљена око 80 m у правцу југоистока, и налази се у веома лошем стању. Готово потпуно је обрасла шибљем и дрвећем, зидови (очувани између 0,5 и 2 m висине) су неконзервирани и у великој мери склони одроњавању. Просторије у којима су 1984–1986. годи-

9 Натписе са мозаика из наведене зграде публиковао је Сл. Душанић (Душанић 1974; Dušanić 1976: 151–153, Nos. 152–159). Рад о конзервацији мозаика, у коме је по први пут публикована и основа грађевина, објављен је пре неколико година (Франковић 2013).

10 У сачуваној документацији Археолошког института са истраживања 1984. године, постоје прецизно снимљене основе зграде, али на њима нема елемената на основу којих би се одредила њена тачна позиција у простору.

11 Прецизна мерења волонтерски је обавио геометар из Обреновца, господин Драган Калезић, а узео је учешћа и у сечењу растиња. Овом приликом му на пруженој помоћи најсрдачније захваљујемо. Мерења су обављена са прецизношћу између 5 и 20 cm и пренета су на геореференцирану катастарску подлогу.

не вршена археолошка истраживања остављене су незатрпане и незаштићене, те су њихови зидови и најугроженији (сл. 2). На пар места приметили смо и сонде дивљих трагача.

Сл. 2 Зграда са мозаиком у цивилном насељу уз Градиште, стање 2016. године
Fig. 2 Building with a mosaic in the civilian settlement next to Gradište, condition in 2016

Непосредно залеђе кастела, површине нешто веће од 2 ха, прекривено је високим растињем, те је, осим остатака истраживане зграде са кружном просторијом, немогуће уочити било какве друге површинске налазе. Лево и десно од тог простора налазе се гола шљакишта, па се остаци насеља на њима и не могу очекивати. Међутим, нешто даље ка југозападу наишли смо на површинске налазе уломака керамичких посуда и опека, који се спорадично појављују на простору од око 4 ха. Веће концентрације површинских налаза римске провенијенције забележили смо у две зоне, свака од око два ара (карта 1/4 и 5; парцеле кат. бр. 68/1 и кат. бр. 69/2, 69/4, 69/5). Детаљнију перспекцију на могућем простору цивилног насеља требало би поновити барем у неколико наврата након пролећних и јесењих орања.¹²

УЖА ЗОНА РУДНИКА

Простор између села Стојника, Баба и Губеревца, површине од око 5 km², чинио је централну област рудничког ревира на Космају. Готово сви трагови рударења (дневни копови – пинге, окна, свртњеви) и прераде руде (троскишта и шљакишта) налазе се управо унутар тог простора.¹³ Осим тога, у преч-

¹² О проблематици тзв. „повремене“ видљивости локалитета и њиховој класификацији, сф. Црнобрња 2015: 61–69.

¹³ Више о ужој зони рудника, сф. Борић-Брешковић и Црнобрња 2015: 30–37.

нику од 5 km око кастела и централног цивилног насеља регистровано је 16 некропола (Борић-Брешковић и Црнобрња 2015: 33–35, сл. 6/3–18),¹⁴ као и неколико остатака грађевинске и радионичке делатности (Борић-Брешковић и Црнобрња 2015: 35–36, сл. 6/8, 19, 20, 21).

Експлоатациони део (окна, пинге, шљакишта)

Истраживања рударских активности на простору између села Стојника, Баба, Губеревца и Парцана, са становишта геологије, минералогije и археометалургије имају дугу историју (Томовић 1995: 121–124; Merkel 2007).¹⁵ Већ више деценија, у литератури су присутни подаци о 5.000 јама/пинги, пречника до 10-ак метара, из којих је вађена руда (Dušanić 1976: 111; Томовић 1995: 121; Merkel 2007: 41; Глумац 2015: 8), као и о 12 рударских окана (Томовић 1995: 121). Међутим, у литератури не постоји податак на који начин је утврђен број пинги, као ни о којим се тачно рударским окнима ради. Током рекогносцирања смо ручним GPS уређајима бележили локације изразито великих пинги, као и подручја на којима је њихов распоред изузетно густ. Такође, помоћу истих уређаја добили смо и димензије пинги (обим и дубину). На тај начин, забележене су позиције више десетина пинги, које овде неће бити навођене. Напоменућемо да њихов пречник варира од 5 до 30 m, а дубина од 2 до 8 m. За више њих се оправдано може поставити питање да ли се уопште ради о траговима површинског рударења или су у питању вертикална окна која су временом затрпана.¹⁶

Када је реч о рударским окнима, чији је број далеко мањи но пинги, наилазимо на извесне недоследности у њиховом досадашњем навођењу. Основне и до сада најпоузданије податке о рударским окнима можемо наћи у теренском дневнику са археолошких истраживања 1987. године (Dnevnik 1987).¹⁷ Нажалост, у сачуваној документацији налази се само текстуални део, док планови или подаци о прецизним локацијама окана која се ту наводе нама нису били доступни, а највероватније нису ни сачувани. У теренском дневнику се помиње постојање 15 окана, док у публикованом раду М. Томовић каже да их је рекогносцирањима евидентирано 12, од којих су два и истраживана (Томовић 1995: 121–122). На основу увида у поменути теренски дневник, М. Глумац набраја 17 рударских окана, али из њега не преузима и детаљније податке о њима (Глумац 2015: 8). До разлике у броју окана која наводи М. Глумац, по свој прилици је дошло забуном, проузрокованом начином на који их је М. Томовић именовao. Тако М. Глумац помиње Главчину и Рудину као два различита окна, а заправо се ради о једном истом окну,¹⁸ исту грешку прави и код Буч-

14 Највећи број некропола евидентиран је на основу површинских или појединачних налаза надгробних стела, те је питање о колико некропола се заиста и ради, cf. Борић-Брешковић и Црнобрња 2015: 34.

15 Обимнија истраживања састава римских шљакишта, са око 150 урађених узорака, недавно је обавило и рударско предузеће *Midlands Mineral Corporation*, cf. Tunningley 2014: 37–40.

16 О процесима урушавања вертикалних рударских јама, cf. Straßburger and Casagrande 2016: fig. 11.

17 Рекогносцирања рударских окана, која се воде као посебна подцелина у дневнику, водио је М. Томовић.

18 Поред ова два назива, М. Томовић за Главчине/Рудину наводи и локални назив Нужник.

ја/Гомилица,¹⁹ док пропушта да наведе затрпана окна Точак II и Кошевиште I. На крају, она наводи и Млаку као окно, иако је у питању шљакиште на коме се не спомиње никакво окно.²⁰ Током ревизионог рекогносирања 2015–2016. године идентификовали смо шест од седам окана за која се, на основу описа у теренском дневнику из 1987. године, могло закључити да су у то време била поуздано протумачена као окна, односно да нису била у потпуности затрпана (табела 1, бр. 1, 3, 4, 6, 10, 11, 16), а евидентирали смо и пет нових окана (табела 1, бр. 17–21).

Да би се убудуће избегла могућност додатних забуна, у табели 1 дајемо преглед до сада идентификованих окана. За окна која се наводе у дневнику истраживања 1987. године преносимо и основне информације о њима. У последњој колони за окна која смо идентификовали дајемо координате. За сва окна која смо забележили 2015–2016. године (идентификована окна из 1987. године, као и новооткривена) дајемо и посебне описе са прецизним позицијама.

	Назив окна	Dnevnik 1987 (у загради бр. страна)	Глумац 2015	Рекогно- сцирања 2015–2016
1.	Гумниште (Гумурана)	Ископавано (стр. 4, 37, 47, 48, 50, 51, 52)	+	44.539433 E 20.488568 N
2.	Гумниште (код чесме)	Затрпано (стр. 4-5)	+	/
3.	Главчине 1 (Нужник и Рудине)	Ископавано (стр. 5, 18, 20, 24, 25, 27, 30, 50, 51, 52)	+	44.539327 E 20.490253 N
4.	Ружин до	Четвртаст пресек улаза, ширине 1 m, дужина галерије 50 m, можда рецентно (стр. 5, 37)	+	44.531418 E 20.499163 N
5.	Прутен	Затрпано вађењем камена (стр. 5)	+	/
6.	Кошевиште	Затрпана два окна, видљива само удубљења; 200 m даље једно вертикално са видљивом галеријом (стр. 5)	+	44.534095 E 20.493331 N
7.	Крњилово (Тришиница)	Затрпано, видљиво удубљење усечено у падину (стр. 10)	+	/
8.	Морак (Дубока Јаруга)	Затрпано улегнуће у падини (стр. 11)	+	/
9.	Ајдуковац	Није пронађено на терену, усмена информација (стр. 11)	+	/
10.	Браиловац	Окно елипсасте основе, пречника 4-5 m, са галеријом која се спушта вертикално (стр. 25). Ископавана околина	+	44.532708 E 20.508999 N
11.	Точак	Ископавано, делимично истражене галерије (стр. 33, 40, 42, 44, 45, 46)	+	44.536101 E 20.518498 N
12.	Точак II	Затрпано удубљење у падини брда (стр. 33)	/	/

19 М. Томовић наводи затрпано окно Бучје на падини испод Гомилица (Dnevnik 1987: 34), а када нешто касније спомиње „шахту“ на Гомилицама, напомиње да је она већ описана (Dnevnik 1987: 35).

20 До забуне је вероватно дошло због тога што се Млака спомиње у оквиру дневних извештаја, под одељцима Рекогносцирање рударских окана (Dnevnik 1987: 34).

13.	Кошевиште I	Затрпано полукружно удубљење (стр. 33)	/	/
14.	Градиште – „велика штолма“	Затрпано и равно, предање је спомињало још два у близини, али нису идентификована (стр. 34)	+	/
15.	Бучје (на падини Гомилица)	Затрпано, видљиво само мање удубљење, на површини. Налази се на падини брда Гомилица (стр. 34, 35, 47)	+	/
16.	Оранице	Затрпано велико елипсасто удубљење на чијем дну је видљива само горња граница окна (стр. 34)	+	/
17.	Церак 1	Евидентирано XII 2016. године	/	44.533394 E 20.501753 N
18.	Церак 2	Евидентирано XII 2016. године	/	44.535461 E 20.496504 N
19.	Главчине 2	Евидентирано XII 2015. године	/	44.537872 E 20.494889 N
20.	Главчине 3	Евидентирано XII 2016. године	/	44.540225 E 20.490984 N
21.	Главица	Евидентирано III 2015. године	/	44.540136 E 20.470025 N

Табела 1 Римска рударска окна у космајској рудничкој области

Table 1 Roman mineshafts in Kosmaj mining area

Гумниште–Ћумурана (табела 1/1)

ГО Сопот, Губеревац, кат. бр. 1333

Налази се на источној падини брда Гумништа, са десне стране потока Целовца.²¹ Током нашег рекогносцирања била је видљива горња ивица самог отвора окна, док је остатак затрпан обрушеном земљом (карта 1/1, сл. 3). Приликом истраживања 1987. године, утврђено је да је главна галерија у овоме окну била дуга 30 m, уз мноштво бочних проширења и споредних спратних галерија различитих величина, а евидентирано је присуство високопроцентне руде гвожђа (Томовић 1995: 121, сл. 6 и 7). Обишли смо и само брдо Гумниште, на чијим падинама нисмо уочили постојање пинги, које се не примећују ни на сателитским снимцима.

Са Гумништа потиче једна надгробна стела (Dušanić 1976: 117, No. 117), а помиње се и постојање „квадратног кастела изнад млина у Губеревцу на падини Гумниште; низ падину води 12 m дугачак зид“ (Premierstein und Vulić 1900: 156). Приликом обиласка нисмо успели да пронађемо наведене остатке објеката. Постојање овога кастела помиње се и у каснијој литератури, али само на основу првобитних навода Премерштајна и Вулића (Гарашанин и Гарашанин 1951: 152; Dušanić 1976: 113, п. 19), док новијих директних потврда на терену није било. Чињеница да Премерштајн и Вулић, на истој страни рада, помињу

21 Поток Целовац у овом делу тече долином за коју М. Томовић наводи да се назива „Долина Рудине“. Поток настаје спајањем мањих потока Пасуљевца и Целовца подно брда Борска, одакле тече долином Рудина у дужини од око 500 m (ширина долине је око 50 m), након чега се улива у Прутен.

и кастел на Градишту, упућује на могућност да нису забележили погрешну локацију за једно исто утврђење. Читава падина је данас под шумом, те би у будућности требало извршити детаљан преглед тог терена.

Сл. 3 Гумниште–Ћумурана, затрпано рударско окно

Fig. 3 Gumnište–Ćumurana, filled mineshaft

Главчине 1 (Рудине или Нужник) (табела 1/3)

ГО Сопот, Губеревац, кат. бр 1842

Окно се налази на стрмој западној падини брда Главчине, са леве стране потока Целовца, наспрам већ поменутог окна Ћумурана, од кога је удаљено око 150 m. Усечено је у стеновиту и стрму падину брда, са малом приступном платформом испред (карта 1/3; сл. 4). Окно је 1987. године истраживано и делимично очишћено, те је тада забележено да је ходник полусавијао и укосе падао надоле, док су се мештани сећали да је раније, након 15 m падао вертикално (Dnevnik 1987: 5).²² У тренутку нашег обиласка, отвор окна је био добро видљив, али је већ након приближно 2 m било приметно да је унутрашњост поново затрпана.

Ружин до (табела 1/4)

ГО Сопот, Губеревац, кат. бр. 86

Окно се налази на левој обали потока Прутена (некадашњи назив Бабљанска река), у самом подножју брда поред брега на коме је кастел (Градиште) (карта 1/4; сл. 5). Отвор је правоугаон, ширине око 1 m, и иза њега се наставља хоризонтална галерија. М. Томовић је забележио да је галерија била дуга око

²² Окно је у мањем обиму и публиковано, cf. Томовић 1995: 122, сл. 8 и 9.

50 m и изнео претпоставку да је у питању пробна галерија новијег порекла (Dnevník 1987: 37). На брду изнад окна, као и на његовим бочним падинама, налазе се велике количине римске шљаке.

Сл. 4 Главчине 1 (Рудине), рударско окно
Fig. 4 Glavčine 1 (Rudine), mineshaft

Сл. 5 Ружин до, рударско окно
Fig. 5 Ružin Do, mineshaft

Кошевиште (табела 1/6)

ГО Сопот, Стојник, кат. бр. 10

М. Томовић помиње неколико затрпаних окана, али истиче да се око 200 m од њих: „налази се до сада јединствено окно кружног пресека (R-2m), са ходником који се пружа у дубину. Горња површина ходника је степенасто уклесана.

У непосредној близини, у конфигурацији терена се уочавају две депресије, али је због растиња нејасно да ли се ради о затрпаним окнима“ (Dnevnik 1987: 5). За окно које смо евидентирали, на основу његовог изгледа, као и непосредне околине, претпоставили смо де је у питању исто оно које наводи Томовић. Окно се налази у полусферичном удубљењу, чији је спољњи пречник 6–8 m, очувана дубина око 3 m, а сам његов отвор је готово потпуно затрпан (карта 1/6; сл. 6). Налази се на стрмој источној падини јаруге Кошевиште, односно на северозападној падини брда на коме је кастел Градиште, око 250 m удаљено од њега.

Сл. 6 Кошевиште, затрпано рударско окно
Fig. 6 Koševište, filled mineshaft

Браиловац (табела 1/10)

ГО Сопот, Бабе, кат. бр. 869/1

Окно се налази при дну западне падине јаруге која се спушта од шљакишта на Малој Млаки. Јаруга је веома уска, на дну свега 2-3 m, а њене бочне стране су потпуно прекривене шљаком (сл. 7). Отвор окна је елипсастиг облика, ширине око 5 m, и чини се да је постојало рачвање на две галерије или је то последица одрона камена (карта 1/10; сл. 8). М. Томовић је 1987. године забележио да је галерија била видљива у дужини од 20 m, што данас више није случај.

Точак (табела 1/11)

ГО Сопот, Бабе, кат. бр. 558

Налази се у самом подножју брда Парлога, у близини сеоске чесме. М. Томовић је пренео сећања мештана, која су сведочила о налазима лампи, алата и људских костију приликом чишћења окна 1951–1952. године. Окно је 1987. године

било затрпано, те је приступљено његовом чишћењу и том приликом је делимично истражено. Забележено је постојање четири галерије, дужина од 14,5, 21, 23 и 46 m, са више мањих проширења. И у овоме окну, као и у Бумурани и Гумништу (Рудине/Нужник), налази се руда богата гвожђем. У окно нисмо улазили јер нисмо поседовали адекватну опрему и обуку, те смо само могли да уочимо да је улаз, димензија око 1×1 m, још увек незатрпан (карта 1/11).

Сл. 7 Шљакиште изнад окна Браиловац
Fig. 7 Slag deposit above the Brailovac shaft

Сл. 8 Браиловац, рударско окно
Fig. 8 Brailovac, mineshaft

Церак 1 (табела 1/17)

ГО Сопот, Стојник, кат. бр. 2

На јужној падини брда Церака, која је обрасла шумом и густо прекривена пингама, наишли смо на једну ограђену пингу, са упозорењем на забрану приступа због нестабилног терена (карта 1/17). Обим пинге на површини је око 8 m, а дубина јој износи око 2,5 m. На њеном дну није видљив отвор окна али смо, с обзиром на упозорење, претпоставили да је у питању окно чији је отвор затрпан обрушавањем земљишта. Ово окно раније није било регистровано.

Церак 2 (табела 1/18)

ГО Сопот, Стојник, кат. бр. 2

Окно се налази при дну западне падине брда Церака (карта 1/18). Затрпано је и његова јама данас изгледа као пинга пречника 6–8 m и дубине око 2 m. На ободу јаме извирују стене, које је са њене североисточне стране, на падини брда у коју је окно укопано, надвисују око 2 m. Ово окно раније није било регистровано.

Главчине 2 (табела 1/19)

ГО Сопот, Губеревац, кат. бр. 106/1

На југозападној падини брда Главчина, која је цела прошарана многобројним пингама, наишли смо и на једно, још увек отворено вертикално окно. Ивице отвора су делимично видљиве и чини се да је правоугаоно, димензија око 1,5 × 1,5 m (карта 1/19; сл. 9). Налази се на дну левкастог удубљења пречника 6-7 m и дубине, до отвора окна, између 2,5 и 3 m. У отвор смо убацили један већи трупац, који је, ударајући о ивице окна, падао 7-8 секунди, што сведочи о његовој знатној дубини. Важно је напоменути да смо, прилазећи удубљењу у коме се налази отвор окна, мислили да се приближавамо само још једној од многобројних пинги. Тек на ивици удубљења угледали смо и отвор. Ово наглашавамо јер је могуће да и већи број сличних пинги на свом дну, заправо, крије затрпани отвор (попут горе наведених окана на Кошевишту и Цераку), те на то треба обратити пажњу приликом обиласка терена, да би се избегле евентуалне несреће. Ово окно раније није било регистровано.

Главчине 3 (табела 1/20)

ГО Сопот, Губеревац, кат. бр. 1842

Налази се на крајњој северозападној падини брда Главчина, изнад места где се спајају уске долине Суводола и Целовца (карта 1/20). Затрпано је, по изгледу и димензијама готово је идентично већ описаном окну Церак 2. Ово окно раније није било регистровано.

Сл. 9 Главчине 2, вертикално рударско окно
Fig. 9 Glavčine 2, vertical mineshaft

Главица (табела 1/21)

ГО Сопот, Губеревац, кат. бр. 1214

Са леве стране асфалтног пута кроз само село Губеревац налази се мала узвишица под именом Главица (карта 1/21). Трећина те узвишице је протеклих деценија коришћена као каменолом, те се на том месту данас налази само дробина црвенкасте боје. На врху узвишења (преостале две трећине) уочили смо овалну рупу, вертикално укопану у стену, пречника око 2 m, за коју су нам мештани рекли да је била веома дубока, али је сукцесивно затрпавана протеклих неколико деценија. Поред ње је било више тесаника, са ивицама умекшаним услед дејства атмосферичке влаге. Имајући у виду састав стена у делу који је завршио као каменолом (риђе црвенкасте боје), намеће се претпоставка да је у питању старо рударско окно, за које се не може поуздано утврдити из ког периода потиче. Ово окно раније није било регистровано.

УЖА ЗОНА РУДНИКА – ГРАЂЕВИНСКИ ОБЈЕКТИ

Испод Гомилица

ГО Сопот, Стојник, 1871/1

На североисточној падини брега Гомилице наишли смо на велику површину девастирану деловањем дивљих трагача. Падина је била прекопана у дужини од око 50 m, паралелно са речицом Прутенем, у ширини до 5 m и у дубини

од 1 до 2 m (карта 1/6). На више места дуж тако ископаног рова, учили смо избачен грађевински материјал: ломљени камен, камене плоче, малтер, фрагментоване и целе римске тегуле и опеке (сл. 10). Аморфних фрагмената керамике је било мало. На крајњем северозападном углу тог рова, дивљи трагачи су оштетили и угао једне просторије. Након зачишћавања ситним алатом, забележили смо следеће: у питању је унутрашњи угао просторије зидане од ломљеног и притесаног камена, са делимичним коришћењем кречног малтера (сл. 11). Максимална очувана висина износила је 0,90 m, ширина (југозапад–североисток) 1,3 m, дужина (северозапад–југоисток) 3,41 m. У профилу ископа се даље ка југоистоку назире још трагова зида, те се може претпоставити да се објекат наставља у том правцу. Уз сам југозападни зид, који је и најпотпуније очуван, открили смо остатак подног мозаика са тесерама беле боје, у дужини од 3,41 m и ширини између 0,36 и 0,5 m. Тесера и мањих комада мозаика било је и у избаченој земљи. Управо испред ове просторије налазила се и највећа гомила избаченог грађевинског материјала, што указује на девастацију коју је објекат претрпео током активности дивљих трагача.

Да у будућим радовима не би било забуне, напоменули бисмо да се описани део грађевине налази на средини падине брега Гомилица, на надморској висини од 234 m, док је грађевина која је делимично истраживана 1987. године била у самом подножју брега, уз поток Прутен (Dnevnik 1987: 35, 40; Глумац 2015: сл. 25).

Сл. 10 Испод Гомилица, последице илегалног прекопавања локалитета
Fig. 10 Below Gomilice, consequences of the illegal excavations of the site

Сл. 11 Испод Гомилица, очувани зидови просторије са делом мозаика на поду
Fig. 11 Below Gomilice, preserved walls of a room with a part of the floor mosaic

Прутен

ГО Сопот, Губеревац, кат. бр. 1862/6

Локалитет је први пут евидентиран током систематских рекогносцирања 1950-их година (Бошковић 1956: 47). Неколико година касније, М. Величковић је приступио и археолошким ископавањима, током којих је истражио грађевину са осам просторија, зидану од ломљеног камена и опеке. Делимично су испитана још два објекта зидана од ломљеног камена, а аутор је нагласио да се у околини, на основу конфигурације терена, препознају остаци још грађевина (Величковић 1958: 109–117, сл. 2–5). М. Величковић је истражену зграду назвао рафинеријом олова, али је касније М. Томовић изнео мишљење да су у питању терме (Томовић 1995: 118, нап. 7), како их тумаче и потоњи аутори (Јеремић и Гојгић 2012: 23–24). Већ приликом рекогносцирања 2002. године, екипа Истраживачке станице Петница није успела да лоцира место на коме се налазио поменути објекат (Celner, Tešković i Mašović 2003: 245), док је на карти археолошких налазишта на територији општине Сопот, овај локалитет картиран око 300 m узводно уз Прутен.

Током обиласка терена установили смо да се истраживани објекат налази на парцели кат. бр. 1862/6 (карта 1/7). На истој парцели је у пролеће 2013. године започета градња викендице, која није подигнута на месту самих терми, али остаје непознато шта се налазило испод ње. У доњем делу плаца, на локацији на којој су истраживане терме, евидентирали смо гомилу од пар кубних метара комада зидова који су припадали античком објекту. Уломци делова зидног платна од античке опеке видљиви су и у потоку Прутену испод самог

плаца. На површини нису уочљиви остаци зидова терми, које су након ископавања затрпане.

Прегледом површине на овој и на две суседне парцеле, као и сагледавањем конфигурације терена, дошли смо до закључка да се остаци грађевина могу очекивати и на суседним парцелама, кат. бр. 1862/1, 1862/3 и 1865/2. Правцем северозапад–југоисток, преко позиције на којој су истраживане терме, пружа се незнатно узвишен појас земљишта, у ширини од 15-ак m и у дужини од скоро 200 m. На парцелама 1862/1 и 1862/3 забележили смо и присуство повећане концентрације дробљеног камена, мањи број уломака римске провинцијалне керамике, а у орању смо запазили и угао већег тесаника.

У непосредној близини локалитета, са десне стране пута Губеревац–Бабе, и у оближњој окућници уочили смо два анепиграфска споменика и једну базу за стелу са пет кружних улегнућа (сл. 12).

Сл. 12 Прутен, база за стелу

Fig. 12 Pruten, base for a stele

Гомилице

ГО Сопот, Губеревац, кат. бр. 1872

На врху брда Гомилице је од 1961. до 1978. године, са прекидима, под руководством М. Величковића истраживана некропола спаљених покојника, датована у период од друге половине I до средине III века (Глумац 2015). Приликом обиласка локалитета констатовали смо да је простор на коме су вршена ископавања потпуно обрастао растињем (карта 1/8). Никаких површинских налаза није било, али смо приметили неколико сонди дивљих трагача. Од мештана смо сазнали и да је пре двадесетак година, у подножју северне и северозападне падине Гомилица, на левој обали потока Прутена, пронађен већи број оловних саркофага. Најпре је приликом орања откривен један, а касније су дивљи трагачи са детекторима извадили више комада.

Пурина черга

ГО Сопот, Губеравац, кат. бр. 1708/2

Приликом рекогносцирања 1953. године, истраживачи су на овоме локалитету уочили: „контуру једне веће правоугаоне грађевине са мноштвом фрагмената обичне римске керамике“, наводећи да се северно од те њиве налази и коса на којој су евидентирани гробови (Бошковић 1956: 48). Већ 1957. године, ту су обављена и археолошка ископавања и том приликом су откривене три пећи протумачене као керамичарске.²³ Место на коме су вршена ископавања није прецизирано, те су нам код проналажења локације помогли мештани. У питању је мањи плато лучног облика над десном обалом потока Пуринца (прва речна тераса), дужине око 70 и највеће ширине око 30 m, који се налази на крајњој западној падини брда Гомилице (карта 1/9). То је једино знатније проширење у уској долини Пуринца, те се може претпоставити да се на овоме месту није могло налазити никакво знатније насеље у римском периоду. Јужну страну платоа оивичава још један мањи, сезонски поток. Близина изворишта воде свакако је утицала на избор локације за изградњу керамичарских пећи.

Мештани су нам указали и на то да су ранијих година, на падини северно од овог платоа, у више наврата пронађени „оловни сандуци“ (парцела кат. бр. 1792). Ти наводи одговарају податку о близини некрополе, који постоји у литератури, али и ближе одређују њен карактер. Данас се на локалитету налази викендица са окућницом, земља се не оре. Приликом обиласка, на површини смо пронашли свега неколико аморфних фрагмената керамике.

Река 1 и 2

ГО Сопот, Губеравац, кат. бр. 1333

Током археолошких истраживања 1987. године, на две локације су вршена ископавања гробница, како су их тада истраживачи описали. Обе локације су уз сам асфалтни пут Губеравац–Бабе, у подножју југоисточне падине косе зване Рт. На месту на коме је истраживана гробница 1 (карта 1/10) данас је преостало само заравњено проширење уз пут, те се може претпоставити да су зидови грађевине од ломљеног камена (гробнице?), откривени у највећој дужини од 15 m (Глумац 2015: сл. 23), у међувремену разграђени и разнети. Место на коме је истраживана гробница 2 (карта 1/11) зарасло је у шипражје, али се по конфигурацији тла, а упоређивањем са фотографијама са ископавања, може закључити да су зидови од ломљеног камена, истражени у највећој дужини од око 9 m, још увек очувани. На основу података о току истраживања, доступних из теренског дневника (Dnevnik 1987), не може се сагледати због чега су истраживачи ове две грађевине протумачили као гробнице.²⁴

23 Истраживања је водио Миливоје Величковић, кустос Народног музеја у Београду, и она до данас нису публикована. Делимично сачувана документација налази се у Народном музеју у Београду, *cf.* Глумац 2015: 18, нап. 73, сл. 15–17.

24 Информације о димензијама, изгледу, стратиграфији, покретним налазима, доступне из теренског дневника и са фотографија, не иду у прилог атрибуцији ових грађевина као гробница. Разматрање карактера ових објеката, названих гробница 1 и 2, биће тема другог рада.

Зид у реци

ГО Сопот, Губеревац, кат. бр. 1993

У одсеку леве стране пута Стојник–Губеревац, око 50 m након прелаза преко потока Прутена, евидентирали смо постојање зида од камена, грађеног техником сухозида, дужине око 6 m и висине 1,5 m, на око 1 m испод површине (карта 1/12; сл. 13). Покретне налазе, осим једног уломка керамике, нисмо приметили. Зид се налази на самом крају косе која се са северозапада спушта од губеревачког Старог села ка потоку Прутену. Плац који се налази изнад зида зарастао је у шипраг и детаљнију површинску перспекцију није било могуће обавити, па ни барем оквирно хронолошки одредити овај локалитет, који до сада није био евидентиран.

Сл. 13 Зид у реци
Fig. 13 Wall in the river

Брдо Главчине

ГО Сопот, Губеревац

На Главчинама смо, поред евидентираних рударских окана (табела 1, бр. 3, 18, 19; карта 1/3, 18, 19) и мноштва пинги, уочили још неколико интересантних ситуација. На крајњој југозападној падини брега, у шуми се налази већи број разбацаних тесаника. Шумари су нам скренули пажњу да су управо на том простору више пута застицали дивље трагаче, о чему сведочи и већи број јама које су они ископали, а једну групу трагача смо и затекли на делу. Шумари су нам, међутим, указали и на тачно место на коме се налази затрпана конструкција од камених плоча везаних металним кланфама. Имајући у виду околне разбацане тесанике и информације о ситним покретним нала-

зима који су овде уочавани, може се претпоставити да се на овоме простору налазила некропола (карта 1/13). То се слаже и са ранијим подацима о овом локалитету (Бошковић 1956: 47), а опис затрпане конструкције са кланфама у потпуности одговара опису гробнице коју је Н. Вулић ископао 1912. године (Vulić 1913: 343).

У подножју Главчина, око четири метра изнад асфалтног пута Губеревац–Бабе, паралелно са њим, евидентирали смо зид саграђен од притесаног камена у техници сухозида, видљив у дужини од око 6 m и висини од 0,5 m (карта 1/14). На позицију зида нам је указао Д. Ранковић и угедали смо га тек пошто смо очистили нападало лишће.

Читаве Главчине прекривене су шумом и на целој површини наилазили смо на бројне пинге. Њихова концентрација највећа је на гребену брега, на 258 m надморске висине. На том месту се налази мања елипсоидна зараван, димензија око 30 × 20 m, благо уздигнута у односу на околни терен, која је прекривена неправилним рововима (карта 1/15). Око 50 m североисточно од те заравни, на самој ивици гребена, одакле се терен стрмо спушта ка Суводолу, уочили смо десетак мањих рупа у правилном низу. Рупе су пречника 1–1,5 m, дубине око 0,5 m и на међусобном размаку од око 2 m. Иако се без ископавања не може донети никакав закључак о њиховом карактеру, треба напоменути да оне, својим димензијама и положајем, асоцирају на остатке пећи за топљење руде.

* * *

Ревизиона рекогносцирања римских рудника између села Губереваца, Стојника, Баба и Парцана, и поред ограничених ресурса којима смо располагали, у највећој мери су испунила постављене циљеве. Било какву просторну анализу рудничке области практично је немогуће започети без познавања тачних положаја локалитета и њихових атрибуција (некропола, насеље, утврђење, радионички простор, експлоатациони део рудника, простори за прераду руде, могући путни правци за транспорт робе и сировина итд), као и крајолика који их окружује. Иако је област космајских римских рудника релативно мала, а локалитети унутар ње, који се већ деценијама наводе у литератури, чине се општепознатим, стварна слика на терену умногоме је различита од оне која је присутна у литератури и доступној документацији. Више локалитета је чак и на мапама територијално надлежног Завода за заштиту споменика културе града Београда обележено са грешкама од пар стотина метара. Осим тога што су такви подаци неподесни као полазна основа за даља истраживања, последица наведених погрешака веома је опасна и по сам опстанак археолошких локалитета. Будући да мапе Завода улазе и у планске документе, погрешно мапирање локалитета у најгорем случају доводи до тога да он ни на који начин неће битиштићен, те су ситуације у којима ће на њима долазити до савремене градње или девастације другим путем веома извесне. Поред бележења прецизних положаја већ евидентираних локалитета, понекад су нам услови на терену дозволили да обавимо и додатна снимања. Забележено је и постојање неколико нових, до сада

неевидентираних археолошких налазишта (Испод Гомилица, Зид у реци, остаци зида у подножју Главчина, пет нових рударских окана).

Највећим бенефитом ових рекогносцирања можемо сматрати сагледавање целокупног крајолика најуже зоне рудника. Прикупљени подаци омогућиће нам детаљно планирање наставка теренског рада, како у стручном тако и у финансијском смислу. План рада на истраживању римских рудника подразумева најпре исцрпљивање свих нама доступних недеструктивних метода. У даљем току рекогносцирања планирамо да посебну пажњу посветимо идентификовању места на којима је руда дробљена и топљена, могућих комуникационих праваца унутар рудног ревира, као и проблематици забележене диспропорције у броју регистрованих некропола и насеља.²⁵ Са коришћењем геофизичких метода испитивања отпочеће се већ током ове, 2017. године, најпре на локалитету Прутен. Иако ће знатан напредак у проучавању просторне организације производних зона рудника моћи да се постигне и систематским рекогносцирањем, уз примену детаљне површинске серијације, и у том сегменту неопходна је употреба савремених метода даљинске детекције. Број пинги би се релативно лако могао утврдити снимањем LiDAR-ом, уз потоњу додатну проверу на терену.²⁶ Тек комбиновањем ова два метода моћи ће да се постигне оптимална ефикасност.

Међутим, да би се обезбедила могућност вишегодишњих археолошких истраживања на овом простору, поред обезбеђења финансијских средстава, неопходно је најпре осигурати и сам опстанак археолошких локалитета. Због тога посебно морамо истаћи алармантну угроженост читавог комплекса космајских римских рудника. Као што смо више пута и истакли у овоме раду, активности дивљих трагача су на овом простору свеprisутне. Систематско прекопавање римских некропола и протеклих деценија можемо наслутити већ и на основу састава Збирке Дуњић и стања очуваности предмета у њој. Опасност прети и са других страна. Поражавајућа је чињеница да ни један једини појединачни локалитет, а камоли цео комплекс римских рудника, није проглашен за културно добро, као и да су позиције чак и истраживаних локалитета непрецизно уношене у мапе Завода. Зато не треба да изненађује устаљена пракса да се на самим археолошким налазиштима савремене куће граде без претходних заштитних археолошких истраживања или бар археолошког надзора. Последњих година прети опасност од тога да и сами трагови римских рударских активности буду уништени. Концесију на испитивање рудних лежишта је 2012. године добило предузеће *Midlands Mineral Corporation*. Иако су од надлежног Завода добијени прецизни услови заштите, концесионар их се није придржавао. Протеклих година, на више од стотину места вршена су пробна бушења, а на више локација, на шљакиштима су механизацијом ископаване траншеје широке до 4 m и дугачке од 20 до 100 m. Никаква претходна истраживања нити археолошки надзор нису постојали. Стање угрожености

25 О овој проблематици, cf. Борић-Брешковић и Црнобрња 2015: 35–37, 40–42.

26 Као добар пример успешне примене LiDAR-а могу послужити резултати снимања средњовековних обрушених рударских окана у Монте Калисту (рељеф, вегетација и тражене аномалије веома слични нашим), cf. Straßburger and Casagrande 2016: 85 fig. 24, 25, 88 fig. 32.

читавог комплекса космајске рудничке области пред нас је, као најхитнији, поставило задатак обезбеђивања свих неопходних података за покретање поступка његовог проглашења за културно добро.²⁷ Таква ситуација индикативна је за многе значајне локалитете у Србији. Често се превиђа да само присуство неког локалитета у литератури, ма како био значајан, не гарантује да ће он „преживети“ и у стварном свету, на терену. Нажалост, без адекватне правне заштите и, пре свега, активног рада на терену, што не мора изискивати чак ни велика средства, у Србији је нереално очекивати да ће археолошки локалитет преживети и дочекати наредне генерације истраживача

27 Иако то није директан посао музеја, нису ретке ситуације у којима сами музеји покрећу читав посао проглашења, који потом предају на даље администрање заводима.

ЛИТЕРАТУРА / REFERENCES:

Борић-Брешковић, Б. и Црнобрња, А. 2015

Осјава сребрної римскої новца из рудничке обласїи metalla Tricornensia: археолошко нумизмаїичка сїудуїа, Нумизматика 5 / Монографије 1, Београд: Народни музеј.

Бошковић, Ђ. (ур.) 1956

Археолошка сїоменици и налазишїа у Србији II. Централна Србија, Београд: Научна књига.

Величковић, М. 1958

Прилог проучавању римског рударског басена на Космају, Зборник Народної музеја (Београд) 1: 95–118.

Вујовић, М. 2007

Белешке о присуству римских праћкаша на тлу Србије, Гласник Српскої археолошкої друшїива 23: 297–313.

Vulić, N. 1912

Archäologische Funde im Jahre 1911. Serbien, Jahrbuch des Kaiserlich Deutschen Archäologischen Instituts 27 (Beiblatt): 546–558.

Vulić, N. 1913

Archäologische Funde im Jahre 1912. Serbien, Jahrbuch des Kaiserlich Deutschen Archäologischen Instituts 28 (Beiblatt): 338–343.

Гарашанин, М. и Гарашанин, Д. 1951

Археолошка налазишїа у Србији, Београд: Просвета.

Глумац, М. 2015

Римска некроїола Губеревац-Гомилице на Космају. Социјална сїрукїура сїановнишїива од I до III века н.е., Докторска дисертација, Филозофски факултет, Универзитет у Београду.

Dnevnik 1987

DNEVNIK radova tokom 1987. godine sa arheološkog iskopavanja u okviru међународног пројекта „Rezultati delovanja rimskog kolonijalnog sistema: istraživanje vojno-civilnog kompleksa u Srbiji (lokalitet Stojnik – planina Kosmaj)“, dokumentacija Arheološkog instituta u Beogradu.

Душанић, Сл. 1974

Мозаички натписи из Стојника и космајска рудничка област у позној антици, Зборник Филозофскої факулїеїа (Београд) 12-1: 93–105.

Dušanić, Sl. 1976

Le Nord-Ouest de la Mesie Superieure, in: M. Mirković and S. Dušanić, Inscriptions de la Mesie Superieure I, Singidunum et le Nord-Ouest de la province, Belgrade: Centre d'études épigraphiques et numismatiques de la Faculté de philosophie de l'Université, 95–162.

Dušanić, Sl. 1977a

Aspects of Roman Mining in Noricum, Pannonia, Dalmatia and Moesia Superior, in: *Aufstieg und Niedergang der römischen Welt* II, eds. H. Temporini and W. Haase, Berlin–New York: Verlag Walter de Gruyter, 52–94.

Dušanić, Sl. 1977b

Iz istorije rimskog rudarstva u Gornjoj Meziji, *Arheološki vestnik* 28: 163–179.

Душанић, Сл. 1980

Организација римског рударства у Норику, Панонији, Далмацији и Горњој Мезији, *Историјски гласник* 1–2: 7–55.

Јерemiћ, Г. и Гојгић, А. 2012

Римске терме у Чачку, Чачак: Народни музеј.

Merkel, J. F. 2007

Imperial Roman Production of Lead and Silver in the Northern part of Upper Moesia (Mt. Kosmaj area), *Гласник Српској археолошкој друштва* 23: 39–78.

Premerstein, A. und Vulić, N. 1900

Antike Denkmäler in Serbien, *Jahreshefte des Österreichischen Archäologischen Institutes in Wien* III (Beiblatt): 105–178.

Straßburger, M. and Casagrande, L. 2016

Three years of mining archaeological research on the Monte Calisio Plateau, in: *Perspectives of Mining Archaeology: an Interdisciplinary Approach of Combining Institutional and Voluntary Research, Yearbook of the Institute Europa Subterranea 2016*, ed. J. Silvertant, Nals/Gulpen: Institute Europa Subterranea, 69–109.

Томовић, М. 1995

Римско рударство и металургија сребра у Горњој Мезији, у: *Радионице и ковнице сребра*, ур. И. Поповић, Т. Цвјетићанин и Б. Борић-Брешковић, Београд: Народни музеј, 117–130.

Tunningley, A. J. 2014

Independent Technical Report on the Parlozi Property, Serbia. NI 43-101 Technical Report, Australian Institute of Mining & Metallurgy.

Франковић, М. 2013

Конзервација и рестаурација мозаика са локалитета Губеревац (из збирке Народног музеја у Београду), *Зборник Народној музеја* (Београд) 21-1: 299–319.

Свјетићанин, Т. 2013

Sadržaj, hronologija, značaj, u: Т. Свјетићанин и др., *Pokloni Sofije i Milojka Dunjića*, Београд: Народни музеј, 9–25.

Свјетићанин, Т. и др. 2013

Pokloni Sofije i Milojka Dunjića, Београд: Народни музеј.

Celner, K., Tešović, A. i Mašović, M. 2003

Antičko rudarstvo na Kosmaju, *Petničke sveske* 54: 238–260.

Црнобрња, А. 2015

Античка насеља, фортификације и комуникације у југоисточном делу Доње Паноније, Докторска дисертација, Филозофски факултет, Универзитет у Београду.

Werner, M. R. 1986

The Roman Military-Civilian Site at Stojnik in the Mt. Kosmaj Mining Region, Moesia Superior: The 1984-1985 Field Seasons, *American Journal of Archaeology* 90-2: 221.

REVISED ARCHAEOLOGICAL FIELD SURVEY OF THE CORE ZONE OF THE KOSMAJ MINES

SUMMARY

The paper provides a review of the revised archaeological field survey of the core zone of the Roman mining area between the villages of Guberevac, Stojnik, Babe and Parcani. The Roman mines in this area were the most important sources of lead and silver in the area of *metalla Tricornensia*, one of the four mining territories in Moesia Superior within the *metalla Moesiae Superioris*.

After reviewing the available data that originates from the Kosmaj mining area, preserved documentation from the explorations and published material, we realised that in order to understand this complex area it was necessary to resort to new, more extensive archaeological field survey. A significant number of registered and excavated archaeological sites had no precise data about their locations, and it is impossible to consider the spatial organisation of the mining area without that category of data.

Because of the above said, we have decided to continue, after an almost three-decade long pause, the field archaeological explorations of the Kosmaj mining area, the first phase of which was new archaeological field survey. Based on the consideration of the spatial distribution of the registered Roman sites, the character of movable finds and papers about the organisation of the Roman mining areas, we divided the Kosmaj mining area into three parts: 1) military fortification with the central mining settlement, 2) core zone of the mines, 3) broader zone of the mines. During the revised field survey that has been performed so far, we directed our attention to accomplishing two goals. The first was to precisely locate the already registered archaeological sites, with the aim of establishing their current condition, to assess their exploration potential and secure sufficient data to create a report for declaring the site a cultural monument. The second goal was to inspect as much of the mining area as possible, to gain an insight into its state of preservation and whether it was in jeopardy, and to collect data needed for planning further systematic field survey. Newly discovered sites were also registered during this process. Because of limitations regarding the length of this paper, described are only the sites from the core zone of the mine area: the military fortification, the zone of the civilian settlement, certain buildings from the Roman period and the exploitation zone (slag deposits, pinges, mineshafts). Particular attention was paid to establishing the shape of the Roman castel in Gradište (a polygonal shape with a circumference of around 600 m, with a 'small town' within it, on an oval elevation with a diameter of 55 m, surrounded by a trench), and all the existing and newly registered mineshafts (Table 1, six existing and five newly registered mineshafts). Besides a critical review of the existing studies of this area and a warning about the intense devastation of the archaeological sites, the paper provides basic guidelines for further investigation and protection treatment of the Roman mining complex.

Ана З. БОГДАНОВИЋ

Јајодина

КЕРАМИЧКЕ ПОСУДЕ СА ПЕЧАТНИМ ОРНАМЕНТИМА ИЗ ВИМИНАЦИЈУМА

Апстракт: Печатно украшавање грнчарије корене има у праисторијском раздобљу и наставља се у целом римском и касноримском периоду. Јавља се најчешће на трпезном посуђу: на зделама, тањирима, пехарима и, у изузетним случајевима, на лонцима. Украшавање је вршено углавном на спољним странама посуда, осим кад је реч о тањирима, на којима је печатна декорација заступљена на ободима или у унутрашњости реципијента. Посуде из Виминацијума су у највећем броју датоване условима налаза, због чега се њихова производња, односно употреба може посматрати у две фазе. Старија варијанта опредељена је у II век, док млађа обухвата период од друге половине III до средине IV века. Током II века, најчешће се ради о облицима посуда које су направљене по узору на импортоване, рађене у техници тера сигилате и украшене флоралним орнаментима. За потоњу, млађу фазу карактеристичне су биконичне форме посуда украшених флоралним и геометријским мотивима, а ређе и фигуралним представама. Мада у Виминацијуму није нађен ниједан печат за украшавање, број посуда и њихове основне технолошке карактеристике указују на то да се производња одвијала у некој од локалних радионица.

Кључне речи: римска керамика, печатни орнамент, Виминацијум, локална продукција

Декорација изведена печатењем представља једну од најпопуларнијих техника украшавања посуда у римској керамичкој производњи. Сматра се да почиња на традицијама орнаментисања посуда које потичу из праисторијског раздобља, да би временом, под утицајем источних и западних радионица, у Царству постала техника коју римски грнчари радо примењују у римском и касноримском периоду (Bruckner 1981: 30). Кулминацију доживљава током II и III века,

када провинцијски мајстори, па и они из Виминацијума, у великој мери користе овај начин украшавања, и то искључиво на луксузном трпезном посућу.

Орнаментисање посуда вршено је комбинацијом печата са различитим мотивима, што је зависило од креативности грнчара. Услед овакве технике украшавања, тешко је пронаћи аналогije на широј територији једне провинције. Локални виминацијумски мајстори своје посуде нису сигнирали, па тако остајемо ускраћени за информацију о именима уметника који су својевремено стварали ремек-дела.

Подела на старију и млађу групу извршена је на основу облика посуда које су заступљене у периодима II века и од друге половине III до средине IV века. Треба нагласити да одређене форме на којима се јавља печатни орнамент заправо представљају имитације посуда рађених у техници тера сигилате. Копирање импортованих форми можемо тумачити као настојање локалних мајстора да задовоље потребе становништва и обезбеде одређену врсту луксузне керамике, и то по знатно нижој цени у односу на посуде које су пристизале из радионица у западном делу Царства. Успостављање хронолошког оквира за употребу печатног орнамента овде није могуће, с обзиром на то да се мотиви не везују за поједина раздобља, већ се њихов одређени број провлачи током читавог римског периода.

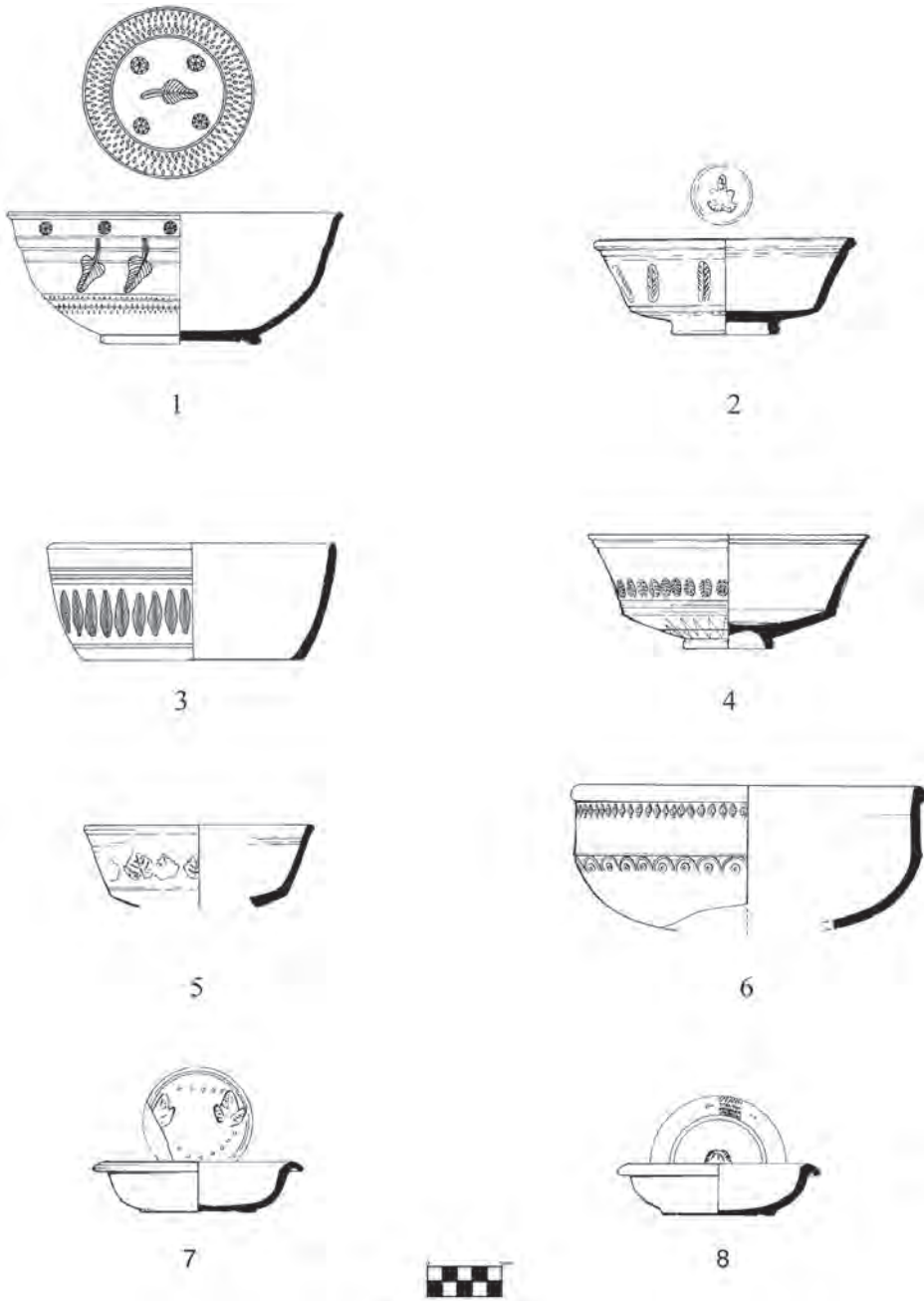
Највећи проценат, чак око 98%, пронађене печатно орнаментисане керамике потиче из градског и приградског ареала, тачније са простора амфитеатра, терми и насеља које се простире источно од Виминацијума. С друге стране, само 2% овако украшених посуда има фунерарни карактер. Када говоримо о формама посућа у функцији гробних прилога, можемо навести да се ради искључиво о зделама и тањирима, подједнако заступљеним у гробовима кремираних и скелетно сахрањених покојника, док других облика посуда у гробним целинама нема.

СТАРИЈА ГРУПА ПОСУДА

Током II века, у старијој фази производње, најчешће се јављају локалне варијанте израђене по узору на импортоване облике рађене у техници тера сигилате. По бројности посуда предњачи звонолика форма зделе, локална варијанта Drag. 29, која на средини, а неретко и на самом дну, има једноставну декорацију изведену у једном низу, у виду листова који се понављају и могу бити у комбинацији са розетама (Т. I/1–5). Овакав облик зделе налажен је и приликом истраживања у Сингидунуму, у незнатном броју примерака, датованим у II и III век (Бјелајац 1992: 420, Т. I/5).

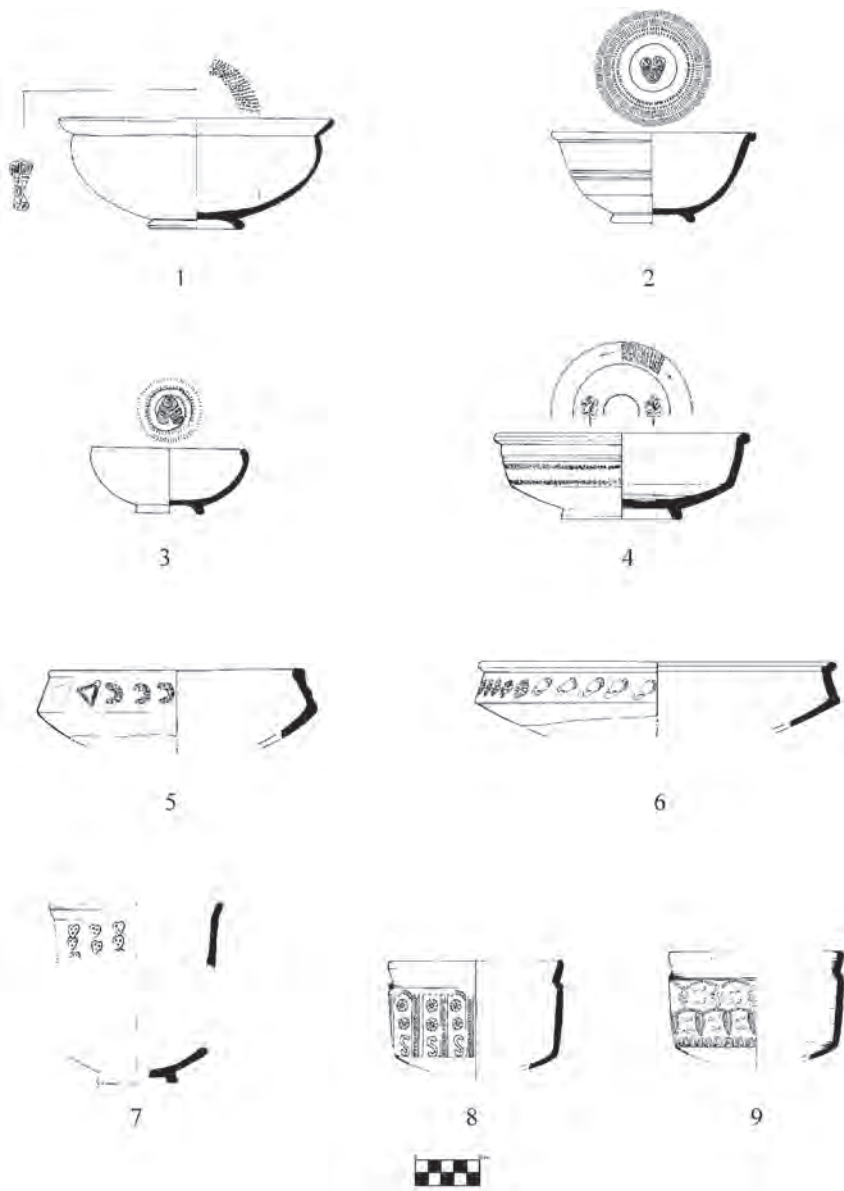
Зделе рађене по узору на Drag. 35 (Т. I/7–8) и Drag. 37 (Т. I/6) заступљене су у Виминацијуму са по једним или, евентуално, два примерка, на којима се мотиви листова налазе на самом дну или су, понављањем у два низа, изведени решеткасти ромбови и стилизоване јајнице на спољној површини посуде. Аналогије за облике пронађене су на локалитетима у Панонији, међу посудама које припадају групи панонске сиве керамике, са богатијим печатним орнаментима, опредељеним у II век (Nagy 2014: 119), али и на простору Синги-

дунума, где су посуде оваквих форми, најчешће украшене убудима изведеним радлом, датоване условима налаза у период од почетка II до првих деценија III века (Nikolić-Đorđević 2000: 32, tip I/33).

T. I Старија група посуда (документација Археолошког института)
Pl. I Earlier group of vessels (Documentation of the Archaeological Institute)

Међу бројним калотастим зделама, које су произвођене у виминацијумским радионицама, издвојена су три облика са печатном декорацијом. На њима се мотив *planta pedis*, али и мотиви листова, налази у унутрашњости посуде, и то увек у комбинацији са орнаментом у виду круга, који је изведен радлом (Т. II/1–3). Узоре према којима су израђени локални облици посуда можемо пронаћи у репертоару аретинске керамике, што се огледа у формама Consp. 36 и Consp. 37.

Т. II Старија група посуда (документација Археолошког института)
Pl. II Earlier group of vessels (Documentation of the Archaeological Institute)

Једини примерак ове врсте у Виминацијуму јесте биконична здела декорисана на унутрашњој страни печатним орнаментом у виду наспрамно постављених листова, са кружним убодима изведеним радлом (Т. II/4). Особина којом се ова форма издваја је површина обрађена глачањем, тако да имитира технолошке карактеристике посуда из тера сигилата производње.

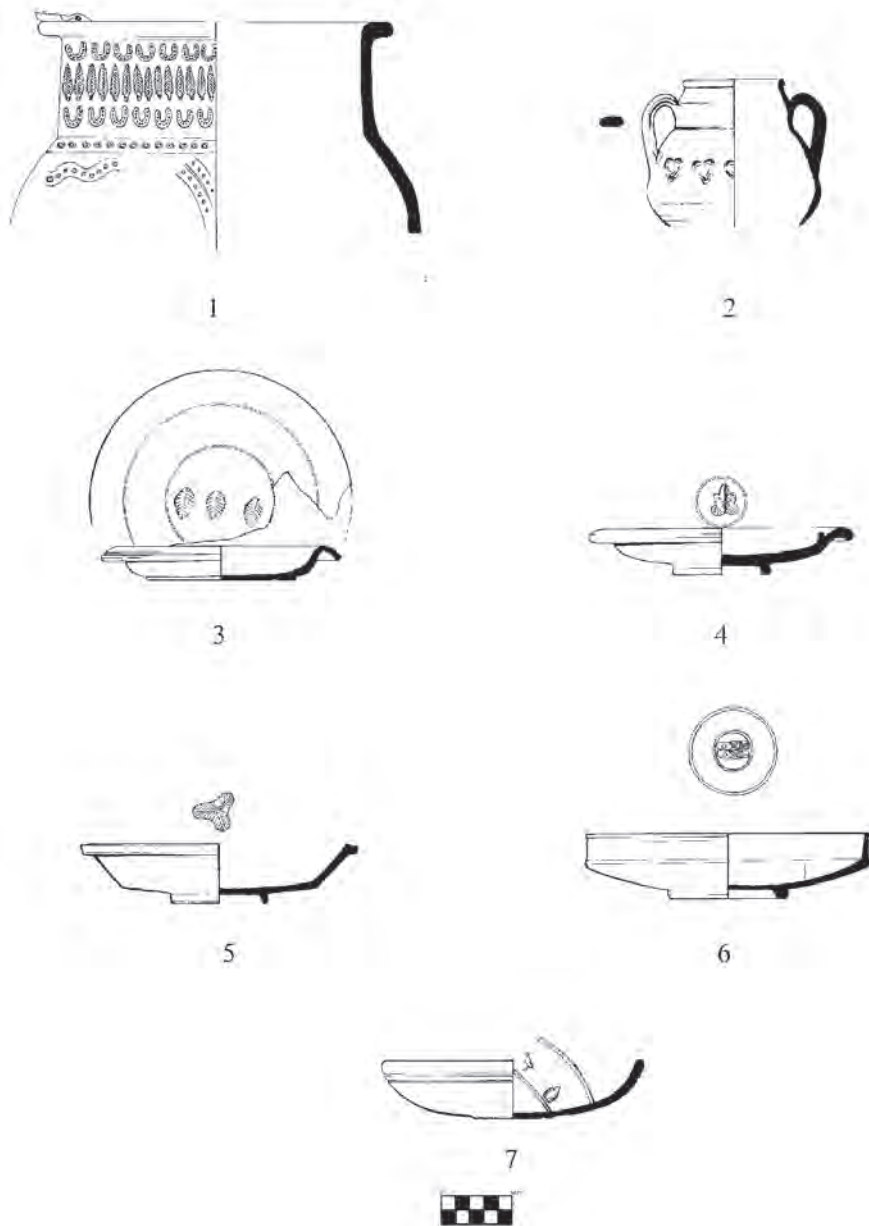
Посуде биконичног рецепијента су на горњем делу трбуха украшене техником печачења, и то комбиновањем четири мотива која се циклично понављају, у виду листа, троугла, *planta pedis* и српастог орнамента (Т. II/5–6). Аналогије за форму налазимо на простору Паноније (Brukner 1981: Т. 83/59), где се датују у почетак II века, док за печатну декорацију нема блиских паралела.

Здела мањих димензија и танких зидова ретко се јавља у репертоару керамичког материјала у Виминацијуму (Т. II/7). Спољна површина посуде је украшена мотивом у облику срца и за њу нема одговарајућих аналогича.

Осим здела које представљају имитације тера сигилате Drag. 29, у старију групу посуда можемо уврстити још једну форму, која је такође издвојена по броју пронађених примерака. Реч је о зделама чија је површина богато украшена мотивима листова, розете, српастим и S мотивима, али и обрнутом јајницом. Украшавање је изведено по целој површини, као на посудама рађеним у техници тера сигилате, што подразумева метопску или зоналну организацију орнамената (Т. II/8–9). Зделе сличне профилације, али и орнаментике, јављају се у Сингидунуму (Бјелајац 1992: 421, Т. II/5) у другој половини III века, док су на простору Дакије заступљене у II и III веку (Popilian 1976: 80, Pl. XXXII/314; Antal and Pupeză 2010: 64, Pl. III/1, 2; Isac 2001: 131, P. X/65), а на панонској територији се везују за II век (Nagy 2014: 120, fig. 3/1).

Изузетну реткост представљају форме лонаца са печатном декорацијом. Лонци са две или три дршке имају дугу традицију у провинцијској грнчарској производњи, а у Виминацијуму се јављају у временском распону од II до IV века, и то са различитим профилацијама (Raičković 2007: 29, II/48, Т. VI, sl. 59). Овај облик трпезног керамичког посуђа је у разним периодима орнаментисан разноврсним техникама, попут сликања, глачања, печачења, такође и аплицирањем рељефних украса. Јединствене примерке представљају посуде већих димензија, са три дршке, познатије као „змијске посуде“. У тумачењу ове врсте лонаца мишљења већине аутора се разликују, али су сагласни у погледу њиховог култног карактера. Према најраспрострањенијем мишљењу приписују се култу бога Митре или култу источњачких божанстава, попут Сабазиа, док нови налази намећу закључак о повезаности са култовима Либера и Либере, али и Диониса, везујући их за погребне ритуале (Свјетићанин 2001: 94). На посуди из Виминацијума, орнамент змије аплициран је на трбуху, дршкама, али и ободу, док је печатни орнамент изведен на врату лонца у три низа, наизменичним понављањем српастог мотива и листа (Т. III/1). На основу увида у досадашње налазе „змијских посуда“ са простора Виминацијума, али и суседних локалитета и провинција, можемо рећи да није постојала њихова серијска производња, већ да је реч о јединственим примерцима. Места за аналогиче овде понестају јер се свака сличност, која се огледа у облицима и култној намени посуда, овде и завршава. „Змијских посуда“ са печатним орнаментима

има на простору Паноније, где су опредељене у крај I и прву половину II века (Vámos 2009: 545, Abb. 5), али и Сингидунума (Nikolić-Đorđević 2000: 183, kat. 1), док се за примерке пронађене на Ђердапском делу лимеса, датоване у широки временски оквир од краја I до средине III века, сматра да су производи једне од радионица у Виминацијуму или Сингидунуму (Cvjetičanin 2001: 96).

T. III Старија група посуда (документација Археолошког института)
Pl. III Earlier group of vessels (Documentation of the Archaeological Institute)

Мањи лонац са две дршке, коничног врата и заобљеног трбуха, једини је примерак ове форме (Т. III/2). Украшен је понављањем срцоликог мотива на средини трбуха. Аналогије за овај облик лонца нису пронађене.

Осим здела и лонаца, из трпезног асортимана керамичког посуђа, старијој фази припадају и локалне варијанте тањира Drag. 17, Drag. 18 и Drag. 36. Орнаменти у виду стилизованих листова, као и мотив *planta pedis*, јављају се на посудама сва три типа и сконцентрисани су у централном делу дна тањира (Т. III/3–6). У оквирима мезијских, панонских и дачких радионица налазимо аналогије за ове примерке, па можемо рећи да поменути тањира припадају омиљеним импортованим формама, према којима су локални мајстори израђивали своје производе у II и III веку (Nikolić-Đorđević 2000: 99, tip III/9; 105, tip III/27; Nagy 2015–2016: 224, Fig. 9, Cat. 26.5; Isac 2001: 131, Pl. IV, 31).

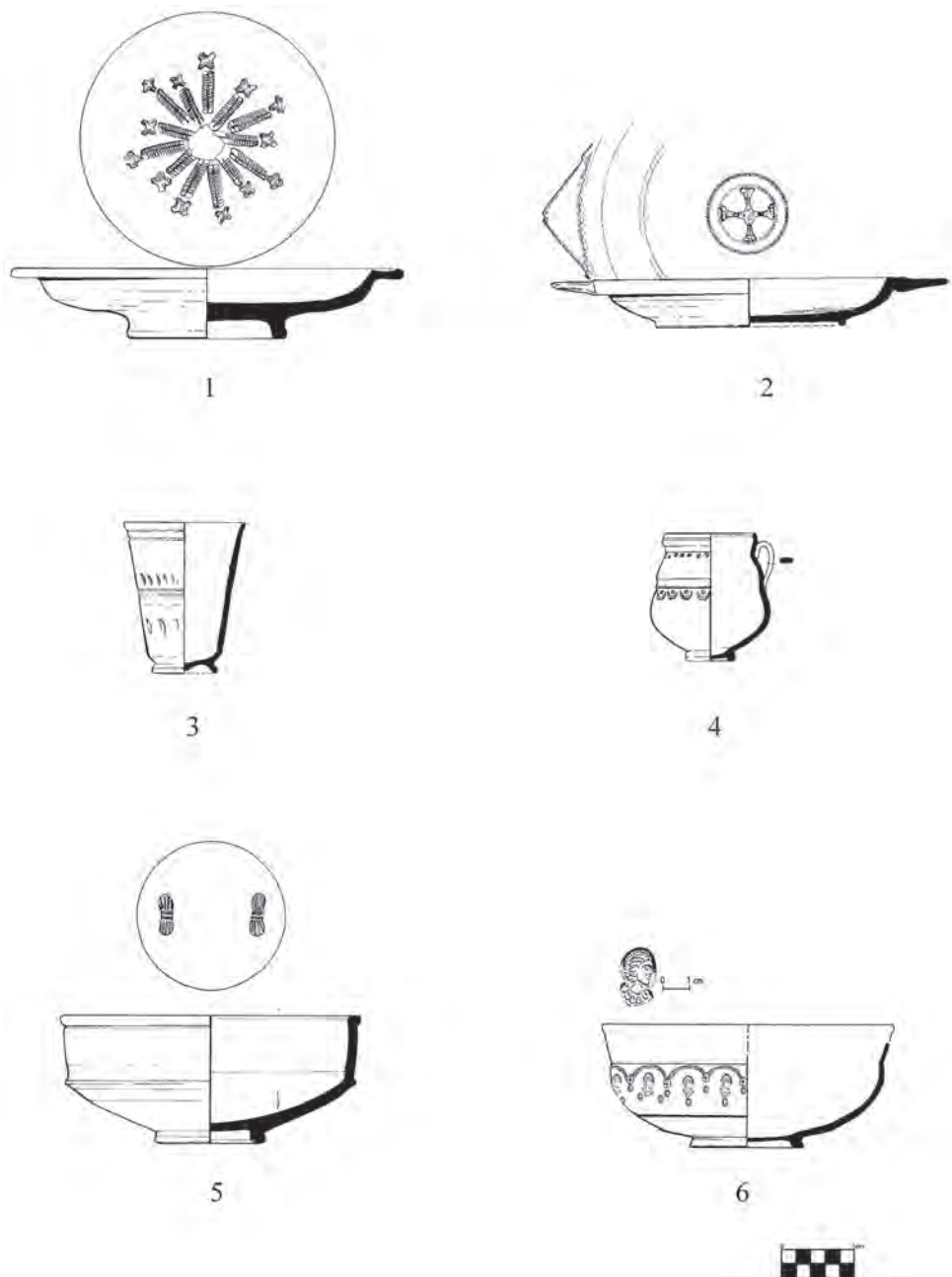
Форма коју одликује плитки и калотаста рецепијент заступљена је малим бројем пронађених посуда у Виминацијуму, од којих већина нема орнаментисану површину. Међутим, један тањир се издваја неуобичајеном печатном декорацијом. Његова унутрашњост је орнаментисана наизменичним понављањем мотива листа и птице, тако да чине круг (Т. III/7). Представе птица, али и животиња уопште, ретко се срећу на посудама са печатним украсима на територији Горње Мезије, па је стога тешко пронаћи аналогије. Врло сличне приказе налазимо у керамичком материјалу из Ритопека, где је тешко одредити облик посуде због фрагментованости. Осим локације са које потиче, ближе податке, нажалост, немамо (Војовић 1997: 26, Т. XI/128). Када говоримо о аналогијама за посуду из Виминацијума, налазимо их међу облицима керамичког репертоара из Сингидунума (Nikolić-Đorđević 2000: 113, tip III/45), где су заступљени у широком временском оквиру, од средине II до V века. Калотаста тањира са печатним орнаментима, у овом случају са мотивом птице, ретко се налазе на овим просторима, нарочито у II веку, па је тако ово усамљени налаз. Представе птица се јављају на касноримској керамици на простору Медитерана, али се оне доста разликују од виминацијумског примерка, на коме је приказ схематизован (Hayes 1972: 254, 258, 360).

Други облици тањира ређе се срећу у керамичком материјалу из Виминацијума. Орнаментисање изведено отискивањем у централном делу унутрашње површине суда, у виду радијално распоређених решеткастих штапића, срећемо само на тањиру заобљених зидова трбуха и дна у виду ниске стопе (Т. IV/1). За ову форму, али и печатну декорацију, нема одговарајућих аналогија.

Друга форма тањира заобљених зидова трбуха, наглашеног дна, са двама наспрамним дршкама изведеним у виду троугла, рађена је по узору на посуде од метала. Печат у виду крста са проширеним крајевима до сада није забележен на керамици из римског периода, па стога представља усамљени примерак (Т. IV/2). Не можемо са сигурношћу рећи да се ради о производу неке од мезијских радионица. Слични облици нису пронађени ни у суседним провинцијама.

У оквиру старије групе посуда издвојене су само две форме пехара које краси печатни орнамент. Реч је о посудама које припадају локалној варијанти Déch. 64, рађеним у техници тера сигилате (Т. IV/3). На коничном рецепијенту утиснут је понављајући мотив листа у два низа. На простору Паноније про-

нађени су слични примерци, чија производња започиње у флавијевском периоду и траје до друге половине II века (Nagy 2014: 120, 124, fig. 3. 9).

T. IV Старија и млађа група посуда (документација Археолошког института)
Pl. IV Earlier and later group of vessels (Documentation of the Archaeological Institute)

Пехар издуженог заобљеног рецепијента, са две дршке, не спада у уобичајен керамички репертоар. Орнаментика је изведена испод обода и по средини трбуха посуде, и то понављањем српастог и мотива листа (Т. IV/4). Нажалост, за ову форму нема прецизних аналогија.

Посуде које припадају културним хоризонтима II века, у овом случају старије групе, у највећој мери су рађене од средње пречишћене глине, црвене боје печења (2, 5Y-5/0; 2, 5YR-5/8, 6/8; 5YR-5/1; 5YR-6/6, 6/8). Површина судова најчешће је бојена или фирнисована тоновима црвене боје. Изузетак чини неколицина посуда, такође рађених од средње пречишћене глине, али сиве боје печења (5YR-5/1, 5/6, 7/8), код којих је површина сиво или црно бојена, а неретко и углачана. Код свих примерака се запажа правилност у организацији орнамената, који су распоређени у низовима, са мотивима који се понављају, или су једноставно у централном делу унутрашњости посуде. Омиљени мотив је свакако лист стилизован на различите начине, затим розета, српаста мотив, али и *planta pedis*. Као што је познато, мотив *planta pedis* је преузет са глатке тера сигилате, са именом мајстора унутар њега, што није случај са нашим локалним примерцима. С друге стране, у суседној провинцији Панонији, на посудама се, осим мотива *planta pedis*, налази и сигнатура грнчара (Nagy 2015–2016). Оно што за већину наведених посуда из старије групе можемо са сигурношћу рећи је да су производи једне од виминацијумских радионица, што потврђују и бројни налази, као и њихове технолошке карактеристике.

МЛАЂА ГРУПА ПОСУДА

У периоду од друге половине III до средине IV века забележене су извесне промене у производњи керамичких посуда које су украшаване техником печења. Наиме, избор облика је у млађој фази сиромашнији у односу на старију групу. С друге стране, орнамент постаје разноврснији, па се сада примењују, осим већ устаљених флоралних орнамената, и геометријске, а ређе и фигуралне представе.

Биконична здела представља један од омиљених, а уједно и најчешћи облик здела у римском грнчарству. Јавља се у широком временском распону од II до IV века, док налази у оквиру грнчарске радионице у Виминацијуму сведоче о њеној локалној производњи (Raičković 2007: 21, Т. II, sl. 18). Међу импортованим формама глатке тера сигилате издваја се Cons. 33.1.2, које су биле узор за израду локалних варијанти. Зделе са печатним орнаментима из Виминацијума везују се искључиво за млађу фазу производње (Т. IV/5). Аналогије за облик проналазимо широм римских провинција (Nikolić-Đorđević 2000: 18, tip I/3; Popilian 1976: 118–119, Pl. LXIII/763–771; Brukner 1981: 39, Т. 83/61–62), што не можемо рећи и за печатно украшене посуде.

Један од ретких примерака који припада млађој фази, рађен по узору на форму Drag. 37, истиче се интересантним печатним орнаментом. У медаљону, који је приказан у понављајућем низу, представљена је женска биста (Т. IV/6). За овакав начин украшавања најчешће су коришћене камеје или новац, док за постојање печата са људским фигурама немамо адекватне аргументе. На

основу особина приказане женске особе, са посебним освртом на фризуру, можемо уврдити о којој се личности ради. Наиме, фризуру са скупљеном косом и плетеницом која се савија од потиљка ка темену увела је Отацила, жена императора Филипа I, четрдесетих година III века, и трајала је све до почетка IV века (Raičković and Milovanović 2011: 82–83). Скоро идентичан примерак нађен је у Сингидунуму (Бјелајац 1992: 422, Т. II/6), док се сличне представе јављају на подручју Ритопека (Војовић 1997: 30, Т. XIII/145), у панонским радионицама (Nagy 2014: 120, fig. 3. 5) и на простору дачке провинције (Antal and Puzesă 2010: Pl. II/2). Производња и употреба ове форме на мезијској и дачкој територији датје се у III век, док панонски примерци потичу из старијих културних хоризоната, тачније припадају II веку.

Продукте локалних мајстора одликују биконична форма и богати флорални и геометријски украси, образовани у више хоризонталних низова или у виду медаљона. Аналогије за примерак који је украшен медаљонима изведеним понављањем нису пронађене (Т. V/2). Здела са орнаментом распоређеним у низове (Т. V/1) има паралеле на делу доњопанонског лимеса, где је опредељена у II век (Brukner 1981: 31, Т. 50/14).

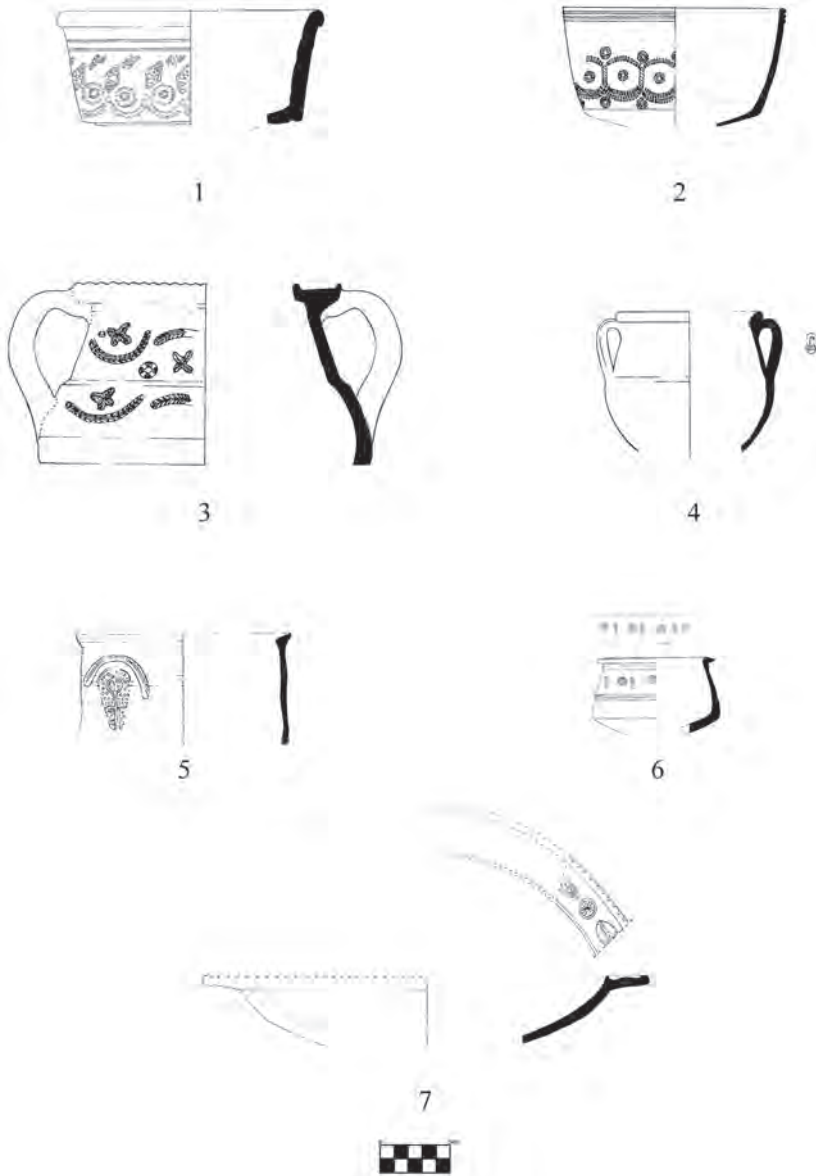
Поред наведених здела, овој групи припадају и лонци различитих профилација, код којих се печатни орнаменти налазе на врату или рамену. На сва три примерка уочена је иновативност мајстора, који је комбиновањем флоралних орнамената, али и представом фалуса, створио јединствене посуде (Т. V/3–5). Потрага за аналогијама у облицима, али и у мотивима и начину украшавања није дала резултате.

Облик тањира пронађеног на простору Сингидунума забележен је у већем броју у хоризонтима II века (Бјелајац 1992: 420, Т. I/7–8, Т. II/1–2), док се у Виминацијуму јавља у млађим културним слојевима (Т. V/7). Украшавање је изведено по ободу посуде, наизменичним понављањем два или више мотива.

Пехар биконичне форме је једини налаз ове врсте трпезне керамике у оквиру млађе групе (Т. V/6). Обрадом површине, али и орнаментом, налик је на посуде које припадају македонској сивој керамици, карактеристичној за IV век, када производња започиње, а траје до првих деценија VI века (Ончевска Тодоровска 2010: 66). Израда ове врсте керамике, познате као македонска сива тера сигилата, локализована је на територији провинције Македоније (Hayes 1972: 405). Њена дистрибуција се одвијала у више праваца, па се тако налази сиве керамике јављају на подручјима провинција Средоземне Дакије и Тракије (Радиновић 2011: 109), али и у Атини и Коринту, а вероватно и Константинопољу (Hayes 1972: 405). Аналогије за биконични пехар из Виминацијума налазимо на локалитету Горица код Винице (Шурбановска 2005: 169, цртеж 18), али и у јужном делу Србије, на локалитету Давидовац–Градиште (Радиновић 2011: 109, Т. III/1). Сличан је и фрагмент биконичног пехара, нађен у Дијани (Џвјетићанин 2016: 161, сл. 10). Сви примерци се датју у време почетка производње ове врсте керамике, тј. у IV век.

Највећи број посуда из млађе групе датован је условима налаза и припада средини, односно другој половини III века, док су само два примерка, тј. лонац и пехар, датована у IV век. Посуде су рађене од средње пречишћене глине,

црвене (2, 5YR-5/8, 6/8; 5YR-5/6) или сиве боје печења (2, 5Y-5/0; 2, 5YR-4/0), површине бојене у црвеним или црним тоновима. Разлика у квалитету између посуда старије и млађе групе практично и нема јер је посвећеност изради била подједнака. Осим увођења нових облика, допуњава се и репертоар мотива, а мења се и организација орнамената на посудама. Комбинују се три врсте мотива, флорални, геометријски и фигурални, сачињавајући јединствене композиције, без могућности проналажења аналогија.

T. V Млађа група посуда (документација Археолошког института)
Pl. V Later group of vessels (Documentation of the Archaeological Institute)

Украшавање посуда изведено печатима представља технику коју су провинцијски мајстори брзо усвојили, док је, с друге стране, коначни продукт са специфичном орнаментиком освојио и укус становништва. Континуитет у производњи прати се од II века, када локални грнчари стварају прве примерке, па све до друге половине III, односно средине IV века, када ова врста керамике престаје да се израђује. Када је у питању одређивање порекла посуда са печатним орнаментима, проучавањем технолошких карактеристика, тачније макроскопским и микроскопским анализама претпостављена је производња у виминацијумским радионицама. Број поменутих печатно декорисаних посуда у овом тренутку, док се територија Виминацијума још увек истражује, износи око 300, а сама орнаментика често је без аналогија, што нас наводи на закључак о ограниченој производњи. Не можемо тврдити да су специјално у те сврхе осниване радионице, већ је вероватније да се у оквирима већ постојећих производила и керамика са печатним украсима. Упоредо са појавом ове керамичке групе у II веку траје и производња рељефне и глатке тера сигилате у Виминацијуму. Повећана продукција луксузне керамике умањила је значај импорта, што је заправо резултирало смањењем прилива посуда из великих грнчарских центара.

С обзиром на то да припадају трпезној керамици, у највећем броју се украшавају зделе и тањери, а изузетно ретко лонци и пехари. Посуде са печатном декорацијом пронађене у Виминацијуму хронолошки су подељене у две групе, према формама које се јављају у појединим периодима у прецизно датованим целинама. Највећи број примерака потиче са истраженог дела градске територије, док се као прилози у гробовима ретко бележе. У старијој групи преовлађују облици настали по узору на посуде рађене у техници тера сигилате, али су такође заступљене форме из репертоара локалних радионица. Кресе их флорални орнаменти, углавном једноставно изведени, док код појединих примерака зонална и метопска организација подсећа на стил украшавања тера сигилате. У млађој фази се, поред нових облика, примењују и нови орнаменти. Форме су настале као продукти локалних радионица, док се геометријске и фигуралне представе јављају први пут и углавном су без блиских аналогија. Изузетак је здела са представом женске бисте, са паралелом у Сингидунуму, на скоро идентичном примерку. Када су појединачи мотиви у питању, њих не можемо везати за неки одређени период и на тај начин ограничити време њиховог трајања. Напротив, слични или исти флорални орнаменти могу се наћи у обе групе посуда, што нам указује на континуитет у производњи.

До наставка производње у касноримском периоду можда је дошло због престанка импорта из западних радионица. Нажалост, ниједан печат није пронађен на простору Виминацијума, што може бити објашњено недовољним степеном истражености.

Аналогије се тешко могу пронаћи јер се стил украшавања, избор мотива и форме знатно разликују чак и у оквирима једне провинције. Производња посуђа са украсима изведеним печатом зависила је искључиво од мајстора грнчара, тачније од његове тренутне инспирације. На тај начин, стварао је појединачне примерке, очигледно без потребе за серијском производњом.

Информација за коју остајемо ускраћени услед недостатка налаза печата, односи се на њихову производњу. Због тога се поставља питање да ли је реч о печатима које су мајстори израђивали у својим радионицама или су се овом врстом алата снабдевали у некој од суседних радионица. Посебан нагласак се ставља на процес дистрибуције посуда произведених у Виминацијуму. Имајући у виду начин израде, можемо претпоставити да у радионицама није прављен већи број ових посуда за потребе експорта.

Престанак производње керамике украшене печатањем није прецизно дефинисан будући да се територија Виминацијума и даље истражује, па се, према досадашњим налазима из затворених целина, опредељује у средину IV века. Након тога, продукција прилично јењава, а разлог за то може бити промена моде и потражња сасвим другачијих производа.

Традиција украшавања посуда печатним орнаментима не престаје у касноримском периоду; напротив, налази на простору Виминацијума из VI века говоре о развијеној керамичарској производњи. Наиме, примерци лонаца са печатним орнаментом припадају германском, тачније гепидском културном кругу (Поповић 1987: 19). Образац наслеђивања који се прати од хеленистичког периода и даље, преко римског, можемо и овде сагледати с обзиром да гепидски грнчари преузимају касноримске облике посуда, док примењују свој начин орнаментисања (Бјелајац 1992: 424).

ЛИТЕРАТУРА / REFERENCES:

Antal, A. and Pupeză, P. 2010

Ceramica șampilată de la Napoca. Descoperirile din curtea Muzeului de Țărta, in: *Studia Archaeologica et historica in honorem Magistri Dorin Alicu*, ed. V. Rusu-Bolidenț, Cluj-Napoca: Argonaut, 59–77.

Бјелајац, Љ. 1992

Печатна керамика Сингидунума, *Зборник Народној музеја* (Београд) 14-1: 419–425.

Bojović, D. 1977

Rimska keramika Singidunuma, Beograd: Muzej grada Beograda.

Brukner, O. 1981

Rimska keramika u jugoslovenskom delu provincije Donje Panonije, Dissertationes et monographiae 24, Beograd: Pokrajinski zavod za zaštitu spomenika kulture SAP Vojvodine, Savez arheoloških društava Jugoslavije.

Vámos, P. 2009

Schlangengefäße in Aquincum, in: *Ex officina... Studia in honorem Dénes Gabler*, ed. B. Szilvia, Győr: Mursella Régészeti Egyesület, 537–557.

Déchelette, J. 1904

Les vases ceramiques ornee de la Gaule Romaine I-II, Paris: Libraires des Archives Nationales et de la Société de l' Ecole des Chartes.

Dragendorf, H. 1895

Terra Sigillata. Ein Beitrag zur Geschichte der Griechischen und römischen Keramik, *Bonner Jahrbücher* 96–97: 157–162.

Ettlinger, E. et al. 1990

Conspectus formarum terra sigillatae Italico modo confectae, Materialien zur römisch-germanischen Keramik, Heft 10, Bonn: Dr. Rudolf Habelt GmbH.

Isac, D. 2001

Viața cotidiană in castrele Daciei Porolissensis, Cluj: Napoca Star.

Munsell 2012

Munsell Soil Color Charts, Baltimore: Munsell Color.

Nagy, A. 2014

Forging samian ware in the Pannonian way: the case of stamped pottery, *Rei Cretariae Romanae Fautorum Acta* 43: 119–127.

Nagy, A. 2015–2016

Vessels with planta pedis stamp in the area of Aquincum, *Communicationes Archaeologicae Hungariae*: 209–234.

Nikolić-Đorđević, S. 2000

Antička keramika Singidunuma, *Singidunum* 2: 11–244.

Ончевска-Тодоровска, М. 2010

Доцноантичка грнчарија во Република Македонија (доцен 3-тии/6-тии век), Скопје: Музеј на град Скопје.

Popilian, G. 1976

Ceramica Romană din Oltenia, Craiova: Scrisul Românesc.

Поповић, М. 1987

Светиња, нови подаци о рановизантијском Виминачијуму, *Старинар* (н.с.) 38 (1988): 1–37.

Радиновић, Н. Ђ. 2011

Печаћена керамика са локалитета Давидовац-Градиште код Врања, *Гласник Српској археолошкој друштва* 27: 105–133.

Raičković, A. 2007

Keramičke posude Zanatskog centra iz Viminacijuma, Monographs 3, Beograd: Centar za nove tehnologije, Arheološki institut.

Raičković, A. and Milovanović, B. 2011

Development and Changes in Roman Fashion – Showcase Viminacium, *Arheologija i prirodne nauke* 6: 77–106.

Rusu-Bolidenț, V., Sălăgean, T. and Varga, R. (eds.) 2010

Studia Archaeologica et historica in honorem Magistri Dorin Alicu, Cluj-Napoca: Argonaut, 59–77.

Hayes, J. W. 1972

Late Roman Pottery. A Catalogue of Roman Fine Wares, London: The British school in Rome.

Cvjetičanin, T. 2001

Snake vessels from Diana, in: *Die Archäologie und Geschichte der Region des Eisernen tores zwischen 106-275 N. Chr.* (Kolloquium in Drobeta-Turnu Severin, 1.-4. Oktober 2000), ed. M. Zahariade, București: Institutul de Tracologie (Romania), 93–104.

Цвјетићанин, Т. 2016

Касноримска керамика Ђергаја, Београд: Народни музеј.

Шурбановска, М. 2005

Доцноримска печатена керамика од локалитетот Горица кај Винаца, *Зборник Археологија* (Скопје) 2: 167–173.

CERAMIC VESSELS WITH STAMPED ORNAMENTS FROM VIMINACIUM

SUMMARY

The paper is dedicated to the study of Roman pottery decorated with stamped ornaments from Viminacium, capital of Upper Moesia. This decorative technique is based on prehistoric traditions that were, under the Hellenic influences, adapted and used on Roman pottery. The Viminacium potters were particularly fond of this type of decoration and its manufacture continued over a long period of time. The division into the earlier and later group of vessels is based on the time of use, i.e. of the production of these vessels. The earlier group is dated to the 2nd century, while the later one encompasses the period from the second half of the 3rd to the middle of the 4th century. Stamped pottery appears in an abundant repertoire, in the class of luxury ceramics, intended as tableware for dining. Decoration was applied mostly on bowls and plates and, to a lesser extent, on pots and goblets, on the vessels' exterior, rim or on the inside of the recipient. The difference between the earlier and the later group lies primarily in their shape. Forms modelled according to imported pottery are characteristic of the first group, while for the second group the repertoire is enriched with the local forms. However, there is continuity between the two groups, regardless of the mentioned chronological distinction. The motifs of leaves, rosettes, crescents and *planta pedis*, used during the 2nd century, are also found on vessels dated to the later period, when the range of ornamentation was extended to include geometric and figural presentations.

The centre for manufacturing vessels with stamped ornaments is assumed to have existed in the area of Viminacium, the indication of which are the technological characteristics of the discovered vessels and their vast numbers. Due to the fact that the town and its suburban territory are modestly excavated, at this point we are unable to determine the location of the workshops which manufactured this type of pottery. The discovered specimens with unique decoration and without direct analogies would substantiate them having been highly specialised workshops.

Марија Д. МАРИЋ

Завод за заштитну споменика културе Краљево

КАСНОАНТИЧКА КУПАТИЛА У РУДАРСКИМ ДОМЕНИМА: НОВА ИСТРАЖИВАЊА НА ГОЧУ

Апстракт: Током периода раног Царства, руралне области Горње Мезије организоване су као *teritoriae metallori* под посебним империјалним режимом, у функцији експлоатације рудних ресурса. У доба касне антике, услед пропасти урбане економије, тежиште економских активности се, посредством локалне аристократије, преноси у те руралне области, уз корените промене административне организације домена и реорганизацију простора. Присуство локалне елите изван урбаних економских подручја учача се у појави низа симболичних елемената и активности. Већина тих активности се односи на промене пејзажа империјалних домена, као што је, на пример, изградња купатила/терми, самостално или у саставу викуса или виле рустике. Ови објекти представљају сложен комплекс још увек неразрешених питања која се тичу археолошких, архитектонских, економских и социјалних проблема, као и њихове симболичне и употребне улоге у систему.

Током јуна 2014. године, на локалитету Јабланица у селу Плешу код Александровца, спроведена су заштитна археолошка истраживања, када је откривен део касноантичких терми у оквиру планинског пејзажа Гоча, богатог рудним ресурсима. У раду су представљени први резултати истраживања, чији значај се огледа у проучавању насељавања рударских империјалних територија, организације живота и успостављања и функционисања економских токова у касноантичком периоду, уз анализу познатих објеката истог типа у оквиру империјалних домена на централном Балкану. Купатило на локалитету Јабланица представља један од малобројних примера античких купатила у руралном окружењу, ван великих урбаних центара, попут Виминацијума, Сингидунума, Наиса и др.

Кључне речи: *Metalla Dardanica*, Гоч, купатило, рударство, администрација, касна антика

Култура купања у јавним или приватним купатилима представља препознатљив социјални феномен римског друштва. У античком свету, купатила су била повезана са чистоћом, здрављем, одмором, спортом, пливањем и дружењем. Под грчким утицајем, уводе се у римском свету (Yegül 2010: XII), а ширењем Римског царства постају саставни део живота широм Империје (Јеремић и Гојгић 2012: 28).

У историјским изворима, као и на епиграфским споменицима, за означавање купатила као архитектонског појма јављају се различити термини: *thermae*, *balneum*, *balnea* и *thermulae*. Чини се да не постоји јасан критеријум за повезивање назива са одређеном структуром, што представља велики термилошки проблем при типолошком опредељењу објеката широм Римског царства. Бројне су студије у којима су направљени покушаји дефинисања типологија купатила, које су базиране на хронолошким и територијалним разликама, величини објекта (Yegül 1979: 20), положају купатила у урбаним центрима или руралним пределима (Nielsen 1990: 114), затим на појави система за грејање, употреби термалне или обичне воде (Fagan 2002: 15), присуству просторије за вежбање, као и на раскоши и декоративним елементима (Fagan 2002: 16), карактеру власништва (Nielsen 1990: 3, 15) и др. Међутим, до сада ниједан предлог није објаснио правило, уколико је и постојало. Посматрајући епиграфске натписе, чини се да су римски писци термине користили према сопственом нахођењу или критеријуми још увек нису докучени (Јанковић 2009: 15–16). У овом раду биће коришћен термин *купатило*, који обједињује заједничке карактеристике ових објеката, а чиме је избегнуто њихово типолошко опредељење због одсуства критеријума и некомплетних информација о локалитетима.

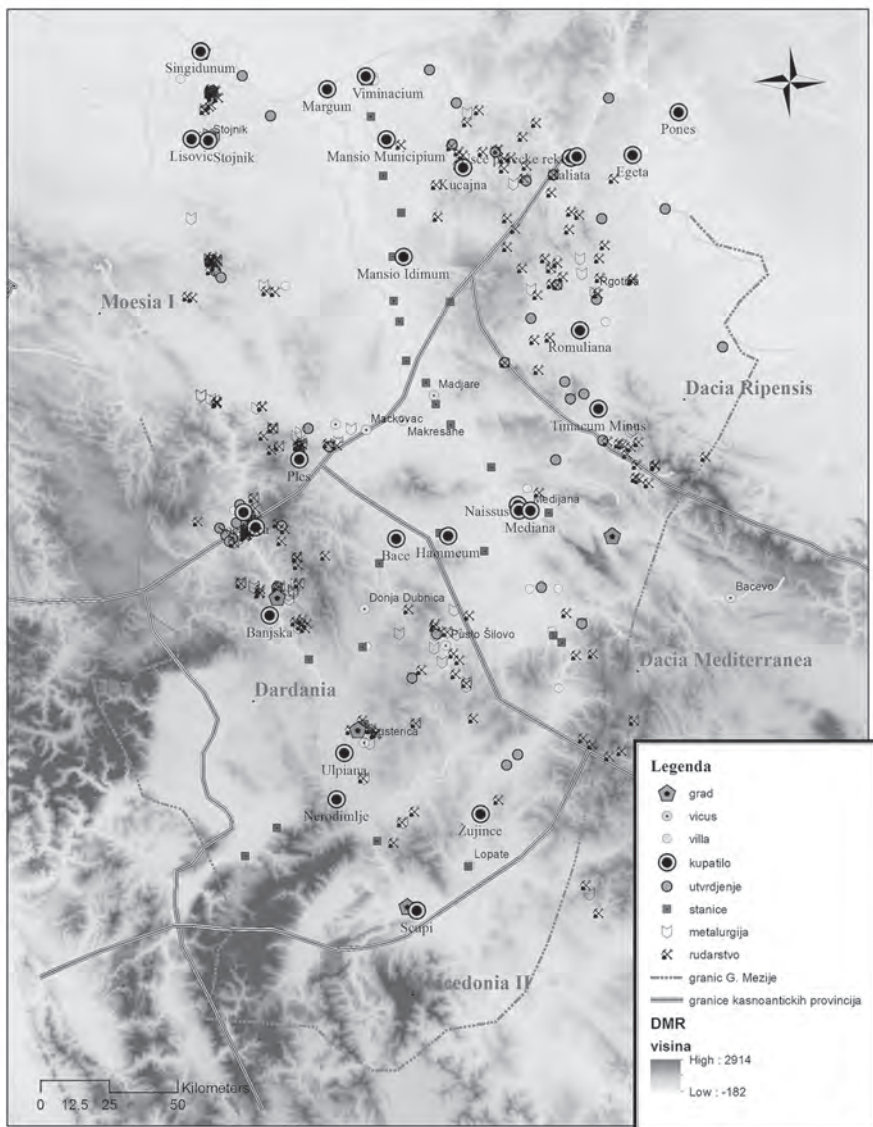
Налази купатила у касноантичким провинцијама на тлу Србије су бројни (карта 1). Подигнута су уз приватне виле, царска имања, у оквиру путних станица (*mansiones*), мањих насеља (*vici*, *pagi*), војних логора (*castra*, *castella*, *praesidia*) или градова (*municipii*, *coloniae*). Палеобалканска племена нису познавала овакву врсту архитектуре пре доласка Римљана, те на територији Горње Мезије нема ових објеката пре II века. У овом раду ће бити представљена нова истраживања на планини Гочу – откриће купатила на локалитету Јабланица, у селу Плешу код Александровца, и отворено питање о значењу, функцији и симболици римских купатила, као и о феномену купања, имајући у виду и остале сличне налазе ван урбаних језгара, односно у рудоносним пределима централног Балкана, и то у широј историјској перспективи.

РИМСКО КУПАТИЛО НА ЛОКАЛИТЕТУ ПЛЕШ–ЈАБЛАНИЦА

На локалитету Јабланица у Плешу, смештеном у брдовитом пределу планине Гоча, пронађени су архитектонски остаци касноантичког купатила. Током заштитних археолошких истраживања 2014. године,¹ откривен је део објекта чији се остаци уочавају у нивоу темеља, с обзиром на то да је простор рашчи-

1 Заштитна археолошка истраживања су спроведена током јуна 2014. године, у трајању од десет дана, у организацији Завода за заштиту споменика културе Краљево, а под руководством археолога Марије Марић.

шћен и ограђен од стране мештана још приликом прилагођавања објекта за савремене литургијске сврхе. Дакле, део објекта са апсидом, која је била уочљива на површини терена, је секундарно коришћен као црква, и то од времена насељавања простора Плеша данашњим становништвом крајем XIX века. Из наведених разлога, током спроведених истраживања није прецизно дефинисана културна стратиграфија пошто је истражени део објекта рашчишћен до нивоа малтерне подне супструкције, па делови архитектуре и покретни археолошки материјал нису пронађени у свом оригиналном контексту или потпуно недостају.

Карта 1 Касноантичка топографија централног Балкана
 Map 1 The late Roman topography of the Central Balkans

Откривени део објекта састоји се од две просторије. Просторија 1 (сл. 1) заузима западни део објекта и одликује је зид са двоструком апсидом на западној страни, дебљине око 0,80 m. У њеном северном делу, северни зид се ломи под правим углом и наставља ка северу, формирајући одвојени простор у коме је, уз унутрашњи зид објекта, уочена велика количина гари и пепела, који су наслојавани на запеченој површини пода. Вероватно се ради о остацима пећи или ложишта, што је изнето на нивоу претпоставке јер простор није истражен до краја. Уз темељну зону зидова унутар конхи и јужног зида откривен је ниски сокл са траговима углачаног малтера на горњим и бочним површинама. Исти такав малтер налази се и на спољној страни јужног зида, у зони обе просторије. Поменути сокл је ширине од 0,20 m до 0,24 m, а висине око 0,10 m. Зидови су грађени од притесаног и ломљеног камена, и везани кречним малтером. Подна супструкција просторије 1 састављена је од кречног малтера и крупнијег камена. У оквиру подне супструкције у просторији 1, а у нешто већој концентрацији у просторији 2, местимично се појављују комади опеке различите гранулације, за које није јасно да ли су саставни део малтера или остаци грађевинских елемената. На југозападни угао просторије 1, са спољне стране, наслања се зид ширине 0,60 m, који се пружа у истом правцу као и јужни зид објекта.

Откривени део просторије 2 (сл. 1) налази се у југоисточном делу објекта и карактерише га апсида на источној страни. Преградни зид између просторија 1 и 2 пружа се правцем југозапад–североисток, у дужини од 2,40 m, након чега се завршава и вероватно формира пролаз између просторија. Преградни зид је дебео 0,80 m, а грађен је истовремено са јужним зидом и у истој техници. Постоје индиције да се преградни зид наставља и са спољне стране јужног зида, али то није поуздано утврђено због корења дрвета које расте на самој његовој траси и малог захвата истражене површине у том делу. У југоисточном углу објекта, на прелазу јужног зида у апсиду, налази се правоугаона конструкција димензија 0,80 m × 0,40 m, унутар просторије 2. Није јасна функција овог архитектонског елемента, можда је у питању *йиласџер*(?) који је носио лук. Под просторије 2 састављен је од хидростатичког малтера, где је *in situ*, уз преградни зид, сачувана мала углачана површина. У истраженом делу просторије 2 нису уочене инсталације за загревање. Са спољашње стране јужног зида, у зони просторије 2, уочена је концентрација крупнијих комада опека, које су положене у кречни малтер у истом нивоу (поплочање).

Заједничка одлика очуване архитектуре објекта јесте градња од локалног крупнозрног камена, који је за спољна лица грађевине био притесан, док је трпанац у зидној маси немарно ломљен. Камен је везиван мешавином кречног малтера са агрегатом различите гранулације, а среће се и ломљена опека. У употреби је било неколико различитих врста малтера, у зависности од функције просторије унутар купатила. Такође, спољна и унутрашња лица зидова била су малтерисана кречним малтером справљеним са финијим агрегатом.

Непосредна близина потока, који се, по причању мештана, више пута изливао на простор локалитета, колико они памте, веома је утицала на стање архи-

текстуре. Везивни малтер је у већој мери испран и конструкција зида је растрешена. Кровни покривач био је формиран од опека римског формата, углавном комада П профилације (димензија $37 \times 47 \times 2$ cm), међу којима има и репрезентативних примерака сачуваних у целости. На неким фрагментима опека уочљиви су трагови превлачења прстима пре печења, док је опека била влажна.

Сл. 1 Основа и пресеци купатила на локалитету Јабланица (цртеж: А. Матовић)
 Fig. 1 The base and cross-section of the bath at the site of Jablanica (drawing: A. Matović)

Иако унутар објекта није сачуван оригинални под, на основу присуства фрагментованих подних опека се претпоставља да је био поплочан. Приликом чишћења зидова и шута, у деловима где се задржао уз унутрашње зидове, уочено је и постојање опека од хипокауста (за стубиће димензије $23 \times 23 \times 2,5$

cm, а за њихове постаменте $26 \times 26 \times 6,5$ cm). Осим за зидање хипокаустних стубића, опека је могла бити употребљена и за изградњу сводова над каналима, довратника и подова.

Купатило је саграђено на заравњеном платоу изнад потока, те је имало не-сметани и сигурни приступ води. Количина воде која је била потребна за купатило зависила је од његове величине, тако да је укупна запремина у току дана износила између 120 и 1.200 m³ (Bouet 1997: 133–149), о чему се тренутно не може судити пошто нису познати укупни габарити објекта. Такође, о систему довода и одвода воде не може се говорити на овом нивоу истражености, али налаз ложишта и хипокауста сведочи о загревању воде у објекту. За сада неће бити речи ни о функционалној анализи просторија и схеми кретања кроз купатило, јер нема довољно аргумената за расправу.

Корпус покретног археолошког материјала који је пронађен током истраживања чини мањи број фрагмената црвено печене керамике грубе фактуре, рађене на витлу, животињске кости, један бронзани прстен (сл. 2) и гвоздени нож (сл. 3). Ова два метална предмета представљају једини расположиви основ за датовање. Оба налаза су пронађена у слоју мрке земље, на зиду у југозападном углу објекта. Алка бронзаног прстена је елипсастиг облика, са наглашеним издигнутим, троструко профилисаним раменима квадратног пресека. Глава прстена је равна, са две паралелне стране на које се настављају рамена и две полукружне слободне стране. Најсличнији пример је случајни налаз на локалитету Ушће код Обреновца, који се датује у III век. По типологији прстења из Сингидунума, овакви примерци припадају типу II, а ова форма се јавља крајем II века, мада је, по Хенкелу и Маршалу, карактеристична за III век, док се неке варијанте срећу и у IV веку (Петровић 1997: 86–87, к. бр. 101). Гвоздени нож је сачуван већим делом; има извијени хрбат и благо конкавно сечиво. На њему је причвршћена гвоздена алка, испод које се налази мања кружна перфорација за дршку, која је најчешће израђивана од рога, а ређе од дрвета. Овакви ножеви, мале до средње величине, врло су уобичајени у римском периоду, те се не могу једноставно прецизно датовати уколико не постоји јасан контекст. Њихово оквирно датовање је од II до IV века (Jelinčić Vučković 2015: 252, к. бр. 28).

Сл. 2 Бронзани прстен са локалитета Јабланица (фото: Д. Анђелковић)

Fig. 2 Bronze ring from the site of Jablanica (photo: D. Andelković)

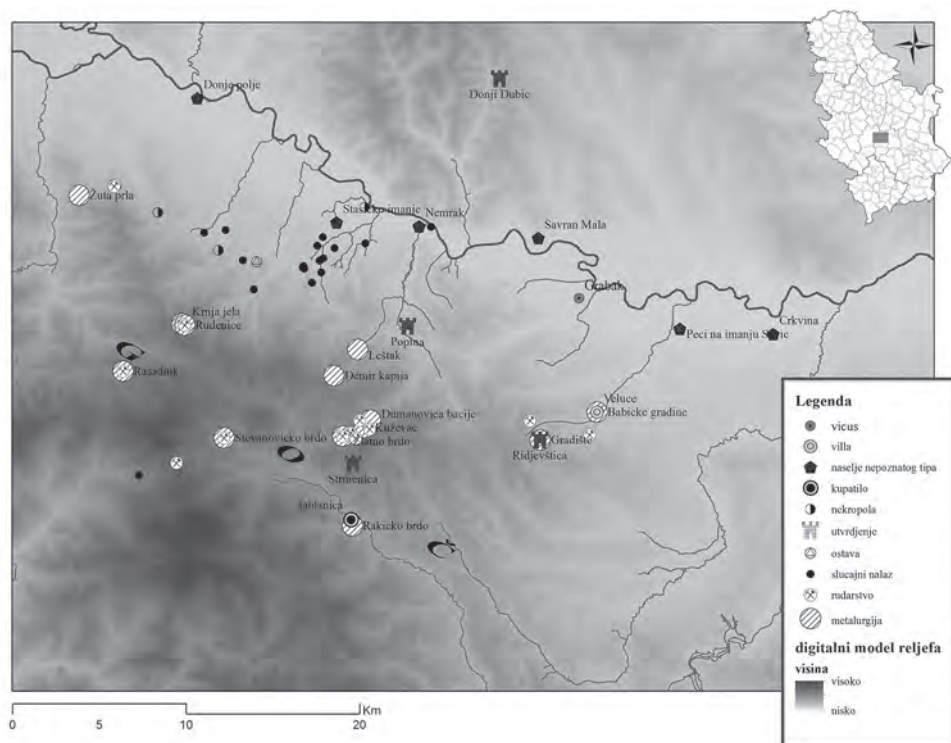

Сл. 3 Гвоздени нож са локалитета Јабланица (фото: Д. Анђелковић)

Fig. 3 Iron knife from the site of Jablanica (photo: D. Anđelković)

Како архитектура и грађевински материјал купатила нису ближе хронолошки осетљиви, као ни пронађени фрагменти керамичких посуда, прелиминарно датовање локалитета може се шире ограничити на период између краја II и IV века, и то на основу покретних налаза. Наставком истраживања откриле би се остале просторије купатила, у којима се очекује непоремећена стратиграфија, као и покретни археолошки материјал у изворном контексту. Просторна, унутрашња дистрибуција налаза била би значајна ради дефинисања функције просторија, као и установљавања идентитета конзумента купатила и њихових активности.

Планиграфија локалитета Јабланица наводи на претпоставку о самосталном већем објекту или чак у саставу неког комплексног објекта (можда виле рустике) или насеља (викус, пагус или др.). Важно је истаћи да је локалитет Јабланица смештен у питомом пејзажу планине Гоча, на надморској висини од 620 m (карта 2). Како овај крај није био предмет досадашњих археолошких студија, једино се располаже подацима са рекогносцирања ширег простора југоисточних падина ове планине. Тако је, у непосредној близини Јабланице, уочен локалитет Ракичко брдо (карта 2), на коме су пронађени остаци металуршких активности у виду простора са концентрисаним остацима шљакке, највероватније око некадашњих пећи за топљење руде. Осим тога, у оближњем селу Стрменици уочен је локалитет Градина, где је обиласком терена потврђено постојање фортификације, односно утврђења (карта 2). Иако нису евидентирани хронолошки осетљиви налази, ови локалитети се условно могу посматрати као микроцелина настала испод рудишта у вишим деловима планине. Старе рударске и металуршке активности потврђене су на бројним локалитетима, о којима ће касније бити речи.

Карта 2 Касноантичка топографија Гоча
 Map 2 The late Roman topography of Goč mountain

КАСНОАНТИЧКА ТОПОГРАФИЈА ГОЧА И *METALLA DARDANICA*

Основни предуслов за рударење на Гочу чини присуство оловно-цинкане руде у симбиози са златом и бакром – што представља једно од три велика копаоничка орудњења (карта 1) (Васовић 1988: 12). О експлоатацији и преради руде у античком периоду на овом простору сведочи случајно нађена конструкција од камена, вероватно пећ за топљење руде, на локацији Расади-ник у близини Добрих вода (карта 2). Стручњаци Народног музеја Краљево су теренском проспекцијом уочили постојање више пећи у низу. Археолошки материјал који би помогао ближе хронолошко опредељење није пронађен. У непосредној близини овог локалитета, у атарима села Станишинаца, Руђинаца, Старог Гоча и Грачаца, постоје многобројни остаци рударских радова и шљакишта (карта 2), који су делом одређени као антички, а делом као средњовековни, при чему треба водити рачуна да млађи радови анулирају старије (Богосављевић 1989: 91). У Руђинцима, у профилу потока Јошевица, нађен је новчић Теодосија I (Мркобрад и Боровић-Димић 1996: 256–257; Боровић-Димић 1999–2000: 268), док је на простору Врњачке Бање пронађен антички материјал на више локација: на локалитету Липе, у речишту притоке Каменичке реке, античка рударска алатка, а на локацији Рај новац са почетка II

века (Михаиловић 2001: 228–229; Мркобрад и Боровић-Димић 1996: 257–258) и др. У атару села Станишинаца, на падинама Златног брда, налази се неколико локалитета који се могу повезати са рударско-металуршким активно-стима (карта 2). На локалитетима Преровине, Рупчине, Томина кречана, Дуварине видљиви су остаци многобројних пинги; са локалитета Кућа Илића потичу једна рударска алатка и дрвено корито (вероватно карлица за извлачење руде); на месту Думановића бачије евидентирано је шљакиште и пронађен је новац из II века, а на локалитету Лопар остаци пинги и површина под шљаком на месту Кижевац (карта 2) (Мркобрад и Боровић-Димић 1996: 250–255). Можда највећа површина под шљаком и видљивим траговима старог рударства налази се у селу Старом Гочу, на локалитету Стевановићко брдо (карта 2). Налаз шљаке на падинама, која се ерозијом спуштала са врха брда, прелиминарно опредељује овај локалитет у антички период (Мркобрад и Боровић-Димић 1996: 258–259). Спуштајући се падинама Гоча ка долини Западне Мораве, треба поменути локалитете Крња јела, Руденица и Варевски извор у Грачацу (карта 2), на којима су пронађени остаци пинги и шљаке. Ови налази показују да је током антике активно вршена експлоатација руда на овом простору, на шта упућују и бројни топоними: Златно брдо, Рупчине, Кужевац, Руђинци, Рудница, Рудно брдо, Руденица и др. (Марић 2014: 109).

У високим пределима Гоча се уочава непостојање познатих насеобинских структура, што може да значи и њихово потпуно одсуство услед релативне близине питомих речних тераса Западне Мораве, које су повољне за насељавање и пољопривредну активност. То не искључује могућност да се будућим истраживањима установи присуство рударског викуса на простору Руђинаца или Станишинаца, на северним падинама, или у Плешу, на југоисточним падинама Гоча. За сада, једино можемо претпоставити повезаност античких насеља из нижих крајева са рударским и металуршким активностима у брдима. Такве насеобинске структуре евидентирани су на следећим локалитетима: Немрак у Осаоницама, Грабак у Почековини, Имање Савића у Стопањи, Бабићке градине у Велућу и Црквине у Мачковцу (карта 2). Интересантно је да се запажа одсуство појачане концентрације утврђења на северним падинама Гоча, за разлику од других рударских простора, попут западних падина Копаоника. На читавој дужини северних падина Гоча знамо за касноантичка утврђења Градац у Брезовици (Рашковић и Берић 2002: 147–148), Градиште у Риђевштици изнад потока Сребрнца и Градиште у Стрменици (карта 2). Значају ове територије у антици засигурно доприносе лековити извори Врњачке Бање, који су коришћени током читавог периода Царства² (Марић 2014: 110).

Неки златоносни наноси потока који са Гоча теку ка сливу Западне Мораве били су предмет организоване експлоатације, какав је случај са реком Товар-

2 У оквиру урбаног језгра Врњачке Бање откривен је извор употребљаван у римском периоду, поред кога се налазио базен пуњен топлом минералном водом из посебног извора, уклесаног у стену у виду омањег бунара. Каптажа је датована налазом 60 примерака царског новца из периода од I до IV века (Боровић-Димић 1999–2000: 265–267; Боровић-Димић 2004: 40). Хронолошки распон новца креће се од Домицијана до друге половине IV века. Сав новац је бакарни, осим једног примерка Хадријановог сребрног денара. У истом контексту је пронађен и један антички кључ (Сариа 1925: 163; Црнобрња 1987: 67).

ницом код Врбе, Златним потоком који тече од Златног брда код Станишинаца (Мркобрад и Боровић-Димић 1996: 250), Сребреницом у Риђевштици и др. Интересантно је издвојити микрорегију око златоносне Сребренице, у чијем кориту су савремени испирачи злата проналазили новац из III и IV века. Најновија истраживања³ овог предела дала су занимљиве податке о остацима старих рударских радова у овој области, као и о налазу могуће виле рустике. На левој обали потока Сребренице налази се узвишење Печени гроб, на коме су снимљени остаци старих рударски радова, као и нешто мањи рудник на локалитету Чукар, на десној обали реке, оба у селу Риђевштици (карта 2). Приликом рекогносцирања терена, од локалног становништва нису добијени подаци о скорашњој експлоатацији ових рудника, већ само о некадашњој цркви на прилазу локалитету Печени гроб, на месту Црквина, где и данас стоји дрвени крст. Велика количина халде на том простору је од стране мештана објашњена једноставном тврдњом да је таква земља у питању. На овим локацијама експлоатисан је никл са златом (Јанковић, Јеленковић и Вујић 2003: 508). На доминантном узвишењу изнад извора реке налази се утврђење Градиште⁴ (карта 2), које има одличну прегледност над читавим током реке и потврђено датовање у касну антику. Налаз највероватније металуршке пећи унутар фортификације и згуре на падинама Градишта отвара потпуно нова питања у вези са функцијом утврђења. На удаљености од око 1,5 km од утврђења евидентирана је некропола.⁵ Комплекс затвара локалитет Бабићке градине⁶ у Велућу, на левој обали реке (карта 2). На његовој површини се уочава велика концентрација римских опека, фрагмената керамике, камене пластике, згуре и сирове руде. Д. Рашковић је изнео претпоставку да је у питању вила рустика (Рашковић и Берић 2002: 143–144; Рашковић 2003: 47), што је донекле поткрепљено аерофото проспекцијом, као и налазом дела скулптуре од мермера. За сада се зна да је у питању објекат димензија 50 × 30 m, са пратећим мањим архитектонским структурама уз централну грађевину.⁷ Посебно је занимљиво присуство згуре и сирових комада руде, на основу чега се може претпостави-

3 Резултати истраживања у оквиру пројекта *Аерофото проспекција територије ошћинине Трстеник*, вршених 2012. године, под руководством Марије Марић, археолога.

4 Локалитет је познат од рекогносцирања која је спровео Археолошки институт 1954. године. Мања сондажна истраживања, под теренским руководством стручњака Народног музеја у Крушевцу Н. Берића, обављена су 1987. године, у оквиру пројекта *Археолошко рекогносцирање југозападне Србије*, аутора др С. Ерцеговић Павловић. Истраживања су дала податке о две грађевинске фазе утврђења. Међутим, услед одсуства покретног археолошког материјала, фазе нису датоване, већ је на основу налаза једног фрагмента мрко глеђосане керамике локалитет опредељен у III–IV век. Фрагмент је пронађен поред пећи, у дебелом слоју гаражи (Рашковић и Берић 2002: 149–150). Није познато о ком типу пећи се ради, али није искључена могућност да је у питању металуршка пећ. Новија рекогносцирања од стране Завода за заштиту споменика културе из Краљева и Народног музеја из Крушевца, налазима многобројних фрагмената керамике на падинама утврђења потврдила су постојање касноантичког слоја (Извештај са истраживања – непубликована документација Завода Краљево).

5 Истраживачи Градишта сматрају да касноантички новац пронађен у кориту Сребренице можда потиче са ове некрополе (Извештај са истраживања – непубликована документација Завода Краљево).

6 Локалитет је евидентиран 1954. године, приликом рекогносцирања др Д. Срејовића и др Н. Тасића, испред Археолошког института у Београду. Након тога, у више наврата је вршено рекогносцирање од стране Завода за заштиту споменика културе Краљево и Народног музеја у Крушевцу, и сви резултати су сложни у томе да је у питању велики антички објекат.

7 Како је аеро снимање вршено 6. јула 2012. године, у периоду када је завршена жетва, локалитет није снимљен у најбољим условима, те се не може говорити са сигурношћу о унутрашњем архитектонском концепту објекта.

ти постојање металуршког центра или радионице (ковачнице?) унутар објекта (Марић 2014: 111–112).

АНАЛИЗА ТОПОГРАФИЈЕ И ПРОБЛЕМ ГРАНИЦА РУДАРСКИХ ДОМЕНА

У претходном излагању дат је преглед касноантичке топографије планине Гоча (карта 2), која се налази у оквирима дарданске територије (карта 1). *Metalla Dardanica* је домен организован на простору који је у предримском периоду насељавало племе Дарданаца. Границе територије дефинисала је Ф. Папазоглу, бавећи се палеобалканским племенима и смештајући их од изворишта Пека и Тимока на северу (не обухватајући шумадијску област) до крајњег југа провинције (Parazoglu 1969: 187; Душанић 1980: 25–27). Тај простор је богат минералним сировинама, што је условило организацију рударског домена. Приказ дарданске *res metallica*, који је дао С. Душанић, заснован је на писаним изворима, уз напомену да их у том тренутку нису адекватно употпуњавали археолошки подаци (Душанић 1980: 27; Марић 2014: 167). По Душанићу, дардански рудници обухватали су широк простор од ибарских, преко рудника у сливовима Топлице, Биначке Мораве, Моравице и Јужне Мораве, до налазишта у изворишном делу Тимока. Дарданија је претежно давала сребро са оловом и златоносно сребро, али су експлоатисане и руде гвожђа и бабра (Dušanić 1982: 120–121), док се у већини вода источне Дарданије испирао златоносни песак (Марић 2014: 90).

Иако је Душанић своје хипотезе изнео углавном на основу писаних извора, махом епиграфских споменика и тада доступних резултата археолошких истраживања, чини се да је у литератури озбиљно недостајао свеобухватни преглед рударско-металуршких локалитета и њихов, пре свега, просторни однос са градовима, викусима, вилама, утврђењима, путевима и пратећом инфраструктуром (карта 1). Тачне границе царских поседа, као и простирање рударских територија унутар њих, остају под знаком питања. Да ли су ове територије представљале мање зоне око рудног ресурса, у којима су се развијале и насеобинске структуре, или просторно повезану област, укључујући и другачији тип ресурса (плодна земља, каменоломи, шуме, пашњаци и др.), и даље није разјашњено (Душанић 1980: 40; Марић 2014: 15).

Посматрајући рудни потенцијал и повезујући га са тада познатим археолошким подацима о рударским насељима (*vici metallorum*) и топонимима *Ad fines*, који се односе на царинске станице, С. Душанић је овај домен поделио на најмање пет дистрикта: ибарски, јањевски, кумановски, кратовски(?),⁸ ремесијански и равански, са центрима у Сочаници, Улпијани, Лопатама (име је могло бити *Lamud(um?)*), Коњуху (*Vizi(anum?)*), Кратову (*Kratiskara ?*), Ремезијани и Тимакум Минусу (Душанић 1980: 27; Dušanić 2003: 257–259). Даље разлажући дардански тракт, С. Душанић је омеђио простирање ибарског до-

8 Постоји веома мало података о рударству овог дистрикта. Изгледа логично да су Римљани копали по читавој горњомезијској Дарданији, мада није потпуно извесно да ли овај регион треба приписати Дарданији и Горњој Мезији или Тракији (Душанић 1980: 27).

мена, одређујући границу надлежности сочаничког насеља на југу до Трепче, на истоку до Куршумлије,⁹ западна граница би се поклопила са границом провинције, док је северна смештена код Доње Руднице, на основу епиграфског налаза који сведочи о сахрани жене извесног центуриона *officinarum* (Душанић 1980: 28–29; Марић 2014: 167). Нови подаци о касној антици на овом простору упућују на ширу област, која на северу допире чак до долине Западне Мораве, укључујући и рудоносне области Гоча и Жељина. С друге стране, локалитети северно од Руднице (нарочито металуршки пункт Зајачак са околним рудницима, насељима, вилом и утврђењима), на северним падинама Копаоника, указују на интензиван живот у периоду касне антике (карта 1). Једини показатељ ране антике на том простору је некропола Ланиште у Корлаћу, са слојевима сахрањивања из I и II века и налазима *nummi metallorum*. С обзиром на тај податак, треба очекивати и насеље у близини некрополе, што би негирало могућност да је ширење домена на север везано за период III и IV века. Слична ситуација постоји и на падинама Гоча, на десној обали Западне Мораве, где је аерофото проспекцијом терена забележено постојање два локалитета са остацима рударских активности у експлоатацији злата: Печени гроб и Чукар у Риђевштици (карта 2), који се налазе на окомитим узвишењима леве и десне обале потока Сребренице и његових алувијалних наноса злата. У контексту ових рударских локалитета нужно је посматрати и локалитет Бабићке градине, препознат као вила рустика (?), непосредно уз сам поток, као и утврђење Градац, које са јужне стране доминира над читавим простором (карта 2), и металуршку активност потврђену унутар његових зидина. Уколико будућа истраживања покажу да је налаз купатила на локалитету Јабланица део виле рустике или насеља, поред остатака рударских активности на вишем простору Гоча, металуршког пункта на локалитету Ракичко брдо и утврђења Градиште у Стрменици, на југоисточним падинама Гоча примећује се иста ситуација као у другим областима ибарског домена. Тако посматрано, чини се да су просторну организациону структуру и овде чинили рудник – насеље (вила) – утврђење, што представља модел насељавања рудничких територија који сам раније предложила (Марић 2014: 157–158; Марић 2015: 396).

У претходним редовима наведена су новија истраживања чији су резултати довели до отварања питања ревидирања граница ибарског домена у касној антици. С тим у вези, неопходно је посматрати северне падине Копаоника, у које спадају обронци Гоча, Жељина и Столова, који последњих година све више дају аргументе који их везују за касноантичку експлоатацију и прераду руда¹⁰ (Марић 2014: 108), у шта спада и налаз купатила са локалитета Јабланица, који је први пут објављен у овом раду. Картирањем касноантичких локалитета Гоча мења се досадашња слика дарданског домена у просторном смислу, те остатке рударења и металуршких активности, насеља, вила, некро-

9 Храм богиње Дарданије у Куршумлијској Бањи обновио је 206. године службеник рудничке царине (Душанић 1980: 12, фн. 256).

10 Латински топоними Сутелица и Металица на Жељину говоре о римском присуству. Назив места Сутелица настао је од латинских речи *Sanctus Elias*, у преводу Свети Илија, док назив Металица потиче од латинске речи *metallum*, *i. n.*, са значењем, у једнини, метал, а у множини рудник или рударско окно (Лома 1987: 23–25; Арсић 1989: 225).

пола и утврђења у овој области треба посматрати у контексту ибарског домена унутар дарданског тракта. Ту се, даље, отварају и питања граница домена, односно да ли су оне стриктно обухватале заокружену, континуирану целину под империјалном влашћу, какав је био начин разграничавања царских домена од муниципалних агера, односно колико су оне заиста постојале у физичком и формално-правном смислу и колико је могућа њихова реконструкција.

НАЛАЗИ КУПАТИЛА У РУДАРСКИМ ДОМЕНИМА ЦЕНТРАЛНОГ БАЛКАНА

Проучавање античких купатила унутар рударских домена на централном Балкану, у свом аналитичком механизму подразумева сагледавање неколико основних категорија елемената: архитектуру, топографију, покретни археолошки материјал и однос са другим истовременим локалитетима у оквиру пејзажа. На наведеном простору пронађен је знатан број локалитета са остацима античких купатила (карта 1). У великим урбаним целинама, купатила су пронађена у Сингидунуму, Виминацијуму, Наису, Улпијани и Скупима. Ако се погледа дистрибуција ових локалитета ван градова, запажа се да су они позиционирани уз утврђења на лимесу (*Margum*, Ушће Поречке реке, *Taliata*, *Pontes* и *Egeta*), на ободима рудничких територија (Лисовић, Жујинци, манастир Бањска и Баце), у рударским утврђењима и викусима (Губеревац–Прутен, Сочаница, Равна и Кучајна), у непосредној близини рударско-металуршких пунктова, у оквиру путних станица (*Mansio Idimum*, *Mansio Municipium* и *Ad Fines*) и у царским комплексима (*Romuliana* и *Mediana*). Овако сагледана, дистрибуција купатила у руралним пределима указује на веома сличну дистрибуцију која је дата за виле рустике на рударским територијама (Марић 2014: 167–175), што не изненађује с обзиром на то да су купатила често саставни део вила или рударских викуса.

На територији *Metalla Tricornensia*, на планини Космају, у античком свету познатој по богатим депозитима сребра и олова, откривена су два купатила (карта 1). Једно је пронађено у средишту космајског ревира, на локалитету Прутен, у оквиру цивилног насеља у близини каструма *Demessus / Demessum*,¹¹ чији су остаци у близини села Стојника.¹² У објекту је констатована велика количина пепела и оловне глеђи, због чега су га истраживачи протумачили као топионицу,¹³ аналогно грађевини са Градине код Сребренице (*Domavia*). Да-

11 По С. Душанићу, античко име каструма било је *Demessus / Demessum*, на основу појаве скраћенице D на печатима слитка ископаних на Космају, као и на оном извађеном из Тибра 1879. године, недалеко од пристаништа Рипа Гранде. Данас се чува у Народном музеју у Риму (Томовић 1990: 26; Марић 2014: 67, фн. 56). Ово име је забележено у *Диоклецијановој конституцији* из 294. године, приликом помена важне илирске порторије у близини, и *Јустинијановом кодексу* (Dušanić 1977b: 167–179; Душанић 1980: 36, фн. 227; Душанић 1989: 148–149; Томовић 1990: 26).

12 Постоји идеја да је Ауреус Монс средиште муниципализованог Космаја, а базирана је само на имену места Златно брдо. Она је неприхватљива због међусобне удаљености ових локација и чињенице да Ауреус Монс носи име по виновој лози, а не рудном богатству (Душанић 1974: 101; Марић 2014: 67, фн. 55).

13 О проблематици идентификације функције објекта, више Марић 2015: 398.

тован је у другу половину II века, без анализе покретног археолошког материјала, већ на основу његових стилских карактеристика, и приписан је времену просперитета космајских рудника током владавине Марка Аурелија или, најкасније, Комода (Величковић 1959: 111–115), што представља недовољно утемељену претпоставку (Марић 2015: 398). Међутим, више истраживача сматра да је објекат био у функцији купатила подигнутог у време касне антике, са могућном пренаменом везаном за прераду руде у каснијој фази (Томовић 1995: 118, фн. 7; Merkel 2007: 42–44; Јеремић и Гојгић 2012: 23–24).

У близини космајских аргентарија, на локалитету Врела у Лисовићу, ископавањима 1954–1956. године евидентирано је још једно касноантичко купатило (карта 1), комплексне основе, можда део виле рустике (Јеремић и Гојгић 2012: 27). Објекат је датован на основу покретног археолошког материјала, посебно налаза новца, у период од II до IV века (Величковић 1959: 376–378). Иако у околини Лисовића нема посведочених рударских активности, на простору села пронађене су индикације о металуршким делатностима током касноантичког периода. На локалитету Вотњачине евидентирана је значајна агломерација античког шута, у коме доминирају опеке које прате налази фрагмената античке керамике. На истом потесу, у непосредној близини, пронађени су већи камени суд ваљкастог облика, са коничним рецепијентом, аморфни комад олова и једна стела.¹⁴ У сваком случају, описани камени суд (вероватно за класификацију руде?) и комад олова са локалитета Вотњачине наводе на претпоставку о металуршкој активности на овом простору (Марић 2014: 74).

Слична ситуација евидентирана је у кумановском домену, при *Metalla Dardanica*, који је гравитирао насељу Лопате, недалеко од Куманова (карта 1), где се претпоставља царинска станица. Са овог простора потичу многобројни епиграфски натписи који говоре у прилог постојања викуса на царском поседу. Северно од Лопата, у селу Жујинцима, на локалитету Црквиште¹⁵ откривено је касноантичко купатило (карта 1). М. Томовић, публикујући прве резултате рекогносцирања, говори о површинским налазима античке и средњовековне керамике, стакла, новца (од Веспасијана до Теодосија I), костију и згуре, као и шута од опека, имбрекса и тегула. На површини је био уочљив и остатак импозантног објекта у коме извире питка вода доведена са планине. Посебно треба нагласити да су на површини пронађени и комади олова тешки по неколико килограма, које М. Томовић назива слицима и на основу којих закључује да се унутар објекта вршила нека металуршка активност (Томовић 2003: 157–158; Томовић и Фидановски 2005: 33; Марић 2014: 121–122). Заштитним археолошким ископавањима 2003. године истражен је простор угрожен изградњом аутопута, унутар кога је откривено римско купатило све-

14 Стела је уграђена као сполија у економски објекат домаћинства Живановић, можда изворно потиче са оближњег локалитета у њиви М. Станисављевића, где су пронађене још три стеле, те се може закључити да је у питању некропола (Величковић 1958–1959: 377–378).

15 Локалитет је откривен средином прошлог века, приликом изградње магистралног пута у овом делу Прешевског поља (Томовић 2003: 157–158; Томовић и Фидановски 2005: 19). Заштитна археолошка истраживања вршена су 2003. године, због изградње аутопута Ниш – македонска граница. Радовима је руководио др М. Томовић, Археолошки институт у Београду (Томовић, Булатовић и Капуран 2005а).

деног плана. С обзиром на обим истраживања, остало је отворено питање да ли је објекат био саставни део приватне виле рустике или је у питању јавно купатило у насељу (хипотеза којој нагиње М. Томовић, због величине објекта). Осим величине купатила (30 × 23 m) и величине насеља (неколико хектара), површинских налаза грађевинског шута, конфигурације терена, откриће касноантичке некрополе на локалитетима Букуревац – Бензинска пумпа (Брмболић, Ружић и Митровић 2005а: 285–289) и Дол (Грашанин 1951: 122), као и касноантичког објекта са некрополом и оставом новца на локалитету Самољица–Црквиште (Брмболић, Ружић и Митровић 2005б: 237; Томовић, Булатовић и Капуран 2005б: 255–280), подаци са рекогносцирања, међу којима посебно налази масивних оловних слитака, говоре у прилог присуства металуршке делатности, вероватно центра са ливачко-ковачким радионицама. На основу свега наведеног, Томовић износи смелу хипотезу о насељу типа *pagus*, коме би инклинирали околни викуси. Карактер тих викуса могао би бити *vici metalli*, чиме би се објаснио налаз оловних слитака у сабирном пагусу. С друге стране, насеље би се могло протумачити и као *pretorium fundi* или *praedium*, који би опслуживао околне војне посаде (?), на основу налаза купатила које је честа појава у оваквим типовима насеобина (Томовић, Булатовић и Капуран 2005а: 345, 347). Даља истраживања би открила карактер како објекта тако и насеља, иако сам склона мишљењу о могућем постојању *vici metalli*, с обзиром на релативну близину рудишта Качаник–Кратово–Злетово–Осогово јужно од насеља, као и Крива Феја – Краварник – Доња и Горња Љубета, североисточно од насеља (Марић 2014: 123).

Рудна област ибарског домена махом се везује за копаоничка рудишта дуж десне обале Ибра, од Трепче на југу до Жељина и Гоча на северу, иако су истој територији вероватно припадали планински врхови Рогозне и Голије,¹⁶ на левој обали (карта 1). Главни продукти рудних поља у овој области били су руда сребра, у асоцијацији са олово-цинком, и гвожђе, а постоје индиције и о испирању злата на неким рекама и планинским потоцима. Истраживањем рударског викуса у Сочаници, који је био центар ибарског домена, јасније је сагледан јединствен урбанистичко-архитектонски склоп насеља, који обухвата форум са портицима, храм Антиноју из II века,¹⁷ *horea* (или магацини за метал) (Петровић 2007: 98)) спојена заједничким двориштем (?), са почетка IV века, купатила, металуршки сектор, ранохришћанску базилику (?) и др. (Čerškov 1970). Комплекс античког насеља код Сочанице заузима површину од 7,5 km², где је на више локација вршено систематско археолошко истражи-

16 Иако рудници на планинама Рогозни и Голији територијално нису припадали Горњој Мезији, већ Далмацији, они су вероватно потпали под ибарски домен из организационих разлога, аналогно панонско-далматинским рудницима Домавије, јер су империјалне територије биле надпровинцијална ствар.

17 Фрагментовани натпис посвећен Хадријановом љубимцу Антиноју пронађен је испод трема храма на форуму. Натпис је оригинално стајао на pročељу храма. Дедиканти су сви колони рудника, на челу са рудничким прокуратором (Душанић 1971: 241). Натпис је подигнут између 136. и 138. године, и на том месту стајао кроз цео II и већи део III века, заједно са осталим деловима комплекса – хореа и грађевина са хипокаустом, повезана са храмом (Čerškov 1970: 34).

вање.¹⁸ У сочаничком насељу пронађена су два купатила. Веће је откривено у непосредној близини форума, на истом платоу на коме је касније изграђена *basilica urbana*. Објект није до краја истражен, те су схема и функција просторија само делимично познате. Корпус покретног археолошког материјала углавном чини керамика, од које велики део представља копију тера сигилате. На основу налаза две целе посуде, објект је датован у II век (Čerškov 1970: 49–50). Мало купатило се налазило на северном ободу сочаничког насеља. Откривен је мањи део објекта – две просторије. Датовано је у период III–IV века, на основу изгледа архитектуре и начина градње, узимајући у обзир и локацију на којој је подигнуто (Čerškov 1970: 52).

Јужно од Сочанице и *Municipii DD*, у оквиру средњовековног манастира Бањске, налазило се још једно купатило (карта 1), тачније римски објект са полукружним базеном. Захваљујући керамичком материјалу и налазима новца, објект је датован у период II–III века (Ђорђевић 2004: 56). Иако су у непосредној близини локалитета откривене само две аре, од којих је једна посвећена Јупитеру Долихену (Јанковић 2009: 56), може се опрезно изнети претпоставка да је вероватно насеље на овом простору било у вези са рударством у Трепчи, која се налази југоисточно од Бањске.

Управа целокупних дарданских метала највероватније се налазила у Улпијани (Грачаница на Косову). *Teogocijev кодекс*, из 386. године, говори о *procuratores metallorum intra... Dardaniam*, чија је надлежност у касној антици условљена административним променама и ограничена на територију позноримске провинције Дарданије (Душанић 1980: 28). Улпијана је била и центар јањевског домена, који се развио у близини лецког и новобрдског рудног поља. У II веку је постала муниципијум¹⁹ и највероватније остала седиште како јањевског региона тако и читавог дарданског тракта, а била је и седиште царинске станице *Statio Ulpianensis* (Паровић-Пешикан 1981–1982: 58). Иако је статус Улпијане комплекснији у погледу муниципалних и имепријалних административних надлежности, те представља развијенији урбанистички комплекс који не потпада под руралне области провинције, а с обзиром на то да је уско повезана са организацијом рударства, није на одмет поменути да је на овом локалитету такође пронађено једно касноантичко купатило (карта 1). Објект није откривен у целости. На основу налаза новца, датовано је у период III–IV века (Паровић-Пешикан 1981–1982: 65).

Јужно од Улпијане, у атару данашњег Доњег Неродимља код Урошевца истражена је античка грађевина у којој је препознато више фаза коришћења од III до VI века (карта 1). Након првих истраживања, када је делимично откривена импозантна грађевина украшена раскошним мозаицима, уследила су и

18 Археолошка ископавања спроведена су након систематских рекогносцирања од 1956. до 1959. године, у организацији Музеја Косова и Метохије, под руководством археолога Е. Чершкова, у периоду од 1959. до 1965. године, са мањим прекидима.

19 Изгледа да је једино Улпијана имала статус муниципијума на територији данашњег Косова и Метохије, на основу епиграфских сведочанстава у којима се помињу декуриони са различитим функцијама, укључујући и функцију магистрата (Čerškov 1969: 25). Мада је, по мишљењу Г. Цветковић-Томашевић, Улпијана основана почетком I века, а муниципални статус је стекла почетком II века (Цветковић-Томашевић 1983: 77).

прва стручна мишљења. Тако је С. Ђурић претпоставио да припада луксузној вили са мозаиком, на коме је ликовна обрада ослоњена на античку традицију, али јасно истичући основне стилске и програмске тенденције уметности ране Византије (Ђурић 1994), док је анализа истраженог дела локалитета довела Г. Цветковић-Томашевић до закључка да је у питању мартирејум посвећен неком од локалних мученика, уз ранохришћанске симболе (Цветковић-Томашевић 1998). Како су истраживања малог обима дала значајне резултате, радови су настављени,²⁰ након чега је коначно расветљено питање функције објекта у Доњем Неродимљу. Наиме, нови резултати су употпунили постојећу слику и дефинисали овај комплексан објекат као велико касноантичко купатило у власништву богате и угледне породице (?), која га је током више генерација користила у приватне сврхе (Лазих 2001: 269; Марић 2014: 116).

Такође у оквиру дарданског тракта, североисточно од муниципалног агера Наиса, налази се равански домен, који се везује за долину Тимока и немуниципално насеље, кастел *Timacum Minus* (Равна код Књажевца) (карта 1). Епиграфски споменици са овог локалитета говоре о овом насељу као о центру организације и контроле рударског региона, царинској станици и металуршком центру (Јовановић 2007: 161–162), иако је његов статус непознат (Мирковић 1968: 89). О војној посади у кастелу током IV и V века сведочи податак из *Notitia Dignitatum*, где се помиње војна јединица *pseudocomitatenses Timacenses auxiliiarii*, која је под командом *magistra militum per Illiricum*.²¹ Период интензивног живота дефинисан је са четири фазе и омеђен I и IV веком, на основу резултата археолошких истраживања (Петровић 1997: 121).

Уз утврђење је вероватно постојало и цивилно насеље, у коме су евидентирана два купатила (терме I и терме II) (карта 1), храм/ови и касноантичке некрополе. Терме I су саграђене североисточно од војног утврђења и редак су пример комплетно истраженог термалног објекта, који до данас није у потпуности публикован (Petković et al. 2005: 16). Купатило је саграђено у II веку, вероватно када и тврђава од камена, и било је у употреби до IV века, када је детаљно преправљено (Петровић и Јовановић 1997: 23). Друго купатило, терме II, откривено је и делимично истражено код југозападног, спољашњег угла утврђења. Зна се да се састојало од више просторија, док подаци о датовању изостају (Petković et al. 2005: 16). Из овог објекта потичу једна здела и једна фрула од желењег рога, које су датоване у IV век (Петровић и Јовановић 1997: 99). Скромна сазнања о овом сегменту локалитета у Равни још увек остављају нерешено питање статуса насеља – *canaba* поред логора, перегрина *civitas* или рударско насеље (Јовановић 1976: 53). Претпоставља се да су његове житеље чиниле војничке породице, занатлије и трговци (Петровић и Јовановић 1997: 21), а било је привлачно и странцима због послова везаних за руду (Петровић 1997: 122). Рекогносцирањима је потврђен систем експлоатације руда југоисточно од Равне, на обронцима Старе планине, док су трагови прераде руде констатовани у самом утврђењу.

20 Истраживања су обавили стручњаци Центра за археолошка истраживања Филозофског факултета у Београду и Покрајинског завода за заштиту споменика културе у Приштини.

21 Како ова јединица није била стационарирана на лimesу, претпоставља се да је треба тражити у овом кастелу (Мирковић 1968: 92; Јовановић 1976: 47) у близини Белог Тимока.

Такође у раванском домену, источно од потеса Луково–Валакоње, у Гамзиграду је смештена царска палата *Felix Romuliana*, из периода тетрархије. Иако се о овом локалитету много писало у контексту његовог настанка и живота, за овај рад интересантно је поменути металуршке објекте, који ово грандиозно здање карактеришу као важан металуршки центар, и објекат протумачен као купатило (карта 1). Када се говори о Гамзиграду као металуршком и занатском центру, није небитно да је Галеријева царска палата настала на темељима римског насеља које је, на основу спорадичних података, интерпретирано као пољопривредно имање – вила рустика, настало средином III века (Срејовић 1983: 21–23). Новија истраживања омогућила су темељније сагледавање овог слоја Гамзиграда. Архитектура фазе пре Галерија дефинисана је постојањем неколико објеката, међу којима је једна грађевина у сектору Јупитеровог храма, подигнута у првој половини III века, како сведочи покретни археолошки материјал, а порушена почеком IV века, приликом изградње палате. Из овог слоја познат је још један објекат са хипокаустом, који се налази у сектору западне капије, чији северозападни део основе подсећа на купатило на чијој је спољној страни северног зида призидана апсида. У објекту је констатовано присуство хидрауличног малтера, што говори у прилог функције купатила. На садашњем нивоу истражености, није могуће утврдити да ли су купатила била јавна или саставни део неке веће приватне грађевине (виле) (Петковић 2010: 33–39).

Геофизичка проспекција изван зидова палате дала је резултате о остацима већег урбаног насеља, вероватно града (*civitas*), из периода II–III века, што је оживело хипотезу да је на овом простору био смештен *municipium Aureliani* или *Aureliana*, значајан металуршки центар *metalli Aureliani*. Уколико будућа истраживања дају потврдне аргументе овој хипотези, то би значило да је у Гамзиграду постојао најранији антички рударско-металуршки центар на територији источне Србије, основан већ у II веку, у периоду владавине Антонина, највероватније Марка Аурелија. У том случају, остаци рударско-металуршких насеља која би гравитирала Ромулијани могу се тражити у суседним селима Лубници (*Lupitina*), Метовници (*Mutatio* ...), Оснићу (*Ossinissa*), Савинцу, Валакоњи (*Valla Cunei, Vulcani*), Бољевцу, Лукову (*Locui, Lucui*) и др. (Petković 2009: 192–193). Такође, ранија претпоставка да се *municipium Aureliani* налази у Костолу код Зајечара је оповргнута открићем утврђене виле рустика на том локалитету (Jovanović 2004: 175–179).

У северном делу дарданског тракта, на територији *Metalla Picensia*, у области рудишта Кучајне, налазио се рударски и металуршки центар *Guduscum*, чија убикација није засигурно потврђена до данас. Историчар геологије В. Симић бележи податак о римском рударском насељу североисточно од топионице из XIX века, на левој обали потока Кучајне. На том простору су се шездесетих година XIX века распознавали остаци мањих грађевина, једног римског купатила и темељи веће зграде 60 × 35 m (карта 1). О изгледу и величини купатила нема ближих података у литератури, али његово постојање у рударском насељу је важно у контексту овог рада. Са овог локалитета потичу римски надгробни споменици, опеке са жиговима, тесани камен, бронзане фигуре,

рударски алат, златни накит, мермерни рељеф са представом Дијане са јеленима, новац са натписом *Hadrianus Augustus PP* и др. (Гарашанин 1951: 143; Simić 1951: 243; Јовановић 2007: 159–160²²).

У претходним редовима дат је преглед налаза купатила у руралним пределима централног Балкана током античког периода, без темељног задирања у анализу архитектонских остатака објеката и функционалности просторија унутар њих, већ је акценат стављен на положај купатила у пределу и њихов однос према другим истовременим локалитетима. Иако је незахвално доносити закључке о одређеним процесима када су количина, врста и квалитет података ограничени, ауторка ће покушати да направи општи осврт на проучавање купатила као симболичне представе присуства римског империјализма на територији централног Балкана током антике.

Специфичност архитектонских структура дефинисаних као купатила јесте одсуство униформности критеријума и јасан социјални и економски контекст њихове изградње и употребе. У размештају и облику зграда владала је слобода, тако да није могуће пронаћи идентичне објекте, чак и на овом степену истражености, што је ситуација забележена и у другим провинцијама Царства.

Употреба купатила је римски обичај. Прихватање ове свакодневне праксе код неримског становништва Горње Мезије говори о промени начина живота у II веку, из кога потичу први примери ових објеката. Изградња купатила сведочи о културној трансформацији, односно о прихватању и упражњавању праксе, што би се, у најширем смислу, подвело под процес романизације, док с друге стране сведочи и о степену урбанизације различитих области провинције (Јанковић 2009: 69–70).

Поред купатила у урбаним центрима, велики број је пронађен и на империјалним територијама, односно *territoriae metallorum* (карта 1), које су уживале потпуну привредну и царинску екстериторијалност. Рударство, организовано у царски домен, било је одвојено од локалне економије, административно независно од оближњег муниципија, са радном снагом која је могла бити доведена из неког другог дела Царства. С друге стране, рударство је ипак интегрисано у локалну привреду тако што су око рудника ницала насеља, чије је становништво исказивало потребе за различитим материјалним потрештинама, које су се производиле у домену или су се увозиле у њега (Марић 2014: 187), или културним навикама које су се практиковале широм Царства, као што је купање у купатилима. Иако је прва појава купатила у римским провинцијама на Балкану забележена у II веку, њихова масовнија градња везана је за III и IV век и често се напомиње да су вероватно била део већег објекта (виле) или насеља (викуса). Појава вила рустика на централном Балкану у касној ан-

22 П. Јовановић се у свом раду не позива на старију литературу, већ каже да се насеље *Guduscum* налази на овом простору по В. Карићу, без навођења у литератури. Податак је преузет вероватно од В. Симића (1951: 243), код кога се такође не може ући у траг изору информације.

тици такође се сматра елементом урбанизације руралних предела, најчешће богатих различитим ресурсима, посебно рудом, у овом случају (карта 1).

Дакле, у периоду касне антике долази до реорганизације економских активности услед колапса урбане економије, те се привредно тежиште помера ка руралним пределима, ближе ресурсима (Alcock 1993: 2019; Марић 2014: 187; Марић 2015: 399). Као носиоци тих промена препознати су припадници локалне елите, од којих су многи вршили административне дужности у градовима и упоредо учествовали у организацији рударског домена. Захваљујући свом административном раду у функцији царског интереса (градски магистрати), са вероватно значајним политичким утицајем, припадници елите су могли стећи поседе око рудника и своје приватне послове пренети на територију ван града. Присуство градских магистрата на рудничким територијама потврђено је на простору Авале (Марић 2015), а вероватно је ситуација слична и са Лисовићем на Космају. У прилог томе иде пракса регулисана конституцијом из 386. године, којом је уређено право градских достојанственика из центра у близини рударског домена да закупују рударска окна, материјално помажу изградњу јавних објеката и преузимају различите административне дужности. У почетку је то била привилегија, касније морална, а од 386. године законска обавеза (Dušanić 1977b: 90; Dušanić 1995: 223–224; Škegro 1999: 87). Насељавање руралних територија, посебно у близини рудника и металуршких центара, није било примамљиво за живот елитног слоја, те долази до спонтаног преобликовања пејзажа и изградње нових објеката (вила и/или купатила), који су били симболична представа њихових власника. Иако се говори о царским територијама, одсуство симбола цара и империјалне власти узрокује немогућност посматрања ових, изворно типично римских елемената као појава насталих у склопу утврђеног плана централних власти ради успостављања организације рударства (Марић 2014: 187–188). За разлику од вила, које су посредно биле укључене у административни и организациони систем домена, купатила су грађена искључиво ради исказивања симболичне представе римске власти, што у касној антици постаје мода, можда жеља и навика или чак потреба и неримског становништва. Изградња и употреба објеката типично римске архитектуре у III и IV веку, попут вила рустика и купатила, није била део плана за вршење утицаја, већ резултат низа случајности проистеклих из друштвених структура моћи. Овај процес се није одиграо под спољашњим утицајем, већ је био потакнут унутрашњим поривима једног дела локалног друштва, који је препознао сопствене интересе у контакту са империјалном влашћу, чиме су започињале друштвене промене. То се највише односи на слој локалне аристократије која је, зарад личне користи и јачања позиција, суделовала у организацији римске власти, прихватајући симболичне елементе који су утицали на статусну диференцијацију унутар заједнице (Mihajlović 2012: 713, са литературом). Овде је потребно издвојити купатило у Неродимљу, које се свакако разликује од осталих купатила у руралним пределима централног Балкана, те захтева посебну расправу о власнику и функцији. У литератури се среће податак о присуству сенаторске породице *Furii* у III веку, која је имала велике поседе на територији Скупа и Улпијане, док су

новоослобођеничке породице *Flavii* и *Ponti* управљале поседима у близини Улпијане, у околини Сочанице и Пећи (Mirković 1996: 69–70; Dušanić 2006). Њихово присуство потврђено је на епиграфским споменицима, док њихова имања са очекиваним вилама још увек нису археолошки потврђена (Марић 2014: 198–199). Импазантна и луксузна грађевина у Неродимљу могла би припадати једној од имућних сенаторских породица, али то остаје на нивоу хипотезе пошто нема јасних аргумената који би ишли у прилог овој тврдњи.

О развоју насеља на рудничким територијама говоре бронзане таблице пронађене почетком XX века у домену *Vipasca*, садашњем Аљустрелу у Португалији, јасно дефинишући област Випаске као административни дистрикт са успостављеним границама. Таблице поседују *lex metalli Vipascensis* и *lex metallis dicta*, у којима су успостављене разлике између три врсте територија: *vicus* и *territoria metallorum* или *Fines metallorum*. У случају Випаске, *metallum* укључује *vicus* са термама, школу, берберницу и некрополу, о чијем постојању сазнајемо из епиграфских извора. Територија *metallum*²³ односи се на локације на којима се врши експлоатација, тј. састоји се од ограничених рударских зона, *fines metalli*, односно *metallum* би био административни дистрикт са сопственим правима и територијом (Hirt 2010: 49–50; Марић 2014: 48–49). Због разуђености минералних депозита и корелације рудничког, ширег фискалног и градског тла, *fines metallorum* су обухватале целовите или исцепкане територије, са више насеља ранга *vici*, *castella* и *villae*. У једном од тих насеља која се формирају око рудничких погона концентрише се део рудничке управе, који је у директном додиру са експлоатацијом руде. Други део рудничке управе, задужен за финансије металуршке послове или упућен на сарадњу са вишим фискалним функционерима (прокураторима провинција), могао је бити смештен у већим урбаним центрима, као што је Улпијана (Душанић 1980: 43). Дакле, таблице из Випаске пружају увид у изглед једног рударског насеља и наводе постојање терми, што је забележено и на територији централног Балкана, у рударским центрима у Стојнику, Сочаници, Равни и Кучајни. И викуси су имали своја купатила, попут Жујинаца, или виле, као што је она у Лисовићу.

У центрима који нису имали јасну градску администрацију, о купатилима се бринула особа највиша по рангу, па је тако у рудничком домену Випаске ту улогу обављао *procurator metallorum*. Купатила су могла бити издата под закуп кондукторима, док је *vilicus* који је бринуо о раду купатила био у служби кондуктора. Испомоћ у контролисању рада купатила вршили су секретари – *auditores* (Јанковић 2009: 24). Овако организована администрација везана за купатила недвосмислено упућује на то да је управни апарат задужен за рударске послове у домену,²⁴ у својој надлежности имао и термалне објекте. Да ли су ови објекти у централнобалканским провинцијама били приватног или јавног карактера, или комбинација ове две врсте власништва, остаје још увек упитно. Такође, питање корисника и услова за употребу остаје отво-

23 У раној антици, на оловним печатима сретао се једински натпис *metallum*, док се од II века осећа тежња ка употреби колектива *metalla* за веће рудничке комплексе (Dušanić 19776: 163).

24 О административном апарату рударских домена више Душанић 1980; Hirt 2010; Марић 2014: 38–50.

рено. Иако са епиграфског споменика из Випаске сазнајемо да нису важили исти услови употребе купатила за жене и мушкарце,²⁵ али и о слободном улазу у купатила за децу, војнике, ослобођенике и робове (Fagan 2002: 325; Јанковић 2009: 27), за сада, на овом степену истражености, није могуће говорити о принципима и условима употребе купатила код становништва Илирика. Становништво које насељава рудничке области у Илирику, умногоме се разликује по свом геоетничком пореклу, правном и друштвеном статусу, привредној моћи и културним особеностима, а са тим у вези, и по аутохтоним и усвојеним обичајима, потребама и навикама.

У старијој литератури, ови процеси нису препознати, те се сматрало да током касне антике рударство на централном Балкану замире. Такво стање проистекло је услед престанка производње епиграфских споменика од времена владавине Севера, односно од престанка појаве натписа који недвосмислено сведоче о организацији рударства и металургије, учесницима у административним пословима и њиховим породицама, као и услед недостатка археолошких истраживања у тренутку зачетака рада на овој теми. Међутим, новија ископавања умногоме су променила доскорашњу слику о касноантичкој економији. Не само да су потврдила рударске и металуршке активности током касне антике већ су добрим делом расветлила процес реорганизације привредних активности и промене у руралном пејзажу као њихове последице (Марић 2015). Тако су и купатило у Јабланици, као и остали локалитети на Гочу и северним и западним падинама Копаоника, донели потпуно нову представу о ибарском домену, који до сада није ни посматран као део рударске области. *Territoria metallorum*, организована још током раног периода Царства, улазила је у састав већих фискалних области, заједно са царским пољопривредним поседима и другим видовима експлоатације природних богатстава на тлу провинције. То је разлог због кога не поседујемо податке о границама између рударског и других домена, уколико их је уопште и било, док о међама са муниципалним агерима располажемо са незнатно више информација (Душанић 1980: 9–18, 40–44; Марић 2015: 388). Чини се да је у том контексту граница схваћена у модерном значењу, уз очекивање јасне линије или убикацијом система станица *Ad fines*, што би размеђило ове две врсте територија. Ранија разграничења махом су се ослањала на епиграфске изворе, док је сада јасно да такав приступ није адекватан, те ће вероватно будућа истраживања, посебно рударских ревира и металуршких центара, недвосмислено и даље мењати слику о *territoriam metallorum*.

ЗАКЉУЧАК

Проучавање античког рударства и металургије дуго је показивало тенденцију да организацију рударства касне антике посматра као феномен секундарне важности. Научно занемаривање континуираних металуршких активно-

25 Цена улазница за жене била је дупло већа од цене за мушкарце, иако су жене користиле купатило од свитања до осмога сата, када вода још увек није била потпуно топла (Fagan 2002: 325, no. 282; Јанковић 2009: 26).

сти истог обима у III и IV веку је посебно наглашено. Такви ставови су обично примењивани на позно римско рударство у целини, иако су аргументи на којима су засновани најчешће ограничени на рударство у западним провинцијама, на првом месту у Шпанији. Засигурно је рударство у позном периоду Царства (од Севера до Теодосија) ослоњено на организацију администрације установљену у раном периоду, али је услед промена у економском систему Царства нужно дошло и до промене у административној организацији, систему експлоатације и прераде руде, складиштења и транспорта, што је узроковало и промене у пејзажу рударских области. На централном Балкану се уочавају појаве нових грађевинских врста – вила рустика и купатила – у руралним пределима, што су објекти типично римске архитектуре, који са собом носе и одређени стил живота. Они се донекле могу посматрати и као екстензија урбаног живота у руралним пределима.

Како су предмет овог рада купатила, главна потешкоћа у њиховом проучавању и тумачењу је чињеница да ови објекти, сами по себи, немају исто значење, нити истоветан начин употребе у различитим културним, социјалним, економским, па чак и просторним контекстима, па њихово препознавање, као иницијално и трајно римског елемента, не мора нужно значити да су се користили на исти начин као у изворном медитеранском контексту. Прихватање и употреба купатила и културне праксе коју она носе са собом, која долази као новитет са империјалном влашћу, не означава нужно жељу домородачког становништва да се представи као римско или романизовано. Изградња ових објеката вероватно је била прилагођавана локалним потребама или је пак њихова употреба отпочела као продукт доступности и практичности новитета, пре него једноставним опонашањем елитних образаца Римљана. Иако се подвлачи значајна улога локалне елите у овом процесу, не смеју се заборавити ни остали слојеви друштва, који су такође активни корисници купатила и носиоци процеса романизације.

ЛИТЕРАТУРА / REFERENCES:

Alcock, E. S. 1993

Graecia Capta: The Landscapes of Roman Greece, Cambridge: Cambridge University Press.

Арсид, М. 1989.

Латински топоними на Жељину, *Наша прошлост* 4: 225–227.

Богосављевић-Петровић, В. 1989

Увод у рударску археологију на Копаонику, *Гласник Српској археолошкој друштва* 5: 86–93.

Боровић-Димић, Ј. 1999-2000

Нумизматички налази касноантичког доба из области Врњачке Бање, *Гласник Српској археолошкој друштва* 15–16, 265–273.

Боровић-Димић, Ј. 2004

Значај воде у антици, у: *Вода – смисао изражања*, ур. Г. Митровић, Београд: Министарство културе Републике Србије и Друштво конзерватора Србије, 38–40.

Bouet, A. 2003

Les thermes privés et publics en Gaule Narbonnaise, Rome: École Française de Rome.

Брмболић, М., Ружић, М. и Митровић, Г. 2005а

Букуревац – Бензинска пумпа, у: *Археолошка исцртавања Е 75* (св. 1/2004), ур. М. Омчикус, Београд: Републички завод за заштиту споменика културе, 285–290.

Брмболић, М., Ружић, М. и Митровић, Г. 2005б

Самољица – Црквиште (сектор I), у: *Археолошка исцртавања Е 75* (св. 1/2004), ур. М. Омчикус, Београд: Републички завод за заштиту споменика културе, 237–250.

Васовић, М. 1988

Койаоник, Београд: Српско географско друштво.

Величковић, М. 1958–1959

Врела у Лисовићу. Римско насеље, *Стиринар* (н.с.) 9–10: 376–378.

Вен, П. 2000

Купатила, у: *Историја приватној живоји 1. Од Римској царства до 1000. године*, прир. Ф. Аријес и Ж. Диби, Београд: Слио, 175–176.

Гарашанин, Д. 1954

Археолошки налази из Београда и околине, *Годишњак Музеја града Београда* 1: 45–98.

Гарашанин, М. и Д. 1951

Археолошка налазишта у Србији, Београд: Просвета.

Dupont, F. 1992

Daily Life in Ancient Rome, Oxford: Blackwell Publishing Ltd.

Душанић, С. 1974

Мозаички натпис са Стојника и космајска рудничка област у позној антици, *Зборник Филозофскої факултета* (Београд) 12-1, *Сјоменица Георгија Осјиројорскої*: 93–105.

Dušanić, S. 1977a

Aspects of Roman Mining in Noricum, Pannonia, Dalmatia and Moesia Superior, *Aufstieg und Niedergang der römischen Welt* 2, 6: 52–94.

Dušanić, S. 1977b

Iz istorije rimskog rudarstva u Gornjoj Meziji, *Arheološki vestnik (Acta archeologica)* 28: 163–179.

Душанић, С. 1980

Организација римског рударства у Норику, Панонији, Далмацији и Горњој Мезији, *Историјски гласник* 1-2: 7–55.

Dušanić, S. 1982

Antičko rudarstvo, u: *Rudarstvo Jugoslavije*, ur. I. Ogorelec, Zagreb: Privredni vjesnik, Savez inženjera i tehničara rudarske, geološke i metalurške struke Jugoslavije, Komitet XI svjetskog rudarskog kongresa, 118–123.

Dušanić, S. 1989

The Roman Mines of Illyricum: Organization and Impact on Provincial Life, in: *Mineria y Metalurgia en las Antiguas Civilizaciones Mediterraneas y Europeas, coloquio internacional asociado*, ed. C. Domergue, Madrid: Ministerio de Cultura, Dirección General de Bellas Artes y Archivos, Instituto de Conservación y Restauración de Bienes Culturales, 148–156.

Душанић, С. 1995

Ковање новца у рудничким дистриктима римског Илирика, у: *Радио-нице и ковнице сребра*, ур. Ј. Јевтовић, Београд: Народни музеј, 131–144.

Dušanić, S. 2003

Roman Mining in Illyricum: Historical Aspects, in: *Dall'Adriatico al Danubio: L'Illyrico nell'età greca e romana (Atti del convegno internazionale Civile del Friuli, 25-27 settembre 2003)*, ed. G. Urso, Pisa: Fondazione Niccolò Canussio, 247–270.

Душанић, С. 2006

Просопографске белешке о рударству у Горњој Мезији: породице имућних досељеника на рудничком тлу, *Сјаринар* (н.с.) 56: 85–102.

Ђорђевић, М. 2004

Бањска и Дечани, у: *Вода – смисао животи*, ур. Г. Митровић, Београд: Министарство културе Републике Србије и Друштво конзерватора Србије.

Ђурић, S. 1994

Mosaic of Philosophers in an Early Byzantine villa at Nerodimlje, in: *VI Cologiuo Internacional sobre Mosaico Antiguo* (Palencia-Merida, Octubre 1990), ed. C. M. Batalla, Madrid: Asociación Española del Mosaico, 123–134.

Јанковић, М. 2009

Римска кућа и црква Горње Мезије, Мастер рад, Филозофски факултет, Универзитет у Београду.

Јанковић, С., Јеленковић, Р. и Вујић, С. 2003

Минерални ресурси и пројекција металних и неметалних минералних сировина Србије и Црне Горе на крају XX века, Београд: Инжењерска академија Југославије.

Jelinčić Vučković, K. 2015

Rimsko selo u provinciji Gornjoj Panoniji: Virovitica Kiškorija Jug, Zagreb: Institut za arheologiju.

Јеремић, Г. и Гојгић, А. 2012

Римске терме у Чачку, Чачак: Народни музеј.

Јовановић, П. 2007

Рударство на југу Србије, Београд: Југословенска инжењерска академија ЈИНА.

Јовановић, С. 1976

Станице Timasum на путу Naissus – Ratiaria и античко насеље код села Равна, *Старинар* (н. с.) 26: 43–56.

Јовановић, С. 2004.

Бор и околина у античком периоду, у: *Бор и околина у праисторији, антици и средњем веку*, ур. С. Ђурђекановић и М. Шупут, Бор: Музеј рударства и металургије; Београд: Центар за археолошка истраживања Филозофског факултета, 169–229.

Кондић, В. 1987

Balneum логора Diana – Le balneum du camp de Diana, у: *Ђердајске свеске IV*, Београд: Археолошки институт, Народни музеј у Београду, Одељење за археологију Филозофског факултета у Београду, 37–42.

Лазић, М. 2001

Терме у Доњем Неродимљу код Урошевца, у: *Vestigatio Vetustatis Александрини Цермановић-Кузмановић*, ур. М. Лазић, Београд: Филозофски факултет, Центар за археолошка истраживања, 245–280.

Лома, А. 1987

Сутелица – топономастички трагови латинског хришћанства у унутрашњости преднемањичке Србије, *Историјски гласник* 1-2: 7–28.

Марић, М. 2014

Улога касноантичких вила русџика у организацији рударства и металурџије на централном Балкану, Докторска дисертација, Филозофски факултет, Универзитет у Београду.

Марић, М. 2015

Прилог проучавању територијалне и административне организације касноантичког рударства на примеру Авале, *Зборник Народног музеја* (Београд) 22: 386–405.

Merkel, J. F. 2007

Imperial Roman Production of Lead and Silver, *Гласник Српског археолошког друштва* 23: 39–78.

Mirković, M. 1968

Rimski gradovi na Dunavu u Gornjoj Meziji, Beograd: Arheološko društvo Jugoslavije.

Mirković, M. 1996

Villas et domaines l'Illyricum central (IV-VI siècle), *Зборник радова Визанџолошког института* 35: 57–75.

Михаиловић, Т. 2001

Антички локалитети у околини Краљева, у: *Археолошка налазишта Крушевца и околине*, ур. Н. Тасић и Е. Радуловић, Крушевац: Народни музеј, 223–238.

Mihajlović, D. V. 2012

Концепт романизације у археологији: uspon i pad paradigme, *Етноанџроџолошки џроблеми* н.с, год. 7, св. 3: 709–729.

Мркобрад, Д. и Боровић-Димић, Ј. 1996

Нови археолошки споменици на северним падинама Гоча, *Гласник Српског археолошког друштва* 11: 247–263.

Nielsen, I. 1990

Thermae et Balnea. The Architecture and Cultural History of Roman Public Baths. Part I, Aarhus: Aarhus University Press.

Papazoglu, F. 1969

Srednjobalkanska plemena u predrimsko doba, Sarajevo: Centar za balkanološka ispitivanja, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine.

Паровић-Пешикан, М. 1981

Античка Улпијана према досадашњим истраживањима, *Сџаринар* (н.с.) 31 (1981-1982): 57–73.

Petković, S. et. al. 2005

Roman and Medieval Necropolis in Ravna near Knjaževac, Belgrade: Archaeological institute.

Petković, S. 2009

The Traces of Roman Metallurgy in Eastern Serbia, *Journal of Mining and Metallurgy* 45 (2) B: 187–196.

Петковић, С. 2010

Римски Гамзиград пре царске палате, у: *Felix Romuliana – Гамзиград*, ур. И. Поповић, Београд: Археолошки институт, 33–42.

Петровић, Б. 1997

Накит, у: *Античка бронза Синџунума*, ур. С. Крунић, Београд: Музеј града Београда, 85–117.

Петровић, В. 2007

Дарданија у римским илџинерарима. Градови и насеља, Београд: САНУ.

Рашковић, Д. 2003

Стање истражености античких налазишта Расинског округа – Трагом рекогносцирања Драгослава Срејовића и Николе Тасића 1954. године, у: *Раг Драгослава Срејовића на истраживању античке археологије* (Крагујевац 31. октобар - 2. новембар 2002, Меморијал Драгослава Срејовића, зборник радова), ур. Н. Тасић, Крагујевац: Центар за научна истраживања Српске академије наука и уметности, 31–55.

Рашковић, Д. и Берић, Н. 2002

Резултати рекогносцирања античких и средњовековних налазишта трстеничке општине и суседних области, *Гласник Српској археолошкој друштва* 18: 137–156.

Сариа, Б. 1925

Арх. Белешке, *Старинар* (т.с.) 3 (1924–1925): 163.

Simić, V. 1951.

Istorijski razvoj našeg rudarstva, Београд: Izdavačko-štamarsko preduzeće Saveta za energetiku i ekstraktivnu industriju Vlade FNRJ.

Срејовић, Д. 1983

Римско пољско имање, у: *Гамзиград, касноантички царски дворац*, Каталог изложби 45, Београд: Галерија САНУ, 21–23.

Томовић, М. 1990

Римски рудници на Космају, у: *Археометалуршки локалитети у Србији* (Међународни симпозијум Старо рударство и металургија југоисточне Европе), ур. И. Јанковић и В. Кондић, Бор: Музеј рударства и металургије, 26–27.

Томовић, М. 1995

Римско рударство и металургија сребра у Горњој Мезији - археометалуршки подаци, у: *Радионице и ковнице сребра*, ур. Ј. Јевтовић, Београд: Народни музеј, 117–134.

Томовић, М. 2003

Резултати археолошких рекогносцирања деонице Владичин Хан – граница БЈР Македонија, *Гласник Друштва конзерватора Србије* 27: 155–158.

Томовић, М. и Фидановски, С. 2005

Локалитети угроњени изградњом аутопута Е-75 на деоници Ниш – БЈР Македонија, у: *Археолошка истраживања Е 75* (св. 1/2004), ур. М. Омчикус, Београд: Републички завод за заштиту споменика културе, 11–48.

Томовић, М., Булатовић, А. и Капуран, А. 2005а

Жујинце – Црквиште (терме), у: *Археолошка истраживања Е 75* (св. 1/2004), ур. М. Омчикус, Београд: Републички завод за заштиту споменика културе, 319–353.

Томовић, М., Булатовић, А. и Капуран, А. 2005б

Самољица – Црквиште (сектор II), у: *Археолошка истраживања Е 75* (св. 1/2004), ур. М. Омчикус, Београд: Републички завод за заштиту споменика културе, 255–280.

Fagan, G. G. 2002

Bathing in Public in Roman World, Michigan: The University of Michigan Press.

Hingley, R. 2005

Globalizing Roman Culture. Unity, diversity and empire, New York: Routledge.

Hirt, M. A. 2010

Imperial Mines and Quarries in the Roman World, Oxford: Oxford University Press.

Цветковић-Томашевић, Г. 1983

Улпијана, археолошка ископавања у средишту и јужном делу античког града, *Саопштења* 15: 67–94.

Цветковић-Томашевић, Г. 1998

Није ли „загонетни знак”, првобитно представљен на једном рано-хришћанском мозаику, био можда, монофизитски?, *Саопштења* 29 (1997): 9–15.

Црнобрња, Н. 1987

О налазу римског новца откривеног у Врњачкој Бањи 1924. године, *Наша прошлост* 2: 67–76.

Čerškov, E. 1969

Rimljani na Kosovu i Metohiji, Beograd: Arheološko društvo Jugoslavije.

Čerškov, E. 1970

Municipium DD kod Sočanice, Priština - Beograd: Muzej Kosova, Arheološko društvo Jugoslavije.

Yegül, F. 1979

The small city bath in Classical Antiquity and a Reconstruction Study of Lucian's "Baths of Hippias", *Archeologia classica* 31: 108–131.

**LATE ROMAN BATHS IN MINING DOMAINS:
NEW RESEARCH ON THE MT. GOČ**

SUMMARY

During the archaeological excavation in July 2014 at the site Jablanica in Pleš village near Aleksandrovac, the remains of late Roman bath were discovered. Although the building had been devastated at an earlier time and explored to a lesser extent, numerous questions about its importance and role in the late Roman landscape of Goč mountain arose after this discovery. The mapping of other simultaneous sites in this area, especially those in the immediate vicinity with remains of mining and metallurgical activities, led to reconsidering the organisation of the imperial domains in the Roman provinces in the Balkans. This particularly referred to revising the borders of the *territorium metallorum* and the examination of their meaning and recognition. In this way, Goč mountain was introduced as a new area within the *Metalla Dardanica* in Late Roman period.

Besides the finding of the bath at the site of Jablanica, other similar features in the Central Balkans have been reviewed. Baths appear in the period from the 2nd to the 4th century AD, in the urban centres of Singidunum, Viminacium, Naissus, Ulpiana and Scupi, and beside the fortifications on the limes (*Margum*, Mouth of the Porečka River, *Taliata*, *Pontes* and *Egeta*), on the edges of mining territories (Lisović, Žujinci, Banjska monastery and Bace), within the mining fortifications and the *vici* (Guberevac – Pruten, Sočanica, Ravna and Kučajna) in the immediate surroundings of mining and metallurgical centres, within the road stations (*Mansio Indimum*, *Mansio Municipium* and *Ad Fines*) and within the imperial complexes (*Romuliana* and *Mediana*). In the context of this analysis, special emphasis was placed on the baths in mining territories and their role in the process of Romanisation. The study of architecture specificities of these buildings, along with their administrative organisation, ownership and users, has led us to the recognition of the importance of the local elite in the process of the reorganisation of the late Roman economy, and changes in the landscape as the consequence thereof. The material manifestation of these changes are the *villae rusticae* and the baths that appeared in the mining domains, via the local aristocracy (city magistrates) who, thanks to their administrative duties in the function of imperial interests, probably with significant political influence, acquired properties around the mines during Late Roman period and transferred their private businesses outside the city territories. Although the significant role of the local elite in this process is underlined, one should also not forget that the members of other social strata were also active bath users and bearers of the process of Romanization. The results of this analysis certainly contribute to a deeper understanding of the spatial, social, economic and administrative organisation of the mining domains and in particular argue the continuous exploitation of mineral resources during the late Roman times in the Central Balkans.

Ивана М. ПОПОВИЋ
Археолошки институт, Београд

Мина Љ. ЈОВИЋ
Универзитет уметности у Београду, Факултет примењене уметности

ПОРФИРНЕ СКУЛПТУРЕ ИЗ СИРМИЈУМА: ЗНАЧЕЊЕ, КОНЗЕРВАЦИЈА И РЕСТАУРАЦИЈА*

Апстракт: У периоду од 2012. до 2015. године, током археолошких истраживања северозападног дела палатијалног комплекса Сирмијума (локалитет 85), која спроводи Археолошки институт из Београда у сарадњи са Музејом Срема из Сремске Митровице, нађено је 50 фрагмената порфира у слоју шута око толоидног објекта. Скулптуре којима ови фрагменти припадају датоване су у време од Прве тетрархије до средине IV века. Изузетан значај скулптура којима су фрагменти припадали потврђује да је Сирмијум био важно седиште у коме су цареви боравили и оставили импозантна сведочанства своје политичке пропаганде. У сарањи са Народним музејом у Београду, 2015. године су изведене конзервација и рестаурација порфирних скулптура, што је захтевало појединачни приступ и посебну методологију рада за сваку од њих. Описани су процеси конзервације свих фрагмената, рестаурације попрсја на глобу, реконструкције главе свештеника (?) и израде носача за потребе излагања и представљања публици фрагмента у контексту.

Кључне речи: Сирмијум, касна антика, римска скулптура, порфир, конзервација, рестаурација, реконструкција

У периоду од 2012. до 2015. године, током археолошких истраживања северозападног дела палатијалног комплекса Сирмијума (локалитет 85), која

* Текст је резултат рада на пројекту *Романизација, урбанизација и трансформација урбаних центара цивилној, војној и резиденцијалној карактера у римским провинцијама на тлу Србије* (бр. 177007) Министарства просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

спроводи Археолошки институт из Београда у сарадњи са Музејом Срема из Сремске Митровице, нађено је 50 фрагмената порфира у слоју шута око толоидног објекта. Највећи број фрагмената припада скулптурама, датованим у време од Прве тетрархије до средине IV века (Роровић 2016: 371–390). Током 2015. године, у Народном музеју у Београду фрагменти порфира су конзервирани, а скулптуре рестауриране и реконструисане. За потребе излагања израђени су наменски држачи. Сав порфирни материјал представљен је на изложби *Пурпурни одсјаји царској Сирмијума. Порфирне скулптуре владара и свештеника*, која је од децембра 2015. до фебруара 2016. године била постављена у Галерији фресака Народног музеја у Београду. Изложбу је пратио двојезични деплијан.

О ПОРФИРУ И ЊЕГОВОЈ УПОТРЕБИ У РИМСКОМ ЦАРСТВУ

Порфири, по настанку, спадају у жичне магматске стене. Њихова чврстина износи $1.300\text{--}2.300\text{ kg/cm}^3$, док им је тврдоћа по Мосовој скали 7. Боја порфира зависи од количине фенокрстала и боје основне масе (Јовић 1990: 137), а могу бити: светлосиви, црвени, зелени и црни. Две врсте су често коришћене у антици, црвени и зелени порфир.

Порфирити изузетног квалитета су веома ретке врсте камена, па су због тога убрајани у најскупљи антички камен. У римском периоду: „...црвени порфирит вађен је у источном Египту код места Ђебел Докан (Gebel Dokhan) на брду Монс Порфиритес (*Mons Porphyrites*), удаљеном 50 km од античке луке Миос Хомос (данас Абу Шар) на Црвеном мору. Веома је карактеристичног изгледа - у пурпурноцрвеној основи налазе се бели фелдспатски кристали. Камен је, без обзира на изражену порфирну структуру (две различите крупноће састојака), веома чврст и погодан за различите обраде и примене. Познат по називима *porfido rosso antico* и *lapis porphyrite*...“ (Јовић 1990: 137).

Хемијски састав црвеног порфира из Египта је метаандезит порфирит, који садржи мале и велике кристале фелдспата. Црвена боја потиче од ферооксида у матрици (Sonnemans 2013: 23).

У време владавине тетрарха, порфир добија епитет „царски“ и у њему се највећим делом клешу портрети и скулптуре римских царева. Осим нових налаза из Сремске Митровице, највећи број порфирних скулптура на територији данашње Србије откривен је у њеном источном делу (Гамзиград, Шаркамен, Наис, Медијана). Постоји мишљење да камена скулптура на територији источне Србије, почетком касноантичке епохе у целости губи провинцијски карактер и равноправно се укључује у главне токове касноантичке скулптуре (Томовић 1992: 393).

Стил појединих скулптура израђених од порфира, Срејовић дефинише као „тврди“ стил, који је последица велике тврдоће овог камена, јер је стилизација лица још изразитија него на царским портретима из овог периода, клесаним у другој врсти камена. Инсистира се на симетрији, декоративности и истицању горњих партија лица, што доводи до кристално строгих, готово застрашујућих ликова, који су слични идолима. Појава великог броја репрезентатив-

них царских портрета, који су стилски јединствени и рађени од скупоцених материјала, може се тумачити само као смишљена пропаганда, односно као залагање за афирмацију тетрархије (Delbrueck 1932: 24–26; Срејовић 1987: 98; Laubster 200: 227–234).

АНАЛИЗА ФРАГМЕНАТА И ЗАКЉУЧЦИ

Пошто су фрагменти порфирних скулптура откривени у Сремској Миτροвици предати Народном музеју у Београду, обављено је њихово документовање и фотографисање. Затим се приступило анализи самих фрагмената. Урађени су макроскопски и микроскопски прегледи, који су подразумевали аналитичко поређење свих фрагмената међусобно, и то на основу следећих параметара: различита нијанса камена, густина белих тачака на одређеним партијама фрагмената и преломи фрагмената који се међусобно подударују.

Ова врста анализе поделила је фрагменте у групе, које су приказане у табели 1, и дала је увид у број скулптура пронађених на локалитету. Такође је показала да је могуће урадити рестаурацију и довела у питање могућност реконструкције.

Редни број	Група	Број фрагмената	С бројеви
1.	Попрсје на глобу	14	34, 49, 60, 62, 77, 86, 96, 98, 135, 136, 147, 149а, 151, 153
2.	Попрсје на глобу бр. 2	7	24, 36а, 57, 150, 155б, 156, 344
3.	Делови архитектуре	13	38, 71, 72, 109, 123, 132, 132а, 142, 149, 155а, 170, 94, 43
4.	Глава египатског свештеника (?)	10	53, 64, 74, 79, 85, 103, 139, 157, 163а, 163б
5.	Дијадема	4	159б, 159б, 159с, 168
6.	Портрет тетрарха	1	32
7.	Орнамент	1	155с
8.	Фрагмент стуба	1	36

Табела 1 Приказ поделе фрагмената по групама
Table 1 Presentation of the distribution of fragments by groups

Предње стране фрагмената су завршно обрађене до политуре, док су задње стране остављене на грубој обради. Набори на одећи и сви елементи лица су меко моделовани.

Након увида у литературу¹ о скулптурама изведеним у порфиру, приступило се анализама појединачних група и осмишљавању методологије рада за сваку групу посебно.

Попрсја на глобу

Највећа група фрагмената припада попрсјима на глобу (сл. 1–3). У Лувру се чувају два стуба са представама попрсја царева Нерве и Трајана, поставље-

¹ Мора се напоменути да нисмо били у могућности да нађемо нити један објављени научни рад о конзервацији и рестаурацији порфира.

них на глоб, односно на земаљску куглу (Del Bufalo 2012: 123, no B11; 178, no C 4). Ова два портрета су клесана заједно са стубом, из једног комада (сл. 4–5). Међутим, налаз из Сремске Митровице приказује другу врсту израде, задња страна попрсја је грубо обрађена и показује да нема тачака којима би била припојена за стуб, те се долази до закључка да је стајало самостално (сл. 3). Даљим увидом у литературу (Del Bufalo 2012: 124, no B 11), пронађено је попрсје цара Диоклецијана које се чува у Египатском музеју у Каиру (сл. 6). Упоредном анализом сирмијумског и горе поменутог попрсја, закључено је да је композиција из Сирмијума скраћена и заобљенија, набори на тоги, који крећу са десног рамена, оријентисани су на спољну страну, док се на примеру из Каира крећу на унутра. Естетски стил, композиција и набори на тоги су идентични на оба попрсја. Фрагмент луковичасте фибуле, која је нађена са осталим фрагментима, показује да је решење другачије него на до сада приказаним примерима, те је позиционирана аналогично са рељефом на Галеријевом славолуку у Солуну (Laubscher 2000: Abb. 17) (сл. 7).

Сл. 1 Попрсје на глобу пре конзервације, Сремска Митровица (фото: С. Поп-Лaziћ)

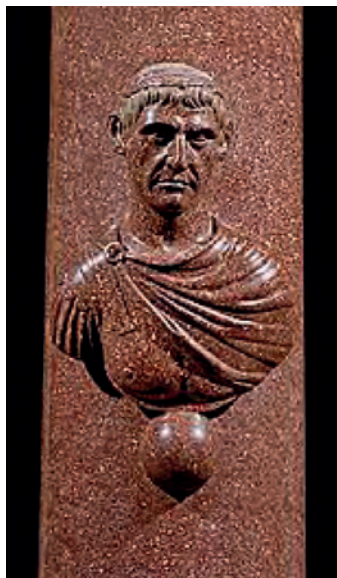
Fig. 1 Bust on a globe before conservation, Sremska Mitrovica (photo: S. Pop-Lazić)

Сл. 2 Попрсје на глобу у току рестаурације, Сремска Митровица (фото: М. Јовић)

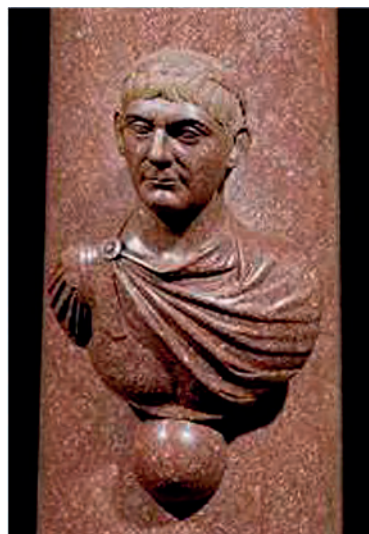
Fig. 2 Bust on a globe during restoration, Sremska Mitrovica (photo: M. Jović)

Сл. 3 Попрсје на глобу након
рестаурације,
Сремска Митровица
(фото: С. Поп-Лазих;
компјутерска обрада: Н. Борић)
Fig. 3 Bust on a globe after
restoration, Sremska Mitrovica
(photo: S. Pop-Lazić;
computer processing: N. Borić)

Сл. 4 Биста Нерве, Лувр
(према: Del Bufalo 2012: 123, no B 11 a)
Fig. 4 Bust of Nerva, Louvre
(after: Del Bufalo 2012: 123, No. B 11a)

Сл. 5 Биста Трајана, Лувр
(према: Del Bufalo 2012: 123, no B 11 b)
Fig. 5 Bust of Trajan, Louvre
(after: Del Bufalo 2012: 123, No. B 11b)

Сл. 6 Попрсје Диоклецијана, Атрибис, Египат
(према: Del Bufalo 2012: 124, no B 16)

Fig. 6 Bust of Diocletian, Athribis, Egypt
(after: Del Bufalo 2012: 124, No. B 16)

Сл. 7 Попрсје Галерија, Галеријев сла-
волук, Солун
(према: Laubscher 2000: Abb. 17)

Fig. 7 Bust of Galerius, Galerius' Arch,
Thessaloniki
(after: Laubscher 2000: Abb. 17)

Другу групу фрагмената чине елементи који приказују попрсје на глобу, док њихова позиција показује да не припадају горе описаном, па се самим тим намеће закључак о постојању још једног стилски исто решеног попрсја.

Архитектонски фрагменти

Трећу групу чине фрагменти архитектонских елемената, односно различити делови архитектонске пластике. Међутим, због непостојања контактних тачака, а самим тим и немогућности међусобног спајања фрагмената, ови налази нису довели до релевантних закључака који би били изложени у овом тексту.

Глава египатског свештеника (?)

У четврту групу спадају фрагменти главе египатског свештеника (?). Од десет фрагмената, утврђено је да се међусобно спајају три С броја (64, 85 и 1636), који чије једну целину, и пет С бројева (64, 74, 79, 103 и 139), који представља-

ју другу целину, док нос, брада и фрагмент темена немају додирних тачака са другим деловима. Пронађени фрагменти чине око 35% целокупне главе, а како је ово портрет, огледалском сликом могу се добити све потребне информације. Након повезивања фрагмената било је уочљиво да портрет приказује мушки лик обријане главе, са „мачкастим“ обликом очију и носем широких ноздрва (сл. 8).

Сл. 8 Глава египатског свештеника (?)
након рестаурације, Сремска Митровица
(фото: С. Поп-Лазић;
компјутерска обрада: Н. Борић)
Fig. 8 Head of an Egyptian priest (?) after
restoration, Sremska Mitrovica
(photo: S. Pop-Lazić;
computer processing: N. Borić)

О проблематици реконструкције археолошких налаза стручњаци имају опречне ставове. Како у нашој држави не постоји јединствено мишљење о овом питању, у пракси се најчешће дешава (зависно од случаја, бар кад је реч о покретним културним добрима) да се уз консултацију са кустосом збирке дође до решења. У овом посебном случају, сматрали смо да је неопходно урадити реконструкцију због изузетности самог налаза, који је први овакве врсте на овим просторима. На тај начин смо желели да свима приближимо овај предмет.

Дијагема (глава цара Констанција II)

Пета група обухвата фрагменте који представљају дијадему од два низа перли, са делом косе и сачуваним делом чела (сл. 9).

Портиреј њејрарха (Диоклецијана или Галерија)

Реч је о фрагменту на коме се види предео очију и носа (сл. 10, 11).

Орнамент

Нађен је фрагмент орнамента сачињеног од квадрата и овалног елемента, који показују репетицију (сл. 12).

Сџуб

Фрагмент представља део стуба са почетком капитета са орнаментом; међутим, не може се са сигурношћу тврдити да ли је ово цео или само украсни стуб (сл. 13).

Сл. 9 Дијадема (глава цара Констанција II) након конзервације и израде носача, Сремска Митровица (фото: С. Поп-Лазић; компјутерска обрада: Н. Борић)

Fig. 9 Diadem (Head of Emperor Constantius II) after conservation and creation of a support, Sremska Mitrovica (photo: S. Pop-Lazić; computer processing: N. Borić)

Сл. 10 Портрет тетрарха (Диоклецијана или Галерија) пре конзервације, Сремска Митровица (фото: М. Јовић)

Fig. 10 Portrait of the tetrarch (Diocletian or Galerius) before conservation, Sremska Mitrovica (photo: M. Jović)

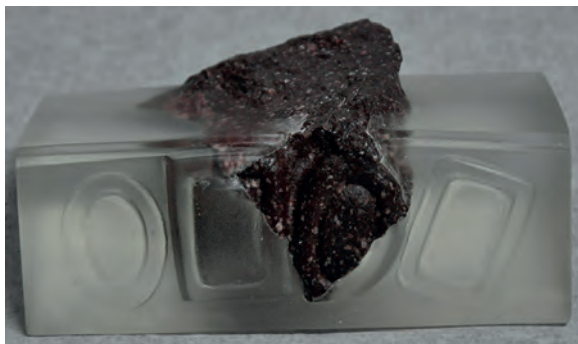

Сл. 11 Портрет тетрарха (Диоклецијана или Галерија) након конзервације и израде носача, Сремска Митровица (фото: С. Поп-Лазић; компјутерска обрада: Н. Борић)

Fig. 11 Portrait of a tetrarch (Diocletian or Galerius) after conservation and creation of support, Sremska Mitrovica (photo: S. Pop-Lazić; computer processing: N. Borić)

Сл. 12 Орнамент након конзервације и израде носача, Сремска Митровица (фото: М. Јовић)

Fig. 12 Ornament, after conservation and creation of a support, Sremska Mitrovica (photo: M. Jović)

Сл. 13 Стуб након конзервације и израде носача, Сремска Митровица (фото: М. Јовић)

Fig. 13 Pillar, after conservation and creation of a support, Sremska Mitrovica (photo: M. Jović)

АНАЛИЗА ПОРЕКЛА ПОРФИРА

Физичке и хемијске анализе порфира који су до сада откривени на територији Србије нису никада рађене (Томовић 1992: 394), тако да не постоје увид у базе података и могућности стварног поређења. Пошто ни у овом пројекту за њих нису планирана средства, покушали смо да, на основу литературе и наших могућности, изведемо неке закључке.

Увидом у литературу о порфиру коришћеном у римском периоду, која није велика, у бази *UCLA Encyclopedia of Egyptology* (UUE) пронађени су микроскопски снимци узорака египатског порфира. У поређењу ових снимака и микроскопских прегледа узорака из Сирмијума, са великом сигурношћу можемо потврдити да се ради о истој врсти порфира.

КОНЗЕРВАЦИЈА ФРАГМЕНАТА

Макроскопским и микроскопским анализама фрагмената установљено је присуство наслага земље, као и калцинације различите дебљине, која варира од 0,2 до 1 cm.

На једном фрагменту урађене су пробе чишћења и утврђен је третман за уклањање наслага. Фрагменти су најпре натапани дестилованом водом, те се приступило уклањању површинских наслага земље силиконским четкама различите тврдоће, под млазом дестиловане воде. У току наредна два месеца, у овом процесу су наизменично комбиновани хемијски и механички поступци.

Хемијски третман подразумевао је облагање фрагмената тупферима нато-пљеним смешом 5% раствора натријум-бикарбоната у дестилованој води и 5% раствора калгона² у дестилованој води, што је довело до омекшавања наслага калцинације. Процес њиховог постепеног механичког уклањања је настављен ултразвучном сондом. Након овог процеса, фрагменти су испирани дестилованом водом и остављени да се суше на ваздуху.

Процес конзервације завршен је премазивањем свих фрагмената микро-кристалним воском³ у два слоја, силиконским четкама.

Пробе материјала и анализа

На поступак и материјале који ће бити употребљени за рестаурацију и реконструкцију највише је утицала чињеница да се локалитет 85 у Сирмијуму и даље ископава. Стога је морала да се узме у обзир могућност да ће се у скоријој будућности открити нови фрагменти који припадају скулптурама.⁴

Било је неоходно да се за рестаурацију и реконструкцију изаберу материјали чија је реверзибилност веома велика, као и да процес уклањања рестаурираних партија буде што бржи и да, као такав, не доведе у ризик оригиналне фрагменте.

У атељеу за конзервацију и рестаурацију скулптура у Народном музеју у Београду примењују се три врсте смеша за рестаурацију камена. То су комбинације млевеног камена, кварцног песка и различитих везива (цемент, акрил и епоксидне смоле). Свака од њих има своје предности и мане и, зависно од проблематике предмета, врши се избор. Цемент даје веома јаку и чврсту везу, што је погодно за предмете велике тежине; међутим, реверзибилност процеса је веома мала и његово уклањање се изводи механичким чишћењем. Акрил је слабије везиво, те је његово уклањање лакше. Оно се изводи комбиновањем хемијског и механичког чишћења, али у овом случају није био погодан јер се не може добити високо полирана површина. Епоксидне смоле су веома чврсте, али је њихова реверзибилност такође мала; уклањају се хемијским и механичким чишћењем, али су процеси дуготрајни.

Пошто наведене смеше нису испуњавале потребне захтеве, увидом у доступну литературу, као најбоље решење изабрана је смеша паралоида и аце-

2 Натријум-хексаметафоспат (NaPo₃)₆

3 Коришћен је течни *Preparato liquid* фирме BELLINZONI S.R.L.

4 У току ископавања на локалитету 85 у 2015. години, откривен је фрагмент портрета свештеника, који је донет у Народни музеј у Београду и прикључен другим фрагментима из ове групе.

тона, у следећем односу: „три дела паралоида Б72 и један део паралоида Б48 Н, оба направљена као 40% раствори у ацетону“ (Riccardelli et al. 2014: 68). Ова смеша је изабрана као везиво због своје велике реверзибилности и, у случају поновне рестаурације, скулптуре се могу потопити у ацетон, који ће довести до саморастварања рестаурираних партија. Истом смешом биће рестауриране мање пукотине и оштећења, а користиће се и као лепак за спајање фрагмената. Изливане су пробе различитих односа мермерног брашна, мермерног гриза, везива и пигмента, да би се добила боја што приближнија оригиналу. Пошто су пробе осушене, извршене су обраде различитим турпијама, рашпама и шмирглом разне гранулације (200–2.000), како би изгледом, тоном и текстуром биле што сличније оригиналу. У табели 2 приказани су састави различитих проба. Једна мера за мермерно брашно износила је 30 грама, док је у случају пигмената износила 3 грама. Код пробе 6, половина гриза је механички уситњена, а код проба 7 и 8 је уситњен целокупни гриз.

Број пробе	Мермерно брашно	Мермерни гриз	Кварцни песак	Пигменти Сапут mortum/ ултрамарин
1.	1 мера	2 мере	1 мера	1:2
2.	1 мера	1 и по мера	1 мера	1:2
3.	1 мера	1 мера	1 мера	1:2
4.	1 мера	Пола мере	1 мера	1:1,5
5.	1 мера	Пола мере	1 мера	1:1
6.	1 мера	Пола мере	1 мера	2:1
7.	1 мера	Пола мере	1 мера	1,5:1
8.	1 мера	Пола мере	1 мера	1:2

Табела 2 Приказ размера материјала у пробама маса за рестаурацију

Table 2 Presentation of the proportions of materials in test mixtures for restoration

Након утврђивања материјала који ће се користити у рестаурацији, реконструкцији и изради носача, приступило се одређивању метода и плана за извођење свих етапа. За сваки појединачни предмет било је мањих промена у методологији рада, а да би се избегло понављање, у даљем тексту су приказане две основне. Прва се односи на рестаурацију и реконструкцију, а друга на израду носача.

Методологија рада у рестаурацији попрсја на глобу и реконструкцији портрета

Након конзервације фрагмената уследило је њихово спајање, које подразумева укрупњавање. Анализом фрагмената направљен је план за редослед лепљења, тако да су добијене две веће скупине фрагмената. Ради лакше манипулације, овај процес је изведен у кутијама са кварцним песком, који дозвољава да сила гравитације допринесе бољем слепљивању фрагмената. Склопљени предмет је премазан микрокристалним воском, који на површини предмета ствара филм, због заштите оригинала од могућих прљавштина током даљег рада.

За попрсје са глобом било је неопходно да се направи носач на који ће се ослањати оригинал. Ради позиционирања у његов прави положај, радни носач је израђен од гипса и премазан 5% раствором акрила у дестилованој води, како би се избегао директни контакт између гипса и оригиналног камена.

Све недостајуће партије предмета су моделоване у пластелину, ради лакше манипулације фрагментима чије позиције су познате, али немају контактне тачке (сл. 2).

Након завршеног моделовања, приступило се изради калупа у гуми⁵ са гипсаном кошуљицом. Пошто је скинут калуп, уклоњене су велике количине пластелина механичким путем и раствором 1:1 медицинског бензина и 96% алкохола. Оригинални је спуштен у калуп и током следећа три дана наношен је слој смеше дебљине од 0,5 cm и остављан да се суши два сата, а затим је поступак понављан. Ову врсту приступа диктира везиво, паралоид, јер је за његово очвршћавање неопходан контакт са ваздухом, односно ако је дебљина слоја већа, осушиће се само горње површине, док ће унутрашњост остати невезана. Након трећег дана, предмет је остављен још два дана у калупу, ради потпуног везивања и постизања чврстине.

Пошто се предмет осушио, уклоњен је калуп и прешло се на механичку обраду рестаурираних партија турпијама и рашпама, док је завршна обрада изведена шмирглама различитих гранулација, ради добијања истог ликовног утиска као и на оригиналу. Раствором 1:1 дестиловане воде и 96% алкохола уклоњене су површинске нечистоће, које су настале услед радова, и предмет је поново премазан микрочисталним воском због заштите од спољних утицаја (сл. 3).

Методологија израде носача

Проблем излагања фрагмената који су део већих целина је веома комплексно питање јер њихово сагледавање ван контекста није могуће. Како су, у овом случају, за фрагменте анализама потврђени контексти, уз консултацију са куратором збирке, решено је да се за њих направе носачи. Циљ је био да носачи прикажу идеју контекста, а да истовремено не алудирају на то да су у питању реконструкције.

Након разматрања различитих идеја и материјала, решено је да се за израду носача изабере провидна пластична маса,⁶ чиме се не нарушава естетика самих фрагмената, који тако могу да се сагледавају са свих страна.

Била је неопходна израда копија фрагмената, на којима ће се извести моделовање идејних решења носача. Калупи су направљени двокомпонентном гумом⁷ и у њих је уливен гипс. Идејна решења су моделована у гипсу и са њих су узети калупи у двокомпонентној гуми.⁸ У добијени калуп је спуштен и стегам фиксиран оригинални фрагмент, а затим је наливена пластична маса. Након три дана сушења, предмет је извађен из калупа и приступило се завршној обради пластичне масе шмирглама различите гранулације (сл. 9, 11–13).

5 Силиконска гума *Mold Max XLS II*, произвођач *Smooth-on*.

6 Двокомпонентна полиуретанска смола *Crystal-Clear 204*, која је растворљива у ацетону, произвођач *Smooth-on*.

7 Коришћена је гума *Protesil putty* произвођача *VANNINI DENTAL INDUSTRY S.r.l.*

8 Силиконска гума *Mold Max XLS II*, произвођач *Smooth-on*.

ЛИТЕРАТУРА / REFERENCES:

Delbrueck, R. 1932

Antike Porphywerke, Studien zur spätantiken Kunstgeschichte 6, Berlin–Leipzig: W. de Gruyter & Co.

Del Bufalo, D. 2012

Porphyry. Red Imperial Porphyry. Power and Religion, Turin: Allemandi & C.

Јовић, В. 1990

Скупоцени камен у антици, у: *Човек и камен*, ур. Д. Срејовић, Београд: Српска академија наука и уметности, 135–145.

Laubscher, H. P. 2000

Beobachtungen zu tetrarchischen Kaiserbildnissen aus Porphyry, *Jahrbuch des Deutschen Archäologischen Instituts* 114 (1999): 207–252.

Popović, I. 2016

Porphyry Sculptures from Sirmium, *Antiquité Tardive* 24: 371–390.

Riccardelli, C. et al. 2014

The treatment of Tullio Lombardo's Adam: A new approach to the conservation of monumental marble sculpture, *Metropolitan Museum Journal* 49: 49–116.

Sonnemans, I. 2013

Imperial Portraiture of the Tetrarchs A material Approach, Bachelor thesis, Leiden University, Faculty of Archaeology.

Срејовић, Д. 1987

Касноантички и рановизантијски портрет, у: *Антички и оријентални у југо-славији (Classical Portraits in Yugoslavia)*, Београд: Народни музеј, 95–103

Tomović, M. 1992

Проблем порекла античког порфира у Србији (Summary: The problem of antic porphyry origin in Serbia), *Зборник Народној музеја* (Београд) 14-1: 393–400.

Narrell, J. 2013

Ornamental stones, in: *UCLA Encyclopedia of Egyptology (UUE)*, ed. W. Wendrich <http://digital2.library.ucla.edu/viewFile.do?contentFileId=2215358> (приступљено 2.3.2016)

IVANA M. POPOVIĆ
Institute of Archaeology, Belgrade

MINA LJ. JOVIĆ
University of Arts in Belgrade, Faculty of Applied Arts

PORPHYRY SCULPTURES FROM SIRMIIUM: MEANING, CONSERVATION AND RESTORATION

SUMMARY

This paper provides an analysis of 50 porphyry fragments, discovered in a layer of debris around a toroidal building during the exploration of the north-western part of the palace complex in Sirmium (site 85) in the period from 2012 to 2015, carried out by the Archaeological Institute from Belgrade in cooperation with the Museum of Srem from Sremska Mitrovica.

The conservation and restoration of the porphyry sculptures was performed in 2015, in cooperation with the National Museum in Belgrade. An individual approach and special work methodologies were implemented for each individual sculpture. Process of the conservation of all fragments is presented, and work methodologies described for two cases of the restoration of busts on a globe, for the reconstruction of the portrait of a priest (?) and the creation of supports for four items (an ornament, a pillar, the portrait of a tetrarch and a portrait with a diadem). A mixture with paraloid as a binder was used for the first time, and it is therefore necessary to stress that the mixture with paraloids B72 and B48N performed very well as restoration material for thicknesses of up to 5cm. The mass is very suitable because of its low viscosity, it is easy to work with after drying, and gives the appearance of highly polished stone; however, when working on portraits, the settling of the material should be taken into consideration, because the use of larger quantities of the mixture could lead to the dislocation of smaller fragments.

The sculptures to which these fragments belong were dated in the period from the First Tetrarchy to the middle of the 4th century. The exceptional importance of the sculptures to which the fragments belonged confirms that Sirmium was an important centre, where the emperors stayed and left imposing testimonies about their political propaganda. The sculptures were presented to the public at the exhibition *A purple glint of imperial Sirmium. Porphyry sculptures of rulers and priests* at the Gallery of Frescoes of the National Museum in Belgrade, in the period from December 10th, 2015 to February 24th, 2016.

Душан С. РАШКОВИЋ
Народни музеј Крушевац

АРХЕОЛОШКО НАЛАЗИШТЕ ГРАБАК У СЕЛУ ПОЧЕКОВИНИ И РИМСКИ ЛОКАЛИТЕТИ У ДОЛИНИ ЗАПАДНЕ МОРАВЕ

Апстракт: Археолошко налазиште Грабак, смештено недалеко од Трстеника, у долини Западне Мораве, најзначајније је каснолатенско и римско налазиште у Крушевачкој котлини. То потврђују налази фибула, новца и керамике. Римска керамика са Грабака одговара оној нађеној током истраживања локалитета Конопљара у селу Читлуку. Пажњу привлаче урезане свастике са стране и на дну једног керамичког пехара са Конопљаре. Занимљив је и предмет из збирке Народног музеја Крушевац, који потиче са непознатог налазишта, односно рељефно украшен одломак керамике са представом бога Митре.

Кључне речи: Поморавље, Грабак, каснолатенске фибуле, римске фибуле, керамика, Конопљара

Досадашња сазнања стручњака из Народног музеја Крушевац о археолошким налазиштима на подручју Крушевачке котлине недвосмислено показују да је Грабак најзначајнији антички локалитет на овом подручју, смештен на резмеђи поморавских села Доњег Рибника и Горње Почековине. Села Рибник и Почековина заузимају средишњи део доње долине Западне Мораве, односно зоне коју можемо дефинисати као подручје од Трстеничког теснаца, код самог Трстеника, до Мрзеничког тесанца, источно од Крушевца. Долину ограничавају планина Велики Јастребац, на југу, и падине Гледићких планина и јухорског побрђа, на северу. У том делу Србије је смештен и Крушевац, по коме се ова, природним условима затворена котлина уобичајено и назива Крушевачком котлином.

У сажетом опису овог локалитета може се издвојити оно најкарактеристичније. Налазиште Грабак налази се на речној тераси уз десну обалу Западне Мораве, односно остаци римског насеља распрострти су на високом платоу који прати обалу реке. Пресецају га, па донекле и ограничавају, две а можемо

рећи чак три притоке Западне Мораве, и данас богате рибом: Лопашка река, источно, и Црнишавска река, западно, а у западној зони налазишта, у атару села Доњег Рибника састају се Оџачка и Црнишавска река, које коритом ове друге теку у Западну Мораву. Налазиште се простире до дужине од 3.300 m, а у ширини око 1.000 m.¹ Равничарски терен, заштићен од свих моравских водостаја, богатство које доносе Морава и њене притоке, разлог су што је овде изникло веће римско насеље. О томе говоре бројни примерци римског новца и други ситни налази, одломци керамике и гомиле цигларског материјала, који су довољан разлог за наше претпоставке о значају овог насеља.

Карта 1 Археолошка налазишта: 1) Грабак, Почековина – Рибник, 2) Дивље поље – Медвеђа, 3) Гроће–Велуће, 4) Пањак – Велика Дренова, 5) Стопања, налаз пећи, 6) Ратковац–Глободер, 7) Бела Вода, 8) Св. Петка – Мачковац, 9) Конопљара–Читлук, 10) Лазарев град – Крушевац, 11) Мареново, 12) Кућиште–Шанац, 13) Дуга њива – Макрешане, 14) Пасјак, налаз пећи

Map 1 Archaeological sites: 1) Grabak Počekovina – Ribnik, 2) Divlje Polje – Medveđa, 3) Groče–Velučе, 4) Panjak – Velika Drenova, 5) Stopanja, discovered furnaces, 6) Ratkovac–Globoder, 7) Bela Voda, 8) St. Paraskeva – Mačkovaц, 9) Konopljara–Čitluk, 10) Lazarev Grad – Kruševac, 11) Marenovo, 12) Kučište–Šanac, 13) Duga Njiva – Makrešane, 14) Pasjak, discovered kiln

Данас се са налазишта Грабак у поседу Народног музеја Крушевац и Музејске збирке Народног универзитета у Трстенику налази 820 комада новца, датованог од II до IV века.² Можда је најзанимљивије то што је издвојено пет примерака новца датованих у I век пре н.е. То су три ковања Дирахциона и једно ковање Аполоније, датована у I век пре н.е., из збирке музејске установе у Трстенику (Рашковић 2014: 34), као и један примерак из времена Римске републике, односно ковања Марка Антонија.³ Постоје индиције да је поменути новац само део велике оставе од неких 1.000 комада, која је пре тридесетак година нађена на локалитету, али је, нажалост, нетрагом растурена од стране налазача. Нас понајвише занимају време и историјски контекст доспевања тог новца у насеље на Грабаку. Пратећи познате анализе исте врсте новца на

1 Данас су ти водотокови регулисани каналима и донекле је поремећен њихов стари ток.

2 Нажалост, новац није обрађен и не треба наглашавати колико би било корисно објединити ове налазе у целивит преглед циркулације новца у једном римском насељу у Поморављу.

3 Примерак се налази у приватном поседу у селу Почековини.

подручју Србије, приклањамо се мишљењу да је реч управо о I веку пре н.е., кад је римска држава настојала да прошири свој утицај дубоко у унутрашњост Балканског полуострва, па тако и у област Поморавља (Поповић 1978: 9–22; Ujes-Morgan 1912: 367–387). Овом новцу одговара и датовање појединих одломака керамике, сакупљених на налазиштима у Почековини и Рибнику, али и фибула (Рашковић и Чађеновић 2013: 133–153). Наиме, на Грабаку је пронађено 67 римских фибула, које се данас чувају у збиркама Народног музеја у Крушевцу и Завичајној збирци Народног универзитета у Трстенику. Фибуле су различитог степена сачуваности, од целих до мањих одломака. Датоване су у временски оквир од I века пре н.е. до IV. века.

КАСНОЛАТЕНСКЕ ФИБУЛЕ

Како на почетку говоримо о раном присуству римског утицаја у Поморављу, издвајамо каснолатенске фибуле јер сматрамо да су примерци са Грабака, данас у Народном музеју Крушевац и трстеничкој збирци, важан доказ о постојању каснолатенског насеља на овом локалитету. Ту, свакако, мислимо на ливену фибулу од које је сачуван део лука и посувраћене стопе, са три кугласта задебљања. Блиска је фибули *Almgren 65* (Demetz 1999: 27–38), карактеристичној за каснолатенска налазишта у Словенији (Božić 1979: 63), али не и за подручје Скордиска, иако постоје јасне аналогije са налазима из Нових Бановаца, Нових Јанковаца, Сотина и Доње Долине на Сави (Dričić 2012: 227). Фибулу датујемо у I век пре н.е. Налаз ове фибуле је реткост на подручју долине Западне Мораве, па и читавог Поморавља.

Такође је, као потврда постојања каснолатенског насеља на Грабаку, занимљив налаз бронзане деформисане фибуле без главе, са сачуваним луком и стопом. Издуженог је облика, са повијеном ногом која је на крају савијена и „шапицом“ обухвата лук кружног пресека. Припада типу произашлом из средњолатенских узора и датујемо је у I век пре н.е. (Božić 1993: 328). Аналогije налазимо на локалитету Трмеђа–Пећинци у Срему, где се једна таква фибула датује у прву половину I века пре н.е. (Јовановић 2009: 92, сл. 5).

Бронзана жичана фибула са деформисаном опругом и плочасто искуцањем проширењем у предњем делу лука је делимично сачувана. Нажалост, недостаје део игле. Иако је оштећена, јасно је да је реч о типичној каснолатенској фибули, која припада групи карактеристичној за I век пре н.е., односно сматрамо да спада у тип *Neuheim II* (Zanier 2004: 66–68; Demetz 1999: 78–80).

Класичан је облик каснолатенске фибуле сачињене од једног комада бронзане жице, са луком троугаоног пресека, главом у виду опруге и са унутрашњом тетивом. Сачувана је цела, дужине 7,3 cm. Аналогije за њу налазимо у фибулама типа Горица II.a1, које се датују у крај I века пре н.е. и почетак I века н.е. (Demetz 1999: 107).

Сматрамо да би део каснолатенске фибуле могла бити и игла са спиралном опругом, пронађена на Грабаку.

Каснолатенски налази с Грабака, посебно фибуле и новац, немају аналогije на другим налазиштима у Крушевачкој котлини, тако да је ово насеље морало

имати водећу улогу у каснолатенском периоду у целом крушевачком делу долине Западне Мораве.

КАТАЛОГ

1. Фрагментована ливена фибула са три задебљања на луку. На средњем задебљању је украс у виду беле траке. Игла недостаје. Бронза; дужина: 4,9 cm. Датовање: I век пре н.е. Народни музеј Крушевац (Т. I/1).
2. Фрагментована фибула са посувраћеном стопом, за лук везаном плочастим проширењем („шапицом“ или „манжетом“). Игла недостаје. Бронза; дужина: 4,2 cm. Датовање: I век пре н.е. Народни музеј Крушевац (Т. I/2).

Т. I / Pl. I

3. Фрагментована једноделна фибула са тракасто проширеним луком и деформисаном опругом. Игла недостаје. Бронза; дужина: 7,3 cm. Оквирно, ову фибулу можемо датовати у период од I века пре н.е. до првих векова н.е. Народни музеј Крушевац (Т. I/3).
4. Бронзана једноделна фибула са луком троугластог пресека, израђена од једног комада бронзане жице, са главом у виду спиралне опруге и са унутрашњом тетивом. Сачувана је у целости, игла је незнатно оштећена. Дужина: 4,9 cm. Датовање: I век пре н.е. Аналогије представљају фибуле типа Горица I (Demetz 1999: 78–79). Завичајна збирка Народног универзитета Трстеник (Т. I/4).
5. Бронзана игла са спиралном опругом, део фибуле. Дужина: 3,6 cm. Народни музеј Крушевац (Т. I/5).

РИМСКЕ ФИБУЛЕ

Након успоставе римске провинције Горње Мезије 86. године, односно поделе Мезије на Доњу и Горњу, започела су три века стабилности и привредног успона у Поморављу (Mocsy 1974: 112–183). То су била готово три века у којима је насеље на Грабаку заузимало примат међу насељима у Крушевачкој котлини. Иако на овом локалитету није било археолошких истраживања, на увиду имамо бројне налазе из збирке трстеничког Народног универзитета. Реч је о римском новцу и фибулама, који показују успон овог пагуса у II и III веку, све до средине IV века, управо онако како је текао и развој провинције Горње Мезије.

У складу са бројем фибула, а како рекосмо, до сада је пронађено 67 примерака, присутно је и више њихових облика, типичних за поједине епохе током римске доминације у Поморављу. Поред каснолатенских фибула, треба набројати најкарактеристичније. Присутни су примерци слични Ауциса фибулама, затим изразито профилисаних фибула са потпорном гредом, изразито профилисана фибула са главом која подсећа на облик трубе, фибула на шарнир, примерци лучних фибула на шарнир са гребеном на луку, фибула украшених проламањем, плочастих фибула, изразито профилисаних фибула, зооморфних, коленастих, до крстастих фибула (Рашковић 2013: 7–15). Занимљиво је да је пронађено тек неколико одломака крстастих фибула, које су уобичајено најбројније на касноантичким налазиштима у крушевачком окружју. Овом приликом смо из две збирке фибула, збирке крушевачког музеја и трстеничке збирке, издвојили примерке које сматрамо најзанимљивијима. Конкретно, реч је о шест фибула из Завичајне збирке Народног универзитета у Трстенику, које на неки начин илуструју исечке из живота у долини Западне Мораве. Фибуле су биле неопходни свакодневни, практични и употребни предмети, па су се мењале у складу са укусом римског грађанства. Промене на овим одевним предметима брзо су стизале до римских провинција, па и до једног римског пагуса, какав је био онај на Грабаку. Фибуле које приказујемо у овом раду припадају основним типовима.

Изразито ѓрофилисана фибула са ѓлавом која ѓодсећа на облик ѓрубe

На Грабаку су пронађене четири такве фибуле. Реч је о једном од најстаријих типова, који ће се развити у фибулу у облику трубе (Т. II/1). Најближу аналогију налазимо у примерку који представља прототип панонске трубасте фибуле, нађеном у Сисцији, који се датује у II век, па тако и ми опредељујемо фибуле са Грабака (Кошчевић 1980: 25). Велики број оваквих фибула пронађених у Сисцији упућује на то да је у овом граду постојала радионица за израду фибула чија глава подсећа на трубу (Peškar 1972: 87). Народни музеј у Београду поседује фибулу која би могла да припада овом иницијалном облику тзв. трубастих фибула, али није познато место њеног налаза (Бојовић 1983: 43, ТХVI-140).

Лучна фибула са шарниром и задебљањем у виду ѓребена на луку

Фибуле из II и III века превладавају на Грабаку. Лучне фибуле са шарниром и задебљањем у виду гребена на луку, на Грабаку су такође заступљене са четири примерка. Присутне су од средине II века и у III веку на римским налазиштима у Горњој и Доњој Мезији, а има их и у Дакији (Војовић 1983: 46–48, кат. 150–154; Генчева 2004: Т. XIII/4–9). Претпоставља се да је једна радионица за израду ових фибула егзистирала у античкој Дијани (Grbić 1996: 87–91; Ratković 2001: Fig. 3/1–6). Ван дунавског лимеса, фибуле овог типа пронађене су у Ромулијани (Петковић и Живић 2005: 443–444), а запажен број од четири фибуле са Грабака говори о њиховој присутности и у Поморављу. За илустрацију смо искористили најбоље очувани ѓримерак (Т. II/2).

Фибула са шарнир механизмом и ѓракастим луком ѓреломљеним ѓод уѓлом од 90 степенa

На локалитету Грабак нађено је више фибула са шарнир механизмом, и то од примерака сличних Ауциса фибулама, преко лучних до коленастих фибула. Иако је свака од њих занимљиво сведочанство о римском периоду у долини Западне Мораве, издвојили смо бронзану фибулу са шарнир механизмом и луком преломљеним под углом од 90 степени. Како нисмо нашли директне аналогије, можемо се послужити аналогијом са основним обликом емајлиране фибуле из Ботоша код Зрењанина, датоване у II–III век (Петковић 2010: 74), па тако и ми датујемо фибулу са Грабака (Т. II/3).

Зооморфна фибула

Зооморфне фибуле су на локалитету Грабак, па и у збирци трстеничког Народног универзитета, заступљене са два примерка: фибула са двојним луком у облику рибе (Т. II/4) и фибула у облику коња (Т. II/5).

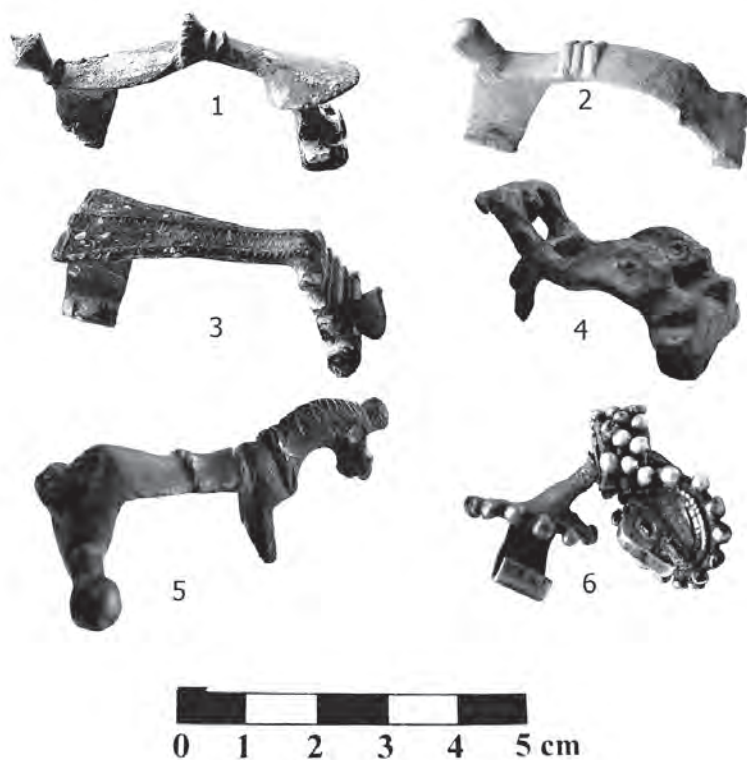
Фибула у облику рибе, са двојним луком, има ваљкасту главу и шарнир механизам у греди, тако да подсећа на Т фибуле (Бојовић 1982: 68–69, кат. 395–299; Кошчевић 1980: 31). У складу с тим, ова фибула би могла да се датује у другу половину III века. Као што знамо, риба је симбол хришћанства због њеног грчког назива, у којем многи виде акроним *Ihtis, Iēsoûs Christós Theoû*

Hyíos Sôtér – Исус Христ Божји Син Спаситељ. Међутим, пре ће бити да је то хришћански симбол јер риба симболизује Христа, који је рибар и спаситељ људских душа. У нашем случају, реч је највероватније о делфину, иначе честом мотиву на фибулама. Разлог треба тражити у магијским веровањима о пророчким моћима која прате делфине (Петковић 2010: 209).

Фибулу у облику коња карактерише високи држач игле, и она обликом подсећа на коленасте фибуле. Зглобни носач игле, са кугластим завршецима, такође подсећа на Т, па и на крстасте фибуле, тако да овај примерак датујемо у крај III и IV век (Ilkić 2009: 441).

Сребрна коленаста фибула њосебној облика

Коленасте фибуле су, са 28 примерака, најзаступљеније међу фибулама са Грабака, односно са овог локалитета које се чувају у збиркама крушевачког музеја и у трстеничкој збирци. Изузетно је ретка сребрна коленаста фибула украшена гранулама, делимично сачувана, без механизма за копчање, са спољашњом тетивом и делимично деформисана (Т. II/6). За њу нисмо нашли аналогije, али је због коленастог облика и спољашње тетиве можемо датовати, као и остале коленасте фибуле, у II–III век (Петковић 2010: 127–133).

Т. II / Pl. II

КАТАЛОГ

Изразито профилисана фибула са љавом која њодсећа на облик љрубe

1. Изразито профилисана фибула са потпорном гредом. Глава је нешто шири и поприма трубаст изглед. Делимично је сачувана, без тетиве и игле. Бронза; дужина: 5,1 см. Датовање: I–II век. Завичајна збирка Народног универзитета Трстеник (Т. II/1).

Лучна фибула са шарниром и задебљањем у виду љребена на луку

2. Фрагментована лучна фибула са шарниром и задебљањем на луку. Тро-струко пластично задебљање налази се на прелазу лука у стопу. Игла недостаје. Бронза; дужина: 4,5 см. На простору Горње Мезије датује се од средине II до краја III века. Завичајна збирка Народног универзитета Трстеник (Т. II/2).

Фибула са шарнир механизмом и љтракастим луком љреломљеним љод уљом од 90 сљейени

3. Фрагментована фибула са шарнир механизмом и тракастим луком преломљеним под углом од 90 степени. Иза главе, лук се трапезасто шири ка стопи, која није издиференцирана. Игла недостаје. Бронза; дужина: 4,5 см, ширина главе: 1,8 см. Можемо рећи да има елементе фибула са шарнир механизмом, а због облика лука и стопе, и плочасте фибуле. Датујемо је у II–III век. Завичајна збирка Народног универзитета Трстеник (Т. II/3).

Зооморфне фибуле

4. Фрагментована коленаста фибула са двоструким луком у облику делфина, са зглобним механизмом у цилиндричној глави. Игла недостаје. Бронза; дужина: 3,8 см. Фибулу датујемо у III век. Завичајна збирка Народног универзитета Трстеник (Т. II/4).
5. Фрагментована фибула са приказом коња. Игла недостаје. Бронза; дужина: 5,1 см. Фибулу датујемо у крај III и IV век. Завичајна збирка Народног универзитета Трстеник (Т. II/5).

Сребрна коленаста фибула љосебној облика

6. Фрагментована коленаста фибула профилисана украсима у облику дискова оивчених венцима гранула. Механизам са спољашњом тетивом и иглом недостаје. Сребро; дужина: 3,6 см. За ову фибулу нисмо нашли аналогије, али је због коленастог облика и спољашње тетиве можемо датovati, као и друге коленасте фибуле, у II–III век. Завичајна збирка Народног универзитета Трстеник (Т. II/6).

Налази римских фибула са локалитета Грабак свакако чине данас највећи део укупно пронађених фибула на простору Крушевачке котлине. Током археолошких ископавања локалитета Конопљара нађене су четири римске фибуле, које су већ више пута помињане у литератури (Рашковић 2001: 83–86). Међу случајним налазима из крушевачког музеја, у оквирима нашег заданог простора моравске котлине, су део крстасте фибуле из Маренова (карта 1/11)

и бронзана омега фибула са локалитета Дуга њива (карта 1/13) у селу Макрешану (Рашковић 2013: 8).

Међутим, новац, фибуле и други ситни налази нису једини артефакти који потичу са локалитета Грабак, а чувају се у депоима крушевачког музеја и трстеничке збирке. Керамика са Грабака прикупљена је уистину у великим количинама.⁴ Од облика керамичких судова најчешћи су пехари, зделе, лонци и крчази, па и питоси. Карактеристични су примерци црвено и сиво печене керамике, одломци дршки крчага, ободи здела, пехара грубе и fine фактуре. Керамика, нажалост, није обрађена и ми ћемо овом приликом истакнути, као малу илустрацију, одломак половине пехара, сачуване висине 7,4 cm, ширине 7,1 cm (Т. III/1), и одломак дна сиво печеног касноантичког пехара, ширине 4,3 cm. (Т. III/2). Керамика сакупљена на простору Грабака одговара до сада познатој слици о римској керамици из Крушевачке котлине, односно са ископавања локалитета Конопљара у селу Читлуку код Крушевца (карта 1/9), па и ретким налазима керамике прикупљене рекогносцирањем на налазиштима Дивље поље у атару села Медвеђе (карта 1/2), Пањак у Великој Дренови (карта 1/4), Код чесме у Белој Води (карта 1/7), Кућиште у атару села Шанца (карта 1/12) и Дуга њива (карта 1/13) у атару села Макрешана (Рашковић и Берић 2002: 139–141).

Т. III 1) Одломак пехара, локалитет Грабак, 2) прстенасто дно пехара, локалитет Грабак, 3) пехар са урезаном свастиком, локалитет Конопљара, 4) дно пехара са урезаном свастиком, локалитет Конопљара, 5) лончић црвенкасте боје печења, прилог у касноантичком гробу у Маренову, 6) керамички одломак са представом бога Митре

Pl. III 1) Fragment of a goblet, site of Grabak, 2) Ring-shaped bottom of a goblet, site of Grabak, 3) Goblet with an engraved swastika, site of Konopljara, 4) Bottom of the goblet with an engraved swastika, site of Konopljara, 5) Small pot reddish fired, find from a late Roman grave in Marenovo, 6) Ceramic fragment with an image of the god Mithras

4 Због уистину велике количине и начина на који је сакупљена, захтева посебну обраду. Ова керамика највероватније неће никада бити обрађена.

Керамика са Грабака и Конопљаре углавном одговара касноантичкој керамици са Улпијане (Фидановски 1990: 28), са локалитета у Бељини код Чачка (Цвјетићанин 1988: 107–108), локалитета код Новопазарске Бање (Јовановић 1995: 44–45) и из јужне Паноније (Брукнер 1981: 42).

Током рекогносцирања Крушевачке котлине, осим фрагмената грнчарије, прикупљени су и одломци цигларског материјала. Реч је о локалитетима Гроће у селу Велућу (карта 1/3), Ратковац у селу Глободеру (карта 1/6) и локалитету код цркве Св. Петке у Мачковцу (карта 1/8). Конфигурација терена, уз цигларски материјал, не само што ова налазишта опредељује у римска већ се може рећи да ту треба тражити локације привредних објеката, римских имања типа рустичних вила. Кад говоримо о цигларском материјалу, морамо поменути два налазишта са индицијама о постојању римских цигларских пећи. Реч је о локалитету на западном крају села Стопања (карта 1/5), где је 2002. године случајно, приликом пољопривредних радова, откривено неколико објеката, највероватније цигларских пећи, и о локалитету у центру села Пасјака (карта 1/14), где је градњом приватног стамбеног објекта, нажалост, уништена најмање једна пећ.

Налази обиља керамике и њено широко распрострањење на локалитету, на терасама уз обале Западне Мораве, као што је случај са Грабаком, али и са налазиштима Дивље поље, Пањак и Конопљара, показују да је реч о већим римским викусима, римским селима, смештеним у плодној моравској долини. Насеља на мањим терасама, као што су Кућиште у Шанцу и Дуга њива у Макрешанима, па и Лазарев град у Крушевцу, прилагођена су природи простора и ту се нису могле развити веће насеобине.⁵ У залеђу моравске алувијалне равни, у уским долинама притока Западне Мораве, насеља су се такође прилагођавала облику долине. Наводимо пример римског насеља у селу Маренову, које је пратило долину Залоговачке реке. Са овог локалитета потиче налаз целог бледоцрвеног лончића биконичног трбуха и равнoг дна, са кратким вратом и разгнутим ободом, висине 9 cm (Т. III/5). Суд је занимљив због услова налаза; наиме, пронађен је у једном од неколико гробова са скелетним сахрањивањем који су, игром случаја, откривени током ископа у дворишту куће М. Вељковића (Рашковић и Ђокић 1997: 141). Римска некропола из Маренова, поред некрополе на Конопљари, тек је друга локација на простору Крушевачке котлине за коју сигурно можемо потврдити да потиче из римског периода.

Према данашњем степену истражености, управо је Конопљара једини локалитет који би се на овом простору могао упоредити са Грабаком. Током заштитних ископавања овог вишеслојног налазишта, откривена је и касноантичка фаза. Како је истражена само траса крушевачке обилазнице, може се само претпоставити колики простор заузима античко насеље, али се сигурно протеже на неких 1.000 метара дужине и 500 метара ширине. На Конопљари је „ухваћена“ северна периферија насеља, са отпадним јамама, два касноантичка гроба и са једним касноантичким спаљеним објектом.

Сагледамо ли два суседна античка насеља у Крушевачкој котлини, као временски и географски паралелна, а свакако у дугом периоду римске власти и

5 Треба рећи да приликом истраживања Лазарева града у Крушевцу није пронађена римска керамика, већ примерци римског новца и бронзана фигурина тзв. римског грађанина.

истовремена, можемо да видимо да налази са Грабака у неким елементима говоре о животу у моравској долини од I века пре н.е. до IV века, док су резултати ископавања једног дела локалитета Конопљара у селу Читлуку најзначајнији по томе што илуструју пропаст античких насеља у Поморављу, током ратних збивања започетих провалом Гота и поразом римске војске код Хадријанопоља 378. године. Остаци спаљеног објекта из IV века на Конопљари, сачувани у виду површине прекривене лепом, говоре о уништењу овог насеља, а као елемент за датовање може нам послужити новац, односно ковање цара Валенса, запечен у грумену лепа. На површини лепа овог објекта нађен је и већи део златне огрлице, такође датоване у IV век (Рашковић 2001: 83–84). Највише античког материјала са археолошких ископавања локалитета Конопљара потиче из јама, нарочито из огромне јаме IV, димензија 9 x 5 m, дубине 2,5 m, и нешто мањих јама II и III. Ово је прилика да упозоримо на налаз керамичке чаше пехара из јаме III. Реч је о деловима чаше на прстенастој ноzi, висине 10,2 cm, ширине 7,2 cm (Т. III/3), са две урезане свастике (Рашковић 2001: 84). Једна свастика је урезана на страни чаше, а друга на дну стопе (Т. III/4). Бићемо слободни да овај налаз интерпретирамо као један од ретких трагова римских култова у крушевачком крају. Свастика симболизује култ Сунца и његово кретање по небеском своду. Чашу датујемо у касноантички период, у време када је остварена симбиоза култа бога Сунца и култа бога Митре, и када је култ Митре био основа вере у спасење (Ulansey 1989: 71). Тако ћемо покушати да сагледамо и урезане свастике на пехару са Конопљаре. Митра и Сол су у иконографији митраизма увек заједно, у призору митске гозбе Митре и Сола или њихове борбе. У космичком поретку, Митра убија звезданог бика и покреће циклус инкарнације душа, а Сол га завршава уздизањем душа у звездану сферу (Selem 1986: 194). Свастика може да симболизује управо тај део Митриног култа, вечни живот, односно Солово уздизање душа у небо (Miletić 2007: 129–143). О симбиози Сола и Митре најбоље говори керамичка глава Митре са седмокраком зракастом круном на глави, нађена на Космају (Кунчер 2015: 28).

Култ Митре и Сунца, односно бога Сола, поштовали су и римски пук и римски цареви у касној антици. Због тога се у свим деловима Царства налазе бројни трагови митраизма. На подручју Крушевачке котлине нису пронађени остаци споменика везаних за Митрин култ, али је у широј зони Крушевца, у долини Каленићке реке, у селу Драгову код Рековца пронађен рељеф са приказом бога Митре у тренутку тауроктоније (Зотовић 1973: 25). Култ је био чврсто укорењен у забаченим деловима Царства и дуго се током IV века одржавао, и поред надирућег хришћанства. Због тога и не чуди што је неко у IV веку, симболе Сунчевог кретања урезао на своју чашу, у римском насељу на Конопљари код Крушевца.

Када говоримо о култу Митре и Сола у крушевачком окружју, морамо поменути да Народни музеј Крушевац чува и један изузетно занимљив одломак рељефно украшене керамике, за који на постоје подаци о месту налаза. На керамичкој плочици, висине 8,2 cm, ширине 6,3 cm, јасно се препознаје стојећа фигура млађег мушкарца са фригијском капом на глави, који у десној руци држи штап, а левом пружа предмет приближно округлог облика. Лева нога је

подигнута на неки предмет испред фигуре, а можемо нагађати да је реч о стени. Фигура се налази испред објекта са профилисаним довратницима, чији је архитрав изгледа украшен низом полукугли (Т. III/6).

Усудићемо се да изнесемо претпоставку да лик са фригијском капом, приказан на овом минијатурном рељефу, припада култу бога Митре. Можда је реч управо о Митри, чији су симболи и пастирски штап и фригијска капа, па идући тим трагом, оно што Митра пружа у левој руци може бити храна, део митраистичке еухаристије (Зотовић 1973: 130; Gabričević 1987: 192). У складу с оваквом интерпретацијом представе, Митра се налази испред митреја, Митриног храма (Cumont 1903: 130–135).

Митраизам је персијска религија светлости, дуалистичко учење које се током II и III века проширило Римским царством (Cermanović-Kuzmanović i Sreјović 1992: 270). На тло Србије, митраизам долази дунавским лимесом, преко Доње Мезије и Дакије, ширећи се у све делове провинције Горње Мезије (Зотовић 1973). Један од центара Митриног култа било је Поморавље, и то у окружју римских центара *Horreum Margi* и *Naissus*. О томе сведоче споменици са култном сликом тауроктоније, односно светом сликом убијања бика, који су најчешћа сведочанства Митриног култа. Делови рељефа са Митром у сцени тауроктоније пронађени су у Ђуприји (Васић 1992: 379–385), на локалитету недалеко од Параћина (Цермановић-Кузмановић 1963: 32–33), у Алексиначкој котлини на две локације (Рашковић 2013: 59–64) и на падинама Малог Јастрепца код Прокупља (Кузмановић-Цветковић 1995: 165–170). На подручју Крушевачке котлине, која такође спада у део Поморавља који је био под директним утицајем градских територија *Horreum Margi* и *Naissus*, нису пронађени остаци споменика Митриног култа, али је у широј зони надомак Крушевца, споменик са приказом бога Митре у тренутку тауроктоније пронађен у селу Драгову, у долини Каленићке реке, код Рековца (Зотовић 1973: 25).

На крају овог прегледа археолошких сазнања о римским налазиштима у Крушевачкој котлини, са нагласком на фибулама и керамици, можемо покушати да заључимо да су смештена на речним алувијалним терасама уз саму Западну Мораву, на узвишењима изнад алувијалних равни и у уским долинама притока Западне Мораве. Нису истражена, али се прикупљањем артефаката и података може добити каква-таква слика о антици у ширем окружју Крушевца. На основу скромних сазнања, разликују се три основна типа насеља. Већа насеља типа пагус смештена су на ширем простору речних тераса, са бројним површинским налазима, али без концентрације цигларског материјала. Остаци рустичних вила раширени су на мањем простору, али са бројним површинским налазима цигларског материјала. Мања насеља, која можемо назвати и викусима, налазе се у уским долинама притока Западне Мораве. Недвојбено најзначајније античко налазиште је Грабак, у атарима села Доњег Рибника и Почековине, где се, осим површинских налаза керамике, новца и фибула, као и концентрације цигларског материјала, откривају чврсто зидани објекти овог централног римског насеља у долини Западне Мораве.

ЛИТЕРАТУРА / REFERENCES:

Берић, Н. и Рашковић, Д. 2002

Резултати рекогносцирања античких и средњовековних налазишта трстеничке општине и суседних области, *Гласник Српској археолошкој друштва* 18: 139–141.

Војовић, Д. 1983

Rimske fibule Singidunuma, Beograd: Muzej grada Beograda.

Вожић, Д. 1979

Prazgodovinske najdbe s Tovnocovega gradu in železnodobna mesta v Posočju, u: Zvezdana Modrijan i Tina Milavec, *Poznoantička utrjena naselbina v Toncevom gradu pri Kobaridu*, Opera Instituti Archaeologici Sloveniae 24, Ljubljana: Inštitut za arheologijo.

Вожић, Д. 1993.

Slovenija i srednja Evropa u poznolatenskom obdobju, *Arheološki vestnik* 44: 137–152.

Брукнер, О. 1981

Римска керамика југословенској дела римске провинције Паноније, Dissertationes et monographiae 24, Beograd: Arheološko društvo Jugoslavije.

Васић, М. 1992

Нов Митрин рељеф из HORREUM MARGI, *Зборник Народној музеја* (Београд) 14/1: 379–385.

Gabričević, B. 1987

Studije i članci o religijama i kultovima antičkog svijeta, Split: Književni krug.

Генчева, Е. 2004

Римскије фибули оиџ Бџлария, оиџ края на I в.џр.н.е до края на VI б. на н.е, Велико Търново: Фабер.

Grbić, D. 1996

Fibulae as Products of Local Workshops at Diana, in: *Roman Limes on the Middle and Lower Danube*, Cahier de Port de Fer, ed P. Petrović, Belgrade: Arheološki institut, 87–92.

Demetz, S. 1999

Fibeln der Spätlatène- und frühen römischen Kaiserzeit in den Alpenländer, Rahden: Verlag Marie Leidorf.

Drnić, I. 2012

Kasnolatenske lijevane fibule s prostora jugoistočne Panonije, *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu* 3. s., 45: 225–238.

Zanier, W. 2004

Ende der Neuheimer Fibeln in frühen römischen Kaiserzeit, *Archäologisches Korrespondenzblatt* 34: 66–68.

Зотовић, Љ. 1973

Митраизам на њлу Јуџославије, Београд: Археолошки институт.

Пкић, М. 2009

Rimske zoomorfne fibule iz Sotina (CORNACUM), *Histria Antiqua* 18: 439–443.

Јовановић, А. 1995

Археолошка истраживања у Новопазарској бањи, *Новопазарски зборник* 19: 31–67.

Јовановић, Б. 2009

Отворена насеља касног латена у окружењу Гомолаве, Доњи Срем (Late la Tène unfortified settlements in the surrounding of Gomolava, Lower Srem), *Раг Музеја Војводине* 51: 91–100.

Кошчевић, Р. 1980

Античке fibule s подручја Siska, Zagreb: Odjel za arheologiju Centra za povijesne znanosti.

Кунчер, Д. 2015

Религијска пракса становника космајских рудника у доба Царства, *Историјски часопис* 64: 13–32.

Кузмановић-Цветковић, Ј. 1995

Митрина икона из Џигоља, *Нишки зборник* 19: 165–170.

Miletić, Ž. 2007

Mithras Sol, *Archaeologia Adriatica* 1: 129–143.

Mócsy, A. 1974

Pannonia and Upper Moesia, London: Routledge & Kegan Paul Ltd.

Petković, S. 2010

Rimske fibule u Srbiji od I do V veka n. e., Beograd: Arheološki institut.

Петковић, С. и Живић, М. 2005

Група бронзаних фибула из Ромулијане, *Зборник Народној музеја* (Београд) 18-1: 439–456.

Поповић, П. 1978

Остава драхми Аполоније и Дирахiona из Пећинаца, *Нумизматичар* 1: 9–10.

Peškar, I. 1972

Fibeln aus der romischen Keiserzeit in Mahren, Praha: Ceskoslovenska Akademie.

Ratković, D. 2001

Bronze Fibulae of the 2nd and 3rd Centuries from Diana, in: *Die Archäologie und Geschichte der Region des Eisernen Tor zwischen 106-275 n. Chr.* (Kolloquium in Drobeta-Turnu Severin, 1-4 Oktober 2000), eds. M. Garašanin, P. Roman, N. Tasić, Rumänisch-Jugoslawische Kommission für die Erforschung der Region des Eisernen Tores, Archäologische Abteilung IV, Bucuresti: Vavila, 59–75.

Рашковић, Д. 2001

Налази из касноантичког периода на локалитету Конопљара, у: *Археолошка налазишта Крушевца и околине, Зборник радова са археолошкој скупи одржаној 15-18. маја 1997. године*, ур. Н. Тасић и Е. Радуловић, Крушевац: Народни музеј; Београд: Балканолошки институт САНУ, 81–107.

Рашковић, Д. 2013

Римске фибуле из археолошке збирке Народног музеја Крушевац, *Зборник Музеја применених уметности* (Београд) 9: 7–15.

Рашковић, Д. 2014

Нови налази грчког новца и римских републиканских денара на подручју Крушевца и Алексинца, *Нумизмаичар* 32: 31–47.

Рашковић, Д. и Ђокић, Н. 1997

Резултати рекогносцирања античких налазишта и комуникација на подручју јужног Темнића, *Гласник Српској археолошкој друштва* 13: 135–146.

Рашковић, Д. и Чађеновић, Г. 2013

Каснолатенска и раноримска налазишта у крушевачком крају и суседним областима, у: *Резултати нових археолошких истраживања у северозападној Србији и суседним областима*, ур. В. Филиповић, Р. Арсић и Д. Антоновић, Београд: Српско археолошко друштво; Ваљево: Завод за заштиту споменика културе, 133–153.

Selem, P. 1986

Mitraizam Dalmacije i Panonije u svijetlu novih istraživanja, *Historijski zbornik* 39: 173–204.

Stanković-Pešterac, T. 2007

Prilozi proučavanju rituala u mitraizmu (Additions to Studying of the Rituals in Mitraism), *Rad Muzeja Vojvodine* 49: 49–60.

Ujes-Morgan, D. 2012

1st Century BC Drachms of Apollonia and Dyrrhachium in the Territory of the Scordisci. A Prologue to the Roman Conquest of the Balkans, in: *Studia in honorem Iliae Prokopov sexagenario ab amicis et discipulis dedicate*, ed. E. Paunov et S. Filipova, Veliko Trnovo: Faber, 367–387.

Ulansey, D. 1989

The Mysteries of Mithras Cosmology and Salvation in the Ancient World, Oxford: Oxford University Press.

Фидановски, С. 1990

Римска керамика Уљијане, Београд: Археолошки институт.

Цвјетићанин, Т. 1988

Касноантичка и рановизантијска керамика са градина у околини Чачка, *Зборник радова Народної музеја у Чачку* 18: 107–109.

Сермановић-Кузмановић, А. 1963

Die denkmal der trakischen Heros in Jugoslawien und das Problem des trakischen reitergottes, *Archeologica Jugoslavica* 4: 32–39.

Сермановић-Кузмановић, А. и Срејовић, Д. 1992

Leksikon religija i mitova drevne Evrope, Београд: Savremena administracija.

Cumont, F. 1903

The mysteries of Mithra, Chicago: Open Court.

ARCHAEOLOGICAL SITE OF GRABAK IN THE VILLAGE OF
POČEKOVINA AND ROMAN SITES
IN THE WESTERN MORAVA RIVER VALLEY

SUMMARY

The archaeological site of Grabak, not far from Trstenik, in the Western Morava River valley, is the most significant late La Tène and Roman locality in the Kruševac Basin. The late La Tène fibulae and coins of Dyrrhachium and Apollonia indicate the late La Tène layer of life at Grabak, while the finds of fibulae and pottery confirmed Roman strata. The majority of the 67 discovered fibulae belong to the Roman types, dating from the 2nd to the 4th century. Roman pottery from Grabak corresponds to the ceramics found during the excavations of the site of Konopljara in the village of Čitluk. A detail that draws attention is the carved swastikas on the side and bottom of a ceramic goblet from Konopljara. Another interesting find, from an unknown site, is a ceramic fragment decorated in relief, with the image of the god Mithras.

Драгана Љ. СПАСИЋ-ЂУРИЋ
Народни музеј Пожаревац

ШЛЕМОВИ ИЗ БРАНИЧЕВА: ПРИЛОГ ПРОУЧАВАЊУ ВИЗАНТИЈСКЕ ВОЈНЕ ОПРЕМЕ

Апстракт: Током истраживања средњовековног Браничева 2007, на локалитету Мали град – Тодића црква, у објекту – кући 4 откривена су два гвоздена шлема, спакована један у други и везана корозијом, због чега се сматрало да је реч о једном примерку. Након конзервације је утврђено да су у питању два шлема коничне форме, са високим зашиљеним врхом нагнутих напред (тзв. фригијски), са назалима и вратобраном (*aventail*). На основу заступљености у западноевропским изворима и уметности XII века, и аналогије из Перника, протумачени су као западноевропски и датовани у време Јована II и Манојла I Комнина. Претпостављено је да су власници шлемова лица из високопозиционираних структура блиских цару (стратези или припадници царске гарде), која су боравила у царском ратном логору Јована II и Манојла I Комнина, како је дефинисана кућа 4. Два гвоздена шлема западноевропског порекла доказују западне утицаје у војној опреми за време Јована II и Манојла I Комнина и представљају археолошку потврду историјских извора.

Кључне речи: Браничево, вратобран (авентал), дукс, Јован II Комнин, Јован Скилица, Манојло I Комнин, манускрипти, назал, Нормани, тешка коњица, фригијски шлем

УВОД

Оригиналан источноримски или византијски шлем настао је еволуцијом касноримских типова, уз значајне утицаје народа из евроазијских степа и иранско-исламског света, са којима је Византија имала контакте. Осим у војној опреми, грчко-римска традиција веома је заступљена у византијској војној технологији и терминологији (Bruhn Hoffmeyer 1966: 34–50; D'Amato 2005: 7–10, 34, 35; D'Amato 2015: 38).

Уобичајени термин за шлем током X и XI века, *κασσις*, води порекло од латинског *cassis*. Термин се граматички мењао од стране различитих аутора, али увек са значењем шлем. Тако се метални шлемови срећу као *κασσις*, *κασσιδιον*, *κασίδα* и *κασσιδα*, означавајући шлемове изузетног квалитета, сјајне полиране површине или резервисане за тешку коњицу. У *Praecepta Militaria* Нићифора Фоке, у једном случају се истиче да *κασίδα* означава шлем тешке коњице (*kataphraktoi*), док деминутив форме *κασιδιον* указује на шлемове лако наоружаних војника или коњице са стрелцима (*τοχξοται*) (D'Amato 2015: 27, 28, 29). У изворима од IX до XII века, у описима шлемова срећу се и други називи: *περικεφαλαια*, *κравоζ* и *коруζ*. Термин *περικεφαλαια* генерално означава покривач главе и односи се на метални шлем (бронза/гвожђе), а *коруζ* је коришћен са ширим значењем металног борбеног шлема, без специфичне карактеристике његовог облика (D'Amato 2015: 12, 34, notes 57, 134, 135).¹ У *Алексијади* Ане Комнин, шлемови су *περικεφαλαια*, *κравос* и *кувеη*, али не и *κασσις*. Интересантно је поменути да је термин *cassis* употребљаван у западним средњовековним изворима заједно са термином *galea*, који на Истоку није коришћен (D'Amato 2015: 29–32).

Употреба ових термина од стране различитих средњовековних писаца, са намером да означе шлем уопште, често је одраз личног укуса и стила. Међутим, у многим случајевима то се односило на специфичне типове различитих облика и димензија, а термилошке разлике и описи у византијским изворима указују на то да је постојала јасна подела између шлемова за пешадију и шлемова за лаку или тешку коњицу (D'Amato 2015: 29).

За проучавање шлемова, осим археолошких налаза, највећи значај има анализа историјских извора.

На специфичну намену шлемова од гвожђа указују Маврикијев *Стратегикон* и *Тактика* Лава VI, који наводе да их је носила тешка коњица (D'Amato 2015: 38, notes 9, 10 and 11; Bruhn Hoffmeyer 1966: 44). Осим оружја (штит, копље, кратки мач, лук и стрела), у *Тактици* се посебно препоручује потпуна заштита тела, при чему се наглашава да плаштом морају бити заштићени и коњи. Заштитна опрема укључује гвоздене шлемове са перјаницом на врху, са вратобраном у виду ламеларне завесице или са *zabai*, тако да су видљиве само очи. Шлемови су изнутра били обложени кожом, платном или неким другим меканим материјалом, а за покривање споља и заштиту од сунца коришћена је нека врста капе (Bruhn Hoffmeyer 1966: 44, 68–71).²

Један од најзначајнијих докумената за проучавање шлемова и војне опреме уопште јесте *Хроника* Јована Скилице, која обухвата период од 811. до 1057. и садржи 574 минијатуре, тј. илустрације живих боја из свих области војно-

1 Извори помињу и шлемове од коже, чоје и других органских материјала, али је, као и у старогрчком језику, између њих постојала термилошка разлика. То су, у ствари, хемисферичне капе направљене од пресоване вуне (*καμελακτιον/kamelavkia*), коже или су композитног типа, у комбинацији са металним деловима.

2 Ношење капе или капуљаче преко шлемова појављује се под иранским утицајем у VII веку. Постојали су и шлемови од дебеле свиле, какве је Алексије Комнин дао својим војницима 1091, у бици против Печењегу код Левуниона у Тракији; свила је била у боји гвожђа, а шлемови су, осим одређене заштите, имали тактичку улогу, cf. D'Amato 2015:137.

политичког и друштвеног живота Царства средњег периода (Bruhn Hoffmeyer 1966: 1–194; D’Amato 2005: 7–10).³

Анализом облика и нијанси боја код Ј. Скилице, идентификовани су различити облици и типови византијских шлемова, од којих је знатан део потврђен и археолошким налазима (Bruhn Hoffmeyer 1966: 71–84).⁴

У Скиличином рукопису, стрелци лаке коњице, за разлику од пешадије, представљени су само неколико пута, али у уобичајеној опреми састављеној од оклопа, капа за заштиту рамена и врата, шлемова и штитова (Bruhn Hoffmeyer 1966: 68, 69).

За проучавање шлемова од значаја су бројни илуминирани манускрипти и монументална уметност: мозаици из византијских палата, фреске и мозаици црква у Грчкој, на Балкану и у Кападокији, као и представе из европске романичке уметности широм Италије, јужне Француске и Шпаније (Bruhn Hoffmeyer 1966: 32; Nicolle 1980: 87–103; Nicolle 1983: 45–145).

Базирано на тим основама, проучавање византијске војне опреме и шлемова дало је значајне резултате, али је свако ново археолошко откриће велики допринос, било да се ради о потврди или о корекцији досадашњих закључака.

Због археолошког контекста који има вредност историјског извора, шлемови из Браничева представљају такав прилог.

АРХЕОЛОШКИ КОНТЕКСТ

Током истраживања средњовековног Браничева 2007, на локалитету Мали град – Тодића црква, на поду објекта – куће 4 откривена су два гвоздена шлема (сл. 1) (Спасић-Ђурић 2011: 75–113; Spasić-Djurić 2016: 109, 114, 115, Fig. 58).⁵ Приликом радова, врх спољашњег шлема је оштећен, а горњи део куполе унутрашњег допринео је да археолози у време открића закључе да је реч о гранати. Иако су мишљења о налазу била подељена, преовладало је тврђење да је у питању граната-бомба, због чега су радови на тој нивелети прекинути (сл. 2).⁶ О открићу „гранате” обавештен је МУП Пожаревац, због чега су радови привремено обустављени. По завршетку археолошке кампање, екипа за разминарање из Београда изашла је на терен, извадила шлем и о томе обаве-

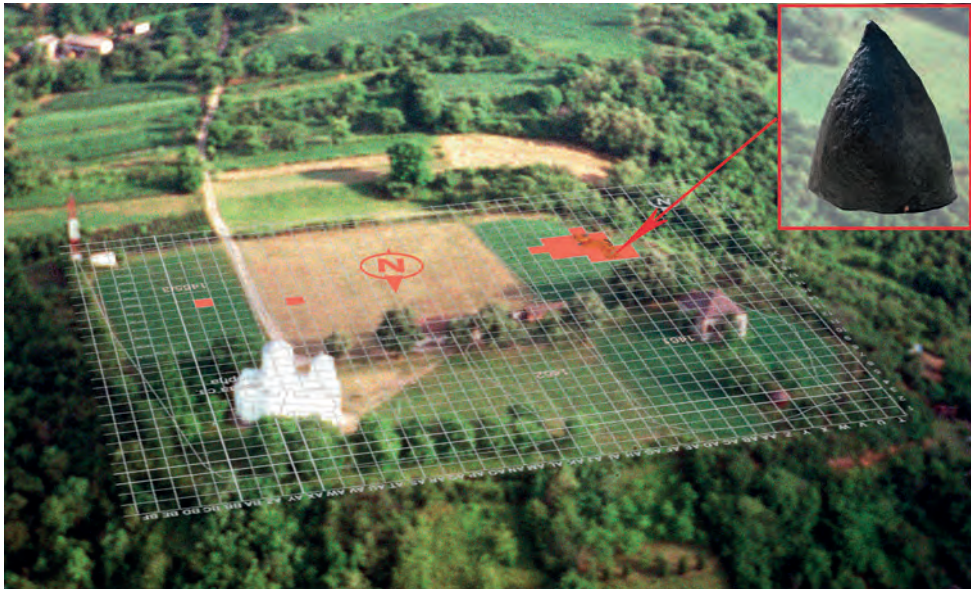
3 Заступљене су све врсте пешадијског и коњичког оружја и оклопа, униформи, стандарта, ратних машина, укључујући и артиљерију и грчке ватре, као и ратни сукоби, судске сцене, катедрале, манастири, самостани, погубљења, убиства, сцене лова и др.

4 Стилске карактеристике војне опреме и оружја указују на то да су декорацију радила три сликара или главни мајстор и његови ученици. У илуминацијама првог, главног сликара, шлемови су опремљени заштитном завесом од ламела, за врат и рамена, чак и када је тело заштићено само кожом. Иако се материјали тешко разликују, претпоставља се да је већина шлемова од гвожђа или бронзе, а могуће је да су поједини имали кожну заштиту. Шлемови без завесица, често орнаментисани, срећу се код другог главног сликара. Једноставни гвоздени шлемови са кратким ободом, понекад украшени финим, једва видљивим орнаментом од спирала и тачака, заступљени су код трећег главног сликара. Поједини од тих шлемова имају паралеле у гвозденим шлемовима на представама светаца (сада у Државној ризници оружја у Москви).

5 Носилац пројекта *Археолошка истраживања средњовековног Браничева 2007*. био је Археолошки институт у Београду, руководилац истраживања др Вујадин Иванишевић, а сарадници др Перица Шпехар, др Иван Бугарски, Драгана Спасић-Ђурић, Ненад Лазаревић и Марија Медић.

6 У току Макензенове офанзиве 1915, на Малом граду су се одвијале пресудне борбе између српске и аустроугарске војске, cf. Miloradović 2015: 23–37.

стила Народни музеј у Пожаревцу. Такав след догађаја негативно се одразио на археолошки контекст, који није прецизно истражен (сл. 3).⁷

Сл. 1 Локалитет Мали град – Тодића црква, авионски снимак: позиција шлемова у кући 4 (фото: Д. Спасић-Ђурић и С. Живановић)

Fig. 1 Site Mali Grad – Todića Crkva, aerial view: position of helmets in House 4 (photo: D. Spasić Đurić and S. Živanović)

Сл. 2 Контровверзна ситуација током открића: шлем или граната? (фото: Д. Спасић-Ђурић)

Fig. 2 Controversial situation during discovery: helmet or grenade? (photo: D. Spasić Đurić)

7 Приликом вађења шлемова, на терену нису били присутни кустоси Народног музеја у Пожаревцу; екипа за разминирање ископала је дубљу и ширу јаму; након пријаве, кустоси Народног музеја у Пожаревцу изашли су на терен, где су, уместо гранате, затекли шлем/ове. Накнадним увидом, др Марко Поповић потврдио је да се ради о шлему.

Сл. 3 Шлемови након открића, стање пре конзервације (фото: Д. Спасић-Ђурић)
Fig. 3 Helmets after discovery, condition prior to conservation (photo: D. Spasić Đurić)

Наставком истраживања од 2008. до 2011. године дефинисан је правоугаони објекат дужине 19,5–20 m и ширине 7–7,5 m, приближне оријентације северо-запад–југоисток, са девијацијом од 5⁰ северозападним делом ка северу. Објекат је изгорео у пожару, заједно са комплетно сачуваним инвентаром (Spasić-Đurić 2016: 110).⁸ Археолошка ситуација из 2007. године накнадно је реконструисана на основу техничке документације и запажања аутора, јер су током чишћења слоја изнад откривени остаци горелог дрвета и сламе. Шлемови су регистровани на коти 0,45–0,55 m (107,78), у близини дуже угљенисане греде која се пружала дијагонално, у смеру североисток–југозапад, што је уједно и крајњи северозападни зид објекта. У близини шлемова, на поду и горелом слоју над њим, током 2008. године откривено је 20 керамичких посуда разноврсне радионичке продукције, као и бројни други предмети (коштана клизалька, гвоздена стрелица, део корице мача, нож, копље и др.) (Спасић-Ђурић 2011: 84–91, сл. 9, 11–20; Spasić-Đurić 2016: 114).⁹ На поду, у југоисточном делу просторије, нађен је новац Манојла I Комнина, из периода од 1143. до 1152. године.¹⁰

Шлемови су били спаковани један у други, а остаци дрвета и сламе упућују на то да су чувани у дрвеном сандуку – шкрињи (Spasić-Đurić 2016: 114).¹¹

Услед снажног пожара и високе температуре, били су везани дебљим кородивним слојем, због чега се претпоставило да је у питању један шлем. Међутим, тежина „шлема” изазвала је сумњу, те је пре конзервације изнета прелиминарна претпоставка да су у питању два шлема, што је касније и потврђено.¹²

8 Од 2008. године, носилац пројекта *Археолошка истраживања средњовековној Браничева* је Народни музеј Пожаревац, а руководиоца истраживања Д. Спасић-Ђурић.

9 Материјал ће бити презентован стручној јавности након конзервације.

10 Ради се о његовом првом ковању, иначе ретком у поређењу са другим емисијама. За податке о новцу захваљујем др Вујадину Иванишевићу.

11 Могуће је да су се испод или у близини шлемова налазили остаци распаднутог назала, вратобрана, или коже.

12 Конзервацију шлемова извршио је Милан Чоловић, конзерватор Народног музеја у Београду. На могућност постојања два шлема везана корозијом указао је проф М. Вујовић, што је било једино логично објашњење велике тежине „једног” шлема.

ОБЛИК И КОНСТРУКЦИЈА ШЛЕМОВА

Оба шлема су једноделна, са куполом израђеном од гвозденог лима ковањем, а поједини елементи од бронзе/месинга (ивична трака) и бакра (нитне), као и гвоздена назална конструкција, изведени су ковачким заваривањем и нитовањем.

Ковачко заваривање је механичко спајање два гвоздена/челична дела истовременим загревањем до усијања, а потом се преклопљени делови међусобно спајају ковањем. Овај вид спајања спада у нерастављиве/круте спојеве. Иако се овај тип шлема сматра једноделним (D'Amato 2015: 132), у унутрашњости, у оси предњих и задњих гребена, уочавају се континуиране рељефне линије, сличне „шаву” који настаје при заваривању, тако да се стиче утисак да су шлемови дводелни, тј. да су куполе израђене ковачким заваривањем леве и десне половине. Ова дилема може се разрешити једино рендгенским снимањем.

Шлемови су идентичне форме, али различитих димензија. Одликује их висока зашиљена купола са врхом повијеним напред, због чега подсећају на античке фригијске капе.

Већи, спољашњи шлем (Ц-65)

У горњем делу куполе оштећен је током ископавања.¹³ Висина шлема је 31 cm, спољашњи пречник (D) 24,2 cm, а дебљина гвозденог лима (осим при врху) износи 2-3 mm. Са спољашње стране, дуж ивице куполе, налази се бронзана/месингана трака широка 1,2 cm. Део траке (приближно једна четвртина укупног обима) недостаје. Трака је за куполу фиксирана бакарним нитнама-заковицама са калотастим главама пречника од 8 и 9 mm. Очуване су четири нитне-заковице на неједнаким растојањима, од 6,2 до 12 cm. Осим њих, на ивичној траци налазе се и три бакарне нитоване тракасте петље, такође на неправилним растојањима: две на левој страни, на међусобном растојању од приближно 7,5 cm, док је трећа на десној страни, између двеју нитни-заковица, на растојањима од око 5,5 и 7,3 cm. Услед притиска земље, две петље су слепљене уз спољну, односно унутрашњу ивицу куполе. Петље су израђене од тракастог лима савијањем на преклоп, раскуцавањем и бушењем крајева, како би се затим фиксирале танком заковицом (са 1 mm) на унутрашњој страни.

На унутрашњој страни куполе, у предњем, носном делу, налазе се остаци гвоздене назалне конструкције (сл. 4; Т. I).¹⁴ Ради се о носачу (конзоли) назала дужине 6,8 cm, ширине 2,5 и дебљине 1,2 cm, фиксираном за куполу на унутрашњој страни двома нитнама-заковицама. Назални наставак није очуван. Испод спољне ивичне траке, тј. између ње и куполе, у пресеку је уочљив тракасти лим идентичне дужине као и унутрашњи носач назала. Заједно са

13 Према саопштењу конзерватора Милана Чоловића, први, спољашњи шлем знатно је лошије очуван од унутрашњег и рестауриран је из делова, за разлику од унутрашњег, који је био очуван у целини. Конзерваторски поступак је био сложен и „одвајање” је дуго трајало.

14 У прелиминарном раду, шлемови су сврстани у купасте шлемове фригијске форме без назала. Наиме, пре конзервације, због дебелог слоја корозије, назалне конструкције нису биле видљиве, а током израда рада (cf. Spasić-Ђурић 2016: 114) шлемови су се још увек налазили на конзервацији.

Сл. 4 Спољашњи, већи шлем (Ц-65) и детаљ назалне конструкције (фото: Д. Спасић-Ђурић)
Fig. 4 Outer, larger helmet (C-65) and detail of nasal construction (photo: D. Spasić Đurić)

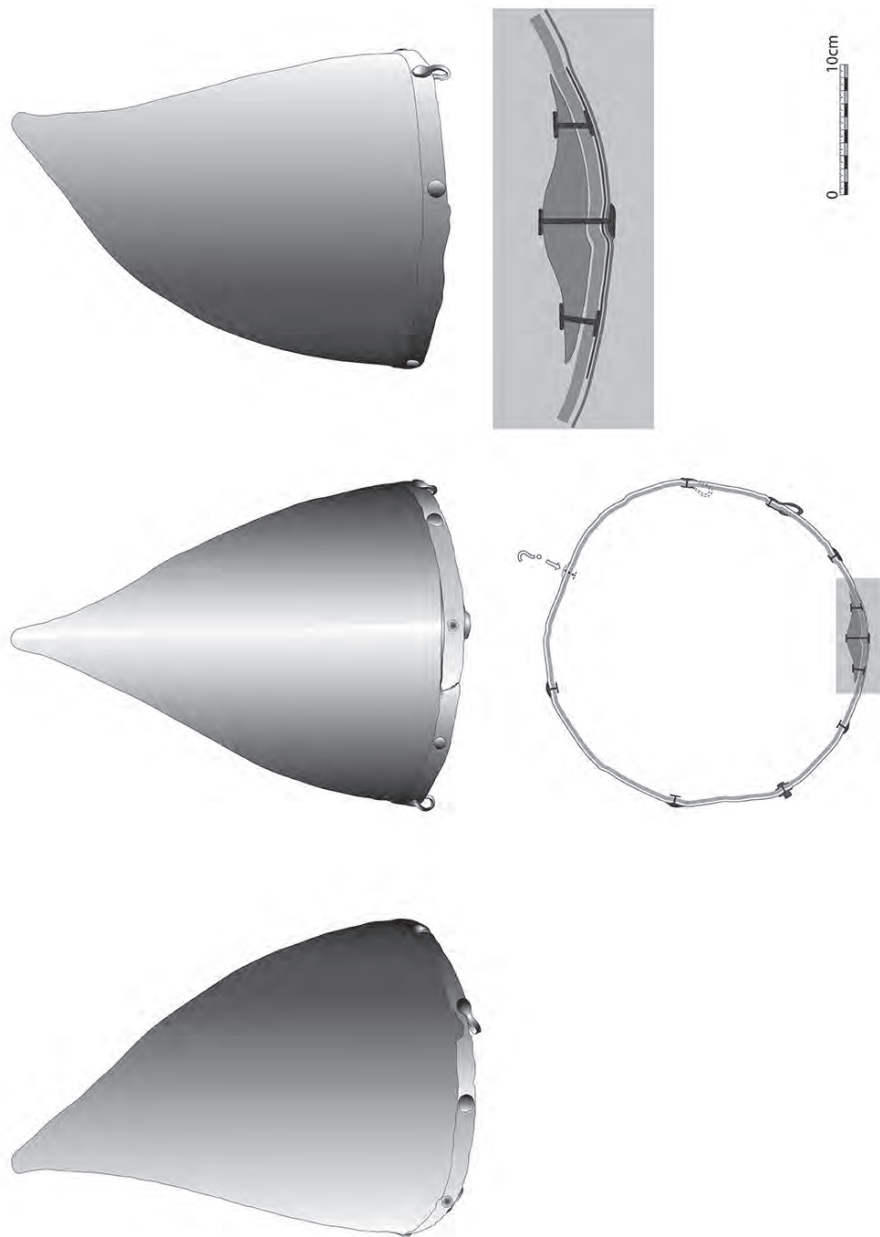

назалним носачем, за куполу је фиксиран двема унутрашњим бочним нитнама, које нису занитоване за спољну ивичну траку, тако да назалном делу обезбеђују дилатацију. Једна централна нитна-заковица у оси предњег гребена, са спољне стране додатно фиксира назалну конструкцију за куполу и осигурава читав назални склоп (ободну траку, међутраку, унутрашњи носач назала). Уједно, она је и сигурносни граничник који обезбеђује флексибилност назала (Т. I, детаљ).

Мањи, унутрашњи шлем (Ц-65 а)

Висина мањег, унутрашњег шлема је 26,5 cm, спољашњи пречник (D) 24 × 22 cm, а дебљина лима куполе је 2 mm. На спољашњем ивичном делу, директно за куполу су фиксиране две петље и једна нитна-заковица, идентичне форме као и на већем шлему. У десном потиљачном делу налазе се једна бакарна нитна-заковица и по једна бакарна петља на левој и десној страни, приближно под отвореним углом од 120° једна наспрам друге. Услед притиска земље, петље су деформисане и приљубљене уз ивицу куполе. По ивици куполе, у равни нитни-заковица и петљи, у потиљачном делу, на међусобном растојању од приближно 10,5 cm, налазе се две рупице (1,5-2 mm), које највероватније потичу од уништених петљи или нитни-заковица.

Хоризонтално, у оси предњег гребена са унутрашње стране налази се остатак назалне конструкције, тј. носач назала, такође од гвожђа, дужине 8 cm, ширине 2,5 cm и дебљине 9–11 mm, двема нитнама-заковицама фиксиран за куполу са унутрашње стране. Назални наставак није очуван (сл. 5; Т. II).

Т. I Слоѡашњи, већи шлем (Ц-65) и детаљ назалне конструкције, размера 1:2 (цртеж: С. Живановић)

Pl. I Outer, larger helmet (C-65) and detail of nasal construction, scale 1:2 (drawing: S. Živanović)

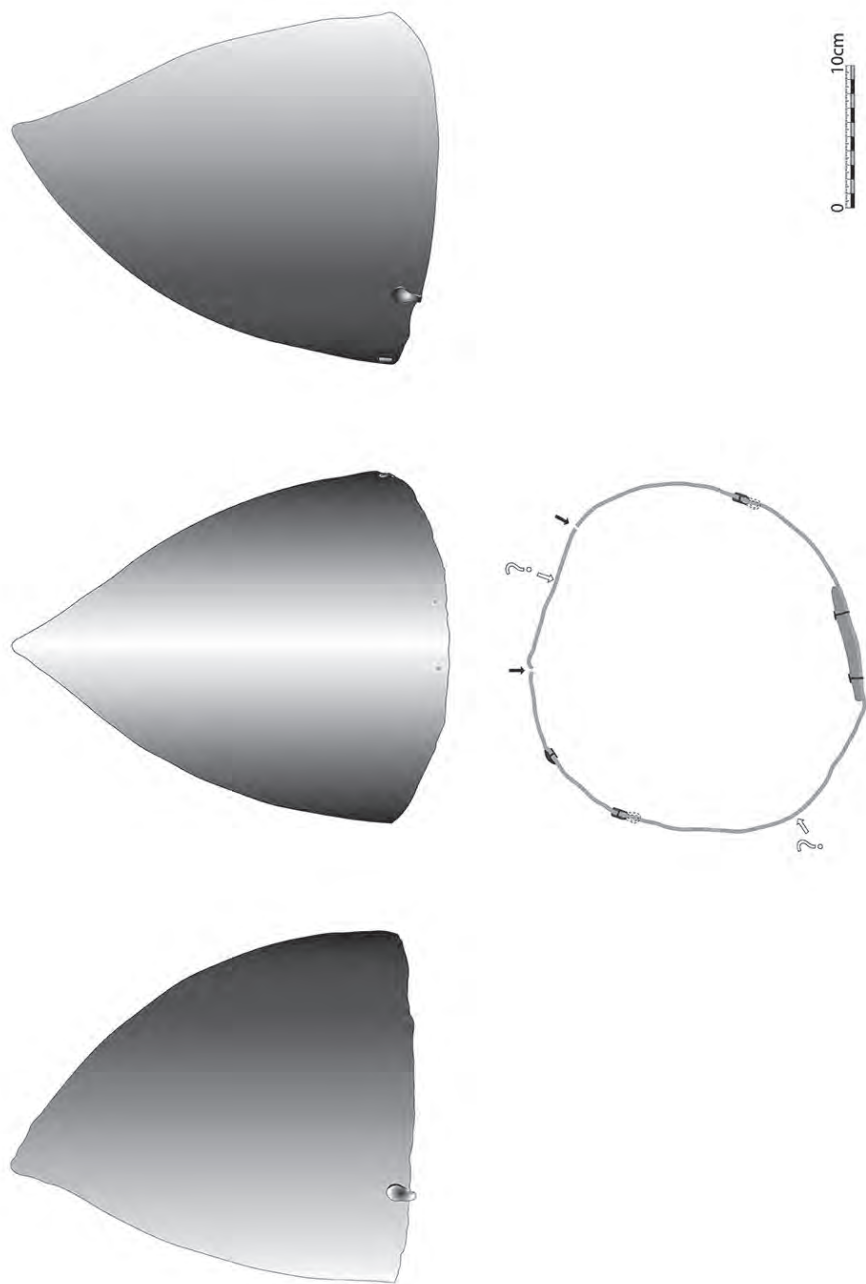
Сл. 5 Унутрашњи, мањи шлем
(Ц-65а) (фото: Д. Спасић-Ђурић)
Fig. 5 Inner, smaller helmet (C-65a)
(photo: D. Spasić Đurić)

Оба шлема карактеришу идентичне занатско-техничке карактеристике (унутрашња назална конструкција, облик нитни-заковица и нитни-петљи), осим што је носач (конзола) назала на мањем шлему једноставнији, тј. фиксиран је директно за куполу двема бочним нитнама-заковицама, без централне нитне као граничника.

На могућност постојања више нитни-заковица и петљи, осим мањих рупа, указују и одређена удубљења.

Техничко-технолошки елементи указују на то да су назалне конструкције израђене истовремено са куполама, али се то не може поуздано утврдити за ивичну траку првог и петље оба шлема. Носачи на унутрашњим странама показују да су у оба случаја назални наставци полазили директно из носача.

Т. II Унутрашњи, мањи шлем (Ц-65а), размера 1:2 (цртеж: С. Живановић)
 Pl. II Inner, smaller helmet (C-65a), scale 1:2 (drawing: S. Živanović)

ТИПОЛОШКО-ХРОНОЛОШКА АНАЛИЗА

Основна типологија источноримских/византијских шлемова настала је комбинацијом иконографских, писаних и археолошких елемената (D'Amato 2015: 34). При њеном формирању, отежавајућу околност представљали су недостатак археолошких доказа и мали број публикованих шлемова из периода од IX до XII века. По броју откривених шлемова из времена од X до XIII века издваја се територија старе Русије, са више од 37 примерака, сврстаних у пет типова, међу којима су ретки из XI века. Највећи део нађен је у хумкама – курганима, насељима, а одређени број случајно (Кирпичников 1971: 21–31, рис. 7 и 8, Таб. IX–XVII; Негин 2013: 6–68; Каинов and Каменский 2013: 179–189; D'Amato 2015: 98, 99, 126, Pl. 23, 24, 34).¹⁵

За разлику од осталих делова војне опреме, шлемови су ретки на представама војних светаца, који су најчешће представљени са непокривеном главом. Међутим, војници у пуној опреми, укључујући и шлемове, веома су заступљени у илуминираним манускриптима, монументалној уметности, на иконама и ситној коштаном пластици. У складу с тим, Рафаеле Д'Амато (Raffaele D'Amato) је установио типологију која садржи 10 типова, од којих су поједини археолошки потврђени на Балкану, из периода од IX до XII века (D'Amato 2015: 34, 35).¹⁶

Шлемови из Браничева, према конструкционо-техничким и типолошким карактеристикама, припадају другом типу, тзв. фригијски обликованом или *fluted* шлему (D'Amato 2015: 34, 35). Његова основна карактеристика је висока купаста форма, са шиљатим, напред нагнутим врхом (Niccole 1983: 70, fig. 13).¹⁷

Према појединим ауторима, ова форма представља наставак традиције римске армије још од етрусског доба. На њен континуитет у римској империјалној армији све до касног V века указују бројне представе и поједини археолошки примерци (Laguardia 2007: 130–138; D'Amato 2015: 7). У средњем веку, овај тип је поједностављен и формира варијанту шлема из једног дела, уобичајено названу *fluted* јер, поред фригијског облика, поједини примерци имају рељефне линије, конвергентне при врху (D'Amato 2015: 74).

Употребу ових шлемова у периоду од X до XII века потврђују илуминирани манускрипти, фреска *Pacūhe* из *Pürenli Seki Kilise* (Кападокија) у Турској, датована у XI век (D'Amato 2015: 44, 62, 76, Figs. 18, 34: 1–2, 33: 1–3; Димитров и Рабовянов 2016: 351, нап. 57). Посебно су заступљени у монументалној уметности византијских палата и катедрала Монреале и Палатина у Палерму (Bruhn Hoffmeyer 1966: 32; Nicolle 1980: 87–103; Nicolle 1983: 70, figs. 13, 257,

15 Традиција стављања шлема у гроб приликом сахране је ретка и заступљена само у гробовима принчева, племића и ратних заповедника.

16 Откривени су у Бугарској: у Озани (X–XIV век), Лукашовки (XII–XIII век), Јасенову (X–XI век) и Пернику (последње четвртине XII века), cf. D'Amato 2015: 55, Pl. 2; 78, Pl. 12; 92, Pl. 19; 118, Pl. 31; у Румунији: у Остри (крај XII века) и Ватри у Молдавији (крај XII – почетак XIII века), cf. D'Amato 2015: 115, Pl. 30; 95, Pl. 21; у Босни и Херцеговини (XI и XII–XIV век), cf. D'Amato 2015: 63, 65, Pl. 5, 6), као и у Србији: Ада Циганлија (X–XI век), cf. Бугарски и Иванишевић 2013: 142, 143, С. 8/1; D'Amato 2015: 101, Pl. 25.

17 Претпоставља се да је напред нагнута купола вероватно резултат ковања, јер је предња површина „куполе” била дебља него стране.

290, 327, 337, 339), а честе су и представе на минијатурама и рељефима од словачке у јужној Италији (D'Amato 2015: 64, Fig 34: 1, 2). Током XII века били су раширени у западној Европи (јужна Италија, Француска, Шпанија, Енглеска), али су посебно карактерисали јужноиталску норманску коњицу. У појединим деловима северне Африке (Тунис), у иконографији се срећу већ од краја XI века (Nicolle 1983: 70, fig. 130; Димитров и Рабовянов 2016: 351, 352, нап. 57). Поједини аутори сматрају да је њихово ширење последица византијских утицаја (D'Amato 2015: 76).

Оживљавање ове форме повезује се са развојем рангова коњице под Нићифором Фоком (963–969) (Nicolle 1983: 70; D'Amato 2015: 75, 76). Као последица контаката и размене војног искуства између Византије, Запада и Истока, раширили су се и у муслиманској војсци (Nicolle 1980: 99, fig. 4, 95; Nicolle 1983: 60–62, 69, fig. 245, 256, 257A, 257B, 258, 263, 290, 289, 293, 294, 294; D'Amato 2015: 76).

Са или без назала, остају у употреби кроз читав XII век, да би се при крају XII и почетком XIII века развили у шлем са фиксном маском (Димитров и Рабовянов 2016: 351, 352, нап. 57).

Поред иконографских представа, свакако су најзначајнији археолошки налази.

Добро очуван примерак овог типа, уједно и најближа аналогија за шлемове из Браничева, откривен је 1962. године у средњовековној тврђави Перник у Бугарској (D'Amato 2015: Pl. 7).¹⁸ Потиче из последње четвртине XII века, а нађен је у објекту 54, за који је претпостављено да је припадао заповеднику тврђаве (Чангова 1992: 179, 180, обр. 163, 164; Димитров и Рабовянов 2016: 350, 351, нап. 57).

Шлем из Перника је такође ископан од гвожђа, високе је купасте форме, са напред нагнутом куполом, висине 29,5 и пречника 27,5 cm. Гвоздена трака која окружује ивицу пружа се хоризонтално до дела који штити нос, где су очувана два метална дела – склопке, фиксирана паром нитни за горњи део штитника за нос, који није очуван. На одређеним растојањима ивичне траке налазе се рупе које су служиле за причвршћивање кожне поставе, за коју је највероватније био зашивен/причвршћен оклоп од уплетених карика, који је покривао врат и лице, или је кроз њих био провучен кожни каиш са фиксираним вратобраном (D'Amato 2015: 68, Pl. 7, 76, 78, Pl. 7, note 47; Димитров и Рабовянов 2016: 350, 351, обр. 6_{2,3}).

Бројне минијатуре из периода од XI до XIII века показују да купасте шлемови са зашиљеним и напред повијеним врхом, осим назала, нису имали заштиту за уши и врат (авентал, *aventail*), обично направљену од коже, тканине, уплетених металних прстенова или у облику крљушти, која је зашивана или причвршћивана за доњу ивицу или унутрашњу поставу шлема (Nicolle 1983: Figs. 256, 260, 260 B, 263, 290; Димитров и Рабовянов: 350, 351, нап. 57).

Истовремено су коришћени у комбинацији са верижним оклопом за главу и врат, тј. металном капуљачом која покрива лице тако да су видљиве само очи (Nicolle 1983: Figs. 255, 257 A, 293, 294, 337, 338; Димитров и Рабовянов

18 Захваљујем Дејану Рабовјанову на фотографијама шлема из Перника и конструктивним сугесијама.

2016: 350, 351).¹⁹ На представи англосаксонске победе над Данцима, у манускрипту *Житије Св. Едмунда* (1125–1150), обе војске су опремљене и оклопљене на нормански начин, а испод шлемова „фригијске” форме носе оклопне капуљаче и кошуље (*skaplion*) (Nicolle 2001: 8).

Шлем из Перника је претрпео секундарне модификације настале додавањем маске за лице, вратобрана и отвора на врху за перјаницу. На основу аналогичности из западне Европе, претпостављено је да је пре маске постојао назал (Димитров и Рабовјанов 2016: 351, 352, обр. 6_{2,3}).

Порекло шлема из Перника различито је тумачено од стране неколико аутора.

Иако је истакла сличности са источним шлемовима, Ј. Чангова (Ј. Чангова) ипак сматра да је реч о западноевропском типу (Чангова 1992: 179). Мишљење о византијском пореклу изнео је Рафаеле Д’Амато (D’Amato 2015: 74,76). Мора се поменути и тврђење да је шлем у непосредној вези са куманском некрополом из XIII века (Владимиров 2014: 249, рис. 7; Димитров и Рабовјанов 2016: 351).

Станимир Димитров и Дејан Рабовјанов оспоравају мишљење да су шлемови ове форме византијског порекла јер их нема у византијској уметности, насупрот бројним представама у западној Европи током XII века (Димитров и Рабовјанов 2016: 351, 352). Иконографски прикази у изворима са Блиског истока су такође последица западноевропских утицаја, било да су у питању илустрације настале под утицајем крсташа или су крсташа тема илустрација (Nicolle 1983: 70, fig. 130). Извесне сличности срећу се код шлемова из гробова номада у степама источне Европе (Кирпичников: 1971, 26).

Не доводећи у сумњу његово западноевропско порекло, Станимир Димитров и Дејан Рабовјанов, са извесном резервом, претпостављају да је шлем из Перника продукт јужноиталских радионица, поткрепљујући своје мишљење контактима Византије са Норманима од краја XI до краја XII века, бројним војним сукобима и ангажовањем најамника, посебно тешко наоружаних коњаника, у византијској армији. На основу таквих историјских околности и накнадних модификација, изнето је мишљење да шлем представља плен или власништво плаћеника насељеног у византијском окружењу (Димитров и Рабовјанов 2016: 351, 352).

Између шлема из Перника и браничевских шлемова постоји хронолошка, као и типолошка и технолошко-конструкциона сличност, посебно када је у питању већи шлем из Браничева, који је нешто виши од перничког. Разлике постоје у позицији назала, јер су на браничевским шлемовима ослонци назала (конзоле) на унутрашњој, а на шлему из Перника на спољашњој страни.

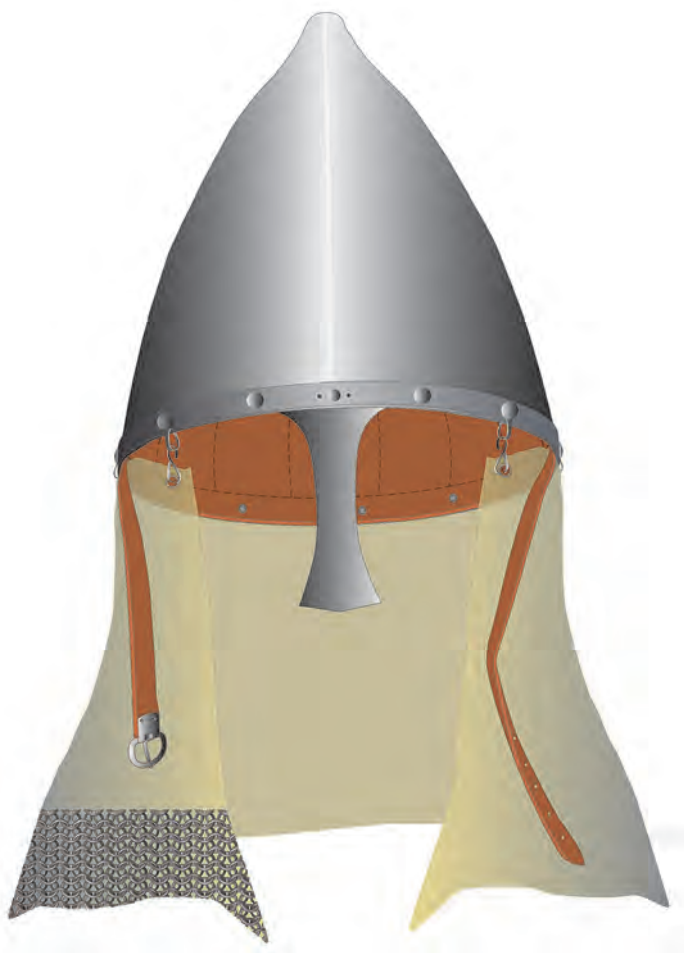
Сматрамо да на постојање вратобрана (авентала) на браничевским шлемовима аргументовано указују нитне-заковице и петље. Међутим, њихов број и асиметрична позиција, посебно петљи, изазивају дилеме и отежавају поуздану реконструкцију. Претпостављамо да су нитне-заковице фиксирале ивичну траку и унутрашњу кожно поставу шлема, за коју су били зашивени кожни каишеви за причвршћивање око главе. Позиције петљи на траци већег шле-

¹⁹ Такав гвоздени оклоп – капуљача, плетен од карика пречника око 1 cm, из касног XII века, познат је из Бугарске (сада у Софији), cf. D’Amato 2015: 134, nap. 118, 139, Pl. 39.

ма указују на постојање вратобрана, било у виду оклопа од уплетених карика или у комбинацији коже са металним ламелама, што претпоставља већи број петљи (Т. III).²⁰ Вратобран је могао да се закачи директно за петље или пак за кожную врпцу која је ушнирана кроз петље, слично као на перничком шлему.

Како је већи шлем реконструисан из делова, највероватније су поједине петље оштећене.

Идентичну недоумицу изазивају две очуване петље на мањем шлему. Њихов асиметричан положај у односу на гребене и позицију назала, под међусобним углом од 120° , искључује могућност да су служиле за провлачење кожних трака за фиксирање шлема око главе. И у овом случају, претпостављен је већи број петљи за фиксирање вратобрана.

Т. III Идеална реконструкција већег шлема (цртеж: С. Живановић)

Pl. III Ideal reconstruction of larger helmet (drawing: S. Živanović)

²⁰ Посматрано од назала, прве петље на левој и десној страни су исувише близу да би причвршћивале шлем око главе војника. Уколико би и претпоставили ову могућност, остаје нејасна функција треће петље на растојању од приближно 7,5 cm од претходне.

ЗАКЉУЧНА РАЗМАТРАЊА

Шлемови из Браничева припадају типу високих купастих шлемова са зашиљеним и напред повијеним врхом („фригијски”), форми која је веома заступљена у западноевропским изворима и уметности XII века, због чега већина аутора сматра да су западноевропског порекла (Димитров и Рабовянов 2016: 351, 352; Nicolle 1983: 70, fig. 130).

Открића шлемова овог облика у византијској тврђави Перник у Бугарској и византијском утврђењу Браничево у Србији (карта 1) за сада не представљају снажне доказе на основу којих би се овај тип шлема протумачио као византијски. У оба случаја можемо говорити само о правцима утицаја који се идентификују у војној опреми византијске армије у XII веку.

Карта 1 Налазишта шлемова „фригијске форме”: Мали град – Тодића црква, Костолац (Србија); Перник (Бугарска) (С. Живановић)

Map 1 Sites with 'Phrygian-style' helmets: Mali Grad – Todića Crkva, Kostolac (Serbia); Pernik (Bulgaria) (S. Živanović)

Бројни докази у западноевропској иконографији и војно-политички контекст у времену од Алексија I до смрти Манојла I Комнина, мишљење о западноевропском пореклу шлемова за сада чине најутемељенијим.²¹

Византијска војска је у том периоду представљала сложен конгломерат јединица формираних од бројних плаћеника: Турака, Нормана, Германа, Срба, Арменијаца, Грка, Италијана, Франака, Печењега, Кумана и других, из чега је проистекла и разноликост у војној опреми, коју ангажоване јединице задржавају без обзира на то што су у саставу византијске војске, а то се односи и на

21 У доба Алексија Комнина, западне византијске границе биле су угрожене норманским нападима. Ана Комнин Нормане назива „Келта”, *cf. Византијски извори* III: 375, нап. 6.

шлемове (Bruhn Hoffmeyer 1966: 30–32, 71; D’Amato 2015: 42; Драшковић 2006: 467–470; Драшковић 2012: 151–160; Узелац 2009: 5–8, нап. 5).

Нехомоген карактер византијског наоружања из времена Комнина рефлектује и оружје из перничке тврђаве, са евидентним утицајима из јужноиталског региона, због чега се сматра да је шлем јужноиталске продукције (Димитров и Рабовянов 2016: 345–352).

На западноевропско порекло шлемова из Браничева, осим рата са Норманима 1147–1149. године (*Византијски извори IV*: 122), упућују и историјска збивања на микро плану, у контексту византијско-мађарских сукоба око Браничева и његове транзитне улоге током крсташких похода (Поповић и Иванишевић 1988: 126, 127; Коматина 2016: 105–107).

Према историјским изворима, у византијско-мађарским ратовима, као плаћеници у оба војна табора, учествовали су и западни витезови. Спремајући се за напад на Браничево 1154–1155, угарски краљ Геза II морао је да ангажује Чехе, Саксонце и др. План се изјавио захваљујући брзој и ефикасној акцији цара Манојла (*Византијски извори IV*: 9, 49, 52, нап. 8 и 111).

За радионичко порекло шлемова из Браничева од значаја су византијски контакти са Норманима од краја XI и током XII века када је, због одбране границе на Дунаву, улога Браничева дошла до пуног изражаја. Посебно је значајно ангажовање западноевропских витезова од стране Јована II и Манојла I, у циљу побољшања византијске тактике и борбене ефикасности током драматичних сукоба са Мађарима (*Византијски извори IV*: 9, нап. 8,3, 51,127–132). У време Манојла I, највећи значај међу страним јединицама придаван је тешкој коњици, формираној од италијанских Нормана, Француза, Немаца и Ломбарђана (Драшковић 2012: 151–160; *Византијски извори IV*: 55, 56, нап. 130, 131).²²

Иако нису археолошки потврђени на просторима где су иконографски најзаступљенији, сматрамо да се јужноиталски радионички круг може претпоставити и за шлемове из Браничева. Од VII до XI века, јужна Италија је доживљавала економску експанзију, посебно јачањем индустрије (рударство, прерада метала, бродоградња) и пољопривреде. Сицилијански нормански владари наставили су строги државни монопол својих претходника, над производњом и извозом оружја (Nicolle 1983: 60–62).

Продукција и дистрибуција војне опреме у овом периоду биле су само делимично у надлежности државе. Наиме, од IX века, за набавку опреме и оружја били су задужени провинцијски војни заповедници и њихови чиновници, а због ангажовања локалних мајстора или радионица, израда је често била у складу са локалним укусима и потребама (D’Amato 2015: 38, 39).²³

На тај начин се могу објаснити накнадне промене и модификације на шлему из Перника, које се не искључују и код браничевских примерака.

Вратобрани (авентал) у форми завесица од плетених прстенова или коже са ламелама, на шлемовима из Перника и Браничева (Т. III), било да су при-

22 Сицилијанску норманску војску чинили су Нормани и раније доминантни арапски муслимани или становници источне Сицилије и емигранти из Ломбардије, уз мање групе муслиманских плаћеника. Тешка коњица, као нова норманска елита, детаљно је илустрована у катедрали Монреале, cf. Nicolle 1980: 89–91.

23 Ово се није односило на елитне и гардијске трупе Константинопоља.

марне израде или накнадно додати, могу се тумачити као својеврсна балканска специфичност и резултат локалних потреба. Ову претпоставку могу доказати или кориговати нова археолошка открића.²⁴

Питање власника шлемова у непосредној је вези са карактером и функцијом објекта – куће 4.²⁵

Позиција, архитектонске карактеристике и престижни инвентар указују на специјалну намену објекта и статус власника (Спасић-Ђурић 2011: 110; Spasić-Đurić 2016: 112–114). Значајна акумулација богатства у виду бројног и скупог посуђа, објекту даје резиденцијални карактер. Из целокупног инвентара издваја се сет стаклених посуда пурпурне боје, каквом су осликане и поједине керамичке посуде. Као индикатор политичке и верске елите, симбол посебности, „аристократије крви” и царског достојанства (Alfaro Giner 2013: 91–94), пурпурна боја, поред осталог, указује на највиши статус и подразумева царско присуство у кући 4.

Шлемови, као други маркер идентитета, рефлектују војну димензију, која власника блиско повезује са војно-политичким догађајима из историје Браничева, за време Јована II и Манојла I Комнина.

Чести византијско-мађарски сукоби на Дунаву изискивали су и непосредно присуство Јована II и Манојла I у Браничеву, где се, према писаним изворима, налазио њихов ратни логор (Бикић и Поповић 2012: 661; Коматина 2016: 105, 106).

У функционалном смислу, а према свим елементима ентеријера и екстеријера, кућа 4 пружа могућност да се протумачи као царски ратни логор Јована II и Манојла I Комнина, током војних сукоба и обнове браничевског утврђења (*Византијски извори* IV: 7–10, 13, 14, 16, 43–45, 50, 117, 118, 159).

Царски ратни логор, као командни центар, подразумева присуство византијских стратега и ратника, често царских сродника, лица из војно-цивилне управе Браничева, укључујући и самог дукса (*dux*), као и царева личне пратње и стражарске службе, међу којима су били и западноевропски/нормански плаћеници (Драшковић 2012: 152, 155).²⁶

Сматрамо да се као власници шлемова могу идентификовати лица из поменутих високопозиционираних структура блиских цару; могуће је да су то стратеги или плаћеници из царске пратње, дакле особе од којих је зависила безбедност самог цара, али и браничевског утврђења.

Градња куће 4 опредељује се у време Јована II, највероватније у крај треће деценије XII века, а након смрти Манојла I Комнина уследио је пожар, можда

24 У време кампања, војску су пратиле различите занатлије, међу којима је била посебна група, *Samiarioi*, задужена за чишћење, полирање и чување оружја.

25 Шлемови спадају и скупљи део војне опреме, посебно кад постоје декоративни елементи, мада то не значи да су били доступни искључиво вишем племству, *cf.* Кирпичников 1971: 22, нап. 11.

26 У периоду Јована II и Манојла I Комнина, као војни заповедник града помиње се Куртикије (*cf.* *Византијски извори* IV: 13, 14), а као дукс Браничева и Београда 1153. Андроник Комнин, Манојлов брат од стрица, који је 1154. године покушао да збаци Манојла уз помоћ угарског краља (*cf.* *Византијски извори* IV: 47–49, нап. 105; Коматина 2016: 106); током ратних похода, Манојла I Комнина често су пратиле познате личности (Андроник Комнин, Андроник Дука, принц Бела – Алексије и др.), *cf.* *Византијски извори* IV: 81, нап. 214; након његове смрти, као стратеги на граници према Мађарској (1182) помињу се Алексије Врана и Андроник Лапарда, али није извесно да ли су на тај задатак упућени пре смрти Манојла I (*cf.* *Византијски извори* IV: 151–153, нап. 153, 155 и 160).

током изненадног мађарског напада (1182–1183), уколико то није била случајност изазвана непажњом (Spasić-Ђурић 2016: 109, 114). Шлемови су били спаковани један у други, што указује на неочекивану ситуацију. У том контексту, значајан је податак да је у објекту откривено пет пећи.

Поред блискоисточних и црноморских утицаја, које рефлектује керамичко и стаклено посуђе из куће 4 (Spasić-Ђурић 2016: 115), два гвоздена шлема доказују западноевропске утицаје у формирању војне опреме за време Комнина.

Без обзира на изнете претпоставке и предложено решење у погледу првобитне конструкције, шлемови из Браничева показују сложен карактер византијске војске у време Јована II и Манојла I Комнина и представљају археолошку потврду историјских извора.

ИЗВОРИ / SOURCES:

Византијски извори

Византијски извори за историју народа Југославије I–VI, Београд 1955–1986 (2007), ур. Љ. Максимовић, Византолошки институт Српске академије наука и уметности, Посебна издања, књига 35, Београд: Византолошки институт САНУ.

ЛИТЕРАТУРА / REFERENCES:

Бикић, В. и Поповић, М. 2012

Археолошке теме у будућим византолошким истраживањима у Србији, у: *Византијски свет на Балкану*, књига I, ур. Б. Крسمановић, Љ. Максимовић и Р. Радић, Посебна издања, књига 42/2, Београд: Византолошки институт Српске академије наука и уметности, 653–665.

Bruhn Hoffmeyer, A. 1966

Military Equipment in the Byzantine Manuscript of Scylitzes in Biblioteca Nacional in Madrid, *Gladius* 5, Granada, Instituto de Estudios Sobre Armas Antiguas Consejo Superior de Investigaciones Cientificas Patronato Mendez y Pelayo: 1–194
[/http://gladius.revistas.csic.es/index.php/gladius/article/viewFile/171/172/](http://gladius.revistas.csic.es/index.php/gladius/article/viewFile/171/172/) [приступљено 24.2.2017].

Бугарски, И. и Иванишевић, В. 2013

Раносредњовековна остава гвоздених предмета из Рујковца и слични налази са подручја централног Балкана, *Стираринар* (н.с.) 63: 131–152.

Владимиров, Г. В. 2014

Материјалне следи Куманов у болгарским земљама (конец XI – средина XIII в.): проблеми изучења, *Поволжска археологија* 3 (9): 242–255.

Giner, C. A. 2013

Purple and Aristocracy: Colour, Blood and Luxury as Social Identifiers in Antiquity, in: *Luxuri and Dress, Political Power and Appearance in the Roman Empire and its Provinces*, eds. C. Alfaro Giner, J. Ortiz García and M. Julia Martínez García, València: Universitat de València, 75–94.

D'Amato, R. 2005

Prōtospatharios, Magistros, and Strategos Autokrator of 11th cent. the equipment of Georgios Maniakes and his army according to the Skylitzes Matritensis miniatures and other artistic sources of the middle Byzantine period, *Porphyra*, Supplement 4: 1–757
[/http://www.porphyra.it/Supplemento4.htm/](http://www.porphyra.it/Supplemento4.htm/) [приступљено 22.2.2017].

D'Amato, R. 2015

Old and New Evidence on the East-Roman helmets from the 9th to the 12th Centuries, *Studia i Materialy-Studies and Materials, Acta Militaria Medievallia* 11: 27–157.

Димитров, С. и Рабовянов, Д. 2016

Въоръжението от времето на въстанието на Асеневици в светлината на находките от Пернишката крепост, у: *Великиите Асеневици, Сборник с доклади от конференция посветена на 830 години от въстанието на брайиша Пейгър и Асен, начало на второто България и 780 години от летиимното възобновяване на Българската Патриаршия, Велико Търново*, ур. А. Маркова, Велико Търново: Великотърновски университет „Св. Кирил и Методий“, Община Велико Търново, Фондация „Българска памет“, Център за медиевистични изследвания, 345–355.

Драшковић, М. 2006

Западноевропейско наоружање и тактика у делу Ане Комнин, *Зборник радова Византолошкој инстииуи* (Београд) 43: 467–474.

Драшковић, М. 2012

Варешки најмници као телохранители комнинских царева, *Испрживања* (Нови Сад) 23: 151–160.

Каинов, С. Юю. and Каменский, А. Н. 2013

О неизвестной находке фрагмента шлема с Дубошина раскопа в Великом Новгороде, у: *Новгород и новгородская Земля, История и Археология, Материалы научной конференции, посвящённой 80-летию со дня рождения М. Х. Алешковской, Великий Новгород, 22-24 января, 2013*, выпуск 27, Великий Новгород: Новгородский музей, 179–189.

Кирпичников, А. Н. 1971

Древнерусское оружие, выпуск третий, Доспех, комплекс боевых средств IX–XIII вв., *Археология СССР* Е1-36: 1–126.

Коматина, П. 2016

Војно, административно и верско упориште на дунавској граници: пример Мораве и Браничева, у: *Византијско наслеђе и српска уметност I–III, Процеси византијизације и српска археологија 1* (Поводом 23. међународног Конгреса византијских студија), ур. В. Бикић, Београд: Српски комитет за византологију, ЈП Службени гласник и Византолошки институт, 103–107.

Laguardia, E. 2007

L'Elmo frigio in età romana, *Vexillum II*, *Giornale della Società Italiana per gli Studi Militari Antichi*, Numero 2, ottobre 2007: 130–139
/http ://www.romanhideout.com/documents/vexillum/vexillum_2.pdf / [приступљено 14.2. и 27.2.2017].

Милорадовић, Д. 2015

Макензенова офанзива и одбрана Стига и Браничева 1915, у: *Стогодишњица одбране Сийи и Браничева – на коину, води и ваздуху, 1915–2015*, ур. Ј. Николић, Ниш: Историјски архив Пожаревац, 23–42.

Негин, А. Е. 2013

Шлем из Городца, Нижний Новгород: Издательство Нижегородского университета.

Nicolle, D. 1980

The Monreale Capitals and the Military Equipment of Later Norman Sicily, *Gladius* 15: 87-103 / <http://gladius.revistas.csic.es/index.php/gladius/article/viewFile/134/134/> [приступљено 24.2.2017].

Nicolle, D. 1983

The Cappella Palatina Ceiling and the Muslim Military Inheritance of Norman Sicily, *Gladius* 16, Consejo Superior de Investigaciones Científicas: 45-145 / <http://gladius.revistas.csic.es/index.php/gladius/article/view/126/126/> [приступљено 24.2.2017].

Nicolle, D. 2001

The Crusades, Essential Histories, London: Osprey Publishing Limited, Fitzroy Dearborn Publishers.

Поповић, М. и Иванишевић, В. 1988

Град Браничево у средњем веку, *Старинар* (н.с.) 39: 125–179.

Спасић-Ђурић, Д. 2011

Археолошка истраживања Браничева од 2007. до 2009. године, *Viminacium* 16: 75–113.

Spasić-Djurić, D. 2016

A Note on New Archaeological Explorations in Byzantine Braničevo, in: *Byzantine Heritage and Serbian Art I, Processes of Byzantinisation and Serbian Archaeology*, ed. V. Bikić, Belgrade: The Serbian National Committee of Byzantine Studies, P. E. Službeni Glasnik, Institute for Byzantine Studies and Serbian Academy of Sciences and Arts, 109–117.

Узелац, А. 2009

Кумани у средњовековној Србији, *Гласник* (Историјски архив Ваљево) 43: 5–17.

Чангова, Й. 1992

Крејосџија Перник VIII-XIVв, София: Българска академия на науките, Археологически институт и Музей.

HELMETS FROM BRANIČEVO: CONTRIBUTION TO THE STUDY OF BYZANTINE MILITARY EQUIPMENT

SUMMARY

During the excavations of medieval Braničevo in 2007 on the archaeological site known as Mali Grad – Todića Crkva, two iron helmets stacked, by fire, one into the other were discovered in the building-House 4. Because they were damaged by fire and corroded, they were initially viewed as one helmet (Fig. 3). After the conservation, it was established that they were two conical helmets, with tall pointed tops leaning forwards, with nasals and neck protection (aventail) (Figs. 4, 5; Pl. I, II, III). The domes are single-piece, solid skull caps forged from iron sheet, whilst other elements made of bronze/brass (the ribbon on the edge of the larger helmet) and copper (rivets) were executed by hammer-welding and riveting. The structural and technical characteristics of both helmets are identical, apart from the smaller one not having the edge ribbon and its nasal base being fixed directly to the dome with two rivets on the sides, without the central rivet as a stopper, which secured the flexibility of the nasal (Pl. I, detail of the nasal construction). The proposed reconstruction with a neck-guard, in the form of armour made from intertwined links or in combination with leather with metal lamellae (Pl. III, reconstruction), is based on the assumption that certain rivets and strings were not preserved. The inner lining of the helmet and the straps for fastening it around the head were affixed to the helmet by rivets. The nasal constructions were made at the same time as the domes were, although it is not certain that this applies to the elements of the neck-guard (edge ribbon and strings) on the outer and inner helmet. The only analogy that is typologically, technologically and chronologically close to the helmets from Braničevo is the helmet from Pernik (Map 1).

On the basis of images in western European sources and 12th century art (southern Italy, France, Spain, England) and certain parts of northern Africa (Tunisia), the helmets were classified as western European, most probably a product of the southern Italic workshops. The proposed reconstruction of the helmets from Braničevo has no iconographic confirmation in western European sources. The subsequent changes and modifications of the helmet from Pernik, which cannot be excluded on the specimens from Braničevo, could be interpreted as a particular characteristic of the Balkans and a result of local requirements, which will be either confirmed or contested with new archaeological discoveries.

The matter of ownership of the helmets is directly connected with the character and function of House 4. The position, architectural characteristics and prestigious inventory are an indication of the edifice's special purpose and status of the owners. The large number of valuable dishes gives the building a residential character, whilst the set of purple glass vessels – an indicator of the political and religious elite, the symbol of 'blood aristocracy', indicates among other things the highest status and implies an imperial presence in the house. The helmets, as the other marker of identity, reflect a military dimension, closely connecting the owner of the building with military and political events from the history of Braničevo, during the time of John II and Manuel I Komnene.

According to all the elements of the interior and exterior, House 4 allows for a possibility of it being determined as a wartime camp of John II and Manuel I Komnene.

We believe that the owners of the helmets can be identified as high-ranking persons from structures that were close to the emperor; it is possible that they were strategists or mercenaries from the imperial escort.

The construction of House 4 was dated to the period of John II, most probably to the end of the 1120s. After the death of Manuel I Komnene, there was a fire, either during a surprise attack by the Hungarians (1182–1183), or caused by negligence. The helmets were stacked one on top of the other, which is the sign of an unexpected situation. In that context, it is significant that five furnaces were discovered in the building.

Besides Middle Eastern and Black Sea influences reflected by the ceramic and glassware from House 4, the two iron helmets are proof of the western European influence in the development of military equipment during the time of the Komnenoi. Regardless of the assumptions made and the proposed solution in the sense of the initial reconstruction, the helmets from Braničevo reflect the complex character of the Byzantine military at the time of John II and Manuel I Komnene, and provide an archaeological confirmation of the historical sources.

Juraj BELAJ

Institute of Archaeology, Zagreb, Croatia

A GOLD ANNULAR BROOCH WITH AN INSCRIPTION OF GRAND DUKE PETAR OF HUM

Abstract: The paper discusses a well-known and often publicized luxurious cast gold annular brooch, of a round shape and hexagonal cross-section. The inscription on the brooch reveals that it was owned by Petar, Grand Duke of Hum. Comparing this find with the known analogous objects, in which the rareness of this type of objects in a broader geographic area comes to the fore, the paper raises the issue of its origin and date, focusing on its decoration in the shape of a nielloed wreath of oblique leaves. By doing so, it also questions the identification of Petar, Grand Duke of Hum. At the same time, a new interpretation of its bilingual inscription is put forward. The uniqueness of the brooch suggests that its origin, date, as well as the presumed function of this insignia, ought to be looked at in a different light.

Key words: Annular brooch, inscription, Grand Duke Petar, Hum Duchy, Hum, Budimlja, mediaeval goldsmithing, owner's identity

INTRODUCTION

As far back as 1881, an exceptionally beautiful object, in European terms, was discovered by chance near Budimlja, a village in the vicinity of Berane (Berane Municipality) in north-east Montenegro. It was a cast gold annular brooch (*buckle, fibula*)¹ bearing a proprietary inscription revealing that it was the property of Petar, Grand Duke of Hum. It was first reported by Ljubomir Kovačević, in a paper pub-

¹ The term "zapon" is used alongside "predica" for the brooch already by Ljubomir Kovačević in his first publication in the 1884 *Starinar*, noting that "zapon is an older term for predica" (fibula) (Ковачевић 1884: 110).

lished in the first volume of *Starinar* (Ковачевић 1884), a mere few years after its discovery. Unfortunately, precise circumstances of discovery are not entirely clear: it is mentioned only that the brooch was found together with “some gold Greek coins” (Ковачевић 1884: 110), which was a reference to Byzantine gold coins (Јовановић and Томовић 2011: 499), meaning that it probably belonged to a hoard. To the best of my knowledge, these coins were subsequently lost, and speculations by collectors-discoverers (“providers”) regarding their attribution to a “Komnenos” (Ковачевић 1884: 114, note 4; Радичевић 2013: 295) cannot be considered valid arguments. The brooch is presently kept at the National Museum in Belgrade.

Apart from its exceptional beauty, there are no known geographically closer material analogies for the brooch, which means that in search of them we shall have to look at a broader European context. The type of this inscription, as well as its decoration, is unique, however—luckily—with one exception. It is precisely this exception which will help us in our attempt to shed as much light as possible on the date and origin of this extraordinary object, in which we shall also have to question the accuracy of the identification of Petar, the Grand Duke of Hum himself.

A paper was recently published (Belaj and Belaj 2016: 251–256) that speaks in detail about annular brooches, a type of exceptionally rare finds in this part of Europe, although more common at a broader European level.² These brooches appeared at the end of the 12th century, enjoyed particular popularity during the 13th and 14th centuries, remaining in use until the 15th century, and somewhere even longer. This type of object was mainly (but not exclusively; see Fogas 2009; Belaj 2017a; Belaj 2017b) used for fastening the upper parts of clothes, tunics in particular. It consists of a frame, which may come in a variety of shapes (round, rhombic, multi-armed, cordate, star-shaped, multi-foiled, zoomorphic..., but always with an empty space in the middle of the frame!) and a pin that can rotate around its bed, which is defined by a narrowing of the frame, by a perforation on the frame, or in a similar way. Annular brooches were made of different metals, both those valuable and precious, as well as cheaper ones, which were accessible to broader classes. A special group of annular brooches consists of inscribed brooches. Such objects attract the greatest attention and are most often published. The inscriptions generally have an apotropaic role, and may be divided into several categories: devotional, magical, love, proprietorial, those unintelligible to us, and sheer imitations of inscriptions (Belaj and Belaj 2016: 252–256).

DESCRIPTION OF THE BROOCH

The annular brooch present in the title of this paper (Fig. 1 and 2) was cast in gold. It has a round shape and hexagonal cross section, with a preserved straight and thin pin with pointed tip, whose base is decorated with a plastic rib. The outer diameter of the brooch is 5.2 cm, while the interior diameter is 3.7 cm, meaning that its frame is 0.75 cm wide by 0.5 cm thick. The total weight of the brooch is 63.25

2 This paper is a part of wider research carried out as part of the research programme of the Institute of Archaeology in Zagreb *Archaeological Landscapes and Identities*.

g (Ковачевић 1884: 112; Милошевић 1990: 179; Јовановић and Томовић 2011: 499). It is decorated with incision, repoussé and niello, whose traces are barely discernible today. The frame has a hexagonal cross-section, and its lateral sides are narrow and undecorated (Ковачевић 1884: 112). The outer back side is incised with a series of animals, including fantastic ones, while both interior sides depict a wreath of slanted stylized leaves, whose interspace was also filled with niello.

Fig. 1 Annular brooch of Petar, Grand Duke of Hum (front), the vicinity of Budimlje, Montenegro, (National Museum in Belgrade, inv. no. 26_225; photo: National Museum in Belgrade)

Сл. 1 Прстенасти брош великог хумског кнеза Петра (предња страна), околина Будимља, Црна Гора (Народни музеј у Београду, инв.бр. 26_225; фото: Народни музеј у Београду)

Fig. 2 Annular brooch of Petar, Grand Duke of Hum (back), the vicinity of Budimlje, Montenegro, (National Museum in Belgrade, inv. no. 26_225; photo: National Museum in Belgrade)

Сл. 2 Прстенасти брош великог хумског кнеза Петра (задња страна), околина Будимља, Црна Гора (Народни музеј у Београду, инв.бр. 26_225; фото: Народни музеј у Београду)

Considering that the symbolism, origin and analogies of animal depictions were extensively discussed elsewhere,³ in this paper we shall focus on the depiction of the leaves, since this decoration will prove exceptionally important in the search for analogies for this object.

On the outer front side the inscription is incised as a negative, so that the space surrounding the letters was nielloed. The inscription, whose first part is written in the Cyrillic script, and the second in Latin, reads:

+ЗАПОНЪВЕЛНЕГАКНЪЗАХЪЛМСКОГАПЕТРА: PRETENDECOMITIPET

that is, if we introduce spaces between words to facilitate reading:

+ ЗАПОНЪ ВЕЛНЕГА КНЪЗА ХЪЛМСКОГА ПЕТРА : PRETENDE COMITI PET

The first part of the inscription, written in a Slavic language and Cyrillic script, is clear and unambiguous. It is also unique – as it reveals the name and function of the owner of the brooch. The second part, however, is less clear.

Ljubomir Kovačević, the first interpreter of this find, in his paper published in the first volume of *Starinar*, stated that this was an inscription in the **Italian** language, which he translated as: “**belongs to Duke Petar**” (Ковачевић 1884: 111). However, later publications refuted or neglected his interpretation, generally discussing it as a bilingual inscription in “the Serbo-Slavic language with vernacular elements” (Јовановић and Томовић 2011: 499) and in the **Latin** language. Јовановић and Томовић, who dealt with this inscription in greatest detail (Јовановић and Томовић 2011: 499-504) believe that “both texts have the same meaning (Latin: pretend(itor)e means the same as the Serbo-Slavic: buckle or brooch – the fastener of Duke Petar’s belt)” (Јовановић and Томовић 2011: 502). Naturally, the Latin inscription, probably due to the lack of space, omitted the words “Grand” and “Hum”.

At first glance it may indeed seem that this is a Latin translation of the same text, although not a word-to-word one, but in the spirit of the Latin language. However, I believe that there is also another, more plausible possibility. Since *comiti* is in the dative case (to whom: to Duke Petar), then also *pr(a)etende* ought to harmonize with that word, i.e. the word “pretende” might be an imperative with the noun “comes” in dative (“comiti”, *to the duke*). Interestingly, “pretende” was not written in Latin, but in Italian, although it preserved the etymological meaning from the Latin language (*to stretch forth, to expand*; in the imperative mode), instead of its present meaning in Italian (*to pretend, to lay claim to, to demand*). Therefore, the words PRETENDE COMITI PET might be understood as a “call” addressed at the brooch, for instance, “extend Duke Petar’s [mantle, dress]”. Alternatively, this part of the inscription might be translated as: “lay out for Duke Petar”? In other words, the inscription might be considered unique, written in the first part in one language and script, and

3 In more detail, with analogies for such depictions, in: Ковачевић 1884: 112–113; Милошевић 1990: 179; Радојковић 1966: 15–17; Радојковић 1973: 209–216; Милошевић 1990: 179; Јовановић and Томовић 2011: 501.

in the other part in another script and in other languages, that is, languages in the making, namely – in a combination of Latin and Early Italian language.

Of course, it remains an open question how much Latin the person who incised the inscription actually knew. The fact that the word COMITI was inaccurately incised – COMIITI – reveals that his/her competence was rather limited. Once again, this is just a possibility, not an assertion.

It is amusing to observe that even on a specimen as luxurious as this it was not possible to include all the letters of the complete inscription, which, incidentally, is frequently the case with inscriptions on annular brooches. Interestingly, the second mention of Petar's name was abbreviated, with the two last letters missing. On the other hand, the word COMIITI, as already stated, has a superfluous I. Examining a photograph of the object, I find it possible that the engraver may have inaccurately transcribed the Cyrillic И, which was later modified into two letters I. However, based solely on the photo this cannot be other than a possibility, certainly not an assertion.

Proprietorial inscriptions on annular brooches are relatively rare. An explicit example of a similar inscription is found on an annular brooch from an unknown site, decorated with the inscription + IANE RVELT PORTER ME (*Jane Ruelts wears me*), dated to the 13th - 14th century. It is kept at the Musée Dobrée in Nantes (Debiais and Favreau 2008: 102–103, Nr. 97).

More implicit examples include specimens on which the name of the owner is not mentioned, for instance, a brooch from France, kept at the same museum and originating from the Poitou province. The annular brooch bears the inscription +BIEN:AIT:QUI:ME:PORTE: (*all the best to the one who wears me*). It is dated to the 13th century (Debiais and Favreau 2008: 95, Nr. 86).

A similar message, of an evidently apotropaic character, is occasionally found on finger rings, too. Naturally, here we have to single out a gold signet ring discovered in 1915 in the Banjska monastery⁴ near Zvečane in Kosovo, whose inscription reads: + КТО ГА НОСИ ПОМОЗИ МУ БГЪ.⁵ The ring is dated before AD 1322, and it is kept at the National Museum in Belgrade. The background of the inscription is nielloed, much like the animals depicted on its ring (Бикић 2016: 82, 84, Fig. 4).⁶

WHO WAS PETAR?

In his already cited paper from the end of the 19th century, Ljubomir Kovačević identified the brooch's owner, Petar,⁷ as “Nemanja's nephew”, a son of Duke Miro-

4 It is repeatedly mentioned in the literature that the ring belonged to Queen Theodora, which is inaccurate. In fact, this is a male ring from a male grave. For more details, arguments and bibliography, see: Бикић 2016.

5 Spaces were added between words in the text to facilitate reading.

6 A good-quality photo is available at: <http://www.narodnimuzej.rs/zbirke/zbirke-narodnog-muzeja/srednjivek/zbirka-srpske-srednjovekovne-drzave/> (accessed on 10th March 2016).

7 Miroslav, Grand Duke of Hum, was indeed succeeded by Petar, whom the Dubrovnik historian Jakov Lukarević called Perdika in his 1605 work *Extensive excerpt from the Annals of Dubrovnik in four books (Copioso ristretto de gli annali di Rausa, libri quattro)* (after Порчић 2016: 210).

slav, who ruled over Hum, and in 1222 was also elected Duke of Split (Ковачевић 1884: 114).⁸

This view is shared by most other scholars, Serbian ones in particular. Milića Radišić believes that this is the only preserved specimen of expensive annular brooches worn by the members of the mediaeval Serbian reigning house of Nemanja and high nobility as insignia⁹ of sorts, however, as we have already stated – it is an open question whether the remaining brooches were annular, or discoidal.

On the other hand, the Croatian historian Mladen Ančić “indirectly concluded” that the Hum people elected Petar – who was most likely “a member of the local dynasty which had ruled the country in the past – as their Duke in the rebellion “against the rule of Nemanja and his relatives” (Ančić, 2001: 151–152). The Serbian historian Nebojša Porčić, who dedicated a lot of attention to the issue of Petar’s blood relation with the Nemanjić dynasty, recently came to the same conclusion. He reviewed different perspectives present in the historiography (Порчић 2016: 210–216) and drew the informed conclusion that “the evidence put forward... does not withstand close scrutiny” (Порчић 2016: 216, note 62).

However, it deserves special emphasis that Kovačević embarked on the quest for Petar’s identity in his paper after he had first dated the brooch in the 13th century, based on different stylistic features. By doing so, he may have limited the search to that century from the start (Ковачевић 1884: 112–114).

Serbian scholars are unanimous that the stylistic analysis, particularly when it comes to the depictions of animals, as well as historical information (identification of Grand Duke Petar), but also the language of the inscription, place this object into the third decade of the 13th century (Милошевић 1990: 179; Радишић 2014: 111), that is –slightly more broadly–to the end of the 12th and the beginning of the 13th century (Јовановић and Томовић 2011: 504).

The British art historian and author of a monumental monograph on mediaeval European jewellery, Ronald W. Lightbown, on the other hand, does not agree with the proposed dates, because in his opinion “the style of decoration leaves no doubt” that the annular brooch was made around 1300. Unfortunately, he did not elaborate on his opinion in any greater detail. He believes that the brooch is a striking evidence of the penetration of French style into distant parts of Europe, since this kind of niello decoration, a favourite technique of the 13th century, originated in France (Lightbown 1992: 147).

It is natural that Lightbown’s dating of “Petar’s annular brooch” contrasts with the biography of “Kovačević’s” Petar – as well as with the results of Serbian scholars – which means that it should either be refuted, or that Petar’s identification ought to be reconsidered.¹⁰ This will not be an easy task, since in the 1270s – Ančić writes

8 Porčić writes, on the other hand, referring to Thomas the Archdeacon, that Petar became the Duke of Split in 1224, that he later returned to Hum and soon thereafter died in the winter of 1226/7 (Порчић 2016: 212).

9 “As can be seen on the depictions, these were mostly round ornaments decorated with pearls, which were used for fastening mantles on the shoulder or chest” (Радишић 2014: 111 with bibliography). That this brooch is also “an insignia of sorts of a (Grand) Duke of Hum” is mentioned also by Jovanović and Tomović (Јовановић and Томовић 2011: 504) and Radičević (Радичевић 2013: 295).

10 This, however, is a task that exceeds my competence.

– “the Land (of Hum) was left without a ruler”, a situation that would remain for a long time. What was subsequently happening with Hum and, consequently, with the title of its duke, “can no longer be determined” until the beginning of the 14th century, but also later, after 1320 (Ančić 2001: 158–159). As to all those that may have “prided” themselves with the title of the “Grand Duke of Hum” during that period, it is difficult to guess.¹¹

Could it have been Petar Toljenović, a descendant of Grand Duke Miroslav of Hum, the predecessor of “Kovačević’s” Petar and the “last known Duke of Hum, Andrej” (Andrija)? Admittedly, in Porčić’s opinion, “Miroslav’s grandsons, descendants of his youngest son Andrej, no longer held the title of Duke, but acted as local nobility in the south-eastern areas of the former duchy”. Petar Toljenović died around 1327 “opposing the takeover of this territory by the Bosnian *ban* Stephen II” (Порчић 2016: 204). Still, there are indications that the title of duke appeared even after the rule of the “last known duke of Hum, Andrej”, for instance in 1278 and 1280 (Порчић 2016: 216, 217). To confuse the situation even further, the Dubrovnik historian Mavro Orbini, in his renowned work *The Kingdom of the Slavs (Il Regno degli Slavi)*, published in 1601, mentions yet another “Duke Petar”, a son of “Duke Andrija” and the father of Toljen and a grandfather of Petar Toljenović, who, together with his sons, “ruled over Popovo with the littoral” (Orbini 1999: 451).¹²

Dating of annular brooches is generally laden with many difficulties. When discovered in a closed archaeological context to which a narrow date can be attributed, their chronology follows that of the context. However, even in those cases caution is necessary, since it has been observed that certain types appear earlier in hoards and settlements than in graves (Vargha 2015: 48, 62). If they are not found in an archaeological context, their date is determined based on typological and stylistic features. We are left with no other option but to do something similar with Petar’s brooch, even though its already mentioned uniqueness in comparison to other known annular brooches will certainly present a problem.

ANALOGIES IN NEIGHBOURING COUNTRIES

Another particularity of the Petar’s brooch is the fact that not a single other annular brooch, inscribed or not, is known from a very wide circle around the place of its discovery; south of the Sava and Danube, I know only of a silver annular brooch with an encrypted *Ave Maria* inscription from a burial next to the Templar church

11 This is not an unusual practice during turbulent times. For instance, in 1396 the Hospitaller Johannes de Palisna the younger, a former prior of Vrana, used the title of the Prior de Bela, otherwise not documented. L. Dobronić believed that it was not very likely that he was granted this title in a regular way, from the headquarters of the order (Dobronić 1984a: 133,183). Mirjana Matijević-Sokol supposes that in that time, when the connections between the Hospitallers’ centre and the priories in Croatia and Hungary were breaking, individuals took advantage of the situation and appropriated the honour of priors, which brings with it considerable material gains (Matijević-Sokol 1997: 25), that is, that the title of prior in his title was merely a memory of what had perhaps been an arbitrary act (1997: 25). Neven Budak points out that in the wake of King Louis the Great’s death the situation among the Hospitallers in Croatia and elsewhere in the kingdom was such that it was possible for some to appropriate properties of the prior, as well as the title itself (Budak 2002: 288).

12 Porčić says that this Petar is not mentioned by Orbini, nor by any other sources (Порчић 2016: 217, note 81), so that the relevance of this single statement is insufficiently strong. I mention it here nevertheless, to highlight the confusion in the historiography of the Hum Duchy of that period (Budak 2002: 288).

in Gora near Petrinja in Croatia (Belaj and Belaj 2016)¹³ and a gilded cast bronze brooch, without an inscription, found on the right bank of the Danube between Ritopek and the mouth of the Morava river in Serbia (Милошевић 1990: 180, br. 299; Радишић 2014: 111, 112, Fig. 2: 2; Belaj 2017a).¹⁴ The geographically closest inscribed annular brooches I know of were found in Hinga near Subotica (Belaj 2017a).

Naturally, the lack of archaeological, material finds does not necessarily imply the inexistence of annular brooches. One of the reasons for the lack of similar finds in graves may perhaps lie in Dušan's code from the mid-14th century. It explicitly prescribes that following the death of a nobleman, his gold belt and "his big pearly robe", i.e. mantle (perhaps together with the brooch?) – like brooches, also frequently depicted on frescoes, but not present in the archaeological materials – should be handed to his descendants, not the emperor, like in the case of weapons and a "good" horse (Законик цара Стефана Душана 1975: 174–175, article 48). It is clear that such valuable items were inherited from one generation to another in these lands (Radojković 1973: 209–222; Радишић 2014: 122). Certain late mediaeval frescoes in geographically relatively close lands depict around 5–6 cm big brooches fastening mantles. However, in all those cases in which the brooches were depicted clearly enough to observe them properly, in my opinion, these were not annular, but disc brooches,¹⁵ which were a common feature in the Western European and the high Byzantine¹⁶ fashion of the time, as well as earlier. The pin on disc brooches is not visible, since it is hidden behind the closed surface of the brooch, i.e. there is no opening in the middle. They are mostly round, however, they also come in other shapes.

ANALOGIES IN EUROPEAN MUSEUMS

The first thing that attracts attention on Petar's brooch, even more than the inscription itself, is a series of animals depicted on its back. Unfortunately, it is difficult to recognize all the animals based on photographs alone, however, in the literature are listed "birds, namely the eagle; fantastic animals (basilisk or dragon), animals resembling dog, hare or lion, with elongated and stylized tail", depicted

13 This brooch was made in France.

14 A number of analogous specimens were found in the Baltics (Belaj 2017a).

15 For instance, depictions on the following frescoes: Mihajlo, the ruler of Duklja, or some of his successors (probably from the 12th century; for more details on the issue of the depiction in the church of St. Michael on Gradac hill near Ston on the Pelješac peninsula, see: Behaim 2014: 24–30, 52); King Radoslav or Vladislav and Queen Belosava or Ana (from Studenica monastery, 1230s) (Ковачевић 1953: 31, Fig. 3, 4); King Vladislav Nemanjić in Mileševa monastery (1230s) (Ковачевић 1953: 32, Fig. 5); St. Teodor (in Treskavac monastery, mid-14th century) (Радојковић 1969: 30, Fig. 8), and despotess Liverina in Lesnovo monastery (mid-14th century) (Милошевић 1990: 193).

16 During the Middle Byzantine period, judging by figural depictions, the officials fastened their mantles with brooches placed on the chest or on the right shoulder. Western envoys ridiculed in their reports the brooches men wore on their sleeveless mantles, which—in the eyes of the Westerners—were more suitable for women. Later on, at least in written sources, they are only sporadically mentioned. Based on this, Parani concluded that at that time, with the appearance of different mantles, the way of fastening them with brooches fell out of use, at least where higher classes were concerned (Parani 2015: 419–420). Interestingly, neither these brooches were found in archaeological contexts (Parani 2015: 420).

running and biting or attacking one another (Јовановић and Томовић 2011: 501). Animal fight is a relatively common motif “symbolizing the clash between Good and Evil in keeping with the Romanesque spirit” (Souchal 1968: 245).

Depictions of animals, especially fantastic ones, are extremely rare on annular brooches. One such brooch, dated to the 13th century, was found in Ireland during the excavation of a mediaeval house in Boyerstown. Its front features a votive inscription, which is a common occurrence on brooches, while the back portrays four bird-like animals, presumably pelicans, two of which have human faces (Deevy 2006). It is perfectly obvious that they were incised on the brooch to carry a strong symbolical message, which, on the other hand, is not entirely clear. A similar symbolical function was played by the animal frieze on Petar’s brooch.

Fortunately, in one detail there are analogies on several other annular brooches: the repoussé wreath of slanted stylized leaves, with a nielloed interspace, traces of which are still visible, on the interior sides of the brooch frame. A photograph (Fig. 3) on which a *Photoshop* intervention “restored” the niello decoration to the brooch gives an impression as to what it may have looked like when it was new.

Fig. 3 Annular brooch of Petar, Grand Duke of Hum; digital reconstruction of the original appearance of the brooch front (Janko Belaj)

Сл. 3 Прстенасти брош великог хумског кнеза Петра, дигитална реконструкција оригиналног изгледа предње стране (Јанко Белај)

The leaves – all 25 of them – grow out of a petiole that runs the base of the frieze. Leaf blades are divided into three equally long parts, and there are small thin linear leaves between individual leaves.

An identical decoration is found on the back of a French silver gilded annular brooch, on whose front there is the inscription in mediaeval French GESVIDONE-PAIRAMOREV,¹⁷ which is kept at the Louvre Museum in Paris.¹⁸ Indeed, this object

17 The inscription is interpreted as GE SVI DONE PAIR AMORE V, meaning “I was given from love V”, in which “V” is probably the initial of the donor (cited from Malcolm Jones, Senior Lecturer in the Department of Language and Linguistics, University of Sheffield: <https://www.pinterest.com/pin/389068855291559528/> [accessed on 30th December 2016]).

18 Inv. no. OA610.

is dated to the 13th century or the beginning of the 14th century, which – again – is quite a wide date range.¹⁹

However, a relatively similar decoration is found on the back of a gold annular brooch decorated with sapphires and garnets, kept at the collection of the Victoria & Albert Museum in London.²⁰ Lightbown dates this find in the second quarter to the mid-13th century (Lightbown 1992: 493), that is, around 1225–1275,²¹ unlike previous researchers, who dated it somewhat later: Erich Steingraber around 1260 and Joan Evans around 1300,²² which is far closer to the time when “Kovačević’s” Petar was alive. Still, the leaves on this brooch are not exactly the same, they are smaller and more densely arranged; parts of the leaf blades are not of the same length, and there are also no small leaves between individual leaves.

PROVENANCE

Opinions differ also when it comes to the provenance of Petar’s brooch. Lj. Kovačević believed that the brooch was made in goldsmith workshops in Split (Ковачевић 1884: 115–117), while Jovanović and Tomović supposed that it was a work of Serbian goldsmiths, perhaps already from the workshop in Brskovo, whose style is based on the “Byzantine Orthodox heritage, which absorbed the Romanesque-Gothic elements of the Littoral and Italy” (Јовановић and Томовић 2011: 504). In favour of this opinion we may comment that the engraver of the inscription was apparently more adept at writing Cyrillic than Latin or the Early Italian part of the inscription. Nevertheless, this is only an impression.

Here, however, it is important to observe that the workshops in Brskovo achieved the level of expertise necessary for producing an object of this kind only after the arrival of the Saxons, and this very arrival occurred in the 1240s at the earliest (Ђирковић 1981: 344; Благојевић 1981: 369), meaning that the Saxons could not have made it during the life of “Kovačević’s” Petar.

The third viewpoint, as already stated, was put forward by Lightbown, who pointed out that niello decoration of this type originated in France, and that this find is consequently a testimony to the spread of French styles into distant parts of Western Europe. Admittedly, he accepts the possibility that the brooch itself was made in Venice or by Venetian goldsmiths (Lightbown 1992: 147). Indeed, the overall appearance of Petar’s brooch, compared with the presented analogies, in my opinion mostly speaks in favour of such thinking. In favour of this speaks also the observation by D. Milošević, who found the most similar depictions of wild and fantastic animals, when their stylization is concerned, on the crowns of Cunegunda, Princess of Poland and Constance of Hungary, daughters of King Bela IV of Hungary, from

19 <http://www.photo.rmn.fr/archive/08-519632-2C6NU0IHYROY.html> (accessed on 10th March 2016). Malcolm Jones suggests, based on the language of the inscription, that a more accurate date would be around 1300 (correspondence).

20 Inv. no. 547-1897. Photograph at: <http://collections.vam.ac.uk/item/O13432/ring-brooch-unknown/> (accessed on 10th March 2016)

21 Information on the web page of the Victoria & Albert Museum: <http://collections.vam.ac.uk/item/O13432/ring-brooch-unknown> (10th March 2016).

22 Steingraber 1957: 34, Fig. 30; Evans 1970: 57, pl. 13e; after Lightbown 1992: 493.

the third decade of the 13th century, and on a “belt buckle from the Budapest Museum” (Milošević 1990: 179).

CONCLUDING REMARKS

The gold annular brooch of the Grand Duke Petar of Hum is a unique find, not only in regional, but also in European terms. Its geographic solitude and isolation from other annular brooches discovered throughout Europe leaves a strong impression. Therefore, the basic question that is raised is: how did this brooch end in Hum, in Petar's hands? Who made it, and where? And why? If we wish to give a definitive answer to these and similar questions, we ought to first determine which Petar we are dealing with. The brooch was undeniably made for a specific person, regardless whether that person had commissioned it or received it as a gift. If it weren't inscribed, based on stylistic features and technique of production, as well as analogous examples, especially having in mind the nielloed wreath of oblique leaves, we would probably argue that it was made somewhere in France, just like the mentioned annular brooch from Gora (Belaj and Belaj 2016).

This way we still have to consider less distant workshops, but those that were very well familiar with the work of French artisans of the period on the one hand, and the Cyrillic typography on the other. We might perhaps even consider the possibility that an itinerant French artisan resided for a while somewhere in the vicinity: Italy, Venice, Dalmatia, or even Brskovo, together with Saxon artisans? Such residence, however, would certainly leave more traces behind, one of which might be the already mentioned signet ring from Banjska. In that case, I repeat, this couldn't be Petar from the first half of the 13th century. We may therefore hope that the search is not over yet, that is, that new research into late mediaeval cemeteries might yield new comparable finds.

Another question, but connected to the previous one, is when the brooch was made? We have seen that analogous specimens are dated broadly and without precision. Based on Lightbown's decided, if insufficiently argued dating of Petar's brooch,²³ in this paper we reconsidered even the very identity of Petar. We have seen that it is indeed possible that this was a Hum nobleman from a later period, who – with or without justification – may have held the title of the Grand Duke. Still, it seems more likely that Lightbown's date is too high, and perhaps stems from the idea that the spread of the style to the periphery of the Western European cultural and artistic area proceeded at a far slower pace than it actually did. Especially when the highest social classes are concerned. All in all, I believe that we should not jump at conclusions, and that the question of the date of the brooch should remain open for a little while longer. What is more, it seems to me that we might need to reconsider the possibly too high dates for the mentioned French annular brooches with similar wreaths of leaves.

23 I would like to remind the readers of his words that “the style of decoration leaves no place for doubt” (Lightbown 1992: 147).

Regardless of the person in question, Petar was an extremely respected and wealthy leader of the Hum community, and so was his brooch. This is clear from the material it was made of, the techniques and meticulousness of its production, the motifs used and – finally – the inscription it bears. Due to its uniqueness, also its origin, date, as well as the possible function of the insignia ought to be considered in different light with respect to the great majority of annular brooches. This object, by virtue of its presented features, very eloquently presents Petar's Duchy of Hum as a contact zone of sorts between the East and the West.

At the end, I would like to express my gratitude to all those who helped me in preparing this paper, especially to Aleksandra Nitić and Jelena Čeriman (National Museum in Belgrade) for photographs, to Prof. Olga Perić (Department of Classical Philology of the Faculty of Humanities and Social Sciences of the University of Zagreb) for her help with the interpretation of the inscription, to my colleague Milica Radišić (Archaeological Institute, Belgrade) for helping me with literature, and to Janko Belaj for the digital reconstruction of the original appearance of the brooch.

Translated by Sanjin Mihelić

SOURCES / ИЗВОРИ:

Законик цара Стефана Душана 1975

Законик цара Стефана Душана, књига I, Струшки и Атонски рукопис, Београд: САНУ.

REFERENCES / ЛИТЕРАТУРА:

Ančić, M. 2001

Na rubu zapada: tri stoljeća srednjovjekovne Bosne, Zagreb: Hrvatski institut za povijest.

Behaim, J. 2014

Zidne slike u crkvi sv. Mihajla u Stonu, Diplomski rad, Sveučilište u Zagrebu.

Belaj, J. 2017a

Prstenasti broševi XIII. i XIV. stoljeća s područja Vojvodine, *Старинар* (н.с.) 67 (forthcoming).

Belaj, J. 2017b

Кольцевидные броши в контексте костюмов и мировоззрения высокого и позднего средневековья. *Крајинке: саопштења Института археологије* 197.–222.

Belaj, J. i Belaj, M. 2016

Prstenasti broš s natpisom iz templarske Gore – prijedlog dekodiranja / An Inscribed Annular Brooch from the Templar Site of Gora – A Possible Decipherment, *Prilozi Instituta za arheologiju u Zagrebu* 33: 247–270.

Бикић, В. 2016

Прстење из Бањске: идентификација и уметничко-занатски контекст, *Саопштења* 48: 79–92.

Благојевић, М. 1981

Основе привредног развика, у: *Историја српског народа I. Од најстаријих времена до Маричке бијке (1371)*, ур. С. Ђирковић, Београд: Српска књижевна задруга, 357–371.

Budak, N. 2002

John of Palisna, The Hospitaller Prior of Vrana, in: *The Crusades and the Military Orders. Expanding the Frontiers of Medieval Latin Christianity*, eds. Zs. Hunyadi and J. Laszlovszky, Budapest: Central European University Press, 283–290.

Ђирковић, С. 1981

Српске и поморске земље краља Уроша I, у: *Историја српског народа I. Од најстаријих времена до Маричке бијке (1371)*, ур. С. Ђирковић, Београд: Српска књижевна задруга, 341–356.

Debiais, V. and Favreau, R. 2008

Corpus des inscriptions de la France médiévale, tome 23: Région Bretagne; Loire-Atlantique et Vendée, Paris: CNRS Éditions.

Deevy, M. 2006

Strange creatures...and mixed messages?, *Archaeology Ireland* 20/3: 20–21.

Dobronić, L. 1984

Viteški redovi, *Analecta Croatica Christiana* 18, Zagreb: Kršćanska sadašnjost.

Evans, J. 1970

A history of jewellery 1100-1870, London: Faber & Faber.

Fogas, O. 2009

A gótikus feliratos csatok európai elterjedése, in: "Kun-Kép". *A magyarországi kunok hagyatéka. Tanulmányok Horváth Ferenc 60. születésnapja tiszteletére*, ed. Sz. Rosta, Kiskunfélegyháza: Nemzeti kulturális alap, 147–174.

Јовановић, Г. и Томовић, Г. 2011

Старосрпски натписи из манастира Светог Ђорђа код Берана и из околине, у: *Ђурђеви сѣујови и Будимљанска еѣархија*, ур. М. Радујко, Беране: Епископија Будимљанско-никшићка (и др.), 499–531.

Ковачевић Ј. 1953

Средњовековна ношња балканских Словена. Сѣудија из историје средњовековне културе Балкана, Београд: Историјски институт САНУ.

Ковачевић, Љ. 1884

Запон хумског кнеза Петра, *Сѣаринар Српској археолошкој друшћива* 1: 110–118.

Lightbown, R. W. 1992

Mediaeval European Jewellery, London: Victoria & Albert Museum.

Matijević-Sokol, M. 1997

Najstarije povijesno svjedočanstvo o Ivancu, u: *Zbornik 600 godina Ivanca*, ur. A. Mohorovičić, Ivanec-Varaždin: Zavod za znanstveni rad HAZU Varaždin i Grad Ivanec, 23–27.

Милошевић, Д. 1990

Накић од XII до XV века из збирке Народној музеја, Београд: Народни музеј.

Orbini, M. 1999

Kraljevstvo Slavena, u: *Povijest hrvatskih političkih ideja*, prij. S. Husić, prir. i napisao uvodnu studiju F. Šanjek, Zagreb: Golden marketing i Narodne novine (Originally published in: *Il regno de gli Slavi, hoggi correttamente detti schiavon*. Historia di don Mavro Orbini Ravseo abbate melitense, Pesaro, 1601).

Порчић, Н. 2016

Прилог историографским портретима хумског кнеза Мирослава и његових потомака, у: *Сјоменица др Тибора Живковића*, ур. И. Р. Цвијановић, Београд: Историјски институт, 203–220.

Радичевић, Д. 2013

Прилог проучавању средњовековног накита југозападне Србије с посебним освртом на налазе из средњег Полимља, у: *Осам векова манастира Милешева I*, ур. П. Влаховић и др., Милешева: Епархија милешевска Српске православне цркве, 295-308.

Радишић, М. 2014

Позносредњовековне копче западног порекла на централном Балкану, *Гласник Српској археолошкој друштва* 30: 109–132.

Радојковић, Б. 1966

Српско златарство XVI и XVII века, Студије за историју српске уметности 3, Нови Сад: Матица српска.

Радојковић, Б. 1969

Накић код Срба од XII до краја XVIII века, Београд: Музеј примењене уметности.

Radojković, B. 1973

Zapadni uticaji na primenjenu umetnost Bosne u XIV i XV veku, u: *Srednjovekovna Bosna i evropska kultura*, ur. F. Ibrahimpašić, Zenica: Muzej grada Zenice, 207–234.

Ragolič, A. 2010

Srednjeveški in zgodnjenovoveški nakit z napisi, Diplomaska teza, Univerza v Ljubljani.

Souchal, F. 1964

Srednji vijek, Rijeka: Otokar Keršovani.

Steingraber, E. 1957

Antique Jewellery: Its History in Europe from 800 to 1900, London: Thames and Hudson.

Vargha, M. 2015

Hoards, grave goods, jewellery. Objects in hoards and in burial contexts during the Mongol invasion of Central–Eastern Europe, Oxford: Archaeopress Archaeology.

INTERNET SOURCES / ИНТЕРНЕТ ИЗВОРИ:

<http://www.narodnimuzej.rs/zbirke/zbirke-narodnog-muzeja/srednji-vek/zbirka-srpske-srednjovekovne-drzave/> (accessed on 10th March 2016).

<https://www.pinterest.com/pin/389068855291559528/> (accessed on 30th December 2016)

<http://www.photo.rmnm.fr/archive/08-519632-2C6NU0IHYROY.html>
(accessed on 10th March 2016)

<http://collections.vam.ac.uk/item/O13432/ring-brooch-unknown/>
(accessed on 10th March 2016)

<http://collections.vam.ac.uk/item/O13432/ring-brooch-unknown>
(accessed on 10th March 2016)

ЗЛАТНИ ПРСТЕНАСТИ БРОШ С НАТПИСОМ ХУМСКОГ ВЕЛИКОГ КНЕЗА ПЕТРА

РЕЗИМЕ

У раду се разматра добро познат и често публикован луксузни ливени златни прстенасти брош, с власничким натписом + ЗАПОНЪ ВЕЛННГА КНЪЗА ХЪЛМСКОГА ПЕТРА : PRÉTENDÉ COMPTI PET (сл. 1, 2, 3). Брош је пронађен случајно 1881. године, у околини Берана у североисточној Црној Гори (Ковачевић 1884). Пореди га с познатим аналогним примерима, при чему се истиче усамљеност ове врсте налаза на ширем географском подручју (Belaj i Belaj 2016; Belaj 2017a), аутор испитује провенијенцију броша и његово датовање, фокусирајући се на украс од нијелираног венца укосо положеног лишћа. Најближе паралеле за такву врсту декорације представљају два француска броша која се чувају у музеју Лувр и у Викторија и Алберт музеју. Ипак, због ћириличног дела натписа, није вероватно да је брош израђен у Француској, већ у ближим златарским средиштима, упознатим с радом француских мајстора тога доба, вероватно негде у околини Хума: Италији, Венецији или Далмацији. Аутор уједно предлаже и ново тумачење латинског дела натписа.

Такође се испитује идентификација хумског великог кнеза Петра. Наиме, аналогни француски налази датују се нешто касније од времена када је живео хумски велики кнез Петар, представник локалне династије, које је релативно добро документовано у историјским изворима од краја XII века до његове смрти 1226/27. године (Порчић 2016), а претпостављено време ширења француског стила у удаљеније крајеве Европе, у европској литератури додатно помера датовање овог налаза у период око 1300. године (Lightbown 1992). Према томе, брош је или рађен за неког другог хумског властелина Петра, а не за до сада разматраног, који је такође могао да се истиче титулом великог кнеза, или је потребно снизити датовање споменутих француских брошева, те знатно скратити претпостављено време потребно за ширење стила из француских центара до Хумске кнежевине. Потоња се могућност тренутно чини реалнија, но питање датовања налаза ипак још неко време треба оставити отвореним. Без обзира на то о којој је особи реч, Петар је био изузетно угледан и богат првак хумске заједнице, а такав је и његов брош. То видимо по материјалу од којег је израђен, техникама и минуциозности израде, коришћеним мотивима и, коначно, по натпису који се на њему налази. Својом уникатношћу говори о томе да и његово порекло, датовање, па и могућу функцију инсигније ваља посматрати у посебном светлу у односу на велику већину прстенастих брошева. Представљеним симболима, овај налаз врло речито приказује Петрову Хумску кнежевину као својеврсну контактну зону између Истока и Запада.

Марко Ђ. ПОПОВИЋ

Весна М. БИКИЋ

*Археолошки институт, Београд***ОСТАЦИ ЈЕДНЕ СРЕДЊОВЕКОВНЕ ОСТАВЕ ИЗ НОВОГ БРДА***

Апстракт: У току најновијих археолошких истраживања на Новом Брду нађени су предмети који су протумачени као делови оставе. Уз стратиграфске и хронолошке оквире тог археолошког контекста, у тексту се анализирају реципијент – велики лонац, и садржај оставе, позлаћени медаљон са представом евхаристије и аплицираном фигуром јелена и предмети са сребрним оплатама дршки, који су протумачени као део сета за писање. Стратиграфски маркери, као и елементи исламске (османске) декорације упућују на израду у позном XIV или првим деценијама XV века. Претпостављено је да је власник предмета био грађанин Новог Брда, који се бавио неким послом у вези с рударењем или трговином луксузном робом. Разлог за похрањивање оставе био је, по свој прилици, опсада Новог Брда 1439, односно заузимање града 1441. године.

Кључне речи: Ново Брдо, депозит, медаљон, писарски прибор, исламска декорација

За проучавање утврђења и процеса урбанизације у српским земљама средњег века, остаци Новог Брда су од посебног значаја. Појава овог средњовековног града, у правом смислу те речи, наговестила је почетак једног веома значајног процеса у развоју српских урбаних центара, који је касније посведочен на примерима Београда и Смедерева. Ново Брдо је представљало сведочанство економског просперитета средњовековне Србије и њеног искорака ка оновременој Европи. Тај развој и напредак прекинула су турска освајања, која су довела до постепеног замирања града и његовог претварања у пуне ледине засуте рушевинама.

* Текст је настао као резултат рада у оквиру пројекта *Процеси урбанизације и развоја средњовековног друштва /Urbanisation Processes and Development of Mediaeval Society* (бр. 177021) Министарства просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

Као средиште предузетника и трговаца, Ново Брдо је, уз све друго, извориште података о организацији свакодневице, како у урбанистичком смислу тако и у погледу производње и потрошње роба. Истовремено, тумачење археолошких контекста, анализе производних стилова предмета и њихово значење у ширем кључу средњовековне уметности и трговине, значајно доприносе разумевању градског начина живота различитих друштвених и привредних група. У том смислу, Ново Брдо свакако носи изузетан потенцијал за истраживаче различитих профила. Стога ћемо најпре подсетити на токове археолошких истраживања у ареалу града, као и на стратиграфске и хронолошке оквире археолошког контекста који је предмет наших разматрања.

И поред некадашњег великог значаја, истраживањима Новог Брда није посвећивана већа пажња. Научној знатижељи, која је била исказана још у освит XX века, на путу су стајале разне препреке – од немогућности издвајања потребних средстава за ископавања и конзервацију откривених остатака, па до недостатка политичке воље, односно препрека те врсте. Но, и поред тога, захваљујући труду бројних истраживача проучена је доступна изворна историјска грађа, на основу које су се могли сагледати настанак и основни путеви развоја овог значајног средњовековног града.¹

Прва археолошка истраживања у комплексу Новог Брда, са врло амбициозним програмом, започео је 1952. године Археолошки институт у сарадњи са Народним музејом и Војним музејом из Београда. Планирани радови, са већим или мањим интензитетом, обављани су до 1962. године, потом настављени 1969, када су коначно прекинути. Током првих година ископавања, главна пажња била је усмерена на остатке фортификација, које су делимично ослобођене слојева шута, уз мање конзерваторске интервенције (Здравковић и Јовановић 1954–1955а; Здравковић и Јовановић 1954–1955б; Кораћ 1954–1955; Здравковић 1956; Здравковић 1958а; Здравковић 1958б). Истраживања остатака Сашке цркве са некрополом, на којој су откривена 52 гроба, вршена су, са прекидима, од 1955. до 1962. године (Чершков 1958; Зечевић 2006: 21–25). Знатно детаљније испитиван је комплекс новобрдске катедрале са некрополом, где је констатовано преко 970 сахрана. На овом локалитету, систематска археолошка ископавања, започета 1956. године, обављана су до 1962. године. После дуже паузе, настављена су 1969. године, а потом су, мада незавршена, коначно обустављена.² Резултати ових веома обимних ископавања објављени су углавном у виду теренских извештаја (Ђоровић-Љубинковић 1959; Љубинковић Р. и М. 1959; Љубинковић Р. и М. 1962), док је нешто детаљније обрађен само део археолошког материјала, односно налази керамике (Ђоровић-Љубинковић 1962: 165–182) и примерци накита из гробова са некропола Катедрале и Сашке цркве (Зечевић 2006).

После вишедеценијског прекида, 2015. године су настављена систематска археолошка истраживања у комплексу Новог Брда, и то у оквиру реализаци-

1 За комплетну библиографију радова о Новом Брду види: Јовановић и др. 2004: 144–161.

2 Систематским археолошким истраживањима, у организацији Археолошког института и Народног музеја у Београду, руководили су др Радивоје Љубинковић и др Мирјана Ђоровић-Љубинковић.

је вишегодишњег пројекта *Ревитализација фортификација Новог Брда*.³ Ради приступа планираној конзервацији и делимичној рестаурацији новобрдских фортификација, предвиђени су обимни истраживачки радови који обухватају, након уклањања високих слојева обрушеног камена и шута, археолошка ископавања Цитаделе, као и зона уз бедеме Доњег града. Главни циљ је био да се открију засути остаци спољних фортификација, добију релевантни подаци о бедемима и кулама главног обзиђа, а затим да се ископају и археолошки истраже остаци грађевина у Цитадели, као и уз бедеме Доњег града. Поред сазнања неопходних за извођење конзерваторско-рестаураторских радова, очекује се и добијање елемената за будуће уређење и презентацију овог споменичког комплекса. Осим тога, тежило се и прикупљању података о настанку, етапама грађења и рушења Цитаделе Новог Брда, као и целокупног система фортификација овог средњовековног града.

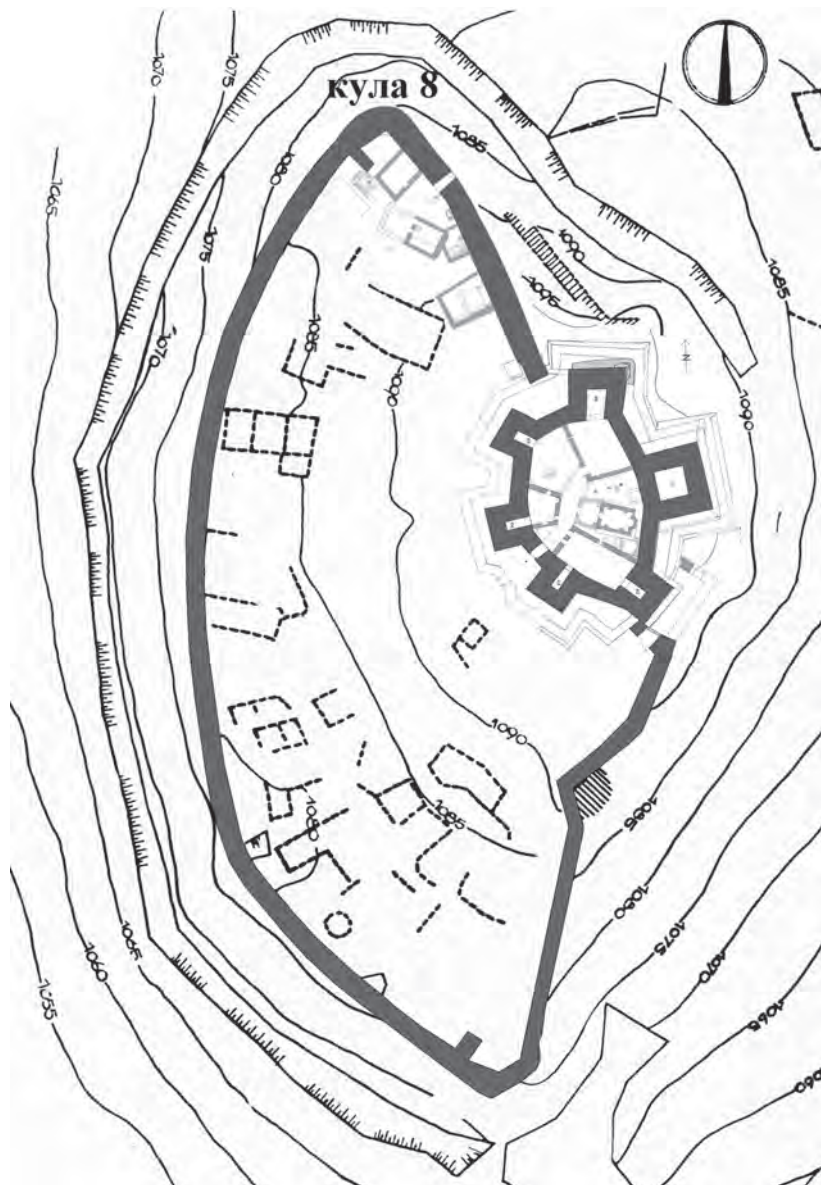
У првој етапи радова, у току 2015. године, у целости је истражена Цитадела – средиште новобрдско утврђење, које је било засуто слојевима камена и шута, висине 3–5 m, а местимично и до 6 m (Поповић 2016: 74–80). Након уклањања ових слојева деструкције, ископавања су настављена у оквиру откривених објеката до равни њихових подова (сл. 1). Бедеми и куле Цитаделе зидани су, као што је било уобичајено, ломљеним каменом са лицем у неправилном слогу и били су утемељени на стеновитом тлу. У оквиру бедема налази се шест истовремено грађених кула. Осим главне и највеће, која је била затворена са четири стране, остале куле су својим горњим делом биле делимично отворене према унутрашњости Цитаделе. Улаз у Цитаделу био је на западној страни, између кула 3 и 4. Испред главног бедема налазио се и спољни нижи бедем, са косо зиданом ескарпом и скривеним путем који је, за сада, само делимично откривен.

У Цитадели, испод високих слојева обрушеног камена и шута, откривени су остаци три стамбена здања, затим цркве са припратом, малог парног купатила (кућног хамама) и две цистерне, којима је био испуњен цео унутрашњи простор средишњег утврђења града Новог Брда. Свим овим објектима се прилазило са комуникације која је полазила од западне капије и водила до главне куле – донжона.

Ова прва истраживања су омогућила да се стекне основна хронолошка слика о средишњим фортификацијама Новог Брда и о грађевинама које су се ту налазиле. Поуздано се могло закључити да фортификације Цитаделе, односно главно бедемско платно са кулама и спољни бедем, представљају јединствену целину и остварење исте одбрамбене замисли. Могу се датовати, као што су то претпостављали и ранији истраживачи, у средину прве половине или најкасније у другу четвртину XIV века (Бошковић 1974: 104–105; Јовановић и др. 2004: 10–160).

3 Програм истраживања, конзервације и делимичне обнове фортификација Новог Брда изводи се у организацији UNESCO-а, средствима која је обезбедила Европска унија. Извођење радова је на међународном тендеру поверено Привредном друштву за изградњу, обнову и реконструкцију грађевинских објеката „КОТО д.о.о” из Београда. Према условима тендера, извођач радова је био у обавези да обезбеди учешће и ангажује археолога и архитекту са вишегодишњим искуством и одређеним референцама, како би спровео археолошка и архитектонска истраживања споменика. Систематским археолошким истраживањима која се изводе у оквиру овог пројекта руководи др Марко Поповић.

Истовремено с градњом бедема Цитаделе, у њеном унутрашњем простору подигнуте су и све три стамбене грађевине, с црквом у средишту, којој је нешто доцније дограђена и припрата. Првобитно је била укопана једна мања цистерна, а потом, вероватно коју деценију касније, и друга, већа цистерна. Мало парно купатило представљало је накнадну доградњу, по свој прилици из прве или друге деценије XV века.

Сл. 1 Ново Брдо, ситуациони план утврђења након ископавања 2015. године

Fig. 1 Novo Brdo, situation plan of the fort after the excavations in 2015

Страдања фортификација Цитаделе и њених здања сасвим се поуздано могу довести у везу са османским опсадама и освајањима Новог Брда. Уколико није било већих рушења 1441. године, грађевине у Цитадели су пострадале најкасније 1455. године, у време опсаде или непосредно по освајању града Новог Брда. После запоседања града, Цитадела са порушеним здањима била је напуштена. Од новобрдских фортификација, Турци су, изгледа, користили само брањени простор Доњег града.

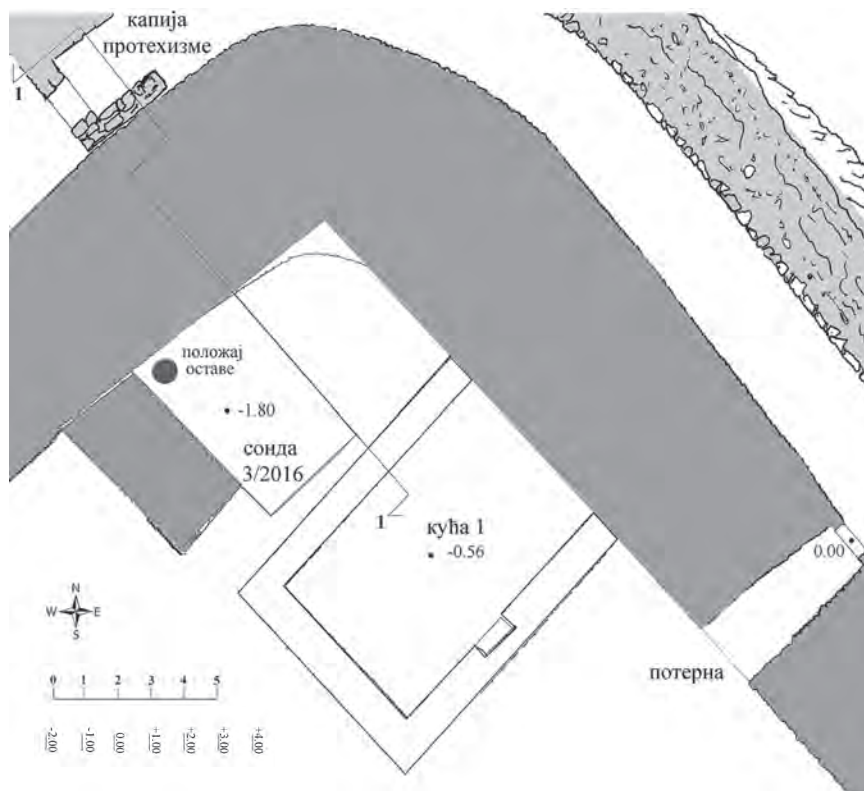
По завршетку радова на Цитадели, систематска истраживања су настављена на откривању фортификација Доњег града. У првој етапи ових радова, у току 2016. године, истражен је цео комплекс северног, односно североисточног бедема Доњег града, од куле 6 у Цитадели до северне угаоне куле 8. Овај део новобрдских фортификација, осим самог главног бедемског платна са поменутом кулом, обухватао је и предутврђење – протехизму, испред које се налазио дубок, у стенама усечен ров. Истраживањима је била обухваћена и потерна, која је повезивала утврђени простор Доњег града са предутврђењем, као и остаци четири куће са унутрашње стране бедема. После уклањања великих количина камена и шута којим је цео овај простор био засут, археолошка ископавања су била усмерена на унутрашњост куле 8 и објекте уз бедем, који су истражени до равни подова, а на појединим деоницама и до првобитног нивоа тла (сл. 1).

Северни бедем, који је бранио простор Доњег града са релативно лако приступачне североисточне стране, био је веома масиван, са ширином зидне масе од око 4 m. Целом дужином заснован је на затеченом стеновитом тлу. Јужни крај бедема био је повезан са спољним бедемом Цитаделе, између кула 5 и 6. Како изгледа, зидане структуре оба бедема су у грађевинској вези и делују као истовремена градња. Уколико се ово запажање у току даљих истраживања покаже тачним, то би значило да су фортификације Цитаделе и Доњег града биле део јединствене замисли и да су грађене једновремено.

Северни крај бедема завршава се угаоном кулом 8, где се спаја са суседним западним бедемом. Приликом археолошких истраживања јасно је уочено да су у току градње овог дела фортификација извршене измене у односу на изворну замисао. Наиме, првобитно на овом месту није била предвиђена угаона кула, већ је северни бедем лучно скретао и спајао се са западним бедемом. Током самог процеса грађења, када су оба ова зидна платна била подигнута до висине од око 3 m, промењена је првобитна намера и предвиђена изградња угаоне куле. У том смислу, дограђена је северозападна бочна страна нове куле, која је до поменуте висине била прислоњена уз већ изграђено лице бедема, да би изнад те висине била повезана са бедемом и једновремено грађена.

Угаона кула 8, која припада типу увучених кула (сл. 2), према исходима досадашњих истраживања, може се сматрати остварењем прве етапе грађења новобрдских фортификација. Облик њене основе условили су раније засновани делови бедема са лучно моделованим северним углом. Дебљина тих страна куле на спољном углу бедемске оградe износи између 4,50 и 4,80 m, док ширина другог, дограђеног бочног зида, који улази у брањени оквир Доњег града, не прелази 2 метра. Као и суседни бедеми, кула је била грађена ломљеним

каменом, док су јој углови бочне стране, као и угао над западним бемом, обрађени тесаницима брече. Унутрашњи простор куле, правоугаоне основе, површине око 20 m², био је по вертикали издељен дрвеним међуспратним конструкцијама. У очуваним зидовима видљиви су остаци лежишта ових греда у равни прве и друге међуспратне конструкције, који одређују положаје етажа, висине од по приближно 3 m. Кула 8, посматрана у целини, била је заснована на затеченим гребенима стена, који су у паду према северу, што је условило и различиту дубину темеља. После завршене градње, ниво пода у кули је изравнат слојем песка на коту -1,80 (мерено у односу на праг потерне). На средишњем делу пода налази се масивна база за дрвени стуб – ослонац за подвлаку међуспратне конструкције. Испод равни пода уочено је темељно зидање, које у унутрашњости куле није праћено до дна. На северозападној бочној страни куле, темељ почиње на -2,00 до -2,20 m и могло би се проценити да није био дубљи од -3,00 m. Са спољне стране, фронт куле је био утемељен на стени на коти -5,50 m.

Сл. 2 Ново Брдо, кула 8, основа

Fig. 2 Novo Brdo, tower 8, layout of the base

Приликом истраживања унутрашњег простора куле, изнад равни пода, откривен је моћан културни слој неуједначене дебљине, којим је готово до половине висине била засута приземна етажа куле (сл. 3). Према североисточној бочној страни, горња површина овог слоја досеже местимично и до коте

+0,40, док је на супротној страни нижа од -0,20 m. Изнад ових кота, у целом унутрашњем простору куле налазио се слој шута дебљине 1,50 до 2,00 m, који се образовао током вишевековног обрушавања. Ниво и количина шута у кули је раније била знатно већа, али је током радова 1953–1954. године шут делимично уклоњен.

Сл. 3 Ново Брдо, кула 8, пресек са профилем слојева

Fig. 3 Novo Brdo, tower 8, cross-section with the profile of layers

Културни слој у кули највећим делом потиче из раздобља пре турског освајања града 1455. године и прати се од равни пода на коти -1,80 до нивоа -0,20, а местимично и до +10 m. Изнад те површине је констатован релативно танак слој образован у периоду турске владавине, чија дебљина углавном није већа од 30 cm. Његов горњи ниво није било могуће стратиграфски сасвим поуздано издвојити, будући да је налаза османске керамике било и у најнижим слојевима шута.

Средњовековни културни слој је деловао доста хомогено, без јаснијих трагова наслојавања. Састојао се од мрке растресите земље помешане са ситним, а местимично и крупнијим каменом, затим ретким уломцима танких опека и траговима угљенисаног дрвета. Понегде су уочени и прослојци камена са малтерним шутотом, у којима није било археолошких налаза. Из слојева мрке земље потичу бројни уломци керамичких посуда, затим више гвоздених клинова, ретки други метални предмети и доста животињских костију.

Ниже слојеве мрке земље изнад пода куле, између кота -0,80 и -1,10 m (откопни слојеви 4 и 5), одликује доста хомоген средњовековни материјал, претежно уломци глеђосаних и сликаних лонаца са једном или две дршке, затим поклопаца, као и фрагменти неколико глеђосаних здела на стопи. Уочљиво је да су знатно мање заступљени неглеђосани лонци, а има и свега неколико фрагмената црепуља. Могли су се издвојити и фрагменти једног већег лонца. У млађим слојевима, између кота -1,10 и -0,35 m (откопни слојеви 2 и 3), налази керамике се много не разликују, али их је мање. Уочљива је разлика у декорацији сликаних глеђосаних лонаца, при чему је ређе заступљен орна-

мент у виду спирала. Исти материјал се јавља и у најмлађем средњовековном слоју, где је уочљиво мешање са османском керамиком. И у слоју испод шута, који би одговарао турском раздобљу, поред ретких уломака османске керамике јављају се и фрагменти средњовековних посуда.

У северозападном углу, у унутрашњости куле, откривени су остаци оставе, о којој ће даље бити више речи. Ради се о једном већем лонцу, вертикално укопаном у средњовековни слој (откопни слојеви 3 и 4), који је, осим мрке земље, садржавао и доста малтерног шута. Дно ове посуде, која је била добро очувана, али оштећена приликом ископавања, било је на коти $-1,30$, а њена горња ивица, односно обод, на $-0,90$ m. У тренутку откривања била је већим делом испуњена земљом. У овој испуни је откривен кружни медаљон са представом евхаристије и аплицираном фигуром јелена, као и мањи предмет са сребрном дршком. У слоју земље поред посуде, приближно у равни са ободом, нађена је сребрна дршка другог сличног предмета.

Пре него што пређемо на нашу основну тему, односно на налаз остатака поменуте оставе, потребно је укратко размотрити неке стратиграфско-хронолошке податке до којих се дошло у току досадашњих археолошких ископавања. Према резултатима ових истраживања, фортификације Новог Брда, односно Цитадела са бедемима и кулама Доњег града, представљале су јединствену целину и остварење јединствене замисли. Хронолошки су опредељене у прву половину XIV века, тачније речено, ако се има у виду трајање процеса грађења, у раздобље од треће закључно са петом деценијом тог столећа. Како изгледа, доњоградске фортификације првобитно су биле замишљене без угаоних кула. Та допуна одбрамбеног система, како су то показала открића у кули 8, извршена је још у току самог процеса грађења.

У свом изворном облику, са функционалном приземном етажом, северна угаона кула је, изгледа, опстала свега неколико деценија. После првих турских продора, у годинама пред Косовску битку, указала се потреба да се новобрдске фортификације, које су вероватно биле у извесној мери и запуштене, обнове и ојачају. То је, без сумње, обављано у више етапа, које се не могу јасно разграничити нити прецизније временски определити. У току истраживања северног бедема могло се уочити да је у једној од тих етапа, најкасније почетком XV века, приземљиште овог бедема ојачано формирањем насипа земље уз унутрашње лице, висине преко два метра. Као део истог процеса може се сматрати и засипање приземља куле 8. Средњовековни слој у кули, дебљине око $1,5$ m, у својој структури није имао изражене трагове сукцесивног наслојавања. Пре би се могло рећи да је већим делом у питању био насипни слој, који би по својој структури одговарао отпадном простору. Формирањем овог слоја, кула 8 је практично у функционалном смислу изгубила приземну етажу. После турског запоседања Новог Брда, над затеченом равни тла у кули образовао се релативно танак слој, према налазима османске керамике датован у крај XV и XVI век, којим је затворен средњовековни стратум.

Како је показала анализа стратиграфије у кули 8, група металних предмета представља целину у контекстуалном смислу, то јест депозит похрањен у једној керамичкој посуди. Сама посуда својим изгледом открива неке додатне детаље у вези с карактером тог депозита. Реч је о великом лонцу са две насупрамно постављене дршке, који на унутрашњој површини има слој белог премаза, а на спољној страни местимично нанету маслинастосмеђу глеђ (сл. 4).

Сл. 4 Керамички суд у коме је похрањена остава (цртеж: С. Марковић; фото: В. Бикић)

Fig. 4 Ceramic vessel in which the hoard was deposited
(drawing: S. Marković; photo: V. Bikić)

Целокупан изглед посуде, пре свега елипсаст отвор и заштита унутрашњости премазом, чини је потпуно другачијом од осталог керамичког посуђа откривеног приликом најновијих истраживања у комплексу новобрдске Цитаделе. Ипак, примећено је да је још неколико великих посуда израђено на сличан начин, са заштитним премазом, те стога помишљамо да су све биле предвиђене за нарочиту намену, за неки течни садржај или ферментацију, можда најпре за кишезење намирница. Пажњу привлаче и оштећења на овом лонцу: готово целим пречником дна пружа се пукотина, док је премаз местимично отпао. Поменуте врсте оштећења настају у поступку израде: пукотина услед неједнаког скупљања глине у зони дна и зидова, што је последица неједнаког притиска у току обликовања посуде на витлу (Hammer 1975: 81), а љуспање због недовољног испаравања воде приликом сушења, као и због превише брзог загревања посуде (Rye 1981: 114). Мада је, због великог оштећења дна још приликом израде, посуда требало да буде одбачена, то није учињено, већ је пукотина санирана комадићима глине. Да ли је након поправке употребљавана као кухињска посуда, није нам познато, али је извесно да је у једном тренутку послужила као скривница за вредне предмете.

Садржај оставе чине три налаза: позлаћени медаљон и два предмета са сребрним оплатама дршки.⁴ Медаљон (сл. 5) представља део чаше у облику плитке зделе, какве су у средњем веку служиле за испијање вина. Овакве чаше, креиране према сасанидским предлошцима у кругу византијског златарства, пред крај XIV века надограђују се медаљоном, самосталним елементом који је позајмљен из западне, готичке уметности (Радојковић 1966: 32–33). За дно посуде медаљон је био причвршћен оловом, чији су трагови сачувани у средишту доње површине. Направљен је од сребра са позлатом, која је веома добро сачувана. Представа паунова око кантароса на горњој површини изведена је брижљивим цизелирањем и пунктирањем позадине, што је допринело њеној изражајности.⁵ Пунктирању се прибегавало управо у случајевима када је позадина била мала у односу на украс, како се објашњава у једном од највреднијих средњовековних занатских приручника *De diversis artibus*, коју је саставио свештеник Теофило око 1100/1120. године (Theophili: 323–329). За разлику од других познатих примера, приказ паунова је поједностављен утолико што на главама птица недостају кресте, а раскош перја у репу је тек наговештена. У средиште медаљона, преко целог рецепијента кантароса, постављена је фигура животиње, по свој прилици јелена. Иако се на основу неких каснијих примера стиче утисак да су фигуре јелена и овна доста слично моделоване (Гајић 2010: кат. бр. 23, 33, 34, 40, 49), у овом случају се чини неспорним да фигура јелена заокружује симболику ове представе. Наиме, кантарос у значењу извора живота заправо је симбол Христа као извора вечног живота. Заједно са пауновима, рајским птицама и симболима бесмртности, који из њега пију, овај симболични простор се заокружује у слику раја. У њеном средишту је јелен, такође симбол Христа, али и преласка из световног у спиритуални живот. Као што јелен одбацује рокове кад пије са извора живота, тако се они који пију са извора духа чисте од својих греха: „Као што јелен (кошута) тражи потоке, тако душа моја тражи тебе, Боже! Жедна је душа моја Бога, Бога живог, кад ћу доћи и показати се лицу Божијему?“ (Псалм 42).

Остатак чаше, облик и декорација њеног рецепијента не могу се утврдити јер за то не постоји ни наговештај. Имајући на уму до сада познате примере, рецепијент је могао бити округлог или овалног облика, а украс на његовој површини разнолик (уп.: Сотиров 1984: кат. бр. 73, 74, 83, 86; Гајић 2010: кат. бр. 2, 5, 7, 9, 13, 18, 24, 27; Shaw 2011: 27, 29, 33). Међу њима, само једна чаша има медаљон са представом паунова и кантароса, али је она само условно слична новобрдској. Реч је о чаши из Македоније, која у медаљону има класично постављену сцену, познату из касноантичке и романске уметности, са два пауна дугих извијених вратова, окренутих према кантаросу (cf. Djurić 1985: 7, fig. 9; Korać 1991: 110–111, figs. 3, 4; Радојковић 1995: 260–262, сл. 4–6; Zorić 1995: 191–192), док је рецепијент прекривен ситним флоралним мотивима распоређеним у четири низа, уобичајеним за производе XVI века (Петровић 2005: 11, бр. 47).

4 Конзервацију предмета урадио је Јожеф Ердџи, конзерватор Војвођанског музеја.

5 О припреми метала, следу поступака, техникама украшавања, као и алату, видети: Wulff 1966: 32–37.

Сл. 5 Медаљон са чаше (фото: С. Поп-Лазич; цртеж: С. Марковић)

Fig. 5 Medallion from the chalice (photo: S. Pop-Lazić; drawing: S. Marković)

За разлику од медаљона, друга два предмета се не могу једноставно одредити на први поглед. Наизглед су веома слични, због приближних, малих димензија и сребрних оплата дршки, док гвоздени делови најпре асоцирају на сечива (упркос знатној оштећености једног од њих), па се стога најпре помишља на неку врсту ножева. Употреба сребрног лима за оплату дршки, сигурност потеза искуцавања и пунктирања, као и ливени детаљи, знатно повећавају вредност ових предмета. Поред свега другог, квалитет израде се примећује и по одличном пријањању сребрне оплате уз гвоздену основу предмета. Према приручнику *De diversis artibus*, то је могло (требало) бити изведено мешавином воска и песка (Theophili: 329). Уз све поменуто, финоћа израде ових предмета и облик (једног од) сечива отварају могућност да се њихова намена поузданије одреди. У тим разматрањима је, пре свега, важно потцртати изглед „сечива“ код предмета који је сачуван у већој мери (сл. 6). Иако је корозија нарушила његов изворни облик, јасно се види да је оно са обе стране тупо, са благим гребеном по средини површине и са заобљеним врхом, за разлику од ножева који имају једну оштру ивицу, то јест сечиво у правом смислу те речи. Све наведене одлике наводе на помисао да у овом случају није реч о ножу, већ о прибору за оштрење ножева, оштрилу. Ова врста помагала је постојала у раздобљима касног средњег века и раног новог доба, мада је у односу на камене брусеве и тоцила знатно слабије позната. И поред тога се може претпоставити да су оштрила рађена у различитим величинама, у складу са величином ножева, такође и у различитим техникама и материјалима, у зависности од предвиђене намене. Слично другим употребним предметима, нарочито оним финије израде, и оштрила за ножеве се столећима нису мењала у већој мери. Тако, један од примерака веома сличних новобрдском, пронађен у Сиску, на дршци има натпис у лигатури HR ANNO и годину 1672. (Škiljan 2002: kat. br.

399). Осим што је приближно велики као наш примерак, сребрна дршка је обликована на веома сличан начин, а такође има и отвор за качење.

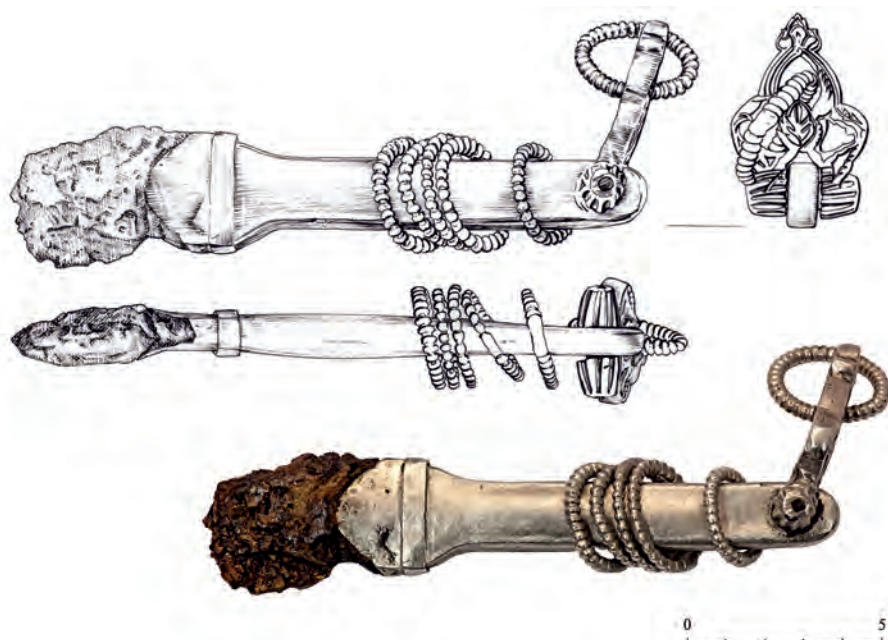
Сл. 6 Оштрило за ножиће (цртеж: С. Марковић; фото: С. Поп-Лазих)

Fig. 6 Knife sharpener (drawing: S. Marković; photo: S. Pop-Lazić)

Код другог предмета је решење дршке необично, са покретним елементом у виду тролиста, кроз који је провучена алка (сл. 7). Уз то, пет истих таквих алки је нанизано на дршку која, у основи, има изглед сличан претходно разматраној, мада је за разлику од ње глатке површине, без декорације. И у овом случају сачувани део сечива сматрамо речитим за препознавање предмета. Наиме, упркос знатном оштећењу, закривљеност сечива наводи пре на помисао да је реч о ножићу којим су писари *оштрили* и чистили прибор, пре свега писаљку од трске (*calamus*).⁶ Ножеви којим су зарезиване трске могу се видети на низу представа јеванђелиста, примера ради у Ђурђевим ступовима, Сопоћанима, Св. Петру у Расу, Дечанима (Ђорђевић 2008: 311). Сличан прибор, али и сличне представе писара, налазимо и у западноевропској ликовној грађи. Међу њима, најдеталнији приказује Жана Мијелоа (Jean Miélot, †1472), писца, илуминатора, преписивача и свештеника, секретара војвода од Бургундије, најпре Филипа Доброг, касније и његовог сина Шарла Ђелавог.⁷

6 Сличне одлике, пре свега величину, изглед и материјал, могу имати и хируршки ножеви; међутим, овакав ножић, са нанизаним алкама и покретним елементом на завршетку дршке, није практичан за манипулацију, па стога мислимо да није могао бити коришћен у медицинске сврхе. С обзиром на то да се медицински прибор и инструменти нису мењали од антике, за изглед хируршких ножића уп.: Künzl 2002.

7 Brussels Royal Library, MS 9278, fo. 10.

Сл. 7 Ножих за оштрење прибора за писање (цртеж: С. Марковић; фото: С. Поп-Лазих)
 Fig. 7 Knife for sharpening writing implements (drawing: S. Marković; photo: S. Pop-Lazić)

Осим по малој величини, новобрдски прибор за писање је особен и по декорацији, која истовремено чини хронолошки маркер. Оштрило је украшено лозом на којој се смеђују листови и цветови. Иако наизглед идентични и као у огледалу пресликани на наспрамним површинама дршке, детаљи на мотивима се унеколико разликују не само по распореду већ, у мањој мери, и у изгледу. Уз лозицу, декоративно је решено и листолико проширење дршке – све су то елементи познати из исламске (османске) уметности од XIV века, како у архитектури тако на предметима од керамике и дрвета, корицама књига (Dimand 1930: 71–74, 92–94, 134, figs. 30–32, 41, 52, 79; Arseven 1940: fig. 244; Racinet 1978: 20–21; Atil 1980: fig. 66; Krahl 1986: Cat. Nos. 555, 577; Marosi 1987: 118, Kat. Nr. 338, 353, 355, 356; Ward 1993: 99, fig. 76).⁸ Међутим, најприближније флоралне предлошке налазимо на керамици из Изника, чија производња почиње пред крај XV века (*cf.* Atasoy and Raby 1989). Веза између изничке керамике и израђевина од сребра биће заокружена на најбољи начин у XVI веку, на сребрном посуђу тзв. панбалканског стила (Shaw 2011: 21–22, 30–33). У том смислу, а у недостатку предмета рађених од сребра из археолошких контекста који непосредно претходе османским освајањима, новобрдски налаз открива комплексност производних токова у XIV и раном XV веку, коју тек треба детаљније испитати (Радојковић 1966: 28–29). С друге стране, на сребрним предметима из оставе уочен је заједнички декоративни детаљ. Реч је о цве-

8 Исто и на дрвеном држачу за куран: <http://islamic-arts.org/2014/14th-century-quran-stand> (приступљено 9.2.2016).

тићу рађеном у различитим техникама, на покретном тролисном делу ножића је ливен, а на лозици искуцан. У том смислу, све наведене технолошке и декоративне одлике нас учвршћују у мишљењу да ова два предмета представљају комплет, не само у функционалном већ и у занатском погледу.

Уз материјал, технике и декорацију, постојање елемената за качење открива јасну намеру да прибор буде видљив за околину. По свој прилици је ношен окачен о појас, што потврђује и усправни смер декорације на предметима, лозица на оштрилу и алкице нанизане на ножићу (Cowgill, Neergaard and Griffiths 1987: 40–41). Таквим начином ношења, сребрни украшени прибор је требало да истакне вештину, у овом случају писања, и (можда више) социјални статус власника. С тим у вези, требало би подсетити на то да управо касносредњовековна друштва одликује обичај показивања друштвених особина и статуса на телу и одећи, једнако у свакодневним пословима и нарочитим, свечаним приликама (Cohen and Cohen 2008: 17, 230–234). Другим речима, важило је правило: обуци се да импресионираш, па су уз колоритну и компликовану одећу ишли и бројни додаци (Mosher Stuard 2006: 21). Најзначајнији је, свакако, био појас, на који су качене торбице и ножићи, махом сребрни, богато украшени (Mosher Stuard 2006: 28–29). Данас, нажалост, не можемо знати о којим све врстама ножића је реч, не само због општости описа у писаним документима него и због природе њихове израде. Наиме, разноврсна група готове робе у чијој изради учествује више од једног занатлије, попут торбица, рукавица, новчаника, ножева, капа, представљала је велики проблем за тржиште јер се није знало ко има право да је продаје (Mosher Stuard 2006: 6–7). Међутим, заједничко свим тим модним додацима је то да су о појас качени помоћу малих кука (Mosher Stuard 2006: 51). Иако су углавном прављени за мушкарце, могле су их носити и жене – према закону из 1334, у Венецији је женама било дозвољено да на појасевима носе раскошне украсе и додатке, поред осталог сребрне ножиће, торбице, кутијице са иглама, с тим да вредност појаса није већа од 12 гроша, а додатака 10 гроша (Mosher Stuard 2006: 78).

Разматрања о функцији и изгледу предмета доводе нас до питања њихових власника и околности које су довеле до сакривања у виду депозита. Због природе тог депозита, сасвим је јасно да је власник предмета био имућни грађанин Новог Брда, који се можда бавио неким послом у вези с рударењем или трговином луксузном робом. Свој високи положај у заједници показивао је, поред осталог, уметнички израђеним сребрним прибором за писање, који је носио окачен о појас као својеврстан модни додатак. Уз то, као представник аристократије, у свом домаћинству је могао имати и луксузно посуђе, па и позлаћену чашу у форми плитке зделе. Оваква чаша, осим материјалне вредности, такође је представљала статусни симбол и на неки начин је заокруживала репрезентативну слику дома и углед породице чије је власништво била (Ивановић и Војводић 2016: 163–164; Зечевић и Гајић 2016: 180). Због изразите симболичке медаљона, као и скупocenости материјала и техника израде, чаша је свакако употребљавана у нарочитим, свечаним приликама. Међутим, симболика представе извора живота чаши би могла дати и другачији функционални контекст, па се може помишљати да је коришћена као црквена сасуда, у чину евхаристије, у некој од оближњих цркава. У том случају би власник депозита имао улогу по-

вереника који је драгоценост склонио на сигурно место. У вези са свим напред реченим су и питања: када је медаљон отпао са чаше и да ли је похрањен као самосталан предмет? Чини се логичном претпоставка да је чаша са медаљоном, као јединствен предмет, сакривена у ситуацији непосредне ратне опасности и да је медаљон у међувремену отпао, пре свега због руковања на непредвиђен начин. Уз то, откриће самог медаљона у депозиту упућује на могућност да је ова драгоценост, то јест чаша, могла бити сакривена више од једног пута. У том случају се могло догодити да у једној од таквих прилика медаљон са реципијента отпадне и да се потом чува као посебна вредност.

Околности и тренутак сакривања предмета могу се доста поуздано утврдити. С једне стране, њихов изглед пружа хронолошки оквир за време израде. Суди се према особеним елементима декорације, то би најпре било раздобље позног XIV или првих деценија XV века. С друге стране, стратиграфски контекст нуди објашњења у вези с похрањивањем оставе. Наиме, ојачавање куле 8 створило је могућност да се земљани насип искористи као место за похрањивање драгоцености већ од првих деценија XV века. Имајући на уму да предмети који су тема овог прилога представљају део једне веће целине (што је логично с обзиром на величину лонца који је послужио као реципијент), сматрамо могућим да је приземље куле одабрано за сакривање депозита недуго након што је засуто. Разлог за похрањивање оставе могли су да буду турски упади на подручје Новог Брда, који су започети још у годинама уочи Косовске битке. Турски напади на Ново Брдо забележени су 1412, потом и 1427. године, али град тим приликама није био опседан. Први озбиљнији напад уследио је 1439. године, када су Османлије заузеле цело подручје државе српских деспота. Том приликом се Ново Брдо бранило и опстало током две године турске опсаде, да би се предало 1441. године. После краткотрајне турске власти, град је враћен српском деспоту. Ова опсада, а потом и заузимање града могли су да буду разлог за похрањивање оставе, коју је њен власник, након окончања ратних сукоба, највероватније поново ископао и предмете покупио. Преостали садржај оставе, два ситна предмета, од којих је један медаљон са чаше, као и околност да је други ситан предмет нађен изван посуде, али у непосредној близини, говоре у прилог мишљењу да је депозит испражњен на брзину. Друга могућност, која нам изгледа као мало вероватна, била би сакривање оставе пред турски напад 1455. године, када је после двомесечне опсаде Ново Брдо и заузето. Одмах након турског освајања, хришћанским становницима Новог Брда био је забрањен приступ у утврђење, тако да евентуални власник оставе не би ни могао да дође до места њеног похрањивања.

ИЗВОРИ / SOURCES:

Theophili, qui et Rugerus, presbyteri et monachi, libri III. De diversis Artibus: seu Diversarum Artium Schedula. Opera et studio R. Hendrie, Londini: Johannes Murray, Albemarle Street, 1847.

ЛИТЕРАТУРА / REFERENCES:

Arseven, C. E. 1940

Les arts decoratifs Turcs, Istanbul: Milli Eđitim Basimevi.

Atasoy, N. and Raby, J. 1989

Iznik – The pottery of Ottoman Turkey, London: Laurence King Publishing.

Atil, E. (ed.) 1980

Turkish Art, Washington D.C.: Smithsonian Institution Press; New York: Harry N. Abrams, Inc.

Бошковић, Ђ. 1974

Археолошка истраживања Новог Брда, у: *Велика археолошка налазишћа у Србији*, ур. Д. Вученов, Београд: Коларчев народни универзитет, 99–117.

Гајић, М. 2010

Сребрне чаше јоној средњеј века у Србији, Каталог изложбе, Београд: Музеј примењене уметности.

Dimand, M. 1930

A Handbook of Mohammedan decorative arts, New York: Metropolitan Museum of Art.

Djurić, S. 1985

The Late Antique Painted Tomb from Beška, *Zograf* 16: 5–18.

Ђорђевић, И. 2008

Представе прибора за писање и опрему књиге у српском средњовековном сликарству, у: *Студије српске средњовековне уметности*, прир. Д. Војводић и М. Марковић, Београд: Завод за уџбенике, 305–319.

Zdravković, I. 1956

Arheološko-konzervatorski radovi na Novom Brdu, *Glasnik Muzeja Kosova i Metohije* 1: 331–345.

Здравковић, И. 1958а

Ископавања на Новом Брду 1955. године, рад на конзервацији тврђаве и „Сашке цркве“, *Старинар* (н.с.) 7–8: 341–348.

Здравковић, И. 1958б

Откопавање цркве Св. Николе на Новом Брду 1956. године, *Старинар* (н.с.) 7–8: 349–357.

Здравковић, И. 1959

Археолошко-конзерваторски радови на Новом Брду у 1957. години, *Сџаринар* (н.с.) 9–10: 320–322.

Здравковић, И. и Јовановић, Д. 1954–1955а

Ново Брдо, радови извршени 1952 године, *Сџаринар* (н.с.) 5–6: 251–264.

Здравковић, И. и Јовановић, Д. 1954–1955б

Ново Брдо, радови извршени 1954 године, *Сџаринар* (н.с.) 5–6: 275–282.

Зечевић, Е. 2006

Накији Нової Брда, Београд: Народни музеј.

Зечевић, Е. и Гајић, М. 2016

Византијски предлошци и сјај готике – интернационалност српског занатско-уметничког израза, у: *Процеси византијизације и српска археологија*, ур. В. Бикић, Београд: Српски комитет за византологију, Службени гласник, Византолошки институт САНУ, 175–183.

Zorić, M. 1995

Simbolika na nekim ranosrednjovjekovnim kamenim spomenicima, *Staro-hrvatska prosvjeta* 21, 3: 183–204.

Ивановић, М. и Војводић, У. 2016

Властоска обележја у археолошком контексту, у: *Процеси византијизације и српска археологија*, ур. В. Бикић, Београд: Српски комитет за византологију, Службени гласник, Византолошки институт САНУ, 159–165.

Јовановић, В. и др. 2004

Ново Брдо, Београд: Републички завод за заштиту споменика културе.

Кораћ, В. 1954–1955

Ново Брдо, радови извршени 1953 године, *Сџаринар* (н.с.) 5–6: 265–274.

Korać, M. 1991

Late Roman Tomb with Frescoes from Viminacium, *Сџаринар* (н.с.) 42: 107–122.

Krahl, R. 1986

Chinese ceramics in the Topkapı Saray Museum Istanbul, A complete catalogue II: Yuan and Ming dynasty porcelains, ed. J. Ayers, London: Sotheby's Publications.

Künzl, E. 2002

Medizinische Instrumente der Römischen Kaiserzeit im Römisch-germanischen Zentralmuseum, Mainz: Römisch-Germanisches Zentralmuseum; Bonn: In Kommission bei Rudolf Habelt.

Ljubinković, R. i M. 1959

Novo Brdo – Katedrala, *Arheološki pregled* 1: 170–176.

- Ljubinković, R. i M. 1962**
Katedrala i Saška crkva, Novo Brdo, *Arheološki pregled* 4: 264–269.
- Marosi, E. (ed.) 1987**
Magyarországiművészet 1300–1470 körül, I. kötet, Budapest: Akadémiai Kiadó.
- The Medieval Bestiary**
Animals in the Middle Ages <http://bestiary.ca/> (приступљено 25.7.2016).
- Millet, G. and Frolow, A. 1954**
La peinture du Moyen âge in Yougoslavie, fasc. I, Paris: E. de Boccard.
- Mosher Stuard, S. 2006**
Gilding the Market. Luxury and Fashion in Fourteenth-Century Italy, Philadelphia: University of Pennsylvania Press.
- Петровиќ, М. 2005**
Светио и ѓрофано во сребро ойковано, Скопје: Музеј на Македонија.
- Поповић, М. 2016**
Цитадела града Новог Брда – истраживања 2015. године, *Гласник Друштва конзервативора Србије* 40: 74–80.
- Прибаковић, Д. 1958**
Ископавање у тврђави Ново Брдо у 1957. години, *Весник Војној музеја* 5: 253–265.
- Радојковић, Б. 1966**
Старо српско златарство XVI и XVII века, Нови Сад: Матица српска.
- Радојковић, Б. 1995**
Утицај антике на средњовековно сребро у Србији, у: *Радионице и ковнице сребра*, прир. И. Поповић, Т. Цвјетићанин и Б. Борић–Брешковић, Београд: Народни музеј, 259–266.
- Racinet, A. C. A. 1978**
Ornamente aus drei Jahrtausenden, Band 1, Fribourg: Office du Livre; Tübingen: Wasmuth.
- Rye, O. 1981**
Pottery technology: principles and reconstruction, Manuals on Archaeology 4, Washington. D.C.: Taraxacum.
- Сотиров, И. 1984**
Чийровска златарска школа, Софија: Агато.
- Shaw, N. 2011**
Silverware, in: *Turkophilia revealed, Ottoman art in private collections*, Paris: Sotheby's France, 21–35.

Škiljan, M. 2002

Metallica: predmeti od neplemenitih metala. Zbirka predmeta iz svakodnevnog života, Zagreb: Hrvatski povjesni muzej.

Ђоровић-Љубинковић, М. 1959

Археолошка ископавања на Новом Брду у току 1957. године, *Сџаринар* (н.с.) 9–10: 323–331.

Ђоровић-Љубинковић, М. 1962

Српска средњовековна глеђосана керамика (средњовековна керамика са Новог Брда), *Зборник радова Народног музеја* (Београд) 3: 165–182.

Hammer, F. 1975

The potters dictionary of materials and techniques, London: Pitman Publishing; New York: Watson-Guptill Publications.

Cohen, E. S. and Cohen, T. V. 2008

Daily life in Renaissance Italy, London – Westport: Greenwood Publishing Group.

Cowgill, J., Neergaard, M. de and Griffiths, N. 1987

Medieval finds from excavations in London: 1, Knives and scabbards, London: H.M.S.O.

Чершков, Е. 1958

„Сашка црква“ код Новог Брда, *Сџаринар* (н.с.) 7–8: 338–340.

Ward, R. 1993

Islamic metalwork, New York: Thames & Hudson.

Wulff, H. E. 1966

Traditional crafts of Persia, Their Development, Technology, and Influence on Eastern and Western Civilizations, Cambridge, MA: MIT Press.

ИНТЕРНЕТ ИЗВОРИ / INTERNET SOURCES:

<http://islamic-arts.org/2014/14th-century-quran-stand> (приступљено 9.2.2016).

REMAINS OF A MEDIEVAL HOARD FROM NOVO BRDO

SUMMARY

During the latest archaeological explorations in Novo Brdo (Fig. 1), items were discovered which were interpreted as parts of a hoard. Besides the stratigraphic and chronological framework of that archaeological context, the paper analyses the recipient – a large pot, and metal items from the contents of the hoard, a gilded medallion with a representation of the Eucharist and an application in the form of a deer figure and items with silver-plated handles, interpreted as parts of a writing set – a knife for sharpening writing implements and a sharpening instrument.

The remains of the hoard were discovered in the north-western corner, in the interior of tower number 8 (Fig. 2, 3). The items were deposited in a large pot, vertically dug into the medieval layer which, besides brown soil, contained a lot of mortar debris. It was filled with soil for the most part at the moment of discovery. In that filling, a circular medallion was discovered, with an image of the Eucharist and the application of a deer figure, and a smaller item with a silver handle. A silver handle from another similar item was found in the layer of soil next to the vessel, approximately in the plane of the vessel's mouth. The stratigraphic and chronological analysis established that a reconstruction of the northern rampart, where tower number 8 is located, was performed at the start of the 15th century, by strengthening the base with an earthen embankment along the internal side that was more than two metres high. The filling of the ground level of tower 8 could be considered as part of the same process. The medieval layer in the tower, around 1.5 metres thick, did not show traces of successive additions of soil layers within its structure. It can rather be said that it was predominantly a sediment layer, the structure of which corresponds to debris.

The collection of metal objects represents a whole in the contextual sense, i.e. a hoard that was deposited in one ceramic vessel. The vessel is a large pot with two handles on opposite sides, with a layer of white coating on the internal side and olive-brown glazing applied in places on the outside (Fig. 4). The pot was already damaged during production so that it has a crack along almost the entire diameter of the base, while the coating had fallen off in places. The crack was repaired with pieces of clay and then the pot served as a hiding place for valuable items.

The hoard consists of three items: the gilded medallion and two items with silver-plated handles. The medallion (Fig. 5), made of silver with well-preserved gold plating, represents part of a goblet, in the shape of a shallow bowl, of the kind that served for drinking wine during the Middle Ages. The medallion bears the representation of peacocks around a kantharos and the figure of a deer in its centre, which forms a symbolic image of paradise. The items with silver-plated handles have been interpreted as parts of a writing set, a sharpener – item for sharpening knives (Fig. 6) and a little knife for sharpening writing implements (Fig. 7). Their shared technological and decorative characteristics have strengthened our belief that the two items represent a set, not just in the functional sense but in terms of craftsmanship, too. Apart for its small size, the Novo Brdo writing set is characteristic for its decoration which, at the same time, represents a chronological marker. Besides the vine, another decorative solution is the leaf-like expansion of the handle – all these are elements

known from Islamic (Ottoman) art of the 14th century, in architecture as well as on items made from ceramics or wood, and from book covers.

Along with the material, techniques and decoration, the existence of elements for suspending reveal the clear intention for the set to be visible to others. It was obviously worn suspended from the belt, which is corroborated by the vertical direction of decorations on the items, the vine on the sharpener and the small links successively attached on the sharpening knife. Worn in this way, the silver decorated set was intended to point out the skill, the writing skill in this case, and (perhaps even more) the social status of the owner. The nature of this deposit shows that the owner of the items was a wealthy inhabitant of Novo Brdo, who was perhaps in a business connected with mining or trading in luxury goods. He showed his high position in the community with, among other things, the artistically made silver writing set, which he wore suspended from the belt as a kind of fashion accessory.

It is possible fairly reliably to determine the circumstances and time of depositing the items. On the one side, their appearance provides a chronological framework for dating the time of production. Judging by the characteristic decorative elements, this would primarily be the end of the 14th or beginning of the 15th century. On the other, the stratigraphic context provides explanations regarding the depositing of the hoard. Namely, the strengthening of tower 8 created the possibility for the earth filling to be used as a place for depositing valuables already at the start of the 15th century. Bearing in mind that the items described in this paper represent part of a larger whole (which is logical to assume, considering the size of the pot which served as the recipient), we believe it possible that the ground level of the tower was chosen for hiding the deposit shortly after it was filled. The reason for the deposit could be the Turkish raids which began in the years that preceded the Battle of Kosovo. Turkish attacks on Novo Brdo were registered in 1412 and then in 1427, but the town was not besieged then. The first serious Turkish attack took place in 1439, when the Ottomans occupied the entire territory of the State of the Serbian Despots. Novo Brdo defended itself and survived two years of Turkish siege, and surrendered in 1441. This siege and the subsequent occupation of the town could be the reason for depositing the hoard, which the owner most probably dug out after the war ended and took the items. The remaining contents of the hoard, two small items, one of which is the medallion from a goblet, and the fact that the other small item was found outside of the vessel but in its immediate vicinity, corroborate the assumption that the deposit was reclaimed in haste.

Александар Д. БАНДОВИЋ
Народни музеј у Београду

МИЛОЈЕ ВАСИЋ И ГУСТАФ КОСИНА: СУСРЕТ КОЈИ СЕ НИЈЕ ДОГОДИО?

Апстракт: Милоје Васић, археолог и један од првих чувара Народног музеја у Београду, упутио је три писма немачком праисторичару Густафу Косини 1908. године. Та писма откривају детаље како о Косининим плановима посете Народног музеју у Београду тако и о Васићевом нескривеном задовољству због прилике да немачког професора праисторијске археологије упозна са својим идејама и значајем Винче у контексту европске праисторије. Наизглед супротстављени, делили су низ сличних идеја везаних за праисторију Европе. Обојица су, на себи својствен начин, градила праисторијске светове. Васић је градио свет у коме је праисторију Балкана посматрао кроз одсјај Егеје, а Косина свет Индогермана и Германа, у коме је север Европе био једино исходиште цивилизације. Уколико их посматрамо као савременике, у ширем кругу идеја европске праисторије, можемо да сагледамо начине дисциплиновања праисторије. Предубеђења која су уписивали у прошлост говоре о „очевима дисциплине“ као о људима који су живели у јасном контексту својег времена и места, о корпусу знања из којег су проистацала њихова становишта, али и о темељима дисциплине.

Кључне речи: историја археологије, Милоје Васић, Густаф Косина, нордијска теорија, филхеленизам, концепт археолошке културе

„Давно и давно већ је позната та стара истина, да ми, Срби, ако хоћемо нешто да радимо, морамо отићи својим суседима или другим странцима, те да од њих потражимо и савет, и тему и материјал и оруђе као и све остало шта нам треба за рад. Тако вам је на сваком пољу, па је тако и на књижевном“ (Васић 1894: 1).

УВОД

Мало је, или је готово непозната чињеница да су Милоје Васић, „оснивач“ српске археологије, и Густаф Косина, први професор праисторијске археологије у Немачкој, били у неформалној комуникацији. Током 1908. године, Милоје Васић је Густафу Косини написао три писма.¹ Немачка ауторка Хилдегард Шверин фон Крозиг објавила је само једно, 1982. године, анализирајући Косинину заоставштину (Schwerin von Krosigk 1982: 159, 187–188). Објављено писмо (в. Прилог) заправо је Васићев одговор на Косинину потражњу сепарата првог Васићевог рада о Винчи, који је публикован на немачком у часопису *Memnon* (Vassits 1907). Из друга два писма се види да је чак договорана посета Београду и Народном музеју; међутим, тај сусрет се по свој прилици није догодио. Захваљујући овим писмима могуће је наслутити да је Васићев однос према „немачкој школи“ био нешто компликованији него што је то до сада било тумачено.

Период краја XIX и почетка XX века представља важно време у историји археологије, када су утемељени основни концепти којима се културно-историјска археологија служи (уп. Trigger 2006: 232–241; Childe 2004 [1953]: 139–154; Olsen 2002: 31–33; Meinander 1981: 100–111; Sklenář 1983: 130–135). Хронологија и стратиграфија, концепт археолошке културе, објашњење културне промене, мапирање култура, типолошки метод, дифузија, континуитет етничких заједница из прошлости или њихове миграције, све су то концептуални алати и објашњења који у археологију долазе из различитих поља знања и постају темељи младе науке. Врло је битно истаћи да се процес прихватања знања из различитих дисциплина и њихова примена у археологији не може посматрати изоловано од друштвених, политичких, идејних, социјалних, регионалних или локалних контекста. Такође, у различитим европским археологијама, процес прихватања идеја из различитих области нити је био истовремен нити је носио иста значења (уп. Palavestra and Babić 2016; Babić 2011). Из наведених разлога мислим да је важно вратити се управо на овај период, посматрајући две личности које бих, са дозом опреза, могао означити као утемељиваче путева српске и немачке археологије. Једна од личности је Милоје Васић (1869–1956), чувар Народног музеја у Београду, археолог који је започео прва систематска ископавања праисторијских локалитета у Србији и значајно утицао на потоње генерације археолога у Србији. Друга личност је Густаф Косина (1858–1931), немачки лингвиста и праисторичар, који је концепт културе и етничку парадигму поставио као главни циљ археолошких истраживања. У новије време било је доста речи о Васићу (Palavestra 2012; Palavestra 2013; Palavestra and Babić 2016; Palavestra i Milosavljević 2016), али и о Косини, о коме је написана монументална биографија из пера Хајнца Гринерта (Grünert 2002; Veit 2002; Klejn 2008; Bandović 2012). Мада нису припадали истој генерацији,

1 Најљубазније захваљујем госпођи Ани Пекановић, уз чију помоћ сам дошао у посед писма. Сва три писма, са датумима 5. 6. 1908, 19. 6. 1908, 20. 7. 1908, налазе се у Косининој заоставштини у Архиву Хумболтовог универзитета (Archiv der Humboldt-Universität), под сигнатуром KNL.299 (Korrespondenz mit Miloje Vassits/Vasić) (в. Grünert 2002: 81, ff. 371; Schwerin von Krosigk 1982: 159).

Косина је био 11 година старији, нити су потекли из исте образовне матрице – у приближно исто време оба аутора су почела да публикују своје радове који су се тицали археологије (Васић 1894; Васић 1895; Vassits 1902; Kossinna 1895; Kossinna 1902). Ученик Михаила Валтровића, Васић је докторат завршио у Минхену, а његов ментор је био Адолф Фуртвенглер (A. Furtwängler) (Vassits 1900; Срејовић 1984: 25; Palavestra i Milosavljević 2016: 776; Palavestra and Babić 2016: 3–4). Косина је био школован код Карла Миленхофа, као германиста који се окренуо праисторији (Kossinna 1911: 1; Grünert 2002: 24–25). И један и други су били ауторитети, снажне личности, универзитетски професори чији се траг још увек може препознати и у немачкој, али и у српској археологији.

МИЛОЈЕ ВАСИЋ И ГУСТАФ КОСИНА – ПОЧЕЦИ

У *Сјоменици о ошварану Универзитетца* 1905. године, у биографији Милоја Васића се истиче да је 1889/90–1891/92. године био на „историјско-филолошком факултету“ Велике школе, а да је од 1896. до 1899. године похађао предавања у Берлину и Минхену. Васић је у Немачкој слушао предавања из филологије и историје уметности, са посебним нагласком на класичну археологију. Промовисан је за „доктора философије“, са тезом *Die Fackel in Kultus und Kunst der Griechen* (Аноним 1906: 118–119; Vassits 1900: 85–86; Тапавички-Илић 2013). За хонорарног наставника, односно за доцента археологије изабран је 1903. године, након што је Михаило Валтровић пензионисан, а две године касније изабран је за сталног доцента Универзитета, „за Класичну археологију с обзиром на српске земље“ (Леко 1903: 423, 437; Леко 1904: 677; Аноним 1905: 369; уп. Милосављевић 2013: 210–211; Драгојевић 2011: 491–492).

Ваља напоменути да је Васић прве археолошке радове написао пре одласка у Немачку. Иако су се тицали римске прошлости, овде је корисно осврнути се само на неколико идеја које је већ тада изнео у својој археолошкој студији о Виминацијуму. Оне се могу сажети у неколико цртица, које је и сам Васић навео започињући прво поглавље свог рада: „Археолошка испитивања прехисториског живота – Прехисториска насеља – Стиг и Млава – Насеобина староседелаца пре Римљана – Докази – Хумке – Кип – Додир и саобраћај Грка са староседеоцима – Узроци тог додира и саобраћаја – Прехисториски, грчки и римски трагови у Угарској и Влашкој – Станишта староседелаца у Дацији – Путови грчке културе – Обалама Црног и Јадранског мора – Дунав као пут – Долина Мораве и Вардара као пут...“ (Васић 1895: 12). У овом одељку рада, Васић се осврће на „земљани кип“ пронађен у Кличевцу, износи до тада позната мишљења Абрахама Лисауера, Михаила Валтровића и Софије Торме о *Кличевачком идолу* и, на основу мишљења аустријског праисторичара Морица Хернеса, закључује да је неспорно реч о божанству које упућује на контакте са народима Предње Азије, међу којима су наважнији Феничани, али и „други Оријенталци“ (Васић 1895: 14–16). Надаље, Васић се пита о односима Грка и варвара, корисности ових контаката за Грке, те указује и на путеве којима је грчка култура могла продрети у „ове крајеве“, а то су обале Црног мора и Јадрана. „Имајући на уму и једно и друго морамо се запитати зар је та грчка

култура могла тако далеко на Север и Запад dospети, а да притом не употреби тако лак и подесан пут као што је био река Дунав?“ (Васић 1895: 17). Алтернативни пут којим би грчка култура dospела до староседелачког насеља, које је било на месту римског Виминацијума, био би, по Васићу, долина Вардара.

Млади доктор Никола Вулић, који се тек вратио са студија из Минхена (уп. Љубомировић 2013: 22), жестоко је критиковао Васићеве прве радове, између осталих и рад о Виминацијуму: „Да оставим на страну то што историјска места нису рађена по изворима, или грдно ману, да у свима има ужасно много излишнога (рекао бих барем 70%): празних разговора, дугих причања о познатим, простим, незначајним стварима, штурих резоновања, па онда форму, каквима се служе само мало писмени људи; несолидност ових послова г. Васића и ова ниска неколико специјалних погрешака и омашака, противуречности и рђавих хипотеза, неоправданих закључака и недоказаних тврдњи итд. На исцрпност дабогме и не помишљаам а реда нам се строго одређеног не треба држати“ (Вулић 1897: 371). Вулићева критика била је усмерена на Васићево тумачење историјских извора и осим опаске да би, према Васићу, „Грци морали знати и за Америку“ (Вулић 1897: 375), праисторију није помињао. Вулић је касније одустао од расправа са Васићем (Palavestra 2013: 690), а унутар мале археолошке заједнице коју су чинили Васић и његови први студенти, другог гласа није ни било.

Већ у раду о Виминацијуму Васић је успоставио „археолошки репер“ – грчку културу кроз коју би требало посматрати праисторију Балкана (уп. Милајковић 2015: 37–38).

О томе да ли је и у којој мери Васић своје претпоставке засновао на Валтровићевим учењима или мишљењима Марсилија или Феликса Каница (опширније Милајковић 2015; о Валтровићу и Васићу уп. Милосављевић 2013) већ је било речи; међутим, оно што је несумњиво јесте да је Васићеву мисао, пре свега, обликовао његов минхенски ментор Адолф Фуртвенглер. Фуртвенглер је као млад археолог учествовао у ископавањима Олимпије, где је усавршио технику стилске категоризације ситних налаза, те је назван и „Линеом класичне археологије“ (Marchand 1996: 87; Palavestra i Milosavljević 2016: 776–777, 786–787). О односу према ментору, Васић речито говори у некрологу: „Све збирке и Музеји изгубили су у Фуртвенглеру својег великог пријатеља и браниоца... Ми, ђаци његови сакупљали смо се са свију страна света да чујемо његову живу реч, да се научимо раду и посветимо у разумевање и схватање не само велике грчке уметности него и оног што је њој претходило, као и онога, што је за њом следовало... Фуртвенглер је умро смрћу борца на бојном пољу тражећи научну истину и борећи се за њу...“ (Васић 1907: 1–4). Васић је методу стилских аналогја и група, наслеђену од Фуртвенглера, радо користио у својој интерпретацији праисторије Подунавља (уп. Palavestra i Milosavljević 2016: 786–778; Palavestra and Babić 2016: 4–6), а као прилог томе говори и један занимљив детаљ о Васићевим првим предавањима и вежбама. На страницама *Просвешној іласника* забележено је да се на првим Васићевим предавањима говорило „о историји грчке скулптуре“, односно „о скулптурним делима од почетка скулптурне уметности па до прве половине петог века пре Хри-

ста“, док су на вежбама „објашњаване старине из збирке Народног музеја, које су се могли довести у везу са скулптурним епохама и предметима, који су на предавањима поменути; допуњавана су предавања; упућивани су ученици на примени стеченог познавања предмета на оригиналима у Народном музеју...“ (Леко 1904: 670; уп. Срејовић 1984: 26; Срејовић 1983: 20).

С друге стране, Густаф Косина је образован као лингвиста, а његов ментор био је Карл Миленхоф (K. Mühlendorf). На његов „археолошки обрт“ утицао је и германиста Рудолф Хенинг (R. Henning), мада се Косина сматрао настављачем Миленхофове традиције (Brather 2008: 320; Klejn 2008: 313; Grünert 2002: 24–25, 48–49; Kossinna 1911: 1). Косина је археолошку каријеру започео 1895. године, излагањем „Праисторијско распрострањање Германа у Немачкој“ у Каселу (Kossinna 1896). У том предавању, он је јасно поставио своје циљеве: трагање за прецима данашњих Немаца у праисторијским Германима и њиховим прецима Индогерманима (Индоевропљанима).² Косина је инистирао на томе да етничка питања у праисторији може решавати само археологија, па тек онда друге науке, као што је лингвистика, која је, по њему, исцрпела своје алате: „Све ове недоумице нужно доводе до закључка: лингвистичка палеонтологија је за конструкцију праисторије неупотребљива“ (Kossinna 1896: 5). Своју методу сликовито је објаснио речима: „Ми не полазимо од искона, па унапред, већ као прави ужари радије уназад, при чему нити повезујемо за крај историје и истраживање језика“ (Kossinna 1896: 8). Такође, препознао је и просторну димензију археолошких култура и на тај начин се супротставио постојећим идејама археолога који су различите археолошке културе доживљавали као хронолошке одреднице (уп. Meinander 1981). Настојећи да „доведе у везу отаџбинску археологију (*vaterländische Archäologie*) са историјом“, али и да подигне праисторијску археологију из „Прокрустровог кревета литерарне историје“, Косина је, на основу „етнографски строго ограничених култура“, „препознао“ прадомовину (*älteste Heimat*) Германа, али и модерних Немаца, у северним деловима Европе и јужној Скандинавији (Kossinna 1896: 1–2, 14). Косинино излагање, нарочито у хагиографским радовима написаним о њему током нацистичког времена, сматрало се прекретницом и каменом темељцем немачке праисторије (нпр. Stampfuß 1935: 19; Bandović 2012: 642).³

Са националистичким заносом, Косина је започео борбу за „немачку националну праисторију“, али и за место професора праисторије на Берлинском универзитету. После смрти Рудолфа Фирхова (R. Virchow) 1902. године, Косина је успео да се постави за главног кандидата за професора археологије на Филозофском факултету Берлинског универзитета (Grünert 2002: 125–139).

2 Термин Индогермани сковао је Јулијус фон Клапрот (J. Von Klaproth) 1823. године и прихваћен је од стране већине немачких аутора, док је у осталим европским земљама префериран термин Индоевропљани (Poliakov 1974: 193).

3 Мада Гринерт вели да је ово предавање наишло на равнодушност Косининих колега, чак је и Паул Рајнеке, иначе велики Косинин критичар, означио овај рад као пионирски (*bahnbrechend*) (Grünert 2002: 67–70; уп. Reinecke 1898: 13). Рајнекеова критика никад није била испоњена јавно, већ се може пронаћи у приватним писмима и повременим алузијама на Косину у објављеним радовима (Grünert 2002: 119–120).

Косина је прекинуо традицију коју је Фирхов успоставио, традицију у којој су археологија и етнологија биле посматране као интегрални део антропологије.⁴ Такође, по мишљењу Сузан Марчанд, Косинина делатност се може посматрати и као један од првих покушаја разрачунавања са филхеленским доминантним дискурсом у немачкој археологији (Marchand 1996: 187). Хронолошки, то се у Немачкој поклапа са периодом у коме Германи од далеких, дивљих варвара из мрачних шума римске Германије постају блиски, храбри, корисни преци, и на тај начин учествују у изградњи модерне немачке нације (Veit 2002).

ИЗМЕЂУ ОРИЈЕНТА И ЕВРОПЕ

Године 1902, Косина је објавио рад „Индогерманско питање археолошки одговорено“ (Kossinna 1902). Питање порекла Индоевропљана (Индогермана) у европској литератури тог времена доживљава експанзију. Са разних страна, путем краниологије, лингвистике или праисторијске археологије, европски научници су покушавали да одговоре одакле су преци модерних Европљана дошли, где им је била колевка (нпр. Hoernes 1902; Kossinna 1902; Томић 1902). У истом контексту, полемика која је настала по Шлимановим ископавањима Троје и Микене, око порекла „егејске цивилизације“ била је део шире расправе о настанку европске цивилизације (Daniel 1975: 180; Trigger 2006: 228–229). Француски археолог Саломон Ренак (S. Reinach) је у делу *Le Mirage Oriental* (1893) изнео мишљење да су дотадашња схватања „источних елемената“ у европској цивилизацији била прецењена, а да је микенска цивилизација, баш као и европска, аутохтона (Trigger 1980: 30).

Косина је покушао да пружи свој допринос овој дебати, демонстрирајући став да археологија *може и мора* питања „праисторијске етнологије“ ставити у први план (Kossinna 1902: 175, 216). Према његовом мишљењу, лингвистичке категорије (лингвистичко стабло) које су настале од Индогермана (Германи, Келти, Карподачани, Трачани, Грци, Илири) савршено се уклапају у постојеће културне групе (нпр. *Nordisch-indogermanischen, Bandkeramischer, Kulturgruppe des Bernburger Typus*). Из оригиналне прадомовине у северној Европи, као из кошнице, ови народи су кренули пут југа у неколико сукцесивних похода. Он полази од аксиома који је већ у претходном раду „утврдио“, називајући га „нова егзактна метода археолошког разматрања“ (Kossinna 1902: 162), што је подразумевало да се иза културних група, које он препознаје по различитим керамичким типовима, крију етничке групе. Иако је у овом тренутку по питању расе још увек показивао „резервисаност“, већ у овом раду је „добро позната чињеница“ да културним групама одговарају народи (Kossinna 1902: 218). „*Ein Volk, ein Topf*“ (један народ, једна посуда), како је касније иронично прокоментарисао Лео Клејн (Klejn 2008: 317). Методолошки принцип који је

4 Као прилог томе говори и једно писмо намењено шведском археологу Оскару Монтелијусу, а написано после Фирховљевог смрти, где Косина каже да је епизода са Фирховом и његовом „владавином клике“ (*Cliquenwirtschaft*) „Богу хвала завршена“ (Schwerin von Krosigk 1982: 173; уп. Grünert 2002: 202).

применио указивао је на то да се, насупротив утицају који долазе са југа у виду „распростираних таласа“, могу препознати миграције народа на основу „пре-сађивања“ култура са севера ка југу (Kossinna 1902: 162). Дакле, постоји само један принцип: принцип севера - *ex septentrione lux*, што ће касније формулисати: „Праисторија нас, међутим, учи управо супротно. Можемо ићи колико год желимо, до неолитског периода и даље, увек смо задивљени европским културним стадијумом у поређењу са Оријентом, као и централно и северно-европском културом унутар саме Европе. Увек праисторија јасно препознаје како су културни утицаји у каменом добу продирали, не од Оријента ка Европи, и не од Јужне ка Северној Европи, већ у оба случаја у супротном правцу“ (Kossinna 1912a: 17).

На стварње његове нове „егзактне археолошке методе“, оличене у „насеобинској археологији“, највише су утицали скандинавски археолози, од којих пре свих Монтелијус, „првак типолошке методе“, како га је Косина називао и са ким је од почетка археолошке каријере имао колегијални, али и пријатељски однос (Grünert 2002: 185–190; Bandović 2012: 636). Косина се и експлицитно позивао на њега када је говорио о културном континуитету (Kossinna 1896: 2; Kossinna 1911: 8). Потврду директног утицаја налазимо и у писму које је Косина упутио Монтелијусу одмах након каселског предавања, у коме каже да је само „сlediо велике скандинавске учитеље“ (Baudou 2005; Schwerin von Krosigk 1982: 168–169).⁵ О континуитету Германа од бронзаног доба у Скандинавији, Монтелијус је заиста писао; међутим, за њега су питања хронологије европске праисторије била знатно важнија (Montelius 1888; Gräslund 1989). Насупрот Косини, Монтелијус је био један од присталица теорије која је порекло европске цивилизације тражила на југу и југоистоку Европе – *ex oriente lux* (Childe 1939; Sklenář 1983: 144; Trigger 2008: 228).⁶

Исте године када је Косина објавио рад „Индогерманско питање археолошки одговорено“, Милоје Васић публикује два врло важна рада о Јабланици и кличевачкој некрополи (Vassit 1902; Palavestra 2012: 652–653). Чланак о Јабланици⁷ је изашао у немачком часопису *Archiv für Anthropologie* и наишао је на позитивне приказе од тадашњих праисторичара (Myres 1903; Götze 1903; Palavestra i Milosavljević 2016: 782). Васић у овом раду опширно описује налазе неолитских фигурина („скулптура“), групише их на оне са птичјим или људским ли-

5 У писму Косина каже: „Као истински учитељ међу Немцима служио ми је само незаборавни Тишлер, иначе сам особито sledио велике скандинавске учитеље, међу којима сте за мене ви увек заузимали највиши ранг“ (Schwerin von Krosigk 1982: 168–169).

6 Косина је врло увредљиво писао о својим неистомишљеницима; међутим, Монтелијус, „генијални хронолог“, био му је узор. Због врло оштрог тона којим је „докачио“ и Монтелијуса, морао је да му се извињава у приватном писму (Grünert 2002: 186).

7 Јабланица је ископавана 1900. године, а Валтровић у извештају Српске краљевске академије пише: „То откопавање тек се на мали део оног земљишта распрострло, на ком се познају трагови преисторијског човека; али је по резултатима својим веома повољно и занимљиво, јер је у погледу судова и њихових шара, у погледу кипова и других ствари од печене земље, дало облике, који знаоцу отварају нов поглед на преисторијско доба у нас, упућујући га на сродне облике из доба културе у Микени“ (Валтровић 1901: 378). Упућивање на Микену можда служи и добијању новчаних средстава за наставак ископавања које тражи Валтровић, но свакако није случајно. Мориц Возински (Moriz Wosinsky) је од 1888. године доводио спиралну орнаментуку и локалитет Ленђел у везу са Микеном (Schmidt 1904: 644).

цем, са приказима људског тела или животиња, и истиче да је један од најважнијих налаза управо „скулптура“ јер показује прави пут утицаја из егејског света, који је ишао Дунавом и Савом.⁸ Васић доживљава локалитет Јабланицу као мост између Мале Азије (Троје) и Бутмира, но и осталих неолитских налазишта у непосредној близини (Белибрег, Куктени, Тордош). Обучено око истраживача треба, по Васићу, да примети упечатљиве сличности ових локалитета са европским истоком, те мора да је реч о једној култури, једном културном народу (*Culturvolk*) и једном културном центру (*Culturzentrum*). Да ли ће се овај културни центар пронаћи, питање је будућности. Јабланица и Бутмир су из неолитског периода, Бутмир је нешто млађи, а етнички, судећи по Васићу, они би припадали Трачанима, односно Фригијцима (Vassits 1902: 547–548, 581).

О важности ископавања на Балкану за питања порекла европске цивилизације, односно „недостајуге карике“ између Троје и средњоевропских локалитета, писао је у приказима Јабланице и немачки праисторичар Алфред Геце,⁹ као и британски Џон Мајрес (Götze 1903; Myres 1903; уп. Sklenář 198: 140). Геце је нарочито био заинтересован за тракасту керамику (*Bandkeramik*) јер је питања Троје и сусрета Окцидента и Оријента посматрао кроз сусрет тракасте грнчарије са „азијатским културама“ (Götze 1903: 37). Интересантно је да Мајрес, уз упут Васићу на резултате новијих британских истраживања Егеје, истиче да Васићев предлог о сликању (керамике) као ендемском на југоистоку, а моделовања (фигурина) на северозападу, ојачава тезу коју је изнео Саломон Ренак у *La Mirage Oriental*, у вези са изворима егејског канона моделовања (Myres 1903: 79; уп. Vassits 1902: 520).

Имајући у виду да идеје црпу из врло сличних уверења, Васић и Косина стоје само наизглед „супротстављени“. Косина је убеђен да археолошким културама јасно одговарају историјски народи, а Васић, руководећи се истом идејом, интерпретира Јабланицу као трачко насеље. Косина тражи колевку свих народа на северу Европе, а Васић настанак неолита, две године касније, тражи у Подунављу:

„Ну када се на посућу из испитиваних наших неолитских насеља нађу такве појаве, које их у веома тесну везу доводе са ближим и даљим неолитским насељима у Угарској, а нарочито у Ердељу; кад те везе преко Бутмира у Босни прелазе на накољничка насеља у алпијским језерима па и преко Алпа у јужну Немачку; када се оне даље налазе у Чешкој, Моравској, и затим у пределима Карпата и његових огранака; када се исте такве појаве налазе у Јужној Русији, Румунији, Бугарској, Тракији, у Троји и другим налазиштима у Малој Азији; када се оне налазе и на острвљу Средоземног Мора, на Криту и у Египту, – онда није тешко запазити ни заокругљеност целине, коју ови крајеви склапају, а у којој целини Балканско Полуострво и земље у долини Дунава као да образују центар, из којег су се ове појаве, а са њима заједно и неолитска култура

8 Васић се овде спори са мишљењем Морица Хернеса да је микенски утицај на Балкан (Бутмир) дошао Јадраном.

9 Трачани, „као највећи народ после Инда“, такође су, као и Васића, интересовали Гецеа, а он их је доводио у везу са лужичком културом (Eggers 2010 [1959]: 207–208; Sklenář 1983: 151).

распростирале у свима поменутих правцима и у све поменуте пределе. Најновија научна истраживања само утврђују ову, по постанку својем, најмлађу научну теорију; а нама је особито драго што можемо још на овом месту констатовати да су наша, у прошлој години испитивана, неолитска насеља, дала тако многобројних и тако драгоцених података, који ову теорију само још јаче потпомажу“ (Васић 1905: 236).

Међутим, за разлику од Васића, Косина је за свој чланак о Индогерманима добио оштре критике. Његови критичари, између осталих, били су Еразм Мајевски, Мориц Хернес, Паул Рајнеке и Софус Милер (Grünert 2002: 113–122; Sklenář 1982: 148). Хернес је свакако био најодважнији, па је поводом индогерманског питања написао:

„Ово симплификовано идентификовање праисторијских посуда са историјским племенима одаје утисак једне шале, једне пародије; али аутор је тако светачки озбиљан (...) Уколико се томе смело не супротстави била би то пропаст праисторије, која је ионако изложена јаком искушењу, да уместо да говори о стварним предметима свог истраживања једнако говори о расама и народима“ (Hoernes 1903: 161–162).

О реакцији коју је Косина изазвао међу европским археолозима сведочи и чињеница да је пољски археолог Еразм Мајевски имао потребу да преведе Косинин рад о Индогерманима и публикује га, са бројним коментарима, у часопису *Свјатловий*. Као заговорник позитивистичке методологије, оптужио је Косину да користи дедуктивни, а не индуктивни метод и да се ограничава само на археолошке изворе, а не и на лингвистику. По Мајевском, Косина је потегла питања за која археологија још увек није спремна, а препознао је и „отровни плод националног шовинизма“ (Lech 1997/1998: 30; Grünert 2002: 118). Истовремено, сам Мајевски је сматрао да је прадомовина Индоевропљана у Европи, а да би колевку Словена требало тражити на пољско-немачкој граници (Sklenář 1983: 150).

Милоје Васић је на самим почецима скоро прихватио концепт археолошке културе (уп. Palavestra 2012: 655–656), што се јасно може видети у раду „Прилози ка решавању тројанских проблема“. Васић, говорећи о тада познатим неолитским насељима, каже: „Због ове међусобне географске близине тих насеља, а још већма због једноликост налаза у њима, на основу којих она припадају неолитском добу, ми смо принуђени сматрати их као насеља једног истог племена или народа, који је у неолитском добу живео на огранцима Космаја и Авале“ (Васић 1906а: 165). Просторна и хронолошка димензија археолошке културе је ту, „једноликост налаза“ упућује на културну садржину (*Kulturinhalt*), а поистовећивање са „племеном“ или „народом“ на трагу је етничке интерпретације. Косина је дефинисао археолошку културу на следећи начин: „Оштро дефинисане археолошке културне области одговарају у свим временима различитим народима и племенима“ (Kossinna 1911а: 3, 11). Васићева мисао, у том моменту, није се пуно разликовала.

У раду о тројанским проблемима, Васић је покушао да одговори на горућа питања у археологији тог времена, „о правцу преношења и простирања културе“, односно о томе које од мишљења је тачно: „старије мишљење“, које

држи да је неолит завистан од појава у Малој Азији и Троји, или „млађе“, да су „Троја и њој блиска налазишта са својом културом зависна од културе из слива средњег и доњег Дунава“ (Васић 1906а: 163–164). Васићев рад се може посматрати и као модификација идеја које су потекле од Хуберта Шмита (H. Schmidt), немачког археолога који је Васићу био знатно ближи него Косина (уп. Babić i Tomović 1996: 18). Шмит је, на основу разних елемената, сматрао да су културе неолита и бронзаног доба средње Европе (Мађарска, Трансилванија) имале примат, биле старије и утицале на Микену и Троју. Све што настаје у неолитском периоду у Подунављу и балканским земљама претходи појавама у егејском свету. Шмит је мислио да су носиоци култура неолитског периода и бронзаног доба трачка племена, која су културне тековине преносила током сеоба према југоистоку Европе (Schmidt 1904: 626–633, 656).¹⁰ Васић је ово мишљење прихватио и, балансирајући између теорија о примату средње Европе или југа (опширније Palavestra 2012: 657–660), одлучио се за дунавску долину: „Распростирање неолитске културе из Дунавске Долине вршено је само сеобом племена у правцу ка Југоистоку. Ова племена, било да су припадала само једној било неколиким народностима, имала су исту културу – неолитску културу Дунавске Долине. Те сеобе вршене су према Југоистоку у разним временима и разним правцима. Јачина тих сеоба и њима пренете културе даје се утврђивати на основу већег или мањег броја аналогije и идентичности између културних појава буди којег насеља на Југоистоку с једне и појава у насељима Дунавске Долине с друге стране“ (Васић 1906а: 280). Као и Шмит, Васић је говорио о трачким племенима као о носиоцима неолитске културе у Подунављу (Васић 1906а: 282).

Ипак, за разлику од Хуберта Шмита, сматрао је да је током бронзаног доба подручје Србије имало посредничку улогу „између европског југоистока и мање културне средње Европе“, па тако у извештају о раду Археолошког одељења за 1905. годину каже: „У овој посредничкој улози наших предела, између културнијег европског југоистока с једне и мање културне средње Европе тога доба с друге стране лежи свеколика важност научнога испитивања преисторијских старина у нашој Отаџбини“ (Васић 1906b: 251; уп. Schmidt 1904: 626).

Васић се, као и Косина, али и већина археолога тог времена, укључио у шире дебате о пореклу европске цивилизације и етничку интерпретацију археолошког материјала. Компликована питања етничитета у археологији, утемељивачи дисциплине решавали су на врло једноставан начин. Препознајући у њиховој савремености различите етничке групе, уписујући етничитет у археолошки материјал, они су проналазили мотивацију, разлог и сврху праисторије. Инсистирањем на примату севера у односу на остале делове Европе, Косина је постао најгласнији заговарач и носилац „нордијске мисли“. Према овој особитој врсти *нордицизма*, све што је добро долази са севера (Cornell et al. 2007/2008: 43). Васић је пак светло тражио у свету Егеје и њене периферије, у Балкану као чувару и преносиоцу античких идеја.

¹⁰ За разлику од Фуртвенглера, који је мислио да су носиоци микенске културе били Трачани, Шмит је „опрезније“ говорио о трачком утицају на развој микенске културе. Накит и ношња, по Шмиту су показивали особитости једног народа (уп. Schmidt 1904: 629, 656). Но, као и Косина, Шмит није остао без критика (Hoernes 1905: 18; Mackenzie 1906: 228).

О ВАСИЋЕВИМ ПИСМИМА

Васић је прво и најважније писмо упућено Косини написао 5. јуна 1908. године (Прилог). Он пише да као прилог писму шаље и рад о Винчи, објављен у часопису *Memnon*, а да се његов ранији рад о тројанским проблемима може пронаћи код Хуберта Шмита, који је, осим Косине, био један од предавача у Берлину.¹¹ Васић даље истиче: „Дајем себи слободу да вам скренем пажњу да сам своја досадашња мишљења значајно кориговао како ћете пронаћи у закључним реченицама у чланку о Винчи. Недавно сам дошао до закључка да наша најстарија до сада позната керамика није никако неолитска и да је зависна од југоистока“. Он је изразио наду да ће моћи да покаже „да је наша северо-источна област била под снажним утицајем Егеје. Како су ови утицаји даље узводно ка Средњој Европи били преносени остављам овог пута нерешено; али они су се ипак одиграли.“ Оно што је такође важно истаћи је да је Васић био свестан Косининих ставова које је изнео у „Индогерманском питању археолошки одговореном“ и каже: „Хтео сам да Вам скренем пажњу на ове ствари јер сам свестан Ваших ранијих погледа о овим питањима.“ Он Косини суптилно скреће пажњу да се право познавање праисторије средње Европе и „исправни“ закључци могу донети тек по упознавању са праисторијским материјалом на подручју Србије.

У друга два писма, Васић је изразио задовољство поводом Косинине одлуке да посети Београд, али и Винчу, где би Косина имао прилику да винчански материјал „*in situ zu studieren*“.¹² Како бисмо разумели повод за најављену посету Београду и Винчи, потребно је истаћи да су чврст темељ Косининог рада представљала небројена путовања по средњој Европи, која су подразумевала посете музејима и евидентирање археолошких налаза из праисторијских епоха у музејским збиркама (Brather 2008: 326). Међутим, судећи према расположивој архивској грађи, није дошло до Косинине планиране посете Београду и Винчи. У Косининим музејским дневницима нема помена Београда (Grünert 2002: 81, ff. 371), а такође ни у документима о 1908. години, која се чувају у Архиву Народног музеја у Београду, нема информације о посети немачког професора.¹³

Од „Прилога ка решавању тројанских проблема“ до 1908. године, Васић је, како и сам каже у писму, променио своја схватања о природи неолитског периода у Подунављу. Већ од 1906. године и обновљене серије *Ситаринара*, Васић је почео да гради „алтернативну“ визију праисторије (Васић 1906c; Васић 1906d). О Васићевом датовању Винче и померању у бронзано доба доста је пи-

11 Шмит је предавао праисторију Медитерана у ширем европском оквиру и у почетку је био у складним односима са Косином. Сукоб између Косине и његовог највећег „ривала“ Карла Шухарта одразио се евентуално и на однос између Шмита и Косине. Шмит се у овом сукобу приклонио Шухарту (Grünert 2002: 160–61, 174–184).

12 Васићева писма Косини 19. 6 и 20. 7. 1908. године, KNL. 299, Archiv der Humboldt-Universität.

13 Уместо Београда, у Косининим музејским дневницима помиње се посета Вршцу (Grünert 2002: 81). У том контексту, интересантно је да је Феликс Милекер, кустос и директор музеја у Вршцу, од 1909. године био дописни члан Немачког друштва за праисторију, који је основао Косина (Аноним 1912: 6).

сано и ја овде нећу улазити у све детаље (уп. Palavestra 2012: 666–670). Важно је подсетити да је у првом чланку о Винчи Васић написао:

„У том последњем случају наша проучена насеља (Мали друм, Јабланица, Винча, прим. А. Б.) имала би се убројити међу она насеља на ужем Југоистоку, у којима се такође не даје повући оштра граница између камене (неолитске) и металне периоде, те би се на тај начин и она дала означити као противност оним насељима у средњој и северној Европи, где је постојање неолитског доба као таквог неоспорно. Од дефинитивног правилног решења о односу ових наших најстаријих насеља према онима на ужем Југоистоку зависи у првом реду правилност у датирању појединих културних појава у њима; јер ако су она стајала у сличним приликама као и она на Југоистоку, то ћемо и аналогне и идентичне појаве у њима имати сматрати без мало као савремене са онима на Југоистоку, а тиме би се обим т.з.в. Јегејске културе имао у правцу према Северу проширити у најмању руку бар до Дунавске Долине, а не ограничити само на обале и острва Јегејскога Мора. Таквом схватању морало би се наћи оправдања и у познијим преисторијским епохама, јер је познато, да једном од културе освојена област, не престаје више бити стално изложена културним утицајима из јачих центара“ (Васић 1906d: 127). Ове реченице биле су и „закључне“ у чланку који је послао Косини (уп. Vassits 1907: 187).

Васићева мисао и смештање Винче у „бронзано доба Егеје“, међутим, није оригинално. Идеју је могао да заснује на једној помисли Морица Хернеса, која показује да је и Хернес имао дилеме око сихронизације Егеје и неолита у средњој Европи: „Све што је у Средњој Европи млађенеолитско пада тамо (на источном Медитерану, прим. А. Б.) мање или више у метално доба“ (Hoernes 1905: 12–13, ff. 1). Позивајући се на Хернесово мишљење, Роналд Бароуз је у књизи о открићима на Криту и њиховом значају за праисторију Европе констатовао: „Одсуство метала морало је, по овој хипотези, држати Централну Европу у неолитском добу вековима и вековима пошто је Егеја развила слободну употребу бронзе. Нема ништа невероватно у овој претпоставци“ (Burrows 1907: 190, ff. 3). Хернесов чланак, на који се Бароуз позива, Милоје Васић је испрва оштро критиковао (Васић 1906а: 282–289; уп. Vassits 1908: 336, ff. 10), а управо је у овој Хернесовој хипотези коју, колико ми је познато, Хернес није разрађивао, Васић могао наћи потврду свог схватања неолита Подунавља као периферије бронзаног доба Егеје (уп. Vassits 1908: 341; уп. Васић 1914: 56).

СЛИЧНОСТИ И РАЗЛИКЕ

Косина је „насеобинску археологију“ (*Siedlungsarchäologie*) и германоцентричну визију праисторије засновао на неколико битних премиса, којих се држао као догме. Једна од главних премиса, како је већ наведено, била је да археолошким културама, које су почетком XX века археолози углавном препознавали по керамичким стиловима, одговарају историјски народи, а убрзо је почео писати и о раси, односно „расном капиталу индогерманске Европе“ (Kossinna 1911a: 3; Kossinna 1911b: 128–129; Kossinna 1909: 19; Kossinna 1912b:

5). Васић пак није говорио о култури у плуралу, радије је говорио о култури у једнини, очигледно је схватајући у смислу француског термина за цивилизацију: „једна култура“ и „један културни центар“, или на другом месту, када је писао о „културнијем европском југоистоку“ и „мање културној средњој Европи“ (Vassits 1902: 547; Васић 1906b: 251; в. Palavestra 2012: 656). Иако је у „тројанским проблемима“ неолитску културу доводио у везу са Трачанима, касније је одустао од етничке интерпретације и написао: „Мислимо да се на основу садашњег нашег фрагментованог познавања преисторијске културе не могу с успехом решавати и друга питања, међу која спадају она питања о народности и раси носилаца дотичне културе. Проблематична изгледају нам сва она мишљења која преисторијску културу везују било за „медитеранску“ било „индоевропску“ расу; а не мање проблематична и она мишљења која простирање преисторијске културе у једном или другом правцу доводе у везу с кретањем расе у дотичном правцу“ (цит. по Palavestra 2012: 656).¹⁴ „Простирање преисторијске културе у једном или другом правцу“, Васић је заменио концептом „демократске културе“. Публикујући резултате ископавања са Градца и опредељујући овај вишеслојни археолошки локалитет у „латенску периоду“, Васић пише:

„Али у добу пре оснивања ове тврђаве на Грацу постојаше у том пределу „демократска култура“ (т.ј. култура нижих народних слојева) са својом неизмењеном прастаром садржином, о чему сведоче појаве обилна камена оруђа, онаквих статуета од печене земље и оне традиционалне појаве на домаћој керамици на Грацу. Та „демократска култура“ имала је чак и у овом времену у себи још довољне снаге, због чега је ни нови културни утицаји, а можда ни нова племена, не могу изменити, ни уништити. Напротив, и после толико времена, ми и данас налазимо поједине културне појаве на разним местима Балканског полуострва и суседних му предела, које своје порекло воде из прастаре „демократске културе“...“ (Васић 1911a: 111).

Кроз концепт „демократске културе“, Васић је могао писати о дугом егејском континуитету на Балкану, од праисторије па до данашњих дана (уп. Palavestra 2012: 660–670; о идеји континуитета у српској археологији Palavestra 2011; Kuzmanović i Babić 2015). Још раније, Васић је на мотивима и декорацији народне ношње (мотив спирале) препознавао утицај микенског света (Васић 1906e: 83). У истом контексту, поредећи *Кличевачки игол* са „српском националном орнаментиком“ (Васић 1906d: 19, ff. 19), оправдао је Валтровићеву романтичарску наду: „Ваља да је кип овај радила рука словенска, и ваља да у његовом оделу и накиту лежи клица за данашње народно одело у ком крају наше отаџбине“ (Валтровић 1890: 114). Дакле, „клицу“ за идеје континуитета Васић није могао наћи само у делима својих савременика (уп. Васић 1911: 111–112) већ и у Валтровићевом националном заносу.

¹⁴ Врло је занимљиво видети да је и ову идеју такође дуговао Морицу Хернесу који је, критикујући Хуберта Шмита, задржао принципијелан став већ исказан према Косини (Hoernes 1905: 18, ff. 12; уп. Hoernes 1902): „Alle diese Dinge sind nicht „thrakisch“, nicht „europäisch“, nicht „indogermanisch“, wie man - immer im tendenziösen Hinblick auf gewisse Rassenunterschiede jüngerer Datums - gemeint hat, sondern einfach charakteristisch für gewisse Kulturstufen, wobei es natürlich freisteht, der Verbreitung dieser Formen etc. durch sonst gesicherte Wanderungen und Beziehungen der Völker nachzuspüren.“

С друге стране, Косина је преузео Монтелијусове идеје о континуитету, а формулисао их је као аксиом: „Културни континуитет показује трајање становништава“, доводећи у везу популације бронзаног доба и модерне Немце (Kossinna 1911: 8). Читаву идеју „насеобинске археологије“, Косина је развио од континуитета насељавања – тамо где се континуитет насељавања не може видети, реч је о миграцији становништва (Kossinna 1909: 22). Из његове перспективе, савременост је такође показивала континуирану везу са праисторијом, а слика Едварда Мунка *Der Sonne* била је само један илустративни пример који показује исту „школу сликања“ и поштовања култа сунца, баш као код бронзанодобних германских предака (Kossinna 1912: 79–80).

Косина је типолошки метод схватао као основу „насеобинске археологије“, одређујући на тај начин културне области (*Kulturgebiete*). Док је картирање налаза требало да покаже просторно распрострањавање одређене културе, хронолошка обрада археолошког материјала одређивала је њено трајање. То су били „плодови насеобинске археологије“ (Schwerin von Krosigk 1982: 17; Kossinna 1911: 17; Veit 2002: 45–46). Васић није прихватао типолошки метод, а нарочито је критиковао Рајнекеову, односно Монтелијусову хронолошку поделу бронзаног доба централне Европе: „Колико се типолошком проучавању може поклонити пажње, и у колико се може ослонити на хронологију једне области, која је извршена на основу типолошких низова, лако се даје проценити већ и по томе, што се такво сређивање налаза врши скоро свагда теоријски, без ослонца на стварне појаве појединих форама и орнамената. Ну, типологија занемарује још један фактор у људском животу и навикама који је врло важан и који је, по свему судећи, играо важну улогу у Угарској за време преисторијског доба. Тај фактор је конзервативизам, којим поједине појаве, форме и орнаменти имају једино да захвале за свој често пута врло дуги живот у појединим областима. Деловању овог фактора имамо да припишемо врло разнолике и врло чудновате појаве у преисторијској култури“ (Васић 1914: 59–60).

Дакле, уместо типологије, Васић је нудио *конзервативизам*, а тако се опет враћамо на идеју континуитета (в. Palavestra i Milosavljević 2016: 783).

Да би показао примат севера у Европи, Косина је морао подићи читаву хронологију, као што је то учинио и Хуберт Шмит 1909. године (Schwerin von Krosigk 1982: 41; Childe 2004 [1953]: 151–152, ff. 17). Васић је, почев од 1906. године, спуштао хронологију, како би Винчу дефинитивно 1908. године определио у бронзано доба Егеје, говорећи о „такозваном неолитском периоду“.

За Косину је праисторија била „првенствено национална дисциплина“ и он је није раздвајао од политичке праксе, што ће оставити дуготрајне последице у Немачкој археологији (Veit 2002). Васић је такође препознавао „национални“ значај праисторије, мада под другачијим аршинима: „Ни у једној данашњој држави у Европи преисториске старине – нарочито оне из најстаријих периода – не стоје у вези са културном прошлошћу народа, који је сада у тој земљи насељен, па ипак зато у свим тим земљама врши се најинтензивније и прикупљање праисторијског материјала. У појединим од њих као на пр. у Француској, сматрају се те старине као националне у ширем смислу. Ти примери у културним државама са једне и обилат и значајан материјал у нашој зе-

мљи с друге стране – довољни су разлози за рад Музеја на овом пољу у толико већма, што се Србија одужује општој култури и науци као културна држава“ (Васић 1911b: 308).

POST SCRIPTUM

Нема сумње да је археологија на немачком говорном подручју утицала на главне токове археологије у Европи, како због економске тако и због политичке и културне моћи (Sommer and Gramsch 2011). Како смо видели, Васић је велики број идеја, које је сам заступао, дуговао управо „немачкој“ школи. Васићева писма Косини прилог су сагедавању другачијег односа између Васића и немачких аутора. У домаћој литератури, становиште које се на скоро митском нивоу преноси јесте да је Васићево касније датовање Винче као јонске колоније било контрирање нордијским тезама немачких аутора, од којих би Косина био један од главних експонената (опширније Palavestra 2012: 661–662; Palavestra 2013: 702). Речима Александрине Цермановић-Кузмановић: „Од Југословена, он је постао велики Србин и да би „контрирао“ немачкој школи, Васић је од првобитног датовања Винче отишао у другу крајност, датујући је као јонску колонију у VI век старе ере“ (цит. по Palavestra 2013: 682).

Евидентно је да се Васић у својим радовима није расправљао само са припадницима „нордијске“ школе већ са свим немачким ауторима, укључујући и Морица Хернеса и Паула Рајнекеа, који свакако нису били заступници „нордијских“ идеја. Хернес је и Васићу и Косини представљао „трн у оку“ (Kossinna 1911: 9; Васић 1914: 61, ff. 231). Та чињеница више говори о природи „научних“ расправа тог времена преко граница националних држава.

Васићева писма показују да није реч о „контрирању“ немачким ауторима, већ да његов став проистиче из идеја које је раније изградио. Као и Косина, Васић је на свој начин „дисциплиновао“ праисторију. Наизглед супротне, идеје које су обојица заговарала показују бројне сличности и потичу из сличног корпуса знања. Потреба да се одговори на велика идентитетска питања и предубеђења која су обојица из својих савремености уносила у младу, методолошки недовољно утемељену науку резултирала је, иако на први поглед различитим, суштински веома сличним идејама о праисторији Европе.

Како смо видели, обојица су на себи својствен начин градила своје праисторијске светове. Један је био свет Индогермана и Германа, као покретача целокупног људског прогреса кроз историју, носилаца цивилизације из оригалне колевке са севера Европе. Други је био свет Егеје и њене периферије, места Балкана као посредника, али и чувара традиције микенског и античког света. Оба су била митска и идентитетска, а њима су доминирале идеје континуитета, укоренењујући савременост у праисторијско тло. Из друге перспективе, ови светови били су несамерљиви. Немам одговор на питање да ли су се Васић и Косина 1908. године срели, али се питам шта би један другом рекли.

ПРИЛОГ

Hochgeehrter Herr Professor, Belgrad, den 5. Juni 1908

Verzeihen Sie mir, dass ich erst nach einigen Tagen Ihnen den gewünschten Abzug aus Memnon über die Station Vinča senden konnte. Ich war verreist.

Diese meine Zusendung muss ich durch den vorliegenden Brief begleiten lassen aus zwei Gründen. Publikation über die serbische Keramik aufmerksam zu machen, die in LXX Glas der k.serb. Akademie der Wissenschaften erschienen ist. Die betreffende Arbeit ist serbisch geschrieben und betitelt: Beiträge zur Lösung der Trojaprobleme, auf welche ich in der Abhandlung über Vinča fortwährend hinweise. Von derselben Publikation ist leider kein Auszug in einer fremden Sprache erschienen, jedoch aber falls Sie mit der Herrn Dr. Hubert Schmidt, Privatdozenten an Ihrer Universität, freundschaftlich verkehren, können Sie von ihm einen Auszug im Manuskript, welcher deutsch geschrieben, bekommen und benutzen. Er wollte seinerzeit darüber der Berliner Anthropologischen Gesellschaft referieren, wozu aber er nicht kam. - Ich erlaube mir aber Sie darauf aufmerksam zu machen, dass ich meine dort vertretene Ansichten bedeutend rektifiziert habe in dem Sinne wie Sie ihn in den Schlusssätzen des Vincaartikels angedeutet finden werden. Zuletzt bin ich zu dem Schlusse gekommen dass unsere älteste bis jetzt bekannte Keramik keinesfalls eine neolithische sei und daß sie vom Südosten her abhängig sei. Das gleiche gilt auch für Butmir wie es jetzt auch die Serajevoer Forscher annehmen.

Zweitens aber muss ich diesen Brief auch deshalb schreiben um Sie auf unseres Material, das in großer Menge im Museum zu Belgrad aufgesammelt liegt, von welchem nur ein minimaler Teil bis jetzt veröffentlicht werden konnte. Ich weiss übrigens nicht welche Grenze haben Sie Ihrem Forschungsgebiete diesmal gesetzt, falls Sie aber in Ihre Betrachtung Mähren, Böhmen, Nieder- und Oberösterreich ziehen wollen, so wäre es höchst notwendig, unseres Material wenigstens ganz oberflächlich zu überschauen um zu den richtigen Schlüssen kommen zu können.

Die Keramik habe ich für später gelassen bis mir gelingt eine systematische und methodische Grabung in Vinča durchzuführen. Gegenwärtig interessieren mich hauptsächlich zwei Sachen: die eisenzeitliche Kultur im Donautale, über welche ich Ihnen den französischen Auszug sende; und die Kultgegenstände aus prähistorischen Ansiedlungen in Serbien. Für die erstere Frage habe ich das Material gesammelt an zwölf verschiedenen Fundorten an dem Donauufer von der serbischen Ostgrenze bis zu Belgrad. - Die zweite Frage habe ich schon beinahe fertiggestellt und schreibe es jetzt ab. Ich hoffe darin beweisen zu können dass unsere nordöstliche Gegende von der Aegea stark beeinflusst waren. Wie diese Einflüsse weiter donauaufwärts nach Mitteleuropa übermittelt waren lasse ich diesmal ungelöst; stattgefunden haben sie aber doch.

Ich wollte Sie auf diese Sachen aufmerksam machen da mir Ihre bisherigen Ansichten über diese Fragen bekannt sind. Entschuldigen Sie, bitte, diese meine Freiheit die ich mir Ihnen gegenüber erlaubte; ich wollte nur der Sache dienen.

Mit vorzüglicher Hochachtung Ihr ergebenster

Dr. Miloje M. Vassits – Direktor des National Museums zu Belgrad

Поштовани господине професоре,

Опростите ми што вам тек после неколико дана шаљем жељени сепарат из Мемнона о станици Винча. Био сам на путовању.

Уз ову моју пошиљку морам да приложим писмо из два разлога. Прво, да Вам скренем пажњу на публикацију о српској керамици која је објављена у LXX Гласу Српске Краљевске Академије. Рад у питању је написан на српском и насловљен је: Прилог решавању Тројанских проблема на које упућујем даље у тексту у свом есеју о Винчи. Иста публикација нажалост нема резиме на страном језику, међутим, ако сте у пријатељским односима са господином Хубертом Шмитом, доцентом на Вашем Универзитету, можете добити и користити један извод у рукопису који је написан на немачком. Он је желео реферисати својевремено испред Берлинског Антрополошког Друштва, али није стигао. Дајем себи слободу да вам скренем пажњу да сам своја досадашња мишљења значајно кориговао како ћете пронаћи у закључним реченицама у чланку о Винчи. Недавно сам дошао до закључка да наша најстарија до сада позната керамика није никако неолитска и да је зависна од југоистока. То такође важи за Бутмир као што је то сада прихваћено од Сарајевских истраживача.

Други разлог због чега морам да Вам пишем (ово писмо) је да је наш материјал у великој количини прикупљен у Музеју у Београду од кога је само минималан део до сада могао бити објављен. Узгред ја не знам коју сте временску границу у вашој области истраживања поставили али ако желите да узмете у обзир Моравску, Чешку, Доњу и Горњу Аустрију, било би врло неопходно испитати наш материјал барем површно како би се дошло до исправних закључака.

Керамику сам за касније оставио док не успем да спроведем систематска и методична ископавања Винче. Тренутно ме интересују првенствено две ствари: гвоздено-допска култура у Подунављу, о којој Вам шаљем француски извод; и култни објекти из праисторијских насеља у Србији. Поводом првог питања прикупио сам материјал са дванаест различитих налазишта на обали Дунава од источне границе Србије до Београда. – Друго питање сам скоро завршио и сад га остављам. Надам се да ћу моћи да покажем да је наша северо-источна област била под снажним утицајем Егеје. Како су ови утицаји даље узводно ка Средњој Европи били преношени остављам овог пута нерешено; али они су се ипак одиграли.

Хтео сам да Вам скренем пажњу на ове ствари јер сам свестан Ваших ранијих погледа о овим питањима. Опростите ми, молим Вас, на слободи коју сам себи допустио; хтео сам служити само стварима.

Са дубоким поштовањем

Др. Милоје М. Васић – Чувар Народног музеја у Београду

ИЗВОРИ / SOURCES:

Archiv der Humboldt-Universität zu Berlin, *Kossinna-Nachlaß*, Sign. 299, Korrespondenz mit Miloje Vassittz/Vasić

ЛИТЕРАТУРА / REFERENCES:

Аноним 1905

Укази његовог величанста Краља Петра I, *Просветни иласник*, год. 26, бр. 4: 369–371.

Аноним 1906

Споменица о ошварању Универзитетиа, Београд: Државна штампарија Краљевине Србије.

Аноним 1912

Deutsche Gesellschaft für Vorgeschichte 1. März 1912, *Mannus* 4: 1–9.

Babić, S. 2011

Ћему још историја археологије?, *Etnoantropološki problemi* 6 (3): 565–577.

Babić, S. i Tomović M. (ur.) 1996

Milutin Garašanin – Razgovori o arheologiji. Београд: 3Т.

Bandović, A. 2012

Gustaf Kosina i koncept kulture u arheologiji, *Etnoantropološki problemi* 7 (3): 629–648.

Baudou, E. 2005

Kossinna Meets the Nordic Archaeologists, *Current Swedish Archaeology* 13: 121–140.

Brather, S. 2008

„Virchow and Kossinna. From the Science-Based Anthropology of Humankind to the Culture-Historical Archaeology of Peoples“, in: *Archives, Ancestors, Practices. Archaeology in the Light of Its History*, eds. N. Schlanger and J. Nordbladh, New York: Berghahn Books, 317–334.

Burrows, M. R. 1907

The discoveries in Crete and their bearing on the history of ancient civilisation, New York: E.P. Dutton and Company.

Валтровић, М. 1890

Земљани преисторијски кип из Кличевца, *Снаринар Српској археолошкој друштва* 4: 110–114.

Валтровић, М. 1901

Народни музеј – извештај о стању и раду у њему у год. 1900, *Годишњак Српске краљевске академије* 14: 374–382.

Васић, М. М. 1894

Ринсум или Велико Градиште, *Сѣаринар Срѣскої археолошкої грушїва* 11: 1–54.

Васић, М. М. 1895

Колонија Виминацијум. Археолошка студија, *Сѣаринар Срѣскої археолошкої грушїва* 12: 1–61.

Vassits, M. M. 1900

Die Fackel in Kultus und Kunst der Griechen, Belgrad: K. Serb. Staatsbuchdruckerei.

Vassits, M. M. 1902

Die neolithische Station Jablanica bei Medjulužje in Serbien, *Archiv für Anthropologie* 27: 517–583.

Васић, М. М. 1905

Извештај о ископавањима прехисторијских старина 1904. године, *Годишњак Срѣске краљевске академије* 18: 236–247.

Васић, М. М. 1906а

Прилози ка решавању тројанских проблема, *Глас Срѣске краљевске академије* 70, други разред 43: 163–289.

Васић, М. М. 1906б

Извештај о раду у археолошком одељењу Народног музеја у год. 1905, *Годишњак Срѣске краљевске академије* 19: 241–268.

Васић, М. М. 1906с

Неколики преисторијски налази из Винче, *Сѣаринар* (н.р.) 1: 89–127.

Васић, М. М. 1906д

Преисторијска вотивна гривна и утицаји микенске културе у Србији, *Сѣаринар* (н.р.) 1: 1–35.

Васић, М. М. 1906е

Старосрпска налазишта у Србији, *Сѣаринар* (н.р.) 1: 39–88.

Васић, М. М. 1907

Адолф Фуртвенглер, Додатак *Сѣаринару* 2 (н.р.): 1–4.

Vassits, M. M. 1907

Der prähistorische Fundort Vinča in Serbien, *Memnon* 1: 177–188.

Vassits, M. M. 1908

South-Eastern Elements in Prehistoric Civilization of Servia, *Annual of the British School of Athens* 14: 319–342.

Васић, М. М. 1911а

Градац. Преисторијско налазиште латенског доба, *Глас Срѣске краљевске академије* 86: 1–18.

Васић, М. М. 1911b

Народни музеј – Историјско уметнички музеј, *Просветни илустрацијски лист*, год. 32, бр. 3 и 4: 304–309.

Васић, М. М. 1914

Жуто брдо. Прилози за познавање културе гвозденога доба у Дунавској Долини IV, V, VI. *Стиријана* (н.р.) 6: 1–93.

Veit, U. 2002

„From Nationalism to Nazism. Gustaf Kossinna and his concept of a national archaeology“, in: *Archaeology, Ideology and Society. The German Experience* (Second edition), ed. H. Härke, Frankfurt am Main: Peter Lang, 41–66.

Вулић, Н. 1897

Pincum или Велико Градиште од проф. Милоја Васића. Колонија Виминацијум студија од М. М. Васића професора. Новци колоније Виминацијума, археолошка студија проф. Милоја М. Васића, *Дело* 14: 371–376.

Götze, A. 1903

Eine neue steinzeitliche Station in Serbien, *Globus* 83, Nr. 3: 37–41.

Gräslund, B. 1989

The Birth of Prehistoric Archaeology, Cambridge: Cambridge University Press.

Grünert, H. 2002

Gustaf Kossinna (1858-1931). Vom Germanisten zum Prähistoriker. Ein Wissenschaftler im Kaiserreich und in der Weimarer Republik, Vorgeschichtliche Forschungen 22, Leidorf: VML Verlag Marie.

Daniel, G. 1975

A Hundred and Fifty Years of Archaeology, London: Duckworth.

Драгојевић, Н. П. 2011

О уделу археологије у заснивању историје уметности у Србији, *Зборник Народног музеја* (Београд) 20-1: 489–501.

Eggers, H. J. 2010 [1959]

Einführung in die Vorgeschichte, Seschte Auflage, Berlin: Scripvaz.

Klejn, L. 2008

“Gustaf Kossinna (1858-1931)”, in: *Histories of Archaeology*, eds. T. Murray and C. Evans, Oxford: Oxford University Press, 312–327.

Kossinna, G. 1896

Die vorgeschichtliche Ausbreitung der Germanen in Deutschland, *Zeitschrift des Vereins für Volkskunde* 6: 1–14.

Kossinna, G. 1902

Die indogermanische Frage archäologisch beantwortet, *Zeitschrift für Ethnologie* 34: 161–222.

Kossinna, G. 1909

Der Ursprung der Urfinnen und der Indogermanen und ihre Ausbreitung nach dem Osten, *Mannus* 1: 17–52, 225–245.

Kossinna, G. 1911a

Anmerkungen zum heutigen Stand der Vorgeschichtsforschung, *Mannus* 3: 127–130.

Kossinna, G. 1911b

Die Herkunft der Germanen; zur methode der Siedlungsarchäologie, Würzburg: Curt Kabitzsch.

Kossinna, G. 1912a

Die deutsche Vorgeschichte, eine hervorragend nationale Wissenschaft, *Mannus* 4: 17–19.

Kossinna, G. 1912b

Die deutsche Vorgeschichte, eine hervorragend nationale Wissenschaft, Leipzig: Curt Kabitzsch Verlag.

Kuzmanović, Z. i Babić, S. 2015

Balkan kao vremenska odrednica – Diskurs balkanizma u srpskoj arheologiji, *Etnoantropološki problemi* 10 (3): 539–555.

Леко, М. 1903

Школски летопис – Годишњи извештај ректора Велике Школе, *Просвешћени њасник*, год. 24, бр. 10: 419–445.

Леко, М. 1904

Школски летопис – Извештај о Великој Школи за школску 1903/1904. годину, *Просвешћени њасник*, год. 25, бр. 12: 663–683.

Lech, J. 1997/1998

Between captivity and freedom: Polish archaeology in the 20th century, *Archaeologia Polona* 35–36: 25–222.

Љубомировић, И. 2013

Никола Вулић – историјар анџике, Ниш: Филозофски факултет у Нишу.

Marchand, L. S. 1996

Down from Olympus. Archaeology and Philhellenism in Germany, 1750–1970, Princeton, NJ: Princeton University Press.

Mackenzie, D. 1906

Cretan Palaces and the Aegean Civilization. II, *The Annual of the British School at Athens* 12: 216–258.

Meinander, C. F. 1981

„The concept of culture in European archaeological literature“, in: *Towards a history of archaeology*, ed. G. Daniel, London: Thames and Hadson, 100–111.

Милосављевић, М. 2013

Белешке са маргине: значај Михаила Валтровића за проучавање средњовековних старина у Србији, *Иницијал. Часопис за средњовековне студије* 1: 205–206.

Mihajlović, V. V. 2015

L. F. Marsilji – prvi antikvar Srbije, *Етноантрополошки проблеми* 10 (3): 595–617.

Mihajlović, D. V. 2015

Problem kulturnih odnosa lokalnih zajednica i rimske države: studija slučaja na prostoru pripisanom Skordiscima, Doktorska disertacija, Filozofski fakultet, Univerzitet u Beogradu.

Montelius, O. 1888

Über die Einwanderung unserer Vorfahren in den Norden, *Archiv für Anthropologie* 17: 151–160.

Myres, J. L. 1903

Servia: Neolithic. Die Neolithische Station Jablanica bei Medjulužje in Serbien. By Dr. Miloje M. Vassits, Keeper of the National Museum, Belgrade, *Man* 3: 78–79.

Olsen, B. 2002

Od predmeta do teksta, Beograd: Geopoetika.

Palavestra, A. 2011

U službi kontinuiteta. Etno-arheologija u Srbiji, *Етноантрополошки проблеми* 6 (3): 579–594.

Palavestra, A. 2012

Vasić pre Vinče (1900–1908), *Etnoantropološki problemi* 7 (3): 649–679.

Palavestra, A. 2013

Čitanja Miloja M. Vasića u srpskoj arheologiji, *Етноантрополошки проблеми* 8 (3): 681–715.

Palavestra, A. and Babić, S. 2016

“False Analogy”: Transfer of Theories and Methods in Archaeology (The Case of Serbia), *European Journal of Archaeology* 19 (2): 316–334.

Palavestra, A. i Milosavljević, M. 2016

Vasićev zakon periferije, *Етноантрополошки проблеми* 11(3): 775–808.

Poliakov, L. 1974

The Aryan Myth. A History of Racist and Nationalist Ideas in Europe, New York: Barnes & Nobles Books.

Reinecke, P. 1898

Neue skythische Altertümer aus Ungarn, *Ethnologische Mitteilungen aus Ungarn* 6 (1): 1–26.

Sklenář, K. 1983

Archaeology in Central Europe: the First 500 Years, New York: Leicester University Press.

Sommer, U. and Gramsch, A. 2011

German Archaeology in Context. An Introduction to History and Present of Central European Archaeology, in: *A History of Central European Archaeology. Theory, Methods, and Politics*, eds A. Gramsch and U. Sommer, Budapest: Archaeolingua, 7–39.

Срејовић, Д. 1983

Археологија на Великој школи и Универзитету у Београду, у: *Споменица Српској археолошкој друштва*, ур. Н. Тасић, Београд: Српско археолошко друштво, 17–27.

Срејовић, Д. 1984

Милоје Васић, творац српске археолошке науке, *Стипаринар* (н.с) 35: 25–33.

Stampfuß, R. 1935

Gustaf Kossinna, ein Leben für die Deutsche Vorgeschicht, Leipzig: Curt Kabitzsch.

Schmidt, H. 1904

Troja-Mykene-Ungarn, *Zeitschrift für Ethnologie* 36: 608–656.

Schwerin von Krosigk, H. 1982

Gustaf Kossinna. Der Nachlaß—Versuch einer Analyse, Offa - Ergänzungsreihe Vol. 6, Neumünster: Wachholtz.

Тапавички-Илић, М. 2013

„Осврт на боравак Милоја Васића у Немачкој током докторских студија”, у: *Антика и савремени свет: научници, истраживачи и њумачи*, ур. К. Марицки-Гађански, Београд: Друштво за античке студије, 378–385.

Томић, С. 1902

Наши индојевропски преци, *Просветни гласник*, год. 23, бр. 4, 5, 6: 401–419, 541–565, 657–673.

Trigger, B. 1980

Gordon Childe. Revolutions in Archaeology, New York: Columbia University Press.

Trigger, B. 2008

History of archaeological thought (2nd edition), Cambridge: Cambridge University Press.

Hoernes, M. 1902

Deutschlands neolithische Altertümer, *Deutsche Geschichtsblätter* 3: 145–152.

Hoernes, M. 1903

Prof. Dr. Gustaf Kossinna: Die indogermanische Frage archäologisch beantwortet, *Globus* 83, nr. 10: 161–162.

Hoernes, M. 1905

Die neolithische Keramik in Österreich, *Jahrbuch der k. k. Zentral-Kommission für Kunst-und historische Denkmale* 3: 1–128.

Cornell, P. et al. 2007/2008

Kossinna, the Nordische Gedanke, and Swedish Archaeology, *Current Swedish Archaeology* 15–16: 37–59.

Childe, V. G. 1939

Orient and Europa, *American Journal of Archaeology* 43 (1): 10–26.

Childe, V. G. 2004 [1953]

The Constituion of Archaeology as a Science, in: *Foundation of Social Archaeology, Selected Writings of V. Gordon Childe*, eds. T. C. Patterson and C. E. Orser Jr., Walnut Creek, CA: Alta Mira Press, 139–154.

MILOJE VASIĆ AND GUSTAF KOSSINNA:
AN ENCOUNTER THAT DID NOT HAPPEN?

SUMMARY

Miloje Vasić, an archaeologist and one of the first keepers/curators of the National Museum in Belgrade, sent three letters to German prehistorian Gustaf Kossinna in 1908. Vasić's letters unveil details about Kossinna's plans to visit the National Museum in Belgrade and about Vasić's unconcealed joy at the opportunity to inform the German professor of prehistoric archaeology about his ideas and the significance of Vinča in the context of European prehistory. Seemingly opposed, they actually shared a number of similar ideas about European prehistory. Both built prehistoric worlds in their own characteristic ways. Vasić built a world in which he viewed the prehistory of the Balkans through the reflection of the Aegean, while Kossinna built a world of Indo-Germans and Germans in which the north of Europe was the sole source of civilisation. If we observe them as contemporaries, in the broader circle of ideas concerning European prehistory, we can recognise the principles according to which the discipline of prehistory was structured. The preconceptions, which they inscribed into the past, clearly indicate the 'fathers of the discipline' as scholars who firmly embedded in the context of their time and place, about the body of knowledge which their standpoints were derived from, but also about the foundations of the discipline.

Јован Д. МИТРОВИЋ
Народни музеј у Београду

УЛОГА АРХЕОЛОГИЈЕ У СПОЉНОЈ ПОЛИТИЦИ СРБИЈЕ ПОЧЕТКОМ ХХ ВЕКА

Апстракт: На основу два недовољно позната примера из историје српске археолошке дисциплине, аутор је покушао да прикаже реалистичније гледиште на начин на који је Краљевина Србија, односно Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца водила културну политику према Албанији. Први је необјављена архивска грађа Народног музеја у Београду, захваљујући којој је анализиран археолошки поклон краткотрајног Краљевско српског округа драчког из 1913. године, док се други пример односи на никад спроведени споразум Министарства иностраних дела Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, којим је покушано образовање археолошке мисије у Албанији. У планираној мисији, научници из Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца требало је да узму учешће, заједно са француским и италијанским колегама, у спровођењу културне модернизације новоформиране државе Албаније након Првог светског рата.

Кључне речи: Краљевско српски округ драчки, Драчке старине, културна историја археологије на Балкану, Први балкански рат, Конвенција

Албанска земља представљала је, након слома Отоманске империје у Првом балканском рату, међународно-правно ничију територију и убрзо је постала поприште политичких, војних и културних интереса, на којем се сударају готово све земље које су у рату учествовале: Србије, Црне Горе и Грчке.

Краљевина Србија је у јесен 1912, након ослобођења Старе и Јужне Србије (данашњи Косово и Метохија и Македонија), организовала десетодневни војни поход кроз планине северне Албаније и успоставила Драчки округ на делу територије пораженог Отоманског царства. Овај поход је вођен, ако не и потпуно, доминантно економским мотивима и идејом да српска држава избије на

море. Краљевско српски округ драчки потрајао је само шест месеци (новембар 1912 – април 1913), али за то време српска власт, на челу са начелником Округа Иваном Иванићем, успела је да организује управни, политички, па и економски живот на поседнутим албанским подручјима. Иван Иванић је чак успоставио „Одбор за старине у Драчу”, који је у сарадњи са српском војском организовао археолошко ископавање данас непознатог локалитета у оквиру бедема драчког старог града. Пронађену археолошку и епиграфску баштину, Одбор је почетком марта 1913. послао у београдски Народни музеј. Од тада, Народни музеј у Београду више од једног века, у својим збиркама чува експонате који су, историјском игром судбине, послати као поклон са „српског мора”. Било их је 27, али због стицаја несрећних околности, које су задесиле не само Београд и Србију него и читав свет током прве половине XX века, данас постоји само трећина експоната, који се чувају у античким збиркама Народног музеја.¹

Победом војске Краљевине Србије у биткама код Куманова и Битоља означен је почетак краја отоманске владавине у Европи. Стара и Јужна Србија су ослобођене, а један од два циља из Првог балканског рата био је остварен. Преостало је још да Србија добије море. Операција у Албанији изнуђена је сазревањем идеје да се никако другачије осим територијалним запоседањем обале, Србији не може омогућити будући економски развој.

Мала претходница српске коњице Шумадијско-албанског одреда, на челу са пешадијским капетаном Браниславом Р. Милосављевићем (касније први војни управник Драча), укаса је у воде Јадранског мора средином новембра 1912, након мирне предаје луке Драч. Краљевина Србија добила је територијални излаз на море. После читавог века самосталног државног постојања, угрожена од Аустроугарске и под сенком Османског царства, Србија је коначно дошла у посед морске луке чији би бродови „доносили блага Индије”. Затворена и економски недовољно развијена, српска државна целина борила се годинама за своју економску самосталност. У току скупог и крвавог рата, Србија је освојила излаз на албанску обалу Јадранског мора, која је у том тренутку представљала једину могућност пошто су све друге морске обале Балканског полуострва заузели или држали њени савезници, Грчка и Бугарска или Аустроугарска.

Међутим, одлуком великих сила, на Лондонској мировној конференцији (од децембра 1912. до маја 1913) о признавању независне Албаније, Србија је убрзо била приморана да напусти приморје. У априлу 1913. године, блокадне лађе европских сила стајале су пред Сан Ђовани ди Медуом (данашњи Шенђин, алб. *Shëngjin*, срп. Свети Јован Медовски, ит. *San Giovanni di Medua*) и Драчем, чекајући на одлазак српских трупа из Албаније. Краљевско српски округ драчки је након шест месеци престао да постоји, а српска војска се бродовима пребацила у Солун, одакле се вратила у Србију (Милићевић 2011: 256–258, 270).

1 Велику захвалност на пруженој помоћи и подршци упућујем колегиници Гордани Грабеж, проф. др Александру Палавистри са Филозофског факултета у Београду, доц. др Саши Мишићу са Факултета политичких наука у Београду и колегама из Одељења за документацију Народног музеја у Београду. Посебну захвалност дугујем колегиницама Веселинки Нинковић, Деани Рагковић и Вери Крстић, кустосима у чијим се збиркама налазе споменици који потичу из Драча.

Димитрије Туцовић (1881–1914), чувени теоретичар социјалистичког покрета у Србији и учесник овог војног похода (1912/13), у својој књизи *Србија и Арбанија* критиковао је политичке разлоге за организовање албанске авантуре Пашићеве владе:

„За излазак на море Србија је имала два природна правца. Први, преко Црне Горе за Бар, води преко области које припадају двома српским државама и које су насељене скоро искључиво српским народом. Други, вардарском долином за Солун, води оном саобраћајном артеријом која је самом природом одређена да буде главни правац привредне везе Балканског полуострва са светом. Што се другог правца тиче, буржоазија балканских државица је била неспособна да савлада сепаратистичке тежње и да од незаменљивог солунског пристаништа учини оно за шта га је природа положаја одредила, на име да буде светска капија за све три државе, а српски и бугарски власници, специјално, приредили су својим народима брегалничку катастрофу, да Солун остане у искључивој власти Грка, којима је најмање потребан и који ће се њиме најмање служити. Српска буржоазија није била чак ни толико јака да сломи династичку искључивост између Србије и Црне Горе и да спајањем двеју области једнога истога народа у једну државну целину изађе на толико жељено море преко своје јединствене територије. Уместо ова два правца, ми смо се одлучили на трећи и уједно најлошији” (Туцовић 1980: 87). Димитрије Туцовић такође оцењује да је српска буржоазија, прокламујући освајачку политику према Албанији, „први пут са лица српског народа скинула вео једне поштене нације која се бори за своје ослобођење”. Он подсећа да је Србија хтела излаз на море и једну своју колонију, али је остала без излаза на море, док је од замишљене колоније створила крвнога непријатеља. Други, још опаснији резултат је „одгуривање Албаније у шаке Италије и Аустроугарске”, две за западни Балкан тада најзаинтересованије велике силе (Туцовић 1980: 91–98, 169; Krleža 1989: 95–97; Карађорђевић 1988: 316; Marchetti 2007: 12).

Постоји став у српској историографији да је Албанска операција била, заправо, оружани покушај да се, уз политичку потпору, оствари нова економска позиција. Својеврстан диктат Албанској операцији давали су простор, његови становници, као и време у коме се одвијала. Аутори обимнијих историографских дела, попут Богумила Храбака и Сретена Драшкића, уз поједине странице Петера Бартла и Петрита Имамија, јасно су уочили да је у периоду уочи балканских ратова, протканом албанским устанцима, поготово на Косову и Метохији у лето 1912, остварен врло приметан помак у погледу формирања албанске националне свести. Како се почетак Албанске операције хронолошки готово поклопио са овим догађајима, покрет српске војске одмах је попримио форму директног супротстављања формирању албанске државе, подстицаном аустроугарском, а делом и италијанском полузваничном политиком. Албанска операција представља део српске војне историје, али је истовремено, узрочно или последично, повезана и са политичком, економском или још ужом историјском тематиком. Албанска операција је била, пре свега, једна кратка епизода никад задовољене тежње Србије да једном коначно, без територијалног или некаквог другог облика посредовања, доспе до обале

Јадранског мора (Храбак 1975: 176–185; Драшкић 2000: 157–170; Бартл 2001: 124–141; Imami 2000: 190–199).

Ипак, оно што је најочљивије јесте политички покушај да се једно класично освајање, иако изнуђено економском принудом, како-тако оправда. Због тога је неизбежно морало да се користи хабзбуршко искуство, а с њим и уобичајене поштапалице о цивилизаторској улози.

Србија је тако, одупирући се аустроугарској политици, помало почела да личи на њу.

СЛУЧАЈ ДРАЧКИХ СТАРИНА

Дана 29. новембра 1912, освојивши северну и средишњу Албанију, Краљевина Србија је прогласила оснивање Краљевско српског округа драчког и његово припајање Србији.² Овај округ се састојао од четири среза: Драч, Каваја, Кроја и Тирана. Одмах су успостављени сви органи војно-цивилне управе у Округу. У Драч је убрзо допутовао први начелник округа, дипломата Иван Иванић (1867–1935). Његова супруга Делфа, једна од утемељитељки Кола српских сестара, водила је народну болницу у Драчу. На чело драчке општине постављен је угледник из старе драчке породице, Петар Ђурашковић. Његово познавање не само албанског него и италијанског, цинцарског и турског језика било је, у датим околностима, српским властима од неизмерне користи. На крају, услед интензивног јавног експонирања и службе у Драчком округу доведен је у опасност, због чега је, на лично инсистирање Николе Пашића, приликом повлачења трупа априла 1913. и он пошао пут Србије. Ђурашковићево изгнанство није дуго трајало јер се већ крајем септембра 1913. поново нашао у функцији председника општине Драч, у том тренутку главног града краткотрајне Републике Централне Албаније. По свему судећи, обављање градских послова и није била главна обавеза Ђурашковића, који је, као обострани повереник, био заправо веза између Београда и Тиране (Милићевић 2011: 122–123, 138–139; Мишић 2009: 145–148).

Иван Иванић и Петар Ђурашковић су 26. фебруара 1913. обавестили управу Народног музеја у Београду да је, у споразуму са општинским одборницима и окружним начелством трупа, одлучено да се у Београд пошаље изванредан број старина из „бедема” старог драчког града, које је српска војска ископала под надзором Одбора за старине у Драчу. Споменути Одбор моли да се старине приме као знак захвалности Драча и српског приморја отаџбини Србији на пруженој слободи, коју је донела победоносна српска војска и такође моли да буду изложене у посебној музејској просторији. На основу архивске грађе може се закључити да је постојала иницијатива да, након овог „поклона”, из Београда дођу стручњаци са Универзитета и Музеја, који ће започети систематска ископавања драчког старог града и Порта Романе.³

2 *Политика*, 24. 11. 1913, бр. 3182, стр. 1–2.

3 АНМ, Акт без броја, Кбр. 16, 1913, 26. фебруар: Обавештење, начелника драчке општине Ивана Иванића, о слању извесног броја старина из старог драчког града у Народни музеј, као поклон са ослобођеног српског приморја. Коришћена грађа Архива Народног музеја у Београду (даље у тексту АНМ).

Међутим, због већ наведених политичких околности, до реализације ове иницијативе никада није дошло.

Овај поклон отвара мноштво интересантних питања, а једно од њих је и убицање локалитета који је, под надзором Одбора, војска ископавала.

На два драчка мермерна рељефа (сл. 1 и 2), која су остала до данас сачувана у збиркама Народног музеја, приказани су гладијатори.

Сл. 2 Мермерни рељеф гладијатора са оклопом с представом Медузе, Збирка римског царског периода, Народни музеј у Београду

Fig. 2 Marble relief of a gladiator, with a pectoral with an image of Medusa, Collection of the Roman Imperial Period, National Museum in Belgrade

Сл. 1 Мермерни рељеф гладијатора, Збирка римског царског периода, Народни музеј у Београду

Fig. 1 Marble relief of gladiator, Collection of the Roman Imperial Period, National Museum in Belgrade

Интересантан је податак да су још почетком XVI века путописци описивали римски амфитеатар у Драчу, а који је од тада остао готово непримећен (Bowes and Mitchell 2009: 570). Артур Еванс је узалудно покушавао да га лоцира 1877, као и Камило Прашникер и Арнолд Шобер ратне 1916. године (Schober 1917: 3–13; Praschniker and Schober 1919: 33–45). Тек 1966, албански археолог Вангел Тоци долази до великог открића и покреће систематска археолошка истраживања амфитеатра (Тоци 1971: 37–39). Било би смело претпоставити да су Иванићево оснивање Одбора и војно археолошко ископавање били у вези са потенцијалним открићем амфитеатра у драчком старом граду. Углавном, старине су из Драча грчким војним бродом „Трифилија” пребачене до Солуна, одакле су железницом, преко Ђевђелије, стигле у Београд. Милоје М. Васић, чувар Народног музеја, актом од 6. априла 1913. обавештава Главно убојно слагалиште Вардарско-косовске дивизије у Скопљу да су 23 сандука безбедно стигла у Народни музеј.⁴

4 АНМ, бр. 95, Кбр. 16, 1913, 6. април: Одговор чувара Народног музеја у Београду Милоја М. Васића управнику Главног убојног слагалишта Вардарско-косовске дивизије у Скопљу, о прихватању 23 сандука која су као поклон Краљевско српског округа драчког послате Народног музеју.

Увидом у музејски архивски документ „Списак старина драчких” и према Васићевом годишњем извештају Српској краљевској академији за 1913. годину може се констатовати да је пошилику чинило 27 предмета спакованих у 23 сандука.⁵

Народни музеј је на поклон из Драча добио: „...један надгробни споменик са натписом, два камена фриза: један од кречњака са акантусом а други са акантусом и палметама, два камена од некаква фриза са представом римских војника (гладијатори, прим. Ј. М.), две римске амфоре, три консоле од кречњака са пластичним главама, једна окрњена плоча од мермера са двома нимфама у рељефу, две мермерне куле, једна мермерна надгробна плоча са представом врата и натписом, два надгробна стуба са натписом, један велики мермерни капител, доцније избушен и употребљаван за бунарски сантрач, два мања мермерна капитела, једна пребијена мермерна плоча са грчким натписом и један одломак плоче од кречњака с натписом” (Васић 1914: 280). Треба додати да је ову пошилику пратило и десет пушака, петнаест сабљи и три пиштоља, од којих су неки примерци били позлаћени и посребрени. Председник Одбора за старине у Драчу, универзитетски професор, чувени филолог и византолог др Драгутин Н. Анастасијевић⁶ (1877–1950) напомиње да је оружје откопано у селу Шијак (алб. *Shijaku*, место у непосредној околини Драча) и да припада Есад-паши Топтанију (1863–1920), тадашњем османском заповеднику (још увек неослобођеног) Скадра.⁷ Нажалост, о судбини овог оружја данас немамо никаквих података.⁸

Иако је одсуство првобитног детаљног описа, цртежа и фотографија представљало велики проблем током идентификације ових споменика, у античким збиркама Народног музеја у Београду утврђено је и до данас сачувано осам Драчких старина (сл. 1–8). Ипак, занимљиво је да су одређене фотографије и описи Драчких старина из београдског Музеја (сл. 1–2, 6, 9–11) објављени у раду археолога Камила Прашникера и Арнолда Шобера из 1919. године (Praschniker and Schober 1919: 43–45). Наиме, споменути двојац припадао је царско-краљевској научно-културној мисији коју је Беч послао у истраживање, пописивање и реквирирање културне баштине новоуспостављених аустроугарских провинција Црне Горе, Албаније и Србије, током Првог светског рата (Митровић 2015: 416).

5 АНМ, Акт без броја, Кбр. 16, 1913, 23. фебруар: Списак послатих старина из старог драчког града у Народни музеј.

6 Поред председника др Драгутина Н. Анастасијевића, Одбор су чинили још и начелник општине Иван Иванић, председник општине Петар Ђурашковић, митрополит Драчки Јаков, протосинђел Никодим, пуковник Димитрије Булић, командант Шумадијског-албанског одреда, др Сима Петровић, санитетски капетан, и Божа Гопчевић, председник српско-албанског Црвеног крста.

7 АНМ, Акт без броја, Кбр. 16, 1913, 23. фебруар: Списак послатих старина из старог драчког града у Народни музеј.

8 Захвалност на корисним информацијама дугујем колеги Вуку Обрадовићу, кустосу Збирке фабричког оружја XIX века до 1918. године Војног музеја у Београду.

Сл. 3 Мермерни рељеф с представом нимфи са Паном, Збирка грчко-хеленистичког периода, Народни музеј у Београду

Fig. 3 Marble relief, depicting a scene of Nymphs with Pan, Collection of the Greek-Hellenistic period, National Museum in Belgrade

Сл. 4 Мермерни стуб (фрагмент) са натписом на грчком језику, Збирка античких и средњовековних епиграфских и анепиграфских споменика, Народни музеј у Београду

Fig. 4 Marble column (fragment) with an inscription in the Greek language, Collection of Ancient and Medieval Epigraphic and Anepigraphic Monuments, National Museum in Belgrade

Сл. 5 Мермерни надгробни споменик са рељефним и натписним пољем, Збирка античких и средњовековних епиграфских и анепиграфских споменика, Народни музеј у Београду

Fig. 5 Marble tombstone with a relief and an inscription field, Collection of Ancient and Medieval Epigraphic and Anepigraphic Monuments, National Museum in Belgrade

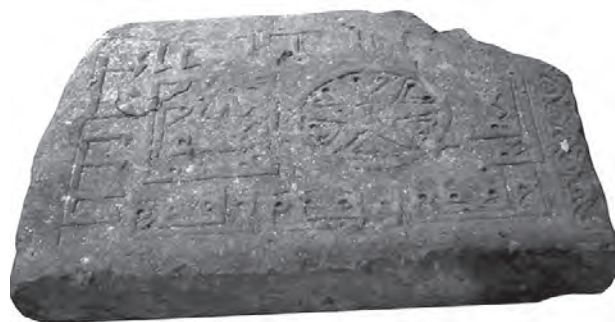
Сл. 6 Мермерни надгробни споменик (стела) са рељефном представом врата, Збирка античких и средњовековних епиграфских и анепиграфских споменика, Народни музеј у Београду

Fig. 6 Marble tombstone (stela) with a relief representation of a door, Collection of Ancient and Medieval Epigraphic and Anepigraphic Monuments, National Museum in Belgrade

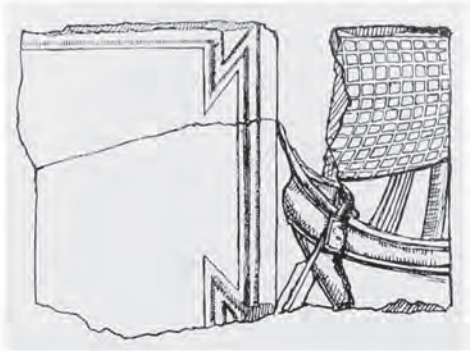
Сл. 7 Кречњачка плоча (фрагмент) са натписом на латинском језику, Збирка античких и средњовековних епиграфских и анепиграфских споменика, Народни музеј у Београду

Fig. 7 Limestone plaque (fragment) with an inscription in the Latin language, Collection of Ancient and Medieval Epigraphic and Anepigraphic Monuments, National Museum in Belgrade

Сл. 8 Мермерна плоча (фрагмент) с представом звезде у кругу, Збирка античких и средњовековних епиграфских и анепиграфских споменика, Народни музеј у Београду

Fig. 8 Marble plaque (fragment) with the representation of a star in a circle, Collection of Ancient and Medieval Epigraphic and Anepigraphic Monuments, National Museum in Belgrade

Сл. 9 Мермерна плоча саркофага, са натписом на грчком језику и представом брода, није сачувана (према: Praschniker and Schober 1919: 45)

Fig. 9 Marble plaque of a sarcophagus, with an inscription in the Greek language and the image of a ship, not preserved (after: Praschniker and Schober 1919: 45)

Сл. 10 Мермерна глава статуе, није сачувана (према: Praschniker and Schober 1919: 43)

Fig. 10 Marble head of a statue, not preserved (after: Praschniker and Schober 1919: 43)

Сл. 11 Мермерна рељефна глава, није сачувана (према: Praschniker and Schober 1919: 43)

Fig. 11 Marble relief of head, not preserved (after: Praschniker and Schober 1919: 43)

На крају, учешће српске војске у археолошким истраживањима Драча било је препуштено забору, а помало и легенди. Можда је то данас најопаснија комбинација. Као могући разлог за ниподаштавање ове историјске епизоде може се навести то што је овај случај виђен као сувише компликован и неподесан за уклапање у једну искључиво патриотску причу – како се борба Краљевине Србије у Првом балканском рату и данас доживљава.

У сваком случају, без отварања нових питања и ослањања на нове изворе, српска историографија саму себе ограничава на понављање истих матрица према којима су тумачени ослободилачки ратови 1912/18, како у време Краљевине Србије, односно Југославије, тако и касније, у доба СФРЈ. На тај начин се лишавамо могућности дубљег сагледавања изузетно значајних догађаја, попут ове, драчке епизоде.

Неостварена конвенција о археолошким и научним истраживањима у Албанији између Краљевине СХС и Кнежевине / Републике Албаније

...Пошто су између Србије и Арбаније у прошлости постојале тесне политичке и културне везе, то се сада у циљу расветљавања прошлости, а у знак садашњих пријатељских веза између обеју земаља, утврђује ова конвенција:

Конвенција између Краљевине СХС и Арбаније о археолошким истраживањима у Арбанији

Члан I

Влада Арбаније даје Влади Краљевине СХС искључиву повластицу за научно испитивање и ископавање споменика раних хришћанских и средњовековних на целој области Арбаније, а тако исто и искључиву повластицу за научна испитивања и ископавања античких објеката старих, класичних народа у области античких градова Scodra (Скадар) - изузев три подпрефектуре Скадра, Lissus (Љеш), Pelium (Корча) и области поред старог пута Via Egnatia почев од границе код Струге, па до Драча - изузев две подпрефектуре Драча и Берата. И од римске станице Clodianae до античког града Arpollonia. Изузете подпрефектуре биле су уступљене под искључиво право археолошког истраживања Французима.

Члан II

Арбанашка Влада има преко арбанашких научника право контроле ископавања, која буде у споменутих областима вршила Археолошка мисија Краљевине СХС а у сагласности са руковоцем ископавања. Арбанашки делегати, исто онако као и Археолошка мисија Краљевине СХС, имају право правити нацрте и фотографисања, као и о току ископавања и о нађеним објектима извештавати своју Владу.

Члан III

У споменутих областима неће моћи вршити ни научна ни археолошка истраживања научници других народа осим оних из Краљевине СХС.

Члан IV

Влада Краљевине СХС може само научнике из своје државе делегирати на рад у Арбанију у смислу ове конвенције.

Радници у споменутиим радовима узимаће се од Арбанаса.

Члан V

Сви објекти, пронађени приликом археолошког истраживања и ископавања од стране Археолошке мисије Краљевине СХС својина су Арбанашке Владе. Они ће се Арбанашкој Влади предати чим се буду проучили и систематизовали. Дупликати објеката од мање вредности припашће Археолошкој мисији. Ако би Арбанашка Влада намеравала продати један део споменутих објеката или све те објекте, Археолошка мисија имаће првенство права на откуп ових објеката по утврђеној цени од стране Арбанашке Владе.

Члан VI

Ископавања на терену, које је државна својина, вршиће се без икаквих сметња. Ако би терен, на коме се има вршити ископавање, био приватна својина, Арбанашка ће Влада по постојећим законима извршити експропријацију и откуп тога терена. У сваком случају Археолошка мисија известиће унапред Арбанашку Владу о намеравању ископавању.

Члан VII

Археолошка мисија Краљевине СХС има искључиво право научне обраде и публиковања проученога и ископаног материјала. Делегати Арбанашке Владе или ма ко други од чиновника или научника Арбаније неће смети објавити нити другим лицима ради објављивања предати фотографије, нацрте, описе и све остало. Што се односи и на материјал и објекте, који су у вези са извршеним истраживањима или ископавањима Археолошке мисије Краљевине СХС. Тек ако за пет година од дана извршених истраживања Археолошка мисија не би објавила резултате својих научних испитивања и ископавања, Арбанашка Влада има право сматрати за своје научне резултате дотичних испитивања и може их публиковати. Од научних публикација Археолошке мисије предаваће се Арбанашкој Влади најмање по пет примерака.

Члан VIII

Сви трошкови за научна истраживања Археолошке мисије падају на терет Археолошке мисије у целом обиму њихову. Исто тако и износ откупне цене експроприсаног имања (види Члан VI) пада на терет Археолошке мисије. Сви трошкови делегата Арбанашке Владе у целом њиховом обиму падају на терет Арбанашке Владе.

Члан IX

Справе и сав технички и потрошни материјал, потребни за научна истраживања и ископавања Археолошке мисије ослободиће се царине при њиховом уласку у Арбанију.

Члан X

Ако ова Конвенција по истеку њеног рока не буде обновљена сви извршени радови Археолошке мисије у Арбанији са становима и магацинима и осталим прелазима у својину Арбанашке Владе.

Члан XI

Археолошка мисија дужна је почети своје радове најдаље после једне године од дана ратификовања ове Конвенције и да сваке идуће године изврши по који рад. У противном случају сматраће се да је поништена ова Конвенција и сви дотле извршени радови прелазе у својину Арбанашке Владе, без права да се Археолошкој мисији даје каква накнада на име њених дотадашњих трошкова око извршених радова. Једино ако је одлагање радова наступило услед какве више силе: рат, револуција, епидемија, остаће Конвенција и даље на снази.

Члан XII

Ова Конвенција важи тридесет (30) година. Она ће по узајамном споразуму моћи бити обновљена.

Члан XIII

Ова је Конвенција састављена у три језика: арбанашком, српскохрватском и француском и сва су три текста потпуно истоветна.

Члан XIV

Ова Конвенција ступа на снагу од дана ратификовања од стране Арбанашке Владе.⁹

Постотоманска Албанија била је „дипломатско чудо” бечког и римског кабинета и многе државе сматрале су је својим примарним геостратешким интересом. С једне стране, Срби су желели луку, море и северну Албанију, Црногорци Скадар и његово залеђе, а Грци северни Епир. С друге стране, Французи и Италијани, као колонијалне силе и победници Првог светског рата, покушавали су да у тој непознатој балканској земљи спроведу свој *la mission civilisatrice*, како у културном тако и у војном погледу. Албанија је након балканских ратова и Првог светског рата важила за неприкосновен, али никад закључен домен југословенске дипломатије, војске и полиције, док је економска пенетрација била уклопљена у шире политичке активности као њен саставни део. Овакве методе вођења политике према једној земљи су након Првог светског рата биле у потпуном нескладу са духом нових начела, на основу којих је створено Краљевство Срба, Хрвата и Словенаца.

У вези са тадашњом спољном политиком, управник Народног музеја у Београду, др Владимир Р. Петковић (1874–1956) се крајем новембра 1923. године обратио министру просвете Краљевине СХС, са сазнањем да је албанска влада издала концесију француским археолозима за неограничено истраживање „стarih споменика” у Албанији. У својој молби министру, он скреће на то пажњу и износи разлоге за неопходност учествовања и југословенских стручњака у научним истраживањима земље наших јужних суседа. Петковић на-

⁹ АНМ, бр. 183/184, Кбр. 23, 1926, 27. март: Допис и нацрт Конвенције за истраживање културних споменика у Албанији упућен министру просвете Краљевине СХС.

помиње да је то првенствено због српског средњовековног културног наслеђа у областима Скадра, Елбасана, Берата и Корче, где је српска култура оставила видне трагове. Петковић је сматрао да би ова врста истраживања могла пружити и одређене конкретне одговоре на ондашња осетљива питања порекла и припадности словенског становништва у Македонији (тзв. Македонско питање), пошто се тада у европским политичким, војно-дипломатским и историографским круговима још увек активно полемисало о томе да ли је словенски народ који живи на простору Вардарске Македоније српски или бугарски (Мишић 2009: 34–36). Последњи разлог који је Петковић навео је тај да су француски научници познати по својој колонијалној бескрупулозности у присвајању туђих старина широм света, те да би се „наша страна” много примереније и поштеније опходила према културној баштини у Албанији.¹⁰

Министар просвете Милош Трифуновић (1871–1957) је Петковићев допис/нацрт проследио Министарству иностраних дела Краљевине СХС, али се на конкретне кораке чекало све до 27. марта 1926. године. На захтев Министарства иностраних дела да се хитно пошаље нацрт Конвенције о археолошким истраживањима Албаније, Владимир Р. Петковић је саставио Конвенцију у четрнаест (XIV) тачака, коју су подржали Српска краљевска академија и београдски Филозофски и Технички факултет.¹¹

Постоји могућност да је Петковићев нацрт у том тренутку био у вези са планом сарадње нашег Министарства иностраних дела и Италије.

Наиме, почетком 1924. године, Краљевина СХС и Краљевина Италија су потписале Пакт о пријатељству и срдечној сарадњи између две земље (Римски пакт), који се и те како тицао и југословенско-албанских односа. Потписивањем овог пакта, којим су привремено сређени односи, нашој дипломатији су одрешене руке за вођење агресивније спољнополитичке акције. Разлог зашто се са нацртом чекало скоро три године могуће је видети у чињеницама да су у Албанији, у периоду од 1924. до 1927. године, владали политичка нестабилност и безвлашће, који су били праћени граничним инцидентима, као и у чињеници да је Краљевина СХС активно учествовала у организацији повратка на власт Ахмед-бег Зогуа,¹² као и у његовој смени након политичког размимоилажења.

Напослетку, пропао је ко зна који по реду покушај да се од Албаније направилу југофилска држава. Утицај Италије на албанску државу био је све очигледнији. На пример, југословенска држава је након потписаног Римског пакта била активно укључена у неуспешне политичке игре око оснивања Српско-арбанске банке у Скадру и добијања државне концесије за експлоатацију бакара у руднику Пука у северној Албанији.

10 АНМ, бр. 613, Кбр. 23, 1923, 20. новембар: Молба управника Народног музеја у Београду, Владимира Р. Петковића министру просвете Краљевине СХС о неопходности укључивања научног особља Краљевине СХС у истраживање културних споменика Албаније.

11 АНМ, бр. 183/184, Кбр. 23, 1926, 27. март: Допис и нацрт Конвенције за истраживање културних споменика у Албанији упућен министру просвете Краљевине СХС.

12 Ахмед-бег Зогу био је премијер (1922–1924), па председник (1925–1928) и, на крају, као Зог I од Албаније, проглашен за албанског краља (1928–1939).

Спољна политика (а самим тим и Конвенција) Краљевине СХС према Албанији доживела је слом новембра 1926, потписивањем италијанско-албанског Првог тиранског пакта, који је заправо значио протекторат Рима над Албанијом. Италијански економски, трговински и привредни интереси у Албанији тада су и дефинитивно однели превагу у односу на југословенске (Мишић 2009: 41, 43, 58–61, 87–96, 244; Глигоријевић: 2001: 44; Fischer 1984: 90–100; Јелић 1933: 135–139).

Отприлике у исто време када је и В. Петковић започео припремање Конвенције (октобар 1923), француска влада је потписала споразум о оснивању археолошке мисије у Албанији, коју су предводили археолог Леон Реј (1887–1954) и политичар Жастин Годарт (1871–1956). Французи су своја истраживања концентрисали у северној и средњој Албанији, односно на местима и у префектурама које Петковић спомиње у члану I. Леон Реј се са својом мисијом, од 1924. до 1938. године, углавном посветио испитивањима античког Драча, Пукеа, Фијерија, Крује и Валоне (у Валони су Французи основали и Археолошки музеј). Посебну пажњу, француска мисија је поклонила истраживању древне Аполоније, коју су систематски почели да ископавају још аустроугарски археолози ратне 1916/18. (Léon 1924: 64–66; Léon 1925: 43; Léon 1926: 78; Léon 1928: 33–34; Léon 1929: 52–53; Léon 1931: 102–103; Léon 1934: 141; Godart 1921: 349–350; Gilkes and Miraj 2000: 112–116).

Италијани пак, са својим геополитичким пројектом *Spinta verso est* и очигледном намером да на Балкану преузму улогу Аустроугарске, уз помоћ вртоглавог успона фашизма постављају конкретне циљеве који су у корелацији са Мусолинијевом хегемонистичком амбицијом. Предвођена археологом Луиђијем М. Уголинијем (1895–1936), италијанска археолошка мисија је крајем двадесетих, а поготово тридесетих година XX века, преузела примат у истраживању Албаније, у односу на Французе (Gilkes and Miraj 2000: 112–123; Gilkes 2006: 42–45; Мишић 2009: 208–210). Луиђи М. Уголини је своје интересовање усмерио на истраживање јужне Албаније, на античке локалитете Феники (1926–1928) и Бутринт (1928–1943). Бутринт су Италијани, опијени Вергилијевом *Енејидом*, са поносом назвали „друга Троја” и овај локалитет се одлично уклапао у Мусолинијеве планове о трансјадранској хегемонији апенинске краљевине и фашистички мит о директном континуитету са „праоцем Италијана”, Енејом тројанским (Gilkes and Miraj 2000: 121–123; Gilkes 2006: 44–52; Schryver 2009: 21–23).

Из овога произлази да је у процесу модернизације Албаније археологији била додељена врло значајна улога промоције западних норми и вредности, а посебна пажња била је посвећена управо проучавању предосманских културних традиција, које су могле послужити као заједнички именитељ у наративу о заједничкој прошлости, нпр. Италијана и старих Тројанаца, а Албанаца и древних Илира. Да би то било постигнуто, Италија је морала да организује археолошке експедиције и да у њих инвестира знатна средства како би оне могле да преносе и промовишу поруке нове европске цивилизације.

У време настанка лондонске Албаније (1912/13) и првих изазова које је Краљевина Србија/СХС имала са том државом пре и након Првог светског рата, у

београдским политичким и војним круговима формиран је стереотип о српској политичкој, војној и културној супремацији наспрам албанске инфериорности, примитивности и неспособности за државотворни развитак. У нашем великом наративу, то јест у официјелној митологији и историографији, често се наглашава да су, чином присаједињења, албанске области из мрака Азије коначно ушле у састав једне „модерне, балканске и европске државе”, итд.

Сам се намеће закључак о томе зашто до ратификације Конвенције између Краљевине СХС и Албаније никада није дошло и зашто је ова амбициозна западноевропска политичка идеја југословенског „цивилизацијског и културног експанзионизма” остала на нивоу идеје. Богатство државе, већа агилност и утицаји однели су превагу у корист Италијана и Француза. Верујем да би нови углови посматрања догађаја омогућили да се унутрашњи живот Краљевине Србије/СХС боље разуме, како у преткумановској Србији тако и у новим областима, без обзира на то ко је српску власт доживео као ослободилачку или пак окупаторску.

ИЗВОРИ / SOURCES:

Полиџика, 24. 11. 1913, бр. 3182, стр. 1–2.

ЛИТЕРАТУРА / REFERENCES:

Бартл, П. 2001

Албанци, Београд: Клио.

Bowes, K. and Mitchell, J. 2009

The main chapel of the Durres amphitheater, *Mélanges de l'École française de Rome Antiquité* 121/2: 569–595.

Васић, М. М. 1914

Народни музеј у 1913. години, *Годишњак Српске Краљевске Академије* 27.

Gilkes, O. 2006

The Trojans in Epirus, in: *Archaeology Under Dictatorship*, ed. M. L. Galaty, C. Watkinson, New York: Springer, 33–55.

Gilkes, O. and Miraj, L. 2000

The myth of Aeneas: The Italian Archaeological Mission in Albania, 1924–43, *Public Archaeology* 1, 2: 109–124.

Глигоријевић, Б. 2001

Југославија, Албанија и велике силе 1919–1939, у: „*Косово и Мејхохија у великоалбанским плановима 1878–2000*”, ур. Н. Б. Поповић, Београд: Институт за савремену историју, 37–61.

Godart, J. 1921

Albanie. Impressions de voyage en Albanie, in: *Les Cahiers des droits de l'Homme*, Paris: Bulletin de la Ligue des Droits de l'Homme, 319–352.

Драшкић, С. 2000

Европа и албанско њишање (1830–1921), Београд: Српска књижевна за- друга.

Imami, P. 2000

Srbi i Albanci kroz vekove, Beograd: Samizdat.

Јелић, М. 1933

Албанија. Зайиси о људима и доађајима, Београд: ИК Геца Кон.

Карађорђевић, Ђ. 1988

Исиина о моме живоју, Београд: Просвета.

Krleža, M. 1989

„Историјско” право Србије, *Srbija i Albanci. Pregled politike Srbije prema Albancima od 1878. do 1914. godine*, *Časopis za kritiko znanosti*, knjiga 1: 94–101.

Léon, R. 1924

Rapport sur les travaux de la Mission archéologique française en Albanie, *Comptes rendus des séances de l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres* 68, 1: 64–66.

Léon, R. 1925

Fouilles à Apollonie durant l'été 1924, découverte de deux maisons hellénistiques, *Comptes rendus des séances de l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres* 69, 1: 43.

Léon, R. 1926

Fouilles à Apollonie en 1925, *Comptes rendus des séances de l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres* 70, 2: 78.

Léon, R. 1928

Les fouilles à Apollonie en 1927, *Comptes rendus des séances de l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres* 72, 1: 33–34.

Léon, R. 1929

Les fouilles d'Apollonie (Albanie), *Comptes rendus des séances de l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres* 73, 1: 52–53.

Léon, R. 1931

Compte rendu des fouilles en Apollonie (Albanie) en 1930, *Comptes rendus des séances de l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres* 75, 2: 102–103.

Léon, R. 1934

Fouilles à Apollonie en 1933: annonce de la découverte d'un petit théâtre couvert, *Comptes rendus des séances de l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres* 78, 2: 141.

Marchetti, C. 2007

Scientists with Guns. On the Ethnographic Exploration of the Balkans by Austrian-Hungarian Scientists before and during World War I, *Ab Imperio* 1: 183–190.

Милићевић, М. 2011

Рај за море, Београд: Медијски центар „Одбрана”.

Митровић, Ј. 2015

Народни музеј и археолошка баштина у Србији током Првог светског рата, *Зборник Народној музеја* (Београд) 22-1: 407–425.

Мишић, С. 2009

Албанија: Пријатељ и њојивник, Јујословенска њолијика њрема Албанији 1924–1927, Београд: Службени гласник.

Praschniker, C. and Schober, A. 1919

Archäologische Forschungen in Albanien und Montenegro, Wien: Buchhändler der Universität und der Akademie der Wissenschaften in Wien.

Schober, A. 1917

Vorläufiger Bericht über die Ergebnisse der archäologischen Expedition nach Albanien und Montenegro im Sommer 1916, *Anzeiger*, Kais. Akademie der Wissenschaften in Wien 22: 3–20.

Schryver, G. J. 2009

„Ugolini's Presentation of Butrint to the Italian Public“ *Expedition Magazine* 51.3 (November 2009): n. pag. *Expedition Magazine*. Penn Museum, November 2009 Web. <http://www.penn.museum/sites/expedition/?p=11677> (приступљено 24. августа 2016).

Toçi, V. 1971

Amfiteatri i Dyrrahit, *Monumentet* 2: 40–42.

Туцовић, Д. 1980

Сабрана дела, књига 8, Београд: Рад.

Fischer, B. J. 1984

King Zog and the Struggle for Stability in Albania, New York: East European Monographs.

Храбак, Б. 1975

Арбанашки устанци 1912. године, *Врањски иласник* 11: 173–374.

ROLE OF ARCHAEOLOGY IN SERBIA'S FOREIGN POLICY AT THE BEGINNING OF THE 20TH CENTURY

SUMMARY

On the eve of the First World War, Albania went through euphoria of liberty from the Ottoman Empire. The independence was gained at the end of 1912, and it was recognised the following year by the Treaty of London. Along with this euphoria came the consequences of the bloody Balkan wars. After the defeat of the Ottoman Empire in the First Balkan War, Albanian territory was a 'no-man's land' in the sense of international law, and it soon became the battle ground of political, military and cultural interests between Serbia, Montenegro and Greece.

This paper attempts to present, based on two almost unknown examples from the history of Serbian archaeology a more realistic analysis of how the Kingdom of Serbia, and the Kingdom of the Serbs, Croats and Slovenians (SCS), tried to pursue a cultural policy towards Albania.

In autumn 1912, after the liberation of Old and Southern Serbia (the present-day Kosovo and Metohija, and Macedonia), the Kingdom of Serbia organised a ten-day military campaign through the mountains of northern Albania and established the Drač County on part of the territory of the defeated Ottoman Empire. This campaign was conducted, if not solely, then predominantly for economic motives, i.e. for the Serbian state to obtain access to the sea.

The Royal Serbian Drač County lasted for just six months (November 1912–April 1913). However, during that time, the Serbian authorities, headed by the district chief Ivan Ivanić, succeeded in organising administrative, political and even economic life in the occupied Albanian area. Ivan Ivanić even managed to establish the 'Committee for Antiquities in Drač' which, in cooperation with the Serbian military, organised the archaeological excavation of a now unknown site within the walls of the old town in Drač. The Committee sent the archaeological and epigraphic finds to the National Museum in Belgrade in early March 1913, a month before the start of the evacuation of the Serbian military and administration from Albania.

The portion of antiquities which survived the chaos of the First and Second World War is still kept in the National Museum in Belgrade.

The other example refers to the never implemented agreement (prepared in the period from 1923 to 1926) by the Ministry of Foreign Affairs of the Kingdom of the SCS, which was an attempt to form an archaeological mission in Albania. By forming the archaeological mission, scholars from the Kingdom of the SCS would have taken part, along with French and Italian colleagues, in carrying out a programme of cultural modernisation in the newly formed state of Albania. The goal of the planned cultural mission, for which the clauses of the agreement had been written personally by Dr. Vladimir Petković, the director of the National Museum in Belgrade, was to salvage the ancient and medieval (Serbian) cultural heritage. Besides this primary, scholarly goal, the mission was also conceived as an excellent pretext for the presence of the cultural and political and economic elites of Belgrade, Zagreb and Ljubljana.

Nevertheless, the establishment of the archaeological mission of the Kingdom of SCS in Albania never took place, because this ambitious idea of Yugoslav, "civilisation and cultural

expansionism” remained at the level of just an idea. The material wealth of the Italian and French states, their agility in scientific affairs, their interests and political influences tipped the scales in favour of our allies at the time.

Ивана З. МИНИЋ
Народни музеј у Београду

МЕЂУНАРОДНА СМОТРА АРХЕОЛОШКОГ ФИЛМА: ПРОМОЦИЈА АРХЕОЛОГИЈЕ У НАРОДНОМ МУЗЕЈУ У БЕОГРАДУ

Апстракт: Археолошки филм је специфична подврста документарног филма, која служи бележењу, интерпретацији и документовању културне баштине. Археолошки филм се сматра документом од прворазредног значаја јер објективно снима ситуацију на терену. Поред тога што од заборава чува трагове људске културе, он даје и значајан допринос повезивању цивилизација. Разноврсност визуелних записа је практично бескрајна – од кратких белешки са терена, научно-образовних филмова са доста историјских података, до популарних туристичких филмова који спајају културну баштину и туризам.

Кључне речи: Међународна смотра археолошког филма, Народни музеј у Београду, очување и заштита културне баштине, промоција археологије, документарни филм

УВОД

Један од задатака Народног музеја у Београду је да представи сложеност нашег простора, који је испреплетан миграцијама, разменама, а чији се утицаји шире целим Балканом и Европом. Хиљаде археолошких налаза који се чувају у збиркама Музеја управо одражавају његов значај. Музејски предмети важни су за проучавање културне баштине и идентификацију неког простора и времена. Разврстани су у збирке и колекције, и представљају сведочанство епохе, симболе културе, који комуницирају на различитим нивоима са различитим генерацијама, било путем повремених и сталних изложби или помоћу неког другог „језика комуникације“ (Šola 2002: 79). Музеј има многе задатке, међу којима је примарна заштита културне баштине, збирки и предмета (Га-

вриловић 2007: 122), али и њихово презентовање и интерпретација (Martin 2013: 96). Значај Народног музеја у Београду састоји се у праћењу, анализирању и расветљавању древних темеља овог изузетног цивилизацијског простора и тензија које га прате све до данашњих дана.

Циљ музеја је да постане место учења и размене искустава о изазовима прошлости, садашњости и будућности, да постане упориште знања, креативности и развоја заједнице (Žilber 2005: 113). Један од његових главних задатака јесте да посетиоцима пружи помоћ при истраживању неког сегмента културе који садржи у својим збиркама, да их подстакне да о томе самостално размишљају (Edson 2003: 45). Важно је да се пробуди знатижеља посетилаца, која је предуслов за памћење и мотивација да се доживи више. Народни музеј тумачи историјске и данашње културе, национални идентитет, служи као извор сазнања и активни центар учења, заједнице и окружења, развија се и прераста у најважнији музеолошки центар на Балкану и симбол културе Србије и Балкана, узор и модел за друге музеје у земљи и региону. Он је национално културно средиште регионалног и светског значаја, спој локалног и глобалног, у коме се примењују светски стандарди за локалне вредности и, као такав, је препознатљив у јавности. Народни музеј треба да подстиче радозналост и да инспирише, и управо тако оправдава своје постојање. Преко изложби (Свјетићанин 2014: 585) и других видова презентовања музејских вредности, као и резултатима свога рада, на приступачан начин врши популаризацију науке и научних достигнућа (Macdonalds 2014: 343). Без обзира на различита гледишта, институција музеја има велику улогу јер се њеном позицијом у друштву може сагледати укупно стање у култури (Krivošejev 2009: 234). Богатство Народног музеја представља се сталном поставком, затим на повременим изложбама код нас и у свету, као и на сусретима, конференцијама, конгресима, предавањима, стручним вођењима кроз изложбе, трибинама.

Документарни филм, као највернији записничар стварности и исказ о реалном свету, најчешће се бави савременим људима и догађајима, представљајући чињенице, вреднујући их или се активно ангажујући у њиховим тумачењима. Међутим, широко поље у којем потенцијали документарног филма могу више него адекватно да буду употребљени лежи и на потпуно другој страни – у прошлости. Археологија, проучавајући материјалне остатке култура чији смо баштиници и чувари, открива и тумачи један такође стваран, али прошли свет. Сlike тог света често су блиске филмским авантурама.

Археолошка грађа – споменици прошлих култура – својим потенцијалним тематским богатством, отвореношћу за различите намене, али и могућношћу за разноликост стилске и реторичке обраде, представља богат, готово непрегледан извор „покретних слика“. Документарни филмови могу се користити за комуницирање унутар научних кругова, као запис о научном раду или току неког истраживања, а често и као помоћно средство у истраживању, али и за популарно и мање формално представљање атрактивних, занимљивих, драгоцених и значајних аспеката неке археолошке теме.

Дакле, било да је реч о образовним или наменским филмовима, филмским новостима или репортажама, они су прецизни документи и сведочанства не-

поновљивих ситуација, неки од њих су парадигма храбрих пројеката, а сви су показатељ значаја прошлости и њен најснажнији исказ.

Препознајући многоструку вредност археолошког филма, почетком деведесетих година прошлог века, у Европи његова продукција постаје све богатија, а фестивали на којима се представља археолошко наслеђе, које је генерално резервисано како за стручњаке тако и за ширу публику, све бројнији. Европске фестивале археолошког филма повезује једна идеја – стварање заједничке Европе. Наиме, знање о културном наслеђу и историји је важна основа за развој заједничке европске културе. Откривање и очување културног наслеђа и историјских споменика Европе спадају у најважније задатке археологије. Циљ филмова који се представљају на фестивалима археолошког филма у многим деловима Европе је ширење тог знања међу људима различитих нација, којима се пружа прилика да се упознају са старим цивилизацијама.

Колевка фестивала археолошког филма су романске земље. *Comité européen du film archéologique* је основан 1985. године, у организацији три постојећа фестивала у Бриселу, Паризу и Верони. Одбор је био под надзором Културне комисије Европског савета, која је одредила политику фестивала како би што боље промовисала продукцију и дистрибуцију археолошких филмова. Карактеристична црта свих ових фестивала је да увек имају интернационални жири који се састоји од експерата и филмских стваралаца, као и судија који бирају жири и награде.

Пјер Кателан је 1980. године основао у Бриселу *Festival du Film d'art et d'archéologie de Bruxelles*. То је први и најстарији фестивал археолошког филма у Европи, који се одржавао два пута годишње, све до 1988. године. Након паузе од седам година, под називом KINEON, обновио га је Дидје Деон. Филмови који су приказивани били су комбинација уметности и археологије. Од 1997. филмови су искључиво посвећени археологији и фестивал се од тада одржава једном у две године. Сви филмови су синхронизовани на француски језик, а штампа се и каталог посвећен фестивалу. Оно што га карактерише је пратећи програм који се састоји од кратких предавања угледних археолога и дискусија с публиком.

У Паризу је Луј Жерар организовао 1985. године *Festival international du Film archéologique* – ARCHEA, који је одржан само два пута, 1987. и 1989. године.

Један од већих и значајнијих фестивала археолошког филма – ICRONOS одржава се у француском граду Бордоу. Премијеру је имао у октобру 1988. године. Од тада до 2012. године организован је сваке друге године. Главни задаци ICRONOSA-а били су да се са публиком подели знање о археологији и да се укаже на значај заштите светске културне баштине. Сви филмови су синхронизовани на француски језик. Такође се штампа и каталог на француском језику.

Још један фестивал археолошког филма одржава се у Француској, у граду Амијену – *Dixième Festival du Film d'Archéologie d'Amiens*. Од 1990. године се реализује сваке друге године. За Амијен, као мали град, ова манифестација представља велику могућност да се публика упозна са најновијим археоло-

шким истраживањима. Током трајања фестивала практикује се и организовање предавања еминентних научника из области археологије.

Најмлађи фестивал археолошког филма у Француској је *Festival International du Filme d'Achéologie de Besançon*. Основан је 2005. године, одржан је сваке године, а последње издање имао је 2009. године.

Први међународни фестивал археолошког филма у Немачкој одржан је 1994. године у Килу, под именом CINARCHEA. Организован је у сарадњи *Arbeitsgruppe Film* Универзитета у Килу. Такмичарски програм чинили су филмови из претходних неколико година, који су се приказивали на фестивалима археолошког филма у Европи, и ретроспектива најранијих археолошких остварења. Сви филмови су били у оригиналној верзији или са титловима на енглеском и немачком језику. Каталог је штампан на немачком и енглеском језику. Овај фестивал се успешно одржава сваке друге године, а прати га и симпозијум.

На иницијативу часописа *Археологија и уметности* и Министарства културе Републике Грчке, у Атини је први пут одржан фестивал археолошког филма 1996. године, познат под називом AGON. После премијере у Атини, након две године, одржан је у граду Ретимну на Криту, а затим поново у Атини, док је десетогодишњицу прославио у Солуну. То је смотре археолошких филмова чија је тема медитеранска област. Фестивал на тај начин пружа могућност повезивања свих култура које су се развијале на Медитерану. Филм је, у том смислу, спона између медитеранског подручја, праисторијске и класичне археологије, средњег века и уметности уопште. Фестивал се успешно одржава једном у две године. Сви филмови су синхронизовани на грчки језик, а каталог се штампа, осим на грчком, и на енглеском и француском језику.

Први фестивал археолошког филма у Швајцарској, *Festival international du film archéologique*, одржан је у Ниону, близу Женева, 1999. године. Организован је у сарадњи са Музејом римске културе из Ниона. Фестивал се одржава сваке друге године. Будући да је то једини фестивал овог типа у Швајцарској, филмови који се на њему приказују представљају најновију продукцију.

Међународни фестивал археолошког филма, *Festival Internacional de Cine Arqueológico*, одржан је у баскијском граду Ируну, у Шпанији, 2001. године. Познат је под називом VIDASOA. Подржавају га научни центар *Arkeolan* и град Ирун. Фестивал се одржава једном у две године. На њему су највише заступљени филмови о најновијим археолошким истраживањима у Шпанији.¹

У Верони је Алберто Силоти организовао *Rassegna Internazionale di Cinematografia Archeologica*. Овај фестивал је од 1986. до 1988. одржан сваке године.

Међу најистакнутијим у Европи је свакако Интернационални фестивал археолошког филма у Роверету у Италији, *Rassegna Internazionale del Cinema Archeologico*. Активност фестивала и Градског музеја у Роверету не обухвата само годишње организовање ове манифестације и приказивање филмова већ и информисање о археолошким филмовима, стрпљив рад на истраживању и каталогизацију у стогодишњем опусу светске кинематографије, упознавање и

1 Захваљујући Институту Сервантес из Београда, публика је имала прилику да на 15, 16 и 17. Међународној смотри археолошког филма у Београду види неколико остварења са овог фестивала.

ширење богатства светске археологије, као и развој и ширење ове делатности и подстицање продукције овог типа, посебно у Италији, али и у другим земљама.

Започевши живот 1990. године приказивањем 10 филмова, фестивал у Роверету израстао је, у сарадњи са часописом *Archeologia Viva* од 1992. године, у представљачки богат и значајан, а културолошки и научно утицајан филмски фестивал. Настао је из жеље да се необична открића учине приступачним обичним људима. У Роверето обично долазе афирмисани, али и непознати аутори. Међутим, никада се није појавио филм који приказује неку нетачност или непроверени податак о неком открићу. Продукција је из године у годину све већа, што значи да овај фестивал има утицаја на младе ауторе. Фестивал у Роверету је такмичарског типа и додељује се само награда публике по систему гласања. Ово признање је симболично и не подразумева новчани износ. Пре 15 година, у Роверету је покренута и нова награда, и то на основу конкурса на задату тему, на који филмски радници треба да одговоре. Жири чине стручњаци из разних научних области, који најбољем раду додељују новчани износ, а и финансирање снимања новог филма.

Најмлађи европски фестивал археолошког филма организује се од 2010. године у Хрватској, у Сплиту, у Музеју хрватских археолошких споменика, и одржава се једном у две године.

Србија, односно Народни музеј у Београду, рано се прикључила овом низу земаља и градова који су организовали фестивале археолошког филма. Прва ревија археолошког филма у овом делу Европе одржана је 1998. године. Захваљујући идеји и напорима директорке Народног музеја у Београду Бојане Борић Брешковић, ова установа је остварила још један вид презентације археологије који се нуди публици, а то је Међународна смотра археолошког филма.²

ИСТОРИЈАТ МЕЂУНАРОДНЕ СМОТРЕ АРХЕОЛОШКОГ ФИЛМА НАРОДНОГ МУЗЕЈА У БЕОГРАДУ

Циљ и намера са којом се Међународна смотра одржава у Народном музеју у Београду је да се шири јавност непосредно заинтересује за очување културне баштине и да се, у складу са могућностима, грађани активније укључе у заштиту наслеђа. Идеја која такође стоји иза реализације ове смотре јесте и да се публика упозна са најновијим филмским остварењима из области археологије и сродних научних дисциплина. Поред тога, циљ је да се на тај начин шири јавност упозна и заинтересује за културну баштину и њен значај. Смотра нема такмичарски карактер и од самог почетка је замишљена као ревија најновијих остварења у продукцији документарног филма.³ Чињеница да се

2 За успешну реализацију 17 Међународних смотри археолошког филма заслужни су и њихови координатори: Татјана Цвјетићанин, координатор прве две смотре, Вера Крстић, координатор треће смотре, Бојана Михаиловић, координатор од четврте до осме смотре. Аутор рада, Ивана Минић, координатор је од девете смотре до данас. Велики је допринос и Одељења за едукацију и рад са публиком, које је такође учествовало у реализацији програма, као и различитих сарадника за односе са јавношћу Народног музеја.

3 За разлику од Међународне смотре археолошког филма, на Међународном фестивалу етнолошког филма, који се одржава сваке године у Етнографском музеју у Београду, у програму су и филмови у

на Међународној смотри археолошког филма не додељују награде не умањује њен значај, а током свих година постојања, осим најактуелнијих археолошких филмова, публика је имала прилику да присуствује и занимљивим предавањима и изложбама. На тај начин Музеј је задржао своју актуелност. Колико је недостајало ближе упознавање са свим могућностима примене филма, показало је представљање Међународне смотре археолошког филма Музеја града Роверета у атријуму Народног музеја у Београду. Свака размена информација у области културе је сама по себи корисна, али њен значај је утолико већи када се први пут презентује најпризнатија европска манифестација у категорији археолошког филма.

Прва Међународна смотра археолошког филма одржана је у фебруару 1998. године, у атријуму Народног музеја, под покровитељством амбасаде Републике Италије у Београду и Италијанског института за културу. Том приликом је приказано 16 филмова,⁴ који су овдашњу јавност упознали са најбољим међународним продукцијама из области археолошког филма, а који су награђени на последњој и претходним смотрама у Италији. Ова манифестација је најављена као догађај намењен не само стручњацима већ и свим љубитељима старих цивилизација и трагова прошлих времена. Приказани филмови били су посвећени најзначајнијим археолошким налазиштима у свету.

Међу 16 филмова нашао се и један наш: *Шаркамен – античка царска палата*. Приказивање овог филма на првој Смотри је доказ да археолошки филм код нас има дугу традицију. Практично, са развојем филма и телевизије, код нас настају и први документарци који ревносно бележе сва најзначајнија дешавања у археологији. Показало се да ми имамо светски значајне локалитете, изванредну археолошку школу, добре идеје, а то је свакако довољно за један археолошки филм. Филм о Шаркамену је приказан на Фестивалу археолошког филма у Роверету у Италији.

Најзначајнији промотери ове манифестације били су Франко Финоти, директор Музеја града Роверета, Дарио ди Блази, директор Смотре, и Пјетро Прунети, директор часописа *Archeologia Viva*. Господин Прунети је изразио задовољство што је имао прилику да се током боравка у Београду ближе упозна са богатим археолошким налазиштима у Србији. Он је најавио да ће у часопису *Archeologia Viva*, чији је директор, објавити серију чланака о Народном музеју у Београду, најважнијим археолошким локалитетима у Србији, о културно-историјским споменицима у Београду и, наравно, текстове о Међународној смотри археолошког филма.

Као пратећи програм прве Смотре, одржан је разговор са Дариом ди Блазијем и Пјетром Прунетијем, са темом „Археологија и филм“. У овом разговору истакнут је значај организовања Међународне смотре археолошког филма у Београду. Ново успостављање културног амбијента поставиће нове стандарде

такмичарској конкуренцији. Победнички филм добија *Grand prix* фестивала, који се састоји од плaketе и новчаног износа (Балаша 2011: 177).

4 У раду се намерно не наводе комплетни програми Смотре, нити називи свих филмова, сем оних за које смо сматрали да завређују посебну пажњу из угла развоја Смотре и интереса публике. Сви програми доступни су у Центру за документацију Народног музеја у Београду.

у јачању сарадње Народног музеја и сличних институција у Италији. Гости из Италије су истакли сјајну атмосферу и вишак позитивне енергије коју су затекли у Београду, уз наду да ће Међународна смотра археолошког филма помоћи Народног музеју да се integriше у европске културолошке токове.

Будући да је први покушај приказивања драгоцених сведочанстава прошлости у потпуности успео, ако се суди по великом интересовању публике, првенствено студената археологије, али и шире јавности, било је јасно да ће Смотра у будућности заузети веома значајно место у раду Народног музеја. Међутим, Смотра археолошког филма није могла да се настави наредне 1999. године, због ратних околности, па је настављена 2000. године и тај континуитет ће се одржати до данас.

На 2. Смотри археолошког филма било је 19 филмова, који су представљали најновију продукцију археолошких филмова, приказаних претходних година у Италији. Друга Смотра је, као и прва, организована у сарадњи са Италијанским институтом за културу, амбасадом Италије, часописом *Archeologia Viva* и Фестивалом археолошког филма у Роверету.

Посебно је занимљиво што је у оквиру ове Смотре одржан разговор са темом „Археологија и грађанско друштво“ (Гавриловић 2001: 283–293), у коме су учествовали Пјеро Прунети, директор часописа *Archeologia Viva*, Дарио ди Блази, директор Фестивала археолошког филма у Роверету, Милоје Васић, директор Археолошког института у Београду, Александар Палавестра, доцент на Одељењу за археологију Филозофског факултета, и Татјана Цвјетићанин, шеф Одељења за археологију Народног музеја у Београду.

Учесници разговора су дотакли различите теме у вези са археологијом. Посебно је истакнуто да је археологија једна од ретких наука која у потпуности припада друштву јер са њим има веома жив и непосредан однос. Археологија се бави проучавањем древних култура, а то културно наслеђе припада свима. Према томе, важно је да друштво има увид у све информације о томе како је културно добро откривено, како се поступа са археолошким предметима и како се они чувају, како се врше њихова конзервација и рестаурација, све до тога како се представљају најширој јавности. Музеји и научне институције морају да се окрену новим видовима комуникације и да своје информације преносе у медије који лако доспевају до широких маса, као што су телевизија, филм, интернет, односно све што је грађанима лако доступно и прихватљиво. Истакнуто је да у Италији тек током последњих деценија постоји тенденција да се пласирају информације из области археологије ширем грађанском друштву које није уско везано за археологију.

Један од проблема који су учесници размотрили је финансирање и буџетска издвајања за археолошка истраживања. Тај проблем се јавља у свим земљама, па и у Италији и Србији. Истакнуто је да политичари сматрају да више треба улагати у болнице, школе, инфраструктуру, док издвајања за културна добра и археологију готово увек долазе на последње место. Предложено је да сами археолози, и они који се баве популаризацијом археологије, створе у јавном мњењу

осећање значаја улагања у археологију и културна добра. Верује се да ће, уколико сами грађани то схвате, и владе тих држава морати другачије да реагују.

Када се говори о археологији и њеној популаризацији, још један проблем јесте њено инструментализовање као науке. Наведен је пример Италије у доба фашизма, када су фашисти користили археолошка налазишта из римског периода како би показали да су они директни потомци и наследници Римског царства. На основу тога су доказивали своју супериорност у односу на друге расе. Наравно, то је била лажна слика њиховог односа према прошлости. Фашисти се нису бринули за саму археологију, већ за то како археолошка налазишта и богатства старог римског света могу да употребе за своје интересе. Да су заиста вредновали археолошка налазишта, сигурно не би уништавали један од седам римских брежуљака како би изградиле улицу *Via Imperiale* између Колосеума и Римског форума.

С друге стране, може се рећи да археологија у Србији није била подложна тој врсти догме. У Србији се, на једном погрешно схваћеном националном таласу, јављају теорије да су Срби најстарији народ на свету. То је теорија која узима све више маха код дилетаната и аматера. Али, ту морају да дођу до изражаја школовани археолози, који ће се борити против таквих мишљења у српској археологији.

Још један аспект у археологији, који је истакнут у овом разговору, је ширење свести о поштовању културних добара различитих народа, нација и земаља. Приликом избијања ратних сукоба, Унеско мора да се бави очувањем споменика културе у земљама које су у рату, док по Хашкој конвенцији, образовањем и информацијама треба остварити стадијум свести о томе да земље које се налазе у сукобу морају максимално да поштују културна добра свих. Међутим, то се све чини недовољним, па су учесници разговора из Италије нагласили да је управо у њиховој земљи покренута иницијатива да се у војсци формирају специјалне јединице, са задатком да брину о чувању споменика културе на територији Италије и у другим земљама. Ова идеја је прихваћена са одобравањем, будући да се на нашој територији на којој је вођен рат Унеско није показао као веома способна организација.

Након одржаног разговора, сви учесници су се сагласили да је одржавање Међународне смотре археолошког филма у Народном музеју важно за информисање шире јавности о напорима стручњака у откривању и спасавању културне баштине. Нова улога Народног музеја подразумева разна догађања, а Међународна смотра археолошког филма је најбољи начин да се археологија као наука приближи нашој публици. У оквиру друге Смотре урађена је анкета међу посетиоцима, па је према гласовима публике (36 гласова) за најбољи проглашен филм из Велике Британије *Бесмртни цар*, у продукцији ВВС-ја, из 1996. године. Публици се овај филм допао не само зато што је технички и уметнички добро урађен већ и због теме (Кина), али и зато што је археологија представљена на прави филмски начин.

Две одржане Смотре археолошког филма биле су апсолутни погодак јер атријум Музеја није могао да прими све заинтересоване посетиоце (сл. 1). У таквој атмосфери, одржана је 3. Међународна смотра археолошког филма,

која је била преломна за њену будућност, на шта указује сарадња са културним центрима и амбасадама других земаља, а све са једним циљем: да се овдашња културна јавност упозна са другим културама и цивилизацијама. Ова сарадња свакако је утицала на то да Смотра постане традиционална манифестација, која ће постати позната у Европи. Фестивали археолошког филма у другим градовима Европе најчешће су тематски организовани, док се у Београду приказују најрепрезентативнији археолошки филмови савремене продукције, а истовремено и они који имају архивску вредност, ремек-дела раније продукције која код нас до тада нису виђена.

Сл. 1 Публика у атријуму Народног музеја за време трајања 2. Смотре
Fig. 1 Spectators in the atrium of the National Museum during the 2nd Review

На 3. Смотри приказано је 17 филмова. Остварена је сарадња са Француским културним центром, Гете институтом и Италијанским институтом за културу, који ће у наредним годинама постати стални учесници ове манифестације. Росино Ризи, директор Италијанског института за културу, истакао је да је организацијом и избором филмова ова манифестација добила интернационални карактер, да је програм све бољи и да у њега треба да се укључе и остали културни центри. Представници Гете института у Београду су рекли да би убудуће могли да обезбеде бољи избор филмова јер се у Немачкој вели-

ки број институција бави археолошким филмом. Свакако, Смотра је проширењем сарадње са културним центрима и амбасадама добила интернационални карактер, а програм је био све бољи и садржајнији. Током њеног трајања, сваке вечери је организована наградна игра (извлачени су бројеви купљених карата), у којој је публика добила каталоге везане за археологију, што је био још један начин популаризације Смотре и археологије уопште. По гласовима публике (27) из спроведене анкете, најбољим је проглашен филм *Помпеје*, рађен у продукцији *Rai Uno*. Публици се овај филм допао јер је то прави археолошки филм, у којем је приказана одлична реконструкција догађаја у Помпејима.

Управо ово проширење сарадње довело је до тога да се у оквиру 4. Смотре организује фото-изложба *Сакара. Људи и ошкрића*, аутора Фредерика Вилнера. Реч је о 50 фотографија са локалитета Сакара, које су настале током дугогодишњих истраживања француске археолошке мисије у Египту, под вођством професора Алена Зивија, једног од водећих египтолога данас (Гавриловић 2015: 17). По први пут је урађен и пратећи рекламни материјал – штампани су обележивачи за књиге са сликама са изложбе. У филмовима који су отворили ову манифестацију, *Изјубљене гробнице Сакаре и Шамјолион „Скриб“ Египта*, представљена су најновија археолошка истраживања у Египту. На 4. Смотри је приказано 16 филмова.

Током 5. Смотре уведен је дан за публику, односно последњег дана су одржаване пројекције најуспешнијих филмова по избору анкетираних посетилаца. Приказана су 22 филма, а сталним партнерима прикључиле су се и амбасаде Швајцарске, Бугарске и Белгије.

Дан за публику је организован и током 6. Смотре, на којој су приказана 24 филма. Нови учесници су били Институт Сервантес и амбасаде Сједињених Америчких Држава и Турске.

Поводом почетка 7. Међународне смотре археолошког филма организована је документарна изложба *Између култура и конјинената – 175 година истраживања Немачкој археолошкој институцији*, реализована у сарадњи Народног музеја у Београду, Гете института и Немачког археолошког института. На изложби су представљена 62 постера посвећена раду једне од најзначајнијих научно-истраживачких институција у свету (Гавриловић 2015: 60). Гост на отварању био је професор др Зигмар фон Шнурбајн, директор Римско-германске комисије Немачког археолошког института. Филм који је отворио Смотру био је *Брод бојова*, немачке продукције. Приказани су и филмови нових учесника: Културног центра Исламске Републике Ирана, Руског дома и амбасаде Кипра.

Смотра је сваке године расла и по броју филмова и по времену трајања. Тако су на 8. Смотри приказана 24 филма, а остварена је сарадња са амбасадом Босне и Херцеговине. Гост фестивала била је др Марија Луиса Ромос, професор Универзитета у Кантабрији, која се бави експерименталном археологијом, а приказан је њен филм *Реконструкција римског крова*.

На 9. Смотри је приказано 28 филмова. Гост је био бугарски редитељ Јордан Детева, који је аутор филма *Историја античког театра у Филипополису*. Посебно интересовање публике изазвао је филм *Будистички храмови на*

остирву Јави, који је приказан захваљујући новом учеснику – амбасади Републике Индонезије.

За јубиларну 10. Смотру археолошког филма приређена је изложба плаката и програма са претходних девет Међународних смотри археолошког филма, које је реализовао Народни музеј од 1998. до 2008. године (Гавриловић 2015: 77). На овој изложби, посетиоци су у атријуму Народног музеја могли да погледају све програме и плакате штампане током постојања овог фестивала. То је била јединствена прилика да се гледаоци који прате Смотру од почетка подсети наслова свих филмова, а нови да се упознају са археолошким филмовима приказаним до тада.

Народни музеј посебну пажњу поклања едукацији најмлађе публике. С тим у вези, први пут од како постоји Међународна смотра, организован је дечји дан археолошког филма. Тако је, у сарадњи са Одељењем за едукацију Народног музеја, велики број најмлађе публике имао прилику да види два италијанска синхронизована филма: *Срећна њородица Неолиџићи* и *Ла Тина: комарац из равнице Понџина*.

На 10. Смотри приказано је 25 филмова, а нови учесник је био Аустријски културни форум.

Током трајања 11. Смотре, велико интересовање публике изазвало је шест филмова из Србије, а новоосновани Хеленски фонд за културу је са задовољством био нови учесник. Приказано је 25 филмова.

Од 9. до 11. Смотре, медијски покровитељ манифестације биле су дневне новине *24 сат*, које су у својој рубрици Дешавања у граду свакодневно делиле читаоцима карте. Медијско спонзорство се показало као веома успешно будући да је изазвало велику пажњу публике. На тај начин, Смотру је први пут посетила и публика која није уобичајено посећивала овај догађај.

На 12. Смотри је приказано 25 филмова, од којих су посебно интересовање публике изазвали филмови два нова учесника, Института Конфуције и амбасаде Мексика.

На 13. Смотри приказано је 26 филмова, а међу њима 3Д италијански филмови: *Анџички Рим* и *Нерон и Домус Ауреа*. Аутор поменутих филмова, Алесандро Фурлан, био је гост Италијанског института за културу и Смотре. Ови филмови су изазвали велико интересовање публике, која је први пут видела виртуелну реконструкцију римских грађевина. На овој Смотри остварена је и сарадња са амбасадом БЈР Македоније, затим са Истра филмом из Пуле и Радио-телевизијом Црне Горе.

На 14. Смотри публика је имала прилику да погледа 24 филма.

На 15. Смотри приказано је 19 филмова. Као нови учесници се појављују амбасаде Пољске и Бразила.

На 16. Смотри, одржаној 2015. године, приказана су 22 филма. Остварена је веома успешна сарадња са Радио-телевизијом Словеније и Археолошким музејом Истре у Пули. Први пут је један филм имао светску премијеру –

то је био филм, нашој публици добро познатог, аутора из Аустрије, Петруса ван дер Лета, *Време мейала. Насијање хијерархије*.

Седамнаеста Смотра одржана је 2016. године. Први пут су филмови приказани у Југословенској кинотеци (Узун Миркова 1). Било је 20 филмова, а специјални гост био је кипарски редитељ Ставрос Папагеоргиу, чији је филм *Велика бојиња Кијра. Путовање кроз историју култура Велике бојиње на Кијру од халколита до римској доба* свечано отворио Смотру.

За потребе Међународне смотре археолошког филма штампан је и пратећи пропагандни материјал – плакати, програм, позивнице, банер, обележивачи за књиге и оловке. Мотиви који су коришћени за манифестацију углавном су служили да промовишу светску и нашу културну баштину (сл. 2, 3, 4, 5).

Сл. 2 Палеолитско сликарство, Алтамира, мотив 6. Смотре

Fig. 2 Paleolithic painting, Altamira, Motive for the 6th Review

Сл. 3 Шлем-маска, Смедерево (Vinceia), мотив 11. Смотре

Fig. 3 Helmet-mask, Smederevo (Vinceia), Motive for the 11th Review

Током свих ових година, пажњу публике су посебно привлачили филмови из државне заједнице Србије и Црне Горе, односно, од 2006. године, филмови из Србије. На првој Смотри приказан је већ поменути филм *Шаркамен – античка царска палата*, у продукцији Радио-телевизије Србије, а стручни консултанти били су професор Драгослав Срејовић и др Миодраг Томовић. Сарадња са Радио-телевизијом Србије настављена је и током треће Смотре, када су приказана два филма, *Трајом бакра* и *Медијана*. Са животом и радом професора Милутина Гарашинина, публика је имала прилику да се упозна филмом *Ессе Ното – Милутиин Гарашинин*, који је приказан на четвртој Смотри, а на петој су приказани филмови *Трајанов мост* – *деветнаести векова касније* и *Viminacium*

teum lumine. Током шесте Смотре приказана су два филма, *Margum* и *Хидроархеологија – мостови античкој Sirtiuma*, а на седмој три: *Будва – мити, историја, стварности*, *Сунчаница* и *Vitinasium lumine teum*. На осмој Смотри, Република Србија се представила филмом *Свејлост и њој земље*.

Сл. 4 Винчанске зооморфне фигурине, Беловоде, мотив 12. Смотре

Fig. 4 Vinča zoomorphic figurine, Belovode, Motive for the 12thReview

Сл. 5 Мултипла од два солида Константина I, ковница Сисција, мотив 14. Смотре

Fig. 5 Multiplum worth two solidi of Constantine I, Siscia mint, Motive for the 14thReview

На деветој Смотри дошло је до сарадње са Катедром за археологију Филозофског факултета у Београду и професором Ненадом Тасићем, који је био аутор филма *Историјски археолошких исцртавања у Винчи*. Сарадња је остварена и са Археолошким институтом у Београду, који је представио филм *Дивина из Виминациума*.

На 10. Смотри, својим филмом *Тајна једне базилике* учествовао је и Завод за заштиту споменика културе Ниш. Поред њега, публика је имала прилику да погледа и филм *Повраћак на Власи*.

Највише филмова из Србије приказано је на 11. Смотри – шест. Музеј Војводине представио се са три филма: *Долина злаћених шлемова*, *Чуруи – археолошко налазиште Спари виногради* и *На њауу далеке њрошлости – њорџреи Бојдана Брукнера*, Музеј Топлице из Прокупља са једним – *Мисџерија Плочника*. Поред ових, приказани су и филмови *Уснули у времену* и *Пушовање кроз време*, *Света Софија*.

На 12. Смотри остварује се нова сарадња, и то са Међународним фестивалом подводног филма, чији организатори представљају филм о подводној археологији – *Исцртавања у Црној Гори 2010 њодине*, а Културни центар из Суботице филм *Аварски њроб*.

На 13. Смотри се наставља сарадња са Међународним фестивалом подводног филма и публика има прилику да се упозна са *Истичраживањима у Црној Гори 2011 године*. На 14. није приказан ниједан филм из Србије, али је на 15. остварена нова сарадња. Филм *Доналд Кејџан – о западној цивилизацији и археологији* приредила је Универзитетска библиотека „Светозар Марковић“, на основу материјала са Универзитета Јејл. На 16. Смотри је настављена сарадња са Археолошким институтом у Београду: приказан је филм *Vitipascium – империја Србије*. На 17. Смотри приказани су филмови *Ранохришћанска базилика код Беле Паланке* и *Пурпурни Сирмијум*.

Земља учесник на Међународној смотри археолошког филма	Година почетка приказивања филмова	Број филмова
Немачка	1998	91
Италија	1998	89
Француска	1998	46
Шпанија	2000	33
Србија и Црна Гора/ Србија	1998	31 (11/20)
Грчка	1998	15
Иран	2006	11
Белгија	2004	9
Аустрија	2009	7
Швајцарска	2004	7
Велика Британија	1998	6
Кипар	2006	5
Турска	2005	5
Бугарска	2004	3
Македонија	2012	3
Мексико	2011	3
Русија	2006	3
Сједињене Америчке Државе	2005	3
Црна Гора	2012	3
Босна и Херцеговина	2007	2
Пољска	2014	2
Хрватска	2012	2
Бразил	2014	1
Кина	2011	1
Словенија	2015	1
Индонезија	2008	1

Табела 1 Земље учеснице Међународне смотре археолошког филма

Table 1 Countries participants of the International Review of Archaeological Film

Током 17 година трајања Међународне смотре археолошког филма приказана су укупно 383 филма из 26 земаља; најбројнији су они из немачке продукције (91), потом италијанске (89), те француске (46) и шпанске (33), док

је, као што смо навели, из продукције државне заједнице Србије и Црне Горе, односно из Србије, приказан 31 филм (11 филмова из СЦГ и 20 филмова из Србије). Из грчке продукције било је 15 филмова, иранске 11, белгијске 9, аустријске и швајцарске по 7, а шест из Велике Британије. Остале земље представиле су мањи број филмова, од једног до четири (табела 1). Чињеница да су све земље учеснице показале велико интересовање за Међународну смотру археолошког филма говори и о томе да се у њима придаје велики значај заштити културних добара и археолошком наслеђу.

Сви приказани филмови одликују се високим научним квалитетом, али и атрактивним приступом културној баштини, те тако омогућавају не само стручњацима него и свима које привлаче старе цивилизације да се упознају са значајним и драгоценим светским споменицима. То су углавном новости и репортаже, али и образовни филмови који представљају важна открића, изузетна достигнућа у прошлости из различитих периода. Споменици прошлих култура су непресушан извор покретних слика, без обзира да ли имају образовну, наменску, информативну или репортажну сврху. Такође, вредно је поменути и дечје филмове, који су на занимљив начин најмлађој публици дочарали живот у прошлости. Упркос тематској и стилској разноликости, оно што их обједињује није само археологија и узбуђење које са собом носи откриће и упознавање делића прошлости већ, пре свега, актуелност и ангажман у заштити светске културне и уметничке баштине. Ови записи изнова показују да филм није и не треба да буде само пасивни читаватељ и показатељ културе већ и њен делатан чинилац.

ПРОМОЦИЈА АРХЕОЛОГИЈЕ У АРХЕОЛОШКОМ ФИЛМУ: ЗНАЧАЈ МЕЂУНАРОДНЕ СМОТРЕ АРХЕОЛОШКОГ ФИЛМА

Археолошки филмови су показали да су значајан медиј и да су вишеструко употребљиви у комуникацији и истраживању (Karl 2012: 23). Филм је језик који се разуме у свим деловима света, језик који спаја нације и разноврсне културе. Како филмска слика има могућност да, у виду посебне визуелне форме (Beale and Heavу 1975: 897), прилично објективно и аутентично дочара археолошка истраживања најстаријих култура и цивилизација, то је уједно и најпријемчивије средство презентације одређених културолошких појава широј јавности, односно публици свих узраста и различитог образовања. Таква стварност налаже да се у методологију истраживања укључи и филмско снимање, као један од најхитнијих задатака непосредно на терену, док се још може обезбедити снимање, јер је филм најбрже и најефикасније средство за бележење културних модела који су у процесу наглог мењања или им прети потпуно гашење.

Археолошки филм, пре свега, мора да сачува аутентичност налазишта и феномена који се истражују. То се може постићи на два начина. Први је да се снима оно што се дешава истог тренутка, у изворном облику. На тај начин, археолошки филм постаје изворни документ, који видљиво и чулно одражава археолошку стварност, а што ниједна друга врста извора (писани запис, ар-

хивски запис, техничка документација, музејски предмет) не поседује. Аудиовизуелна информација има вишесложни карактер, друкчији од писаних речи (Briggs 2006: 14). Други начин је да се постојећим археолошким записима праве реконструкције. Уз то, поред изложби и стручних чланака, документарни археолошки филм је, захваљујући ентузијазму археолога, постао и посебан вид презентације и музеолошког рада.

Филм, као специфична уметност модерног времена, може да пропрати како прошлост тако и садашњост, у свим сегментима човековог трајања. Спој филма и музеја као чувара прошлости, али и савремености, веома је раширен и више не представља никакву посебност (Deloš 2006: 224). Заправо, филм и музеј постају комплементарне јединице, посматране у истој равни и са готово истим циљем. Ако знамо да су могућности археологије просто неограничене, онда би такав требало да буде и археолошки филм. Археологија је као наука магијски привлачна, посебно за лаике, и ту се крије велика шанса филма, који ће зналачки одабраним темама привући публику. Ствараоци археолошких филмова на иновативан начин стално развијају методе рада, који непрекидно изнова обликују ту област.

Захваљујући археолошком филму публика има прилику да се упозна са археолошким локалитетима како блиских тако и њој најудаљенијих области. Многима је археолошки филм био једина могућност непосредног упознавања са далеким културама и мање познатим цивилизацијама. Градови и културе под дебелим наслагама земље, ма колико давно нестали, почињу поново да живе оног тренутка када се археолошки открију и када почну да се проучавају њихови остаци. Свакако да је упознавање са непознатим само један од разлога за посећивање пројекција. Осим наглашене улоге у подучавању и учењу, Смотра има и популарни карактер. Њен циљ је сусрет шире публике са догађајима на подручју археологије, заштите и очувања културне баштине, као и представљање нових метода и техника које се примењују у археологији, захваљујући избору квалитетних, научно утемељених филмова. Циљ Смотре је да заинтересује ширу јавност за очување археолошког наслеђа.

Богата или скромна продукција – филмови који су настали у скупој продукцији филмских институција повезаних са науком, посебно археологијом, универзитетских одсека за археологију, у којима се схвата обавеза дијалога са јавношћу (Babić 2014: 567), ТВ студија из великих центара, па све до независних филмских остварења – била је заступљена у претходних 17 година. Уједно, и многи домаћи аутори су се заинтересовали за овај вид презентације, тако да имамо прилику да, из године у годину, видимо домаћа филмска остварења о изузетним археолошким локалитетима са наших простора. На Смотри су приказивани филмови који имају богату продукцијску основу и могућност да на ефектан и веома импресиван начин, помоћу квалитетне технике, представе своју тему, као и они који су рађени скромним средствима, али представљају вредан допринос визуелној археологији (Hall 2004: 168).

ЗАКЉУЧАК

Археолошки филм је специфична подврста документарног филма, која служи бележењу, интерпретацији и документовању културне баштине. Сматра се документом од прворазредног значаја јер објективно бележи ситуацију на терену.

Осим тога што од заборавља чува трагове људске културе, он даје и значајан допринос повезивању цивилизација. Разноврсност визуелних записа је практично бескрајна – од кратких белешки са терена, научно-образовних филмова са доста историјских података, до популарних туристичких филмова који су спојили културну баштину и туризам.

Идеја за организацију Међународне смотре археолошког филма у Народном музеју у Београду настала је из жеље да се, уз повремене и сталне изложбе, које спадају у основни начин презентовања музејске грађе, публици понуде археолошки садржаји у другачијем медију. По узору на велики број градова у Европи, у којима се већ низ година приређују сличне манифестације, 1998. године је организована прва Међународна смотра археолошког филма у Београду, с намером да, као једина те врсте у Србији, понуди квалитетне светске, али и домаће филмове који приказују најновија археолошка истраживања.

Манифестације попут ових, као и њихов филмски репертоар, управо доказују колико је археологија занимљива, без обзира на то да ли се ради о политичким мисијама које су се одвијале под плаштом археолошких истраживања, захваљујући којима су светски музеји обогатили своје збирке, или о мноштву научних дисциплина на које се ослањају археолошка истраживања, такмичећи се у реверзибилном процесу – оживљавању давно изумрлих култура. Када се томе дода посебност сваког филма, који му даје редитељев рукопис, морамо се сложити да су документарни археолошки филмови изузетан простор за промоцију археолошког наслеђа.

Организовање Међународне смотре археолошког филма у Народном музеју – сада већ манифестације познате како код нас тако и у Европи – показало се исправним и сврсисходним потезом. То свакако доказује и број филмова и земаља које су учествовале на Смотри – за 17 година приказана су 383 филма из 26 земаља. Свака земља која је учествовала са својим филмовима, на јединствен начин је приказала културну баштину, археолошке локалитете и музеје на својој територији. Публика која је гледала филмове свакако је имала прилику да се упозна са најновијим археолошким открићима код нас и у свету, са давно ишчезлим цивилизацијама и да схвати да културно наслеђе припада свима.

Међународна смотра археолошког филма Народног музеја у Београду данас је најзначајнија манифестација ове врсте у овом делу Европе. Народни музеј има амбицију да је и даље унапређује у програмском смислу, да шири сарадњу са новим ауторима, те да и на тај начин остане актуелан.

ЛИТЕРАТУРА / REFERENCES:

Babić, S. 2014

Zanat arheologija i dijalog sa javnošću, *Етнноархеолошки проблеми* (н.с.) год 9, св 3: 563–573.

Балаша, В. 2011

Етнолошки филм у Етнографском музеју у Београду: развој и перспективе, *Гласник Етннографској музеја* 75: 175–192.

Beale, T. W. and Heavy, F. P. 1975

Archaeological Films: The Past and Present, *American Anthropologist* (n.s.) 77/4: 889–897.

Briggs, H. A. 2006

Presenting archaeology to the American public through documentary film, Ithaka: Cornell University.

Гавриловић, Е. 2001

Разговор на тему археологија и грађанско друштво, *Гласник Српској археолошкој друштва* 17: 283–293.

Гавриловић, Е. 2015

Изложбена делатности Народної музеја у Београду, 2003–2013, Музеолошке свеске 17, Београд: Народни музеј.

Гавриловић, Љ. 2007

Култура у излоју: ка новој музеологији, Српска академија наука и уметности, Етнографски институт, Посебна издања, књ. 60, Београд: Етнографски институт САНУ.

Deloš, B. 2006

Virtuelni muzej, Beograd: Clio.

Edson, G. 2003

Muzeji i etika, Beograd: Clio.

Žilber, K. 2005

Muzeji i publika, Beograd: Clio.

Karl, R. 2012

The public? Which public?, u: *Integrating archaeology science – wish- reality, Social role, possibilities and perspectives of classical studies*, ed. N. Schücker, Frankfurt a.M: Römisch-Germanische Kommission, 23–27.

Krivošejev, V. 2009

Muzeji, publika, marketing. Stalne muzejske postavke i Njegova Visost Posetilac, Valjevo: Narodni muzej.

Makdonald, Š. (ur.) 2014

Vodič kroz muzejske studije, Beograd: Clio.

Martin, Dž. (ur.) 2013

Nova muzejska teorija i praksa, Beograd: Clio.

Hall, M. 2004

Romancing the stones: Archaeology in popular cinema, *European Journal of Archaeology* 7 (2): 159–176.

Cvjetičanin, T. 2014

Predmeti ili narativi. Arheološke postavke u Srbiji: utemeljenje muzejske arheologije, *Етноархеолошки проблеми* (н.с.) год 9, св. 3: 575–596.

Šola, T. 2002

Marketing u muzejima ili o vrlini i kako je obznaniti, Beograd: Clio.

INTERNATIONAL REVIEW OF ARCHAEOLOGICAL FILMS:
PROMOTION OF ARCHAEOLOGY IN THE
NATIONAL MUSEUM IN BELGRADE

SUMMARY

For 17 years now, the International Review of Archaeological Film has been held as one of the significant programmes of the National Museum in Belgrade. Nowadays, it is already an inevitable destination in the schedule of domestic and foreign film-makers and of many audience target groups. The review is an important event, where domestic and foreign productions are screened, which certainly contributes to the exchange of experience among experts and visitors. Perhaps work of certain authors cannot be compared with high-budget productions, and they should not be, but the unavoidable fact is that the authors of numerous archaeological films have made an immense contribution not just to archaeology, but to culture in general. The archaeological approach in the films screened at the International Review of Archaeological Films has shown that the range of topics and issues, as well as the methods of creating the cinematic experience, must always be placed in the context of the comprehensive processes which contribute to documenting and protecting all types of cultural testimonies.

One of the significant characteristics of the times we live in is that they are dynamic, with changes occurring very quickly everywhere in our civilisation. The traditional cultural heritage of nations is being linked more and more with symbols of past times that are sometimes hard for modern man to comprehend. Therefore, the various structures of one culture are observed from different angles and different aspects. If we know that the possibilities of archaeology are simply unlimited, then archaeological films should be the same. Archaeology is magically attractive as a study discipline, especially for lay people, and therein lies a great chance for the films to attract viewers by means of well selected topics.

Since its establishing in 1998, the International Review of Archaeological Films has enriched the National Museum and the City of Belgrade with one more cultural film event, with the themes that are completely different from the usual ones. By organising this event, the National Museum in Belgrade and the City of Belgrade joined the group of cities which have been organising festivals or archaeological film reviews in European countries for decades now.

Сташа Д. БАБИЋ

Универзитет у Београду, Филозофски факултет – Одељење за археологију

Вера Васиљевић, *Сенка Египта*, Београд: Досије студио, 2016, стр. 277,
кolor илустрације, ISBN 978-86-6047-217-7

Студије рецепције античких култура, односно начина на који су ови древни предлошци живели у каснијим временима, последњих деценија представљају живо поље истраживања у међународној академској литератури. Увидом у начине разумевања, преузимања и прераде ликовних, књижевних, митолошких, најширих културних мотива и образаца из античког Египта, Грчке и Рима у различитим каснијим контекстима, истраживања у овој области обогаћују наша знања у различитим правцима: на првом кораку, сазнајемо о путевима стилских утицаја и о оним аспектима древних култура који остају делатни и у другим културним контекстима; на другој страни, отварају се бројне могућности сагледавања оних култура које су прихватале и даље прерађивале старије узоре; најзад, на овим

конкретним примерима истражују се и изоштравају теоријски и методолошки алати за посматрање интеркултурних дијалога уопште. Дисциплине попут археологије, историје уметности, историје, на тај начин потврђују своју актуелност и потенцијал за даљи развој.

После неколико претходно објављених текстова којима је трасирала пут, Вера Васиљевић се својом књигом *Сенка Египта*, са дубоким разумевањем и компетенцијом укључила у овај актуелни правац истраживања. Текст на јединствен начин спаја неколико појединачних истраживачких путања, којима

се ауторка креће са посебном пажњом и марљивошћу. Потку *Сенке Египта* чини њено беспрекорно познавање културе старог Египта, принципа уметности и схватања света које стоји у њиховој основи, а посебно иконографије као специфичног одраза сложених друштвених односа. Обиман и у исто време концизан *Глосар*, којим је књига опремљена, омогућава лако и поуздано сналажење и читаоцима чија знања и интересовања нису превасходно усмерена на египтологију. Сама ауторка са умешношћу проширује своје оригинално поље истраживања и искорачује у област историје уметности, где са једнаком пажњом и ерудицијом тумачи материјалну културу насталу у оквирима египатске уметности, као и ону далеко каснију, надахнуту овим древним узорима. На тај начин, Вера Васиљевић компетентно поставља и спроводи интердисциплинарно истраживање, вођено превасходно природом предмета и циља. Најзад, на тако постављеним основама гради се кључни ниво ове књиге – уметност и архитектура смештени су у контекст њима савремених друштвених, културних, политичких околности. Другим речима, *Сенка Египта* не зауставља се на стилској анализи појединих споменика, идентификацији старијих узора и начинима формалног уклапања елемената, већ креће у трагање за узроцима ових избора. Управо овај ток истраживања чини да књига пред нама на најбољи начин домаћој стручној јавности представља актуелне тенденције студија рецепције античких култура у ширем контексту.

Резултат истраживања је богат прилог културној историји Европе, која сеже од старе Грчке и Рима, преко средњег века и ренесансе, све до модерних времена. Пратећи претходно постављени методолошки предлог, ауторка се с правом не зауставља само у области елитне културе, већ залази у домен различитих популарних облика рецепције старог Египта, све до стрипа и филма, стварајући широку и импресивном количином примера поткрепљену слику разноликих начина на које је стари Египат већ вековима присутан у европској култури. Обелиски на трговима престоница и монументалне фасаде банака и административних здања, које својим позивањем на древне узоре доприносе највишим државним интересима, тако су доведени у везу са празноверницама о лековитим својствима праха мумије. Сви ови примери, с једне стране, упућују на значај старог Египта у европском културном наслеђу, али у исто време отварају и нове могућности сагледавања тог културног наслеђа, његове комплексности и вишеслојности.

Најзад, посебан допринос књиге Vere Васиљевић очитује се у томе што у корпус међународних резултата укључује и истанчане анализе примера из српске културе и историје. Претходна анализа рецепције Египта у западној Европи представља основ на којем она посматра начине на које су доминантни токови из ове средине прихватани и моделовани у српској култури. Странице које посвећује сликарима, вајарима и архитектама који су своје теме и решења налазили у египатској уметности, из новог угла расветљавају стваралаштво неких од најзначајнијих уметника српске културе, као што је Паја Јовановић. Међутим, доследно пратећи постављени методолошки оквир, ни у случају Србије се Вера Васиљевић не задржава само на монументалним примерима, као што су обелиск који је у Топчидеру поставио Милош Обреновић

или фасада зграде Народне банке Србије, већ посеже и за приватном архитектуром, уређењем ентеријера и таблама стрипа Ђорђа Лобачева, све до скорашњих графита на београдским улицама. Посматрани из овог угла, начини на које су староегипатски елементи доживљени и интерпретирани у нашој средини заправо су прецизан показатељ односа српске културе према водећим правцима у европској култури, од времена путовања Саве Немањића у Египат до наше непосредне свакодневице. Дакле, овај промишљен текст, заснован на темељном истраживању, значајан је за разумевање многих питања наше културе, односа према прошлости и кључним токовима европске историје. *Сенка Египта* није само штиво које ће са великим интересовањем дочекати уска академска јавност посвећена питањима древне историје, већ и истраживачи и читаоци чије се интересовање креће у широком пољу хуманистичких дисциплина.

Вера Ж. БОГОСАВЉЕВИЋ ПЕТРОВИЋ

Народни музеј у Београду

Dušan Borić, *Posmrtni obredi na Lepenskom Viru. Obrasci pogrebne prakse: istraživanja Dragoslava Srejovića/Deathways at Lepenski Vir, Patterns in Mortuary Practice: excavation of Dragoslav Srejić*, Beograd/Belgrade: Srpsko arheološko društvo/Serbian Archaeological Society, 2016, Xiii+567 strana/pages, kolor i crnobebe ilustracije/colour and b&w illustrations, ISBN 978-86-80094-03-8

Када је изашла, монографија о Лепенском виру (1969) Драгослава Срејовића била је другачија по организацији тема и приступу писању у односу на нашу археолошку литературу. Дуго је остала једини извор података о погребним праксама забележеним на овом локалитету, који се попут водене виле појављује у позадини научних расправа о мезолиту и раном неолиту Ђердапа, иако је више деценија под таласима Дунава. Поред низа чланака и монографских приказа уметничких домета становника Лепенског вира, те изврсне студије о мезолиту Ђердапа Иване Радовановић, крајем XX века остао је ипак нерешен проблем његове стратиграфије и апсолутног датовања. У последње две деценије се више аутора, између којих Душан Борић пресуд-

но, посветило проналажењу погодних методолошких путева да се сачувани археолошки узорак максимално искористи за добијање конкретних података о популацијама с Лепенског вира.

Када су серије првих ^{14}C са угљена упоређене са великом серијом нових АМС датума (*Accelerator Mass Spectrometry*) расветљене су недоумице шта је у

овом насељу мезолитско доба, а где се налазе и када су се догодиле активности које се могу окарактерисати као ранонеолитске. Због тога је и књига о посмртним обредима на Лепенском виру важна за разумевање друштвене стварности у подручју које је географски изоловано и, само по себи, представља јединствен амбијентални ресурс за археолошке студије.

Архитектонски остаци или комплетан археолошки запис не чине основну концепцију ове књиге, већ је то биоархеолошки материјал, доследно научно постављен, анализиран и интерпретиран. Резултат је серија кумулативних података, који су систематизовано изложени и интерпретирани у односу на прецизно представљене погребне целине. На основу веома широке разраде проблема стратиграфије и хронологије локалитета, веома често едукативних пасажа о значају и начину узимања узорка за поједине аналитичке поступке, попут оних у одељку о изотопским анализама или тафономији гроба, аутор постиже више ефеката. Први и најважнији је дефинисање основних временских етапа на Лепенском виру, од фазе Протолепенски вир (око 9500–7300. године пре н.е.), мезолитско-неолитског прелаз (Лепенски вир I и II, око 6150–5950. године пре н.е.), раног и средњег неолита (Лепенски вир III, око 5950–5500. године пре н.е.), бакарног доба, до римског и средњовековног периода, као и веома прецизне стратиграфске визуализације антрополошких остатака и тумачења њиховог положаја, структуре и значаја у односу на археолошки контекст. Наравно, и даље остаје под знаком питања дуг временски хијатус, дужи од једног миленијума, о коме нема података у датованим узорцима.

Душан Борић прати линију сахрањивања, са намером да проникне у дубљи смисао, као један од начина приближавања ритуално-религијских, идеолошких, симболичких или друштвених аспеката било које заједнице. Његова пажња је од традицијских и постпроцесних идеја усмерена ка важности родних односа у оквиру дугог периода потребе истраживања статуса покојника, узимајући у обзир информације које могу бити релевантне у било ком концепту. У приступу „археологије смрти“, аутор посвећује значајну пажњу објашњењима Сакс–Голдштајнове хипотезе (A. A. Saxe, L. Goldstein) и Чепменовој (J. Champan) анализи познонеолитских и енеолитских некропола у Румунији и Бугарској, која почива на принципу „микротрадиције“, односно проучавању гробних редова ради откривања нормираних сахрањивања и уочавања доминантне категорије, која ће бити одлучујући фактор идентификације. Увођење разлика у анализама вертикалне диференцијације (да поједноставимо – статус и престиж) у односу на метод хоризонталног раздвајања, који подразумева положај појединца у друштвеној групи по сродничкој линији, или праћење персоналног украшавања до наследног статуса, који се често може препознати код дечјих гробова, су део шире расправе коју води аутор.

У делу у коме говори о линији предака и права на ресурсе, аутор одаје признање Ивани Радовановић да је „Студија Радовановићеве уједно је први пример експлицитног приступа антрополошке археологије проучавања погребних остатака у српској археологији“. У читавом тексту доминира посвећеност теми, без критичких осврта на претходна истраживања и истраживаче. У том смислу, Душан Борић дарује Драгославу Срејовићу књигу са контекстуалним

садржајем антрополошких остатака, с обзиром да првог истраживача Лепенског вира најчешће, поред есејистичко-књижевног приступа и надахнутог стила, помињу по недостатку друге књиге, у којој је требало да објави комплетне археолошке целине.

Начином на који су у Борићевој књизи о посмртним обредима успостављени тон и експлицитност исказа постигнут је висок ниво научне расправе. Такав став уноси свежину у публикување археолошке проблематике, постављајући менталне стратегије, претходне резултате, примењене системе на конкретним узорцима, и добијене резултате у наратив који је у себи сјединио многе аспекте да би представио археолошку реалност.

У нашој публицистичкој пракси, често недовољно коришћен поступак представља анализа посмртних остатака. Посебно разматрање, по стратиграфским целинама, положаја, оријентације тела, комплексног значења затечених положаја кроз временске етапе, нарочито у анализи опружених индивидуа или згрчених латералних сахрана, потенцијалног значаја лидерске позиције у начину сахрањивања, прецизног издвајања индивидуа које су умотаване, доследно истакнутих резултата анализа исхране, траума на коштаном материјалу, било у функцији секундарног сахрањивања или примењеног насиља, одсуства или присуства прилога, на крају је довело до општих закључака о популацијама у раном мезолиту, прелазном периоду ка раном неолиту, неолиту и познијим добима, до средњег века. Добијена је потпуно обојена, изнијансирана слика, коју у овом приказу можемо само да поједноставимо, док читајући низ потпоглавља сазнајемо детаље о појединачним индивидуама које имају значење сопства, личног идентитета и садржаја, на чему Д. Борић истрајно инсистира.

Сахрањивање индивидуа аутор је поставио у ниво културног избора, свестан да је тешко добити резултате који могу да имају одлике кохерентности јер варирају од периода до периода, у одређеним просторима Лепенског вира, избегавајући једноставнију матрицу демографске реконструкције, како су покушавали да спроведу аутори попут Ж. П. Боке-Апела (J. P. Bocquet-Apel). У том смислу, веома је инспиративно за схватање проблема о врстама резултата које могу да се пореде и посматрају у ширем територијалном контексту. Узимајући у обзир локалитете од Блиског истока, Чаталхујука, Кирокитије, Илпинара, Ментеше, до грчког тла и југоисточне Европе, и мањих популационих узорака из Неа Никомедеје, Мавропигија, Малак Преславеца, Ксиролимнија, Ајмане, Винче, Сарваша или Гура Баћулуја, Душан Борић истиче да узорак са Лепенског вира III јесте најбројнији, али подразумева и дуг временски период, дајући предност мање бројном узорку из претходне фазе, Лепенски вир I-II.

Поред наведених серија сахрањивања са више локалитета и повећаног броја дечјих сахрана као индикатора нарастајућег наталитета, аутор креира расправу тако што предлаже доследно филтрирање података. На образложеном претпоставку о производњи хране, повећаном уносу гајених биљака и смањеном утрошку енергије за транспорт деце, аутор доводи у питање читав модел наталитета Ж. П. Боке-Апела. Сасвим оправдано је увео фактор непредвидивости у модел који потенцира седентизам и напуштање праксе чедомор-

ства, као основних разлога за смањивање распона између два порођаја, чиме се изазивају „експлозија плодности“ и раст морталитета деце. Истовремено указује на етнографске примере, као и на читав низ непознатих у једначини временског и квалитативног процеса усвајања земљорадње. Зато наглашава, да су претпоставке реалне, већ уочени седентизам, регистрован у касномезолитским слојевима на више локалитета из регије Ђердапа, морао би да има већу стопу учесталости инфантских гробова.

Поред серије отворених питања о посмртној пракси, посебно је важан сегмент књиге о конкретним резултатима у вези са исхраном популација, са односом акватичког и терестријалног ресурса по индивидуама, уколико постоје анализе скоро неухватљиве нумеричке релације једних или других, или миксованих ресурса. Аутор се потрудио да за сваку од ових категорија потражи решење, узимајући у обзир комплетан археолошки запис, ако њиме располаже. Атриција зуба која указује на стил исхране, као и изглед, висина, полни диморфизам популација, само су део издвојених тема које је Д. Борић до детаља анализирао. Позивајући се на веома опсежну литературу, аутор се бави здрављем популација, подсећајући нас да су током последње декаде многе квалификације знатно прецизније формулисане. Објашњава појам „osteолошког парадокса“, који означава здравију популацију уколико је повећан број лезија које су после одређеног времена зарасле, указујући на већи степен преживљавања таквих заједница од оних у којима овакве појаве нису примећене. Овај детаљ у посматрању osteолошког материјала отвара и спектар нових захтева за проучавањем карактеристика појединаца у оквиру групе, чиме се, као у уланчаном низу, могућности и резултати повећавају, дајући више од идентификације пола и старосне структуре увек истог антрополошког узорка, као што је запис са Лепенског вира.

Ово су истргнуте теме из заиста дугог низа питања која су произашла из анализе посмртних обреда и образаца ритуалне праксе на Лепенском виру. Покушај да се поброји редослед третираних појава, објашњених феномена, епизода са тумачењем космогоније или критеријума избора за сахрањивање, не би био успешан и мишљења сам да није потребан када је књига овог формата у питању. Вредни читалац ће пронаћи и веома индикативне пасаже о сахрањивању низводно од Лепенског вира (пример Велеснице), где су идентификовани најранији нови погребни обреди нелокалног становништва, односно, како аутор каже, правац кретања овог елемента неолитског „пакета“ дунавским путем узводно. Подаци из вишеструког гроба 2 и добијени датум од 6065–5995. калибрираних година пре н.е. (95% вероватноће), за сваког истраживача ранонеолитских трагова у данашњој Србији су важни за дефинисање потенцијалног сценарија доласка миграната на територију класичних риболоваца, ловаца и сакупљача плодова.

У том погледу, природни рефугијум Ђердапа је „велики казан“ деликатних интеракција локалног становништва и дошљака, чији сусрет и заједничко борављење у истом простору је постало познатије захваљујући комплексном приступу истраживања Душана Борића. Храброст да се упусти у подухват који је лако могао да не успе због чињенице да је археолошки запис с Лепен-

ског вира дефинитиван, без могућности ревизионих археолошких ископавања, је очигледна. Овај аутор је пронашао путеве да поново истражи Лепенски вир, доносећи нова запажања и објашњења, уз увек јасно наглашен став да је тренутни резултат променљив уколико нови аналитички поступци покажу другачије.

На крају, не мање важни квалитети су једноставност и прецизност текста, који су пресудно утицали на то да се књига нађе на нивоу најбољих уџбеника археологије са нашег поднебља. Упркос публиковању на стотине радова у више или мање престижним часописима, штампању књига које објављују археолошки материјал и често не стижу даље од тога, осим свега неколико часних изузетака, пред нама је књига која је објединила висок домет презентације, анализе, интерпретације и онога што се ретко постиже – осећај дубоког познавања феномена. У њој може да се прочита више од теме из наслова, од терминологије скелета која је у употреби и увођења у проблематику до најситнијих детаља, као што су практичне препоруке о томе које делове коштаног узорка је најбоље и најцелисходније припремити за анализу, каква је разлика између примарних и секундарних сахрана, шта значи лепезасти облик ребара у дечјим гробовима, шта је дестабилизација торокалних делова и под којим условима је могућа, шта значи појам гробног простора, а шта појам ограниченог измештања појединих делова скелета, шта значи појам „делимично закаснелог запуњавања“, па све до тога како да се у распореду остатака на терену прикупе подаци објективнији од дуго употребљаваних формулација, које подсећају на флоскуле, о положају скелета, оријентацији и даровима.

Шта се налази у књизи о посмртним обредима, а чега нема у текстовима и осталим публикацијама ове врсте код нас? Подједнако је важан, инспиративан и провокативан сваки одељак било ког поглавља књиге, јер доноси приказ претходног тока истраживања Лепенског вира, еволуцију археолошке мисли и теоријског приступа на којима су почивала претходна испитивања, као и резултат сопственог рада на транспарентном и технички беспрекорно изложеном узорку. По мом уверењу, једно од кључних поглавља је *Материјал, методе и приступи*, у коме је детаљно објашњен историјат истраживања људских остатака, са детаљним описом узорка, уз многобројне напомене које текст чине садржајнијим и конкретнијим од традиционално већ шематизованих прегледа проучавања ове врсте. Аутор нас прецизно информисе о разлозима повећања гробних целина и води ка теоријском образложењу тумачења погребне праксе у археологији и антропологији.

Вера Ж. БОГОСАВЉЕВИЋ ПЕТРОВИЋ

Андреј С. СТАРОВИЋ

Народни музеј у Београду

IN MEMORIAM

НИКОЛА ТАСИЋ (1932–2017)

Постоје тренуци када све неприметно застане накратко, с разлогом. Да изразимо поштовање, да се сећамо и да размислимо. Одлазак академика Николе Тасића означава, како бисмо ми археолози рекли, симболички, а вероватно и стварни крај једне ере и почетак прелазног периода у праисторијској археологији. Овако изречени став се метафорички подударно с његовом омиљеном научном темом – феноменом прелаза, са осетљивим питањима скоро неухватљивих археолошких „тренутака“, актера и процеса који Старо преводе у Ново.

У великој петорци српске археологије, место Николе Тасића остаје место онога који је мудро и разборито ослушкивао нове кораке у светској науци,

прилагођавајући их оквирима националне дисциплине. Док је Милутин Гарашанин пленио својим полиглотским знањем, ерудицијом и способношћу да систематизује опште идеје, Драгослав Срејовић је доводио научну интуицију и емотивни приступ у интерпретацији до савршенства ових појмова; с друге стране, Борислав Јовановић се упуштао у мање атрактивне, али изузетно важне и изазовне стазе технологије и питања порекла, а Богдан Брукнер је инсистирао на археологији заједница, кретања и размене људи и идеја. Међу њима, а и са њима, Никола Тасић је природно и с лакоћом покретао интердисциплинарна истраживања када нису била уобичајена пракса у југословенској археологији и долазио до научних открића, користећи оно најцелисходније у археологији – комуникативност и вештину да та искуства саопшти на правом месту и у правом тренутку. После његовог одласка остаје утисак да нас је напустио последњи у низу аутентичних ауторитета и да од сада наступамо без дискретне потпоре коју је истрајно емитовао ка генерацијама археолога.

Ретко који наш колега је у каријери спојио практично све аспекте археолошке струке, од музеалца (кустос музеја у Крагујевцу, Земуну, Београду, а коначно и директор нашег Народног музеја), научног истраживача (дуго низ година водио је Балканолошки институт Српске академије наука и уметности, развијајући националне и међународне пројекте и изузетну издавачку делатност), до универзитетског професора (Филозофски факултет у Новом Саду) и заштитара, водећи Одбор за Винчу.

Током већег дела научне каријере бавио се питањима „између“, прелаза и трансформације неолита у метална доба, феноменом који је пре само пола века у Србији и на Балкану био једва познат у основним обрисима. Нарочито је важна његова процена о позним фазама неолита, добро ишчитавајући основне карактеристике записа са Вача на самом почетку свог истраживачког рада. Знатан део научне енергије је рационално усмерио ка мање транспарентном „прелазном“ периоду, ка пуној употреби метала, одшкривујући врата данас ургентним питањима развоја и археолошког значаја феномена Бубањ–Хум. Одредивши му статус надрегионалне појаве, истичући посебан проблем неадекватне истражености, веома дискретно је употребљавао појам културе, понудивши термин „комплекс“, који је дужи низ деценија био у употреби. Посматрајући процесе енеолитизације у широком географском радијусу од Панонске низије до егејских области, успео је да наметне идеју о неуниформисаним процесима који се на једној територији брже или спорије одвијају од других, нудећи коначно и интерпретативне оквире за један такав механизам.

Када се бавио питањима и локалитетима које је раније ископавао, то није радио успут, већ им се враћао на прави начин. Тако је „ране радове“, још из 50-их, на Вачу и низ истраживања са Јованом Глишићем и Драгославом Срејовићем, везаних за територију јужне покрајине, много касније крунисао организовањем велике изложбе о археолошком благу Косова и Метохије, крајем 90-их година XX века у Галерији САНУ. Вишедеценијски пројекат ископавања Гомолаве и друга данас незаобилазна истраживања у Срему и Банату иницирала су капиталну едицију о праисторији Војводине, коју је припремио зајед-

но са Богданом Брукнером и Бором Јовановићем, чија актуелност не престаје упркос новим пројектима и резултатима истраживања. Радови са Емилијом Томић о Црнокалачкој бари и низ других проучавања локалитета из Поморавља, видљиви кроз монографију о енеолитским културама централног и западног Балкана, допринели су да две збирке Народног музеја у Београду буду далеко комплетније и комплексније у односу на наслеђени фонд из предратних истраживања. Рад са Алојзијем Бенцем у остварењу најамбициознијег издавачког пројекта југословенске археологије, *Праисторије јујославенских земаља I–V*, створио је дуготрајну, никада прекинуту везу са круговима који су се бавили археолошким аспектима балканологије. До данас, томови ове енциклопедије представљају јединствено дело више генерација археолога некадашње државне заједнице. Већи део свог пута, без обзира на то у каквим друштвеним системима, под каквим називима и границама живео, Никола Тасић је прошао као грађанин свих делова света, градећи сарадњу с великим научним институтима из региона и Европе.

За кратко време које је провео на челу Народног музеја у Београду (2001–2003), Никола Тасић је, као искусни руководилац, академик и визионар, потпуно посветио себе промовисању идеје о опсежној физичкој реконструкцији, али и духовном препороду наше институције. Користећи природни дар мудрости и комуникативности, уложио је велику енергију да би убедио оне који доносе одлуке да усмере пажњу ка централној установи културе Србије, уместо ка краткорочним пројектима гласачких подружница. Нажалост, није доживео да види обновљену зграду Музеја, сасвим отворену за публику. Ни друга његова важна идеја, коју дели велики број кустоса, она о успостављању Националне галерије и Археолошког музеја као основних саставних јединица будућег Народног музеја Србије, још увек није наишла на плодно тле и разумевање у културној јавности наше земље.

Никола Тасић је био прави господин у најбољем смислу те речи, на начин који нагло бледи у ери површне комуникације и још бржих договора. Благ, пријатан и увек спреман на дијалог, заиста је умео да слуша и говори језиком мере. Проналажење могућих пролаза тамо где их нико не наслућује била је његова тајна рецептура, али и инспирација свима нама у прелазном периоду...

Душко Д. ШЉИВАР
Београд

Душан Р. БОРИЋ
Универзитет у Кардифу, Велика Британија

IN MEMORIAM

БОРИСЛАВ ЈОВАНОВИЋ (1930–2015)

Живот и дело Борислава Јовановића најбоље одсликава латинска пословица *Per aspera ad astra!* Званичну и детаљну биографију исписали су његови сарадници из Археолошког института, а саопштена је и на комеморацији у САНУ, коју су организовале његове колеге академици. Овај помен је другачијег карактера. Ово су сећања на колегу и човека који је нас млађе упућивао у разноврсна питања теренских и археолошких истраживања уопште и усмеравао нас и пружао подршку у нашим научним амбицијама. Ово су успомене двојице сарадника, две генерације, које сежу неколико деценија у прошлост, на време испуњено разговорима, идејама, подршком, академском и људском блискошћу и радом на неколико пројеката.

Као кустос Народног музеја у Београду, сарадњу са академиком Бориславом Јовановићем започео сам почетком деведесетих година прошлог века, и она је интензивно трајала до самог његовог краја. После неколико радних састанака, који су се одвијали у депоу Народног музеја, Бора је предложио непосреднију комуникацију и сасвим лично ословљавање – Бора и Дуле. То је био гест којим сам био почаствован, а који је нашој сарадњи дао и нову димензију. Тако је и остало. Пар месеци пре његовог одласка нашли смо се у његовој канцеларији у Академији, расправљали о металургији Плочника и Беловода. Тада ми је Бора образлагао и своје нове методолошке поступке за документацију келтске некрополе код Старог Костолца.

Разговори „из депоа“, обично једанпут месечно по неколико сати, имали су и релаксирајуће моменте. Почели су обостраним личним исказима и навођењем мојих разлога који су ме определили за студије археологије. Покушали смо да се сетимо и почетка нашег познанства. Наравно, није могао да се

сети нашег првог сусрета, још средином седамдесетих година прошлог века, на Медијани. Ни другог, када је као директор Археолошког института, почетком осамдесетих година прошлог века, био у службеној посети Виминацијуму. Тада нас је упознала Љубица Зотовић, а ја сам представљен као археолог који је водио радове на келтској некрополи. Није помогао ни овај детаљ, али смо после неколико пута разговарали о појединим гробним налазима. Моја сећања нису му била баш од велике користи, осим гроба са много „гвоздених ексера“ и неколико избледелих црнобелих фотографија са ових радова.

Бора је од самог почетка био саветник и консултант у пројекту *Беловоде*, потом и *Плочник*. Мислио сам да је то његова прва сарадња са Народним музејом. Демантовао ме је! Био је секретар и помоћник Лазара Трифуновића, тада управника Народног музеја и директора пројекта *Ђергај I*. Са сетом је причао многе интересантне детаље о људима и догађајима из овог великог пројекта српске археологије. Мени најинтересантнији је из времена рекогносцирања ђердапског приобаља, када су он и Владимир Кондић, у селу Затоњу, нашли Валентинијанов медаљон заденут у дрвени стуб капије сеоског имања. Други пут се сарадња одвијала у оквиру међународног пројекта *Селевац*. Као сарадник Душана Крстића у овом пројекту, разрадио је методологију за стилско-типолошку обраду керамичког материјала.

Пројектима *Беловоде* и *Плочник*, са разноврсним археометалуршким садржајима, Бора је посветио знатан део свог времена. Много су значиле његове сугестије о приоритетима и методологији истраживања ових локалитета. Афирмација ове важне теме праисторијске археологије изнедрила је и идеју о великој изложби под радним називом *Рађање металургије*, која је требало да заузме велики део изложбеног простора у Музеју. Биле су предвиђене и пратеће манифестације: међународни симпозијум, публикавање зборника и друго. Синопис изложбе је рађен у канцеларији на другом спрату Народног музеја. Поподневну тишину у пустој згради с времена на време нарушавале су детонације бомби или пробијање звучног зида од стране НАТО авиона. Као да је слутило, па је финансијски моменат условио да се ова идеја одложи за боља времена.

Време сарадње са Бором прожето је бројним дешавањима, често и анегдотског карактера. Остаће заувек у сећању његова посета Плочнику, на самом почетку, када су он и Јован Глишић, дугогодишњи сарадници, цело пре подне разговарали испред великог профила реке Топлице. Моћна стратиграфија и бројни детаљи су изнедрили целодневну дискусију, чак и током ноћи, судећи по гласовима који су допирали из њихове хотелске собе. Овај „час у природи“ и аргументи који су тада наведени усмерио је део будућих истраживања на Плочнику. Епilog овог дијалога се показао неколико дана касније у Народном музеју у Београду, када је Бора установио да су он и Глиша заменили личне карте на рецепцији хотела у Прокупљу. Дуго је препричавао наше вожње у полицијској „марици“, која нас је у почетку возила до Плочника, или непријатан догађај када је власник њиве помислио да смо „дивљи копачи“ и претио нам са два масивна момка и ловачком пушком. Када је неспоразум решен, Бора је дуго причао са овим домаћином. Испоставило се да је он био међународни фудбалски судија, па су призивали сећања на разне европске градове

које су посетили. А захваљујући Бориним археолошким причама, следећих година смо добијали знатан површински материјал са целог Плочника (сл. 1).

Сл. 1 Ђавоља варош, 2002. година

Остаће у сећању и многи догађаји са Беловода, његов ведри дух и физичка снага, која баш и није била примерена човеку који је загазио у седму деценију живота. То најбоље илуструје мукотрпно рекогносцирање рудника Ждрело код Беловода. Велика стрма падина прекривена сипаром, где се пењете три корака, па се два враћате уназад! Ипак, тог поподнева Бора је имао детаљно скициран терен, са опсервацијама и белешкама о почецима и генези овог налазишта.

Мало је простора да би се забележила многа интересантна, и вредна помена, дешавања током наше деценијске сарадње и дружења. Заувек остају у сећању Борино насмејано лице и ведар дух, којима је пленио сараднике и саговорнике. Његов научни опус и допринос истраживању и проучавању најстарије металургије сврставају га у великане европске археологије. Будуће генерације археолога још дуго ће користити радове које је потписао Борислав Јовановић.

Вест о Борином одласку дочекала ме је док сам се већ по мраку, необично топлог новембра 2015. године, са својом археолошком екипом, по завршетку радног дана враћао из једне од пећина црногорског карста. Све до тада мислио сам да је далеко дан када ћу морати да се суочим са овом реалношћу. Тренутак у којем ми је саопштена вест прекрио ме је валом туге, зато што је време од скоро две деценије, које смо делили познавајући један другог, неминовно отишло у историју, непоколебљиво затварајући све потенцијале, прекривајући печатом краја све заједничке неостварене планове и надања.

Бору сам упознао средином 90-их година прошлог века, по препоруци своје тадашње дипломске менторке Иване Радовановић. Мислим да смо се пре сусрета најпре чули телефоном, а и касније смо често наставили да водимо дуге телефонске разговоре. Договорили смо се да се сретнемо у Милошевој, где је у то време Археолошки институт користио један стан као свој канцеларијски простор, у дворишном делу зграде близу Генералштаба. Овде сам касније, посећујући Бору, имао част да упознам многа славна имена српске археологије. Мислим да сећања на овај простор морају остати, дубоко урезана, у меморији свих који су имали прилику да тамо долазе. Далеко од званичног и крутог амбијента зграде САНУ у Кнез Михаиловој, где се налазила централа Археолошког института, овај простор је, напротив, одисао енергијом и узбуђењем које, ваљда, осећају само они који су барем једном у животу били заражени археолошким немиром. Или је то можда узбуђење студената на самом почетку, док откривају овај чудноват свет, и које одваја бављење археологијом као позивом у свој њиховој неискварености, чистоћи и наивности, од касније опасности да археологија постане рутинизирана професија, посао као било који други? Зато сигурно не претерујем када кажем да је управо Бора, осим других који су утицали на мој археолошки пут, у великој мери у мене усадио тај осећај узбуђења и страсти, који је са собом и сам носио целог живота.

Наши најранији сусрети у његовој тесној канцеларији, коју је дуго делио са Растком Васићем, пуној књига и фасцикли са небројеним цртежима и текстовима, били су испуњени, пре свега, причама о Ђердапу. Овде је Бора радио до касно, често пуштајући на свом старом транзистору класичну музику са фреквенција Трећег програма Радио Београда. Сећам се послеподневних долазака код Боре и веома дугих разговора, који су нас често водили до дубоко увече, када се Бора јављао кући, извињавајући се због још једног кашњења. Излазећи из Института у топло вече, испуњено мирисима раног лета, осећао сам опијеност одблесцима једног очаравајућег света који ми је Бора откривао, неизмерно прижељкујући нове сусрете и разговоре. Љубав према мезолиту и неолиту Ђердапа и моје разумевање ових периода и регије фундаментално су везани управо за Бору. Менторски тактично, Бора ме је постепено припремио да разумем низ нијанси које су измакле другим истраживачима, укључујући ту и Драгослава Срејовића, његовог савременика, са којим се дуго спорио управо по питању разумевања Лепенског вира и Падине – Госпођиног вира, локалитета који је сам истраживао. Почетком лета 1998. године, током светског првенства у фудбалу у Француској, са малим средствима која је Бора обезбедио за обраду материјала са Падине, провели смо неколико седмица у Караташу на Ђердапу, отварајући по први пут неке од кутија које су спаковане давне 1968, 1969. или 1970. године. Не могу превише да нагласим формативни карактер овог искуства. Тада ми је по први пут постало јасно оно на шта ми је Бора суптилно указивао када су у питању укопавање станишта са трапезоидним подовима и депозиција материјалне културе како на Падини тако и на Лепенском виру, а што све има пресудан значај за разумевања стратиграфије и хронологије ових неизмерно значајних и кључних налазишта читаве европске и светске праисторије. У свему овоме, Борин савет и менторство предста-

вљали су за мене веома чврст, непоколебљив, стенски темељ, који није могла да помери било која будућа академска олуја. А било их је.

Када сам априла 2006. године, са својим тимом открио до тада неистражене делове налазишта Власац у Ђердапу, управо је Бора био тај кога сам првог позвао да му то саопштим. И касније исте године, када је постојао покушај од стране неких других колега да ми се ускрати дозвола за ископавање Власца, са аргументом да немам искуство истраживања локалитета у Ђердапу, Бора је необично гласно устао у моју одбрану и несебично zaloжио свој ауторитет како би ми се дозволило даље истраживање. Бора је увек устајао против угњетавања млађих колега у институционалној и професионалној хијерархији и, другачије од многих других, никада није млађим сарадницима забрањивао приступ непубликованом материјалу, пркосећи једној окошталој и нездравој традицији. Посетили смо заједно Власац још једном, почетком јуна те 2006. године. Сваки тренутак проведен са Бором на Ђердапу представљао је празник и неисцрпни извор нових података, а сваку његову реч упијао сам и памтио, знајући да само тако могу доживети једно време којем нисам био судеоник. Жалим што никада нисам успео да снимим наше разговоре (сл. 2).

Сл. 2 Власац, 2006. година

Последњи пут видели смо се средином септембра 2015. године, у његовој канцеларији у САНУ. Покушао сам да убедим Бору да нам се придружи током скупа МЕЗО 2015, 9. Међународне конференције о мезолиту у Европи, који је у Београду окупио неколико стотина заинтересованих истраживача из целог света. Бора је сматрао да није његово место да учествује на овом скупу, упркос мом инсистирању. Слично је било и неколико година раније, 2010. године, када смо, заједно са неколико других колега, покушали да сакупимо радове за споменицу поводом Бориног 80. рођендана. Бора је открио наше намере и строго инсистирао да не жели зборник радова посвећен његовом дотада-

шњем раду. Морали смо да одустанемо. Тог топлог септембарског поподнева, испред зграде САНУ у Кнез Михаиловој, поздравили смо се у нади да ћемо ускоро наставити заједнички рад на публикавању Падине и Хајдучке воденице. Бора је отпешачио Кнез Михаиловом у правцу Калемегдана. Ја сам помислио да имам необичну част и привилегију да познајем једног од цинова археологије. И тај осећај трајаће заувек.

РЕЦЕНЗЕНТИ

Сташа БАБИЋ, Весна БИКИЋ, Вера БОГОСАВЉЕВИЋ ПЕТРОВИЋ,
Александар БУЛАТОВИЋ, Милоје ВАСИЋ, Јасна ВУКОВИЋ, Вујадин ИВАНИШЕВИЋ,
Душан МИХАИЛОВИЋ, Александар КАПУРАН, Славица КРУНИЋ, Ивана ПОПОВИЋ,
Марко ПОПОВИЋ, Деана РАТКОВИЋ, Миролjub СТАМЕНКОВИЋ,
Татјана ЦВЈЕТИЋАНИН, Јосип ШАРИЋ, Душко ШЉИВАР

ЛЕКТУРА

Милена БОГДАНОВИЋ

ПРЕВОД

Станислав ГРГИЋ

ДИЗАЈН И ТЕХНИЧКО УРЕЂЕЊЕ

Бранислав Л. ВАЛКОВИЋ

ШТАМПА

ПУБЛИКУМ, БЕОГРАД

ТИРАЖ

500

*Зборник Народног музеја у Београду излази годишње, наизменично у две свеске:
свеска 1, археологија, једне године, свеска 2, историја уметности, наредне године.

AUTEURS DE RECENSION

Staša BABIĆ, Vesna BIKIĆ, Vera BOGOSAVLJEVIĆ PETROVIĆ, Aleksandar BULATOVIĆ,
Tatjana CVJETIĆANIN, Vujadin IVANIŠEVIĆ, Aleksandar KAPURAN, Slavica KRUNIĆ,
Dušan MIHAILOVIĆ, Ivana POPOVIĆ, Marko POPOVIĆ, Deana RATKOVIĆ, Miroľjub
STAMENKOVIĆ, Josip ŠARIĆ, Duško ŠLJIVAR, Miloje VASIĆ, Jasna VUKOVIĆ

LECTRICE

Milena BOGDANOVIĆ

TRADUCTION

Stanislav GRGIĆ

CONCEPTION ET RÉALISATION GRAPHIQUE

Branislav L. VALKOVIĆ

IMPRIMERIE

PUBLIKUM, BELGRADE

TIRAGE

500

*Le Recueil du Musée National de Belgrade parait une fois par an, les deux volumes en
alternance: le fascicule 1, archéologie, une année; le fascicule 2, histoire de l'art, l'année
suivante.

CIP - Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд
902

ЗБОРНИК Народног музеја. Археологија =
Recueil du Musée national. Archéologie /
главни и одговорни уредник Бојана
Борић Брешковић. - 1983, књ. 11/1- . -
Београд : Народни музеј, 1983- (Београд :
Публикум). - 24 cm
Сваке друге године

Делимично је наставак: Зборник Народног
музеја у Београду = ISSN 0522-8352
ISSN 0352-2474 = Зборник Народног музеја у
Београду. Археологија
COBISS.SR-ID 6397964